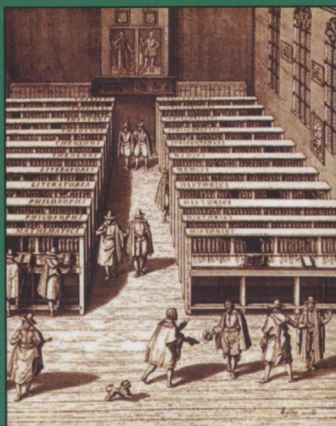
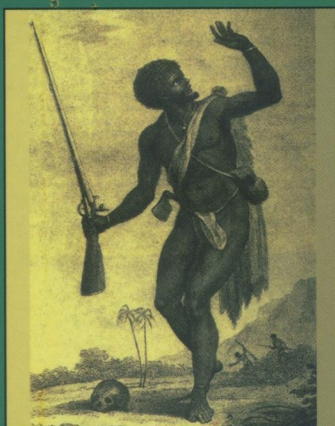
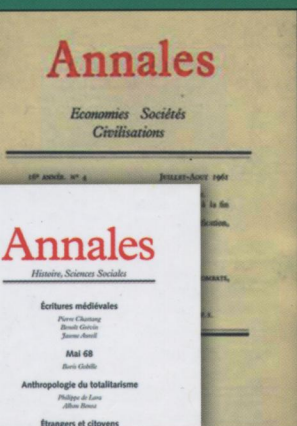

Нові підходи до історіописання

За редакції
Пітера Берка

New Perspectives on
Historical Writing

SECOND EDITION

Edited by Peter Burke

Polity

Нові підходи до історіописання

За редакції Пітера Берка

Друге українське видання,
уточнене й виправлене

Київ
Ніка-Центр
2010

УДК 930.85
ББК 63.3-7
Н73

Переклад з англійської *Тетяни та Андрія Портнових*

Науковий редактор *Тарас Цимбал*

Головне призначення збірки «Нові підходи до історіописання» – продемонструвати можливості (а також обмеження) найновітніших методологічних течій в західній історіографії. Що є так званою новою історією? Наскільки новою вона є? Це швидкоплинна мода чи довготривала тенденція? Чи здатна вона замінити традиційну історію, чи співіснуватиме з нею в мирі? Ось далеко не повний перелік запитань, на які можна знайти відповідь у книзі. У ній розглянуто кілька найцікавіших течій сучасної історії, а саме: жіночу історію, історію тіла, історію читання, історію довкілля тощо.

Книга стане у нагоді як вітчизняним історикам, так і всім, хто працює в суміжних з історією сферах пізнання.

Перше видання книги українською мовою побачило світ 2004 року під назвою «Нові перспективи історіописання» в серії «Зміна парадигми».

Ілюстрації на обкладинці:

Малюнок з печери Ласко, Дордонь, Франція

Єпископ Гійом Філятр передає герцогові Філіпу Доброму примірник Великих французьких хронік (мініатюра)

Висадка Союзників у Нормандії 6 червня 1944 р.

Журнал «Аннали»

Озброєний марун (1774), ілюстрація з книги Дж.Г.Стедмена «Розповідь про п'ятирічну експедицію проти повсталих негрів із Суринаму»

Лейденська бібліотека, робота Яна Корнеліса Вудануса, 1610 р.

Translated from *New Perspectives on Historical Writing*

Edited by Peter Burke (Second edition)

This edition is published by arrangement with **Polity Press**
in association with **Blackwell Publishing Ltd.**, Oxford

Copyright © this collection Polity Press 2001

First published in 2001 by Polity Press in association with Blackwell Publishing Ltd.

First edition published 1991

© Переклад. Т.Портнова, А.Портнов, 2004

© Наукова редакція, передмова. Т.Цимбал, 2010

© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2010

© Серія «Ідеї та Історії». Видавництво «Ніка-Центр», 2007

ISBN 978-966-521-558-5

ISBN 978-966-521-459-5 (Серія
«Ідеї та Історії»)

Зміст

Про авторів.....	7
Передмова до другого українського видання (Тарас Цимбал)	9
Передмова (Пітер Берк)	12
1. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє (Пітер Берк).....	13
Що таке нова історія?	14
Наскільки новою є нова історія?	19
Проблеми дефініції	21
Проблеми джерел	24
Проблеми пояснення	28
Проблеми синтезу.....	30
Постскрипtum 2000	32
Історія і постмодернізм.....	32
Примітки.....	34
2. Історія знизу (Джим Шарп).....	39
Примітки.....	56
3. Жіноча історія (Джоан В. Скотт)	61
«Професіоналізм» versus «політика»	64
«Історія» versus «ідеологія»	68
«Політика» versus «теорія»	75
1990-ті.....	81
Примітки.....	85
4. Заморська історія (Генк Весселінг)	91
Історія заморської історії: огляд	93
Азійська й африканська історія	97
Експансія і реакція на неї	103
Імперіалізм	106
Деколонізація і після неї.....	110
Висновки	112
Примітки.....	114
5. Про мікроісторію (Джованні Леві)	119
Мікроісторична дискусія (Пітер Берк).....	138
Примітки.....	141

6. Усна історія (Гвін Принс)	145
Усна історія: що нового?	171
Примітки.....	182
7. Історія читання (Роберт Дарнтон)	187
Нотатки щодо нових історій читання (Пітер Берк).....	211
Додаток: провінційний Cabinet littéraire у 1779 р.	214
Примітки.....	215
8. Візуальна історія (Айвен Гаскелл)	221
Візуальний матеріал.....	221
Авторство	227
Канон	234
Інтерпретація	239
Історія.....	248
Примітки.....	252
9. Історія політичної думки (Ричард Так)	257
Інтелектуальна історія та її суперники (Пітер Берк).....	269
Примітки.....	270
10. Переосмислена історія тіла (Рой Портер)	273
Тіло як становище людини.....	278
Форма тіла.....	280
Анатомія тіла	283
Тіло, розум і душа	287
Стать і гендер.....	287
Тіло і політика тіла	293
Тіло, цивілізація та невдоволеність нею.....	294
Висновок	284
Примітки.....	295
11. Історія довкілля (Ричард Г. Гроув)	303
Комплекс посухи і рання еволюція історії довкілля	308
Вплив Другої світової війни.....	311
Австралійська модель історії довкілля.....	319
Примітки.....	324
12. Історія подій і відродження наративу (Пітер Берк)	327
Наратив versus структура.....	327
Традиційний наратив versus сучасний наратив.....	332
Насиченіший наратив	335
Примітки.....	342
Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій (Юрій Павленко).....	345
Примітки.....	357
Показчик імен	359

ПРО АВТОРІВ

ПІТЕР БЕРК — професор історії культури Кембриджського університету і співробітник Еммануель-коледжу.

ГЕНК ВЕССЕЛІНГ — ректор Нідерландського інституту фундаментальних досліджень, професор новітньої історії Лейденського університету.

АЙВЕН ГАСКЕЛЛ — завідувач відділу живопису, скульптури і образотворчого мистецтва музею Фогга при Гарвардському університеті.

РИЧАРД Г. ГРОУВ — старший науковий співробітник Інституту фундаментальних досліджень Австралійського національного університету, Канберра.

РОБЕРТ ДАРНТОН — професор історії Принстонського університету.

ДЖОВАННІ ЛЕВІ — професор історії Венеціанського університету.

РОЙ ПОРТЕР — професор соціальної історії медицини Лондонського університету.

ГВІН ПРИНС — провідний науковий співробітник Європейського інституту Лондонської школи економіки, старший співробітник служби головного радника з Центральної та Східної Європи Генерального секретаря НАТО.

ДЖОАН В. СКОТТ — професор суспільних наук Інституту фундаментальних досліджень, Принстон.

РИЧАРД ТАК — професор управління Гарвардського університету.

ДЖИМ ШАРП — професор історії Йоркського університету.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

2004 року побачило світ перше українське видання збірки наукових праць за редакції Пітера Берка «Нові перспективи історіописання». З огляду на затребуваність книжки та збереження читацького попиту на неї з'явилася думка перевидати її, відкоригувавши й уточнивши переклад. Так постало нинішнє видання, яке, попри дещо відмінну назву («Нові підходи до історіописання»), котра, на нашу думку, точніше відображає як назву англійського оригінала, так, власне, і зміст збірки, містить засадничо той самий текст, але в покращеному вигляді. Зміни, яких зазнала збірка, жодним чином не зачепили фактологічний вимір тексту, а стосувалися лише наукового апарату та перекладацького і стилістичного аспектів, у яких залишався простір для вдосконалення.

Пропонована збірка складається з дванадцяти наукових есеїв західних істориків, які висувають, торують, викладають, захищають, обґрунтовують і оцінюють нові напрямки, що останнім часом розвинулись у західній історичній науці та репрезентують так звану «нову історію», розкрити в першому есеї редактором Пітером Берком. Не заглиблюючись у загальну характеристику цих тенденцій, з чим блискуче впорався редактор, хочемо лише підкреслити, що нова хвиля історіописання намагається відійти від спекулятивної історії та політичної історії «великих людей», зосереджуючи натомість увагу на структурах і масових процесах, на невидимих дієвцях історії — пересічних людях, щоб розуміти не телеологію, а конкретну механіку перебігу історії; щоб написати історію простолюдної більшості, а не елітної меншості; щоб не побудувати національний наратив, а відобразити плюралізм і протистояння наративів, придушені голоси, або, словами Томаса Стернза Еліота, «інші відлуння [що] замешкують сад».

Отже, нова хвиля історіописання, яка вже наринала на американські та західноєвропейські університети й наукові установи, пропонує новий спектр ракурсів, із яких можна заглядати в різні історичні періоди, щоб глибше розуміти їх як самодостатні одиниці аналізу, а

не епізоди телеологічної національної історії, що неминуче веде до триумфу нації. Ці свіжі погляди дуже актуальні для української історичної науки і можуть стати поштовхом для роздумів над питаннями, яких не порушував традиційний національний історик. Скажімо, представників «нової історії» часто цікавить те, що Мішель Фуко назвав «мікрофізикою влади». Чому б не конкретизувати звичні рубрики-кліше української історії на кшталт «Руїна», «Гетьманщина» або «Голодомор» аналізом такої мікрофізики влади в окремо взятому населеному пункті кожного з цих періодів? Якою була мікрофізика влади в наддніпрянському селі середини XVIII століття? Чому козацька старшина не налагодила станової співпраці з рядовим козацтвом або селянством? Чому низьким був соціальний капітал сільської громади (або чи був він саме таким)? Яка роль у цих процесах сільського священика? Хто були конкретні люди, які в 1932–1933 роках працювали в державних і партійних органах конкретного села? Якого соціально-економічного походження були їхні сім'ї до 1917 або до 1861 років? Як і коли вони потрапили до органів? Чому вони відчувалися від решти громади?

Як бачимо, питань можна порушити чимало, коли подивитися на утверджені реалії під новим кутом зору. І справа не в бракові документальних джерел — архіви зберегли вдосталь матеріалів, щоб знайти українського мірошника Менокво хоча б у XVIII столітті або українське село Монгайю хоча б у XVII столітті. Головні перешкоди мають радше організаційний, аніж джерельний характер. Адже нові підходи в історіописанні часто міждисциплінарні за своєю суттю, а отже, передбачають гнучкість офіційної таксономії наук та спираються на нову методологію, розроблену здебільшого за межами історичної науки в надрах інших суспільствознавчих дисциплін. Тож українським історикам заважає дисциплінарний поділ науки, що уречевлюється в офіційній організації наукової діяльності, на варті якої в Україні стоїть Вища атестаційна комісія. Чіткий поділ на категорії, ідеал систематизованого світу, позитивістський ригоризм, орієнтація на природничі науки, наголос на академізмі (читай: ізоляціонізмі) науки — все це не дозволяє відкрити шлюз для потоку «нової історії» в Україні.

До цього слід додати те, що за історією дедалі сильніше утверджується репутація «традиційної», або «старої», науки з консервативним концептуальним і методологічним апаратом, тоді як нещодавній прибулець в українську науку — соціологія — розглядається як новаторська й динамічна дисципліна. Характерно, що якщо в

українській науці закріпився поділ цих наук на теоретичному (соціологія більш «теоретична» за більш «описову» історію), методологічному (соціологія користується формалізованими процедурами для вивчення масових явищ на противагу спекулятивній історії) і фактологічному (лінія великого дисциплінарного розлому між цими науками проходить десь по 1991 рокові: все, що було раніше, — це історія, а все, що пізніше, — соціологія) рівнях, то у західних «social sciences» чіткої межі між ними немає: соціологи активно вивчають довгочасні історичні тенденції (ту саму *longue durée*), а історики активно застосовують методи соціологічних пояснень та інтерпретації, вивчаючи віддалені історичні контексти. Тісніший контакт цих двох дисциплін на українських наукових теренах може стати стимулом для оживлення української історичної науки й індигенізації (коренізації) та темпоралізації (очасовлення) соціології в Україні. Сподіваємося, цьому посприятиме і збірка «Нові підходи до історіописання».

Видавництво «Ніка-Центр», своєю чергою, планує й далі знайти широкий і науковий загал із іншими працями, що відображають накидані загальним контуром у цій збірці тенденції в суспільствознавстві. Найближчим часом у рамках серії «Зміна парадигми» вийде друком фундаментальна праця Імануїла Валерстайна «Сучасна світ-система I: Капіталістичне сільське господарство та зародження європейської світ-економіки в XVI столітті», а серію «Ідеї та історії» невдовзі поповнить дослідження Чарльза Кінга «Історія Чорного моря», яке відступає від конвенційного членування історії за лініями сучасного політико-географічного поділу, а натомість приймає за одиницю аналізу «історичний» регіон як таку собі самодостатню «світ-систему». Тим самим остання праця також пропонує своєрідну альтернативну версію історіописання і підказує українським історикам можливі шляхи для подальшої роботи навіть там, де ретельно перекопано весь фактологічний матеріал.

Тарас Цимбал
Київ — Суми,
9 серпня 2010 року

ПЕРЕДМОВА

Для другого видання «Нових підходів» я зробив кілька дописів про найновіші дослідження з історії книги, інтелектуальної історії та мікроісторії, доповнивши розділи Роберта Дарнтона, Ричарда Така і Джованні Леві. Оскільки я несу відповідальність за ці коментарі щодо найновіших досліджень, вони позначені моїми ініціалами.

Пітер Берк

Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє

Пітер Берк

Останнім часом спільнота істориків зростала з карколомною швидкістю. Національна історія, що домінувала у ХІХ ст., зараз мусить змагатися за увагу з всесвітньою і локальною історією (яку колись залишали антикварам і аматорам). З'явилося багато нових дисциплін, що їх завжди підтримували спеціалізовані журнали. Соціальна історія, наприклад, унезалежнилася від економічної історії лише частково, ніби нова нація, втілившись в «історичну демографію», «історію праці», «урбаністичну історію», «аграрну історію» тощо.

Економічна історія, своєю чергою, розкололася на «стару» і «нову». «Нова економічна історія» 1950-х і 1960-х рр. (зараз уже має півсторічний, коли не більший, досвід) занадто добре znana, аби про неї дискутувати у цій книзі¹. У ній також акценти змістилися з проблем виробництва на проблеми споживання, що значно ускладнило відокремлення економічної історії від соціальної та культурної. Історія управління — це нове зацікавлення, яке, щоправда, розвиває, коли не знищує, межу між економічною та адміністративною історією. Сьогодні економічній історії загрожує перспектива підпорядкування молодій і амбітній ділянці, якою є історія навколишнього середовища, чи «екоісторія».

Політична історія теж поділена не лише на так звані високу і низьку школи, але також між істориками, які зосередили увагу на центрах управління, і тими, хто цікавиться політикою на рівні «простих людей». Межі політики розширилися, у тому сенсі, що історики (наслідуючи таких теоретиків, як Мішель Фуко) дедалі більше схиляються до розгляду боротьби за владу на рівні фабрики, школи чи

навіть родини. Проте ціною такого розширення є щось на кшталт кризи ідентичності. Якщо політика є всюди, чи є потреба у політичній історії?² З такими проблемами зіткнулися історики культури, тільки-но вони перейшли від вузької, але чіткої дефініції культури, яка охоплює мистецтво, літературу, музику тощо, до більш антропологічної дефініції своєї дисципліни³. Це є однією з причин, щоб говорити про наш час як час «кризи історичної свідомості» чи історичної методології (інші причини наводяться нижче в цьому розділі, у частині про постмодернізм)⁴.

У цьому просторі, що збільшується і фрагментується водночас, існує нагальна потреба в орієнтації. Чим є так звана нова історія? Наскільки вона нова? Це швидкоплинна мода чи довгочасна тенденція? Чи здатна вона замінити традиційну історію, чи співіснуватиме з нею в мирі?

Саме відповідати на такі запитання має цей том. Повний огляд усього розмаїття сучасної історії не залишив би місця для серйозної дискусії. Тому ми вирішили зосередити увагу на кількох порівняно найсучасніших течіях⁵. Есеї про ці течії стосуються переважно тих самих фундаментальних проблем, принаймні опосередковано. Варто на початку розглянути ці проблеми й умістити їх до загального контексту довготривалих змін в історіописанні.

Що таке нова історія?

Вислів «нова історія» найкраще знаний у Франції. «Нова історія» («*La nouvelle histoire*») — таку назву має збірка есеїв, упорядкована видатним французьким медієвістом Жаком Ле Гоффом. Ле Гофф також допомагав у редагуванні ґрунтовної тритомної збірки есеїв, пов'язаних із «новими проблемами», «новими підходами» і «новими об'єктами» дослідження⁶. У цьому випадку зрозуміло, чим є нова історія, — це історія, створена у Франції, країні *la nouvelle vague* (нової хвилі) і *le nouveau roman* (нового роману), а про *la nouvelle cuisine* (нову кухню) годі й казати. Точніше, ця історія пов'язана з так званою школою «Анналів», яка зосереджувалася навколо журналу, що уславився як «*Annales: économies, sociétés, civilisations*» (змінив назву в 1990-ті рр. на «*Annales: histoire, sciences sociales*»).

Що ж таке ця «нова історія»? Дати позитивне визначення нелегко; цей рух об'єднаний лише навколо того, проти чого він виступає, й далі буде показано розмаїття нових підходів. Тож важко запропо-

нувати щось більше за невизначене поняття, яке характеризує нову історію як історію тотальну або як структуралістичну історію. Тому, мабуть, є сенс наслідувати приклад середньовічних богословів, які зіткнулися з проблемою визначення Бога й шукали аргументації від заперечення (*via negativa*), інакше кажучи, спробувати визначити нову історію у термінах, чим вона не є або проти чого її прихильники опонують.

Нова історія — це історія, написана у свідомому протистоянні до традиційної «парадигми» (цей корисний, але неточний термін запровадив до наукового обігу американський історик науки Томас Кун). Було б зручно описати цю традиційну парадигму як «історію за Ранке», великим німецьким істориком Леопольдом фон Ранке (1795–1886), хоча сам він менше нею переймався, ніж його послідовники (як Маркс не був марксистом, Ранке не був ранкеянцем). Ми могли б також назвати цю парадигму поглядом «здорового глузду» на історію, не маючи на думці її високу оцінку, а з метою підкреслення, що її часто — надто часто — розглядали як *єдиний* спосіб конструювання історії, а не як один з багатьох можливих підходів до минулого. Заради кращого розуміння різницю між старою і новою історією можна підсумувати у таких семи пунктах.

1. Згідно з традиційною парадигмою, історія засадничо пов'язана з політикою. За самовпевненим вікторіанським висловом сера Джона Силі, професора історії в Кембриджі, «історія — це минуле політики, а політика — це сучасне історії». Політику розглядали у щільному зв'язку з державою: інакше кажучи, політика була національною і міжнародною більше, ніж локальною. Попри це, вона включала історію церкви як інституції, а також те, що військовий теоретик Карл фон Кляузевіц визначив як «продовження політики іншими засобами», тобто війну. Хоча інші види історії — історія мистецтва, наприклад, або історія науки — не були повністю вилучені з традиційної парадигми, вони маргіналізувалися, опинялися на периферії зацікавлення «справжніх» істориків.

Нову історію, з іншого боку, пов'язують з практично будь-якою людською діяльністю. «Усе має історію», як колись написав Дж.Б.С.Галдан; тобто все має минуле, яке в принципі можна відтворити й пов'язати з рештою минулого⁷. Звідси походить гасло «тотальної історії», таке близьке історикам школи «Анналів». Протягом останніх тридцяти років ми отримали низку прекрасних історій на теми, що раніше не вважалися частиною історичного процесу. На-

приклад, дитинство, смерть, божевілья, клімат, запахи, бруд і чистота, жести, тіло, жіночість, читання, розмови і навіть тиша⁸. Те, що раніше вважалося незмінним, зараз розглядається як «культурна конструкція», що змінюється у часі й просторі.

Слід підкреслити наявний у цьому культурний релятивізм. Філософським підґрунтям нової історії є ідея, що реальність твориться соціально або культурно. Прийняття цієї ідеї (або самовпевненості) багатьма соціальними істориками і соціальними антропологами допомагає пояснити сучасну конвергенцію цих двох дисциплін. Цей релятивізм також руйнує традиційний поділ на те, що в історії «центральне», а що «периферійне».

2. Традиційні історики мислять історію як опис подій, тоді як нові історики зосереджуються на аналізі структур. Одна з найвідоміших історичних праць нашого часу, «Середземномор'я» («Mediterranean») Фернана Броделя, трактує подієву історію (*histoire événementielle*) не більше як піну на хвилях моря історії⁹. На думку Броделя, довготривалі (*la longue durée*) економічні та соціальні, а також геоісторичні зміни — це те, що справді відбувається. Хоча нещодавно з'явилися кілька негативних відгуків на цю думку, і події вже не відкидаються так легко, як колись, історія структур різних типів надалі трактується дуже поважно.

3. Традиційна історія пропонує погляд згори, у тому сенсі, що вона завжди зосереджувалася на великих вчинках великих людей, можновладців, генералів або час від часу церковних діячів. Решті людей в драмі історії відводилися ролі третього плану. Існування цього правила оприявнюють реакції на його порушення. Коли великий російський письменник Александр Пушкін працював над оцінкою селянського повстання та його лідера Пугачова, цар Ніколай прокоментував, що «така людина (як Пугачов. — Прим. пер.) не має історії». У 1950-ті рр., коли британський історик написав дипломну роботу про народні рухи у Французькій революції, один із його екзаменаторів запитав: «Навіщо ви переймаєтеся тими бандитами»¹⁰.

З іншого боку (як Джим Шарп показує у розділі 2), значна частина нових істориків вивчає так звану історію знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін. Історія простонародної культури дочекалася пильної уваги. Історики церкви починають досліджувати її історію знизу, так само як згори¹¹. Інтелектуальні історики теж перенесли свою увагу з великих книжок або

великих ідей, відповідників великих людей у їхній галузі, на історію колективних ментальностей або історію дискурсів чи «мов», мови схоластики, наприклад, або мови звичаєвого права (див. розділ 9)¹².

4. Відповідно до традиційної парадигми, історія повинна базуватися на «документах». Одним із найвидатніших досягнень Ранке було обґрунтування обмеженості нарративних (письмових) джерел — назвімо їх «хроніками» — і його наголос на потребі базування писаної історії на офіційних документах, створених урядами й збереженими в архівах. Ціною такого досягнення було нехтування іншими джерелами інформації. Період, що передував виникненню писемності, дістав назву «передісторія». Либонь, рух за «історію знизу» своєю чергою засвідчив обмеженість цього типу документів. Офіційні звіти переважно висловлюють офіційні точки зору. Аби відтворити настрої еретиків або повстанців, такі звіти треба доповнити іншими джерелами.

Кожного разу, коли історики мають справу з більшим розмаїттям людської діяльності, ніж їхні попередники, вони мусять вивчати ширше коло свідчень. Одні з таких свідчень — усні, інші — зорові (див. розділи 6 і 8). Існують також статистичні дані: цифри щодо торгівлі, населення, голосування тощо. Розквіт квантитативної історії — це 1950-ті та 1960-ті рр., коли деякі ентузіасти оголосили, що лише кількісні методи надійні. Проти таких тверджень і, до певної міри, таких методів виникла реакція, але інтерес до дещо скромнішої кількісної історії надалі зростає. У Британії, наприклад, Асоціація історії і комп'ютерних методів дослідження створена 1987 р.

5. Відповідно до традиційної парадигми, незабутньо сформульованої філософом-істориком Р.Дж.Коллінґвудом: «Коли історик питає: чому Брут убив Цезаря?, він має на увазі: що, на думку Брута, спричинило його рішення вбити Цезаря?»¹³. Цю модель історичних пояснень критикували сучасніші історики, виходячи з низки міркувань, насамперед тому, що вона неспроможна взяти до уваги розмаїття питань історика, часто пов'язаних як з масовими рухами, так і з індивідуальними вчинками, як з течіями, так і з подіями.

Чому, наприклад, у XVI ст. в Іспанії зросли ціни? Історики економіки не дійшли єдиної думки у своїй відповіді на це питання, але їхні різноманітні пояснення (у категоріях імпорту срібла, зростання населення тощо) дуже далекі від моделі Коллінґвуда. У знаному дослідженні Фернана Броделя про Середземномор'я XVI ст., уперше

опублікованому 1949 р., лише третя й остання частини, присвячені подієвій історії, порушують питання, трохи подібні до Коллінгвудових, але навіть тут автор пропонує дуже відмінну відповідь, наголошуючи на обмеженості свого протагоніста короля Філіпа II і бракові королівського впливу на історію свого часу¹⁴.

6. За традиційною парадигмою, історія об'єктивна. Завдання історика — дати читачеві «факти» або, за відомим висловом Ранке, написати «як це було насправді». Скромну відмову Ранке від філософських розважань його послідовники інтерпретували як урочистий маніфест історії без «упередження». У знаменитому листі до міжнародної групи авторів праці «Кембриджська сучасна історія» («Cambridge Modern History»), яка публікується з 1902 р., її редактор лорд Актон наголошував, що «наше Ватерлоо має рівною мірою задовольнити французів і англійців, німців і голландців» так, щоб читачі не могли здогадатися, де один автор поклав перо, а другий взяв його до рук¹⁵.

Сьогодні цей ідеал загалом вважається нереалістичним. Хоч би як рішуче ми прагнули уникнути упереджень, пов'язаних з кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, нам не уникнути розуміння минулого під певним кутом зору. Культурний релятивізм безпосередньо відображається в історичних творах. Наш розум не відбиває реальності безпосередньо; ми сприймаємо світ крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів. Причому наше розуміння конфліктів поліпшується від подання протилежних точок зору, а не від спроб, як зазначена вище декларація лорда Актона, одразу творити консенсус. Ми пройшли шлях від ідеалу «голосу історії» до того, що назвімо «різноголоссям», яке визначають як «різноманітні й протилежні голоси»¹⁶. Тому цілком прийнятно, що у цьому томі, попри його характер колективної праці, автори говоритимуть різними мовами.

7. Історія, за Ранке, була тереном фахівців. XIX ст. було часом, коли історія професіоналізується, виникають відділення університетів і фахові часописи, такі як «Historische Zeitschrift» і «English Historical Review». Більшість провідних нових істориків — також фахівці, за відомим винятком Філіпа Ар'є, який полюбляє самовизначатись як «історик із "Sunday"». Описати досягнення школи «Анналів» можна, сказавши, що вона довела, що економічна, соціальна і культурна історія можуть відповідати професійним стандартам, запропонованим Ранке для політичної історії.

Вкотре повторю, що увага до цілого спектра людської діяльності спонукає її до міждисциплінарності у сенсі навчання і співпраці з соціальними антропологами, економістами, літературними критиками, психологами, соціологами тощо. Історики мистецтва, літератури і науки, які намагалися займатися своєю проблематикою в більшій чи меншій ізоляції від основного загалу істориків, тепер прагнуть підтримувати з ними сталі контакти. Рух за «історію знизу» також відбиває нове прагнення серйозніше трактувати погляди пересічних людей на їхнє минуле, ніж історики це робили дотепер¹⁷. Це так само актуально для деяких видів усної історії. У цьому сенсі різноголосся також є життєво важливим для нової історії.

Наскільки новою є нова історія?

Хто винайшов — або відкрив — нову історію? Цей вираз інколи вживається на позначення течій 1970-х і 1980-х рр., періоду, коли реакція проти традиційної парадигми стала всесвітньою, включаючи істориків у Японії, Індії, Латинській Америці й усюди. Есеї в цій книзі спеціально зосереджуються на цьому періодові. Зрозуміло, зрештою, що багато змін, які сталися в історіописанні протягом цих двох десятиріч, є частиною довшого процесу.

Для багатьох людей нова історія асоціюється з Люсьєном Февром і Марком Блоком, які 1929 р. заснували часопис «Аннали» для пропагування свого підходу, і в наступному поколінні — з Фернаном Броделем. Насправді важко підважити важливість руху, на чолі якого стояли ці люди, для оновлення історії. Зрештою, вони не були самотні у повстанні проти ранкеянства. У Британії в 1930-ті рр. Льюїс Нам'єр і Р.Г.Товні обидва віддавали перевагу своєрідній структуралістичній історії перед описом подій. У Німеччині близько 1900 р. Карл Лампрехт зіпсував своє професійне реноме відходом від традиційної парадигми. В ті часи народилася презирлива фраза «*histoire événementielle*» («подієва історія»), за покоління до появи праць Броделя, Блока і Февра¹⁸. Вона висловлює ідеї групи науковців, зосереджених навколо французького соціолога Еміля Дюркгайма і його «*Année Sociologique*», журналу, який значною мірою заохотив появу «Анналів».

Навіть фраза «нова історія» має власну історію. Найперше відоме мені вживання терміна датується 1912 р., коли американський науковець Джеймс Гарвей Робінсон видав книжку з такою назвою.

Зміст відповідав назві. «Історія, — писав Робінсон, — включає кожен слід і залишок усього, що людина зробила або про що подумала з часу її появи на Землі». Інакше кажучи, він вірив у тотальну історію. Щодо методології, то, я знову цитую Робінсона: «Нова історія збагачуватиме себе усіма здобутками у вивченні людства, що їх зробили антропологі, економісти, психологи і соціологи»¹⁹. Цей рух до нової історії не мав успіху в тодішніх Сполучених Штатах, але пізніший американський ентузіазм щодо «Анналів» буде зрозуміліший, коли пам'ятатимемо про це локальне підгрунтя.

Немає причини зупинятися на 1912 р. або навіть на 1900 р. Останнім часом зазначалося, що заміщення старої історії новою (об'єктивнішою і менш белетристичною) — не нова тема в історії історіописання²⁰. Такі заклики пролунали зі школи Ранке у XIX ст., від великого бенедиктинського вченого Жана Мабійона, який у XVII ст. сформулював нові методи джерелознавчої критики, або від давньогрецького історика Полібія, який критикував кількох своїх колег за риторичне свавілля за 150 років до народження Христа. Принаймні у першому випадку заклик до оригінальності був самосвідомим. У 1867 р. великий датський історик Роберт Фрун опублікував есей під назвою «Нова історіографія» («The New Historiography») на захист наукової, ранкеянської історії²¹.

Спроби писати ширшу за опис політичних подій історію також сягають давніх часів. На початку XIX ст. економічна історія запроваджується в Німеччині, Великій Британії та інших країнах як альтернатива до історії держави. У 1860 р. швейцарський учений Якоб Буркгардт видав «Цивілізацію Ренесансу в Італії» («The Civilization of the Renaissance in Italy») — дослідження, яке зосереджується на культурній історії й описові тенденцій, а не на фіксуванні подій. Соціологи XIX ст., такі як Огюст Конт і Герберт Спенсер — не згадуючи вже Карла Маркса, — дуже цікавилися історією, але радше презирливо ставилися до професійних істориків. Вони цікавилися структурами, а не подіями, і «нова історія» багато їм завдячує, про що не завжди згадують.

А вони, своєю чергою, багато завдячують своїм попередникам, про яких не завжди зізнаються, зокрема Вольтерові, Гіббонові, Робертсонові, Віко, Мозерові та ін. У XVIII ст. існував міжнародний рух за історіописання, що не обмежувалося б військовими та політичними подіями, а вивчало б право, працю, *manière de penser* (спосіб мислення) певного суспільства, з його звичаями і традиціями, з «думом доби». У Німеччині, зокрема, було велике зацікавлення всесвіт-

ньою історією²². Дослідження з історії жінок публікували шотландець Вільям Александер і Кристоф Майнерс, професор Геттингенського університету (одного з центрів нової соціальної історії наприкінці XVIII ст.)²³.

Тож альтернативна історія, що обговорюється у цій книзі, має довгу передісторію (хай навіть прапрапрабатьки не визнають своїх нащадків). Новим є не саме її існування, а те, що її сучасні прихильники дуже численні й відмовляються від маргінального статусу.

Проблеми дефініції

Мета цієї книжки — не звеличувати нову історію (попри загальну згоду авторів збірника, що хоча б окремі її царини варті уваги, навіть необхідні), а радше підкреслити її сильні й слабкі сторони. Рух за зміни постав із загального усвідомлення неадекватності традиційної парадигми. Це відчуття неадекватності годі зрозуміти, якщо ми дивитимемось на зміни в історичному ремеслі поза контекстом змін у широкому світі. Деколонізація і фемінізм, наприклад, є двома рухами, що мали істотний вплив на сучасне історіописання, про що свідчать розділи 3 і 4. У майбутньому екологічний рух набиратиме дедалі більшого впливу на спосіб історіописання.

Фактично він уже надихнув до написання кількох досліджень. Бродель у знайій монографії про Середземномор'я, що побачила світ 1949 р., звернув увагу на фізичне довкілля — землю і море, гори і острови. Сьогодні, зрештою, картина Броделя має вигляд статичної, що зазначає Ричард Гроув у розділі 11, бо автор серйозно не розглядає змін довкілля внаслідок присутності людини (наприклад, нищення лісів для побудови військових човнів, що так яскраво змальовані у Броделя).

Через низку внутрішніх і зовнішніх причин не є безпідставною розмова про «кризу» традиційної парадигми історіописання. Звичайно, нова парадигма теж має свої проблеми: проблеми дефініції, проблеми джерел, методу, пояснення. Ці проблеми поставатимуть у кожному з розділів, але варто стисло викласти дискусію про них зараз.

Проблеми дефініції постають через те, що нові історики вступають на незнані раніше терени. Вони починають, як зазвичай роблять першовідкривачі інших культур, з чогось на кшталт негативного образу того, що вони шукають. Західні історики розуміли історію

«Орієнту» як протилежність до їхньої власної історії, нехтуючи відмінностями між Середнім і Далеким Сходом, Китаєм і Японією тощо²⁴. Як Генк Весселінг підкреслює у розділі 4, на всесвітню історію західні дослідники завжди дивилися як на вивчення взаємин між Заходом і «рештою», ігноруючи стосунки між Азією і Африкою, Азією і Америкою тощо. Знов-таки історія знизу концептуалізувалась як обернення історії згори, а її «низька» культура посіла місце високої культури. У процесі дослідження, зрештою, науковці дедалі більше усвідомлювали проблеми, наявні у цій дихотомії.

Якщо, наприклад, протонародна культура — це культура народу, то хто такий народ? Кожен? Бідні? «Підлеглі класи», як їх називав марксистський інтелектуал Антоніо Грамші? Неписьменні? Неосвічені? Зрештою, ми не можемо твердити, що економічні, політичні та культурні поділи у певному суспільстві обов'язково збігаються. І що таке «освіта»? Це лише вишкіл у визначених офіційних інституціях, як от школах чи університетах? Пересічні люди «неосвічені» чи вони просто мають іншу освіту, відмінну від елітарної?

Звичайно, не можна твердити, що усі пересічні люди мають однаковий досвід, і важливість відокремлення жіночої історії від чоловічої наголошує Джоан В. Скотт у розділі 3. У деяких частинах світу, від Італії до Бразилії, народну історію називають «історією переможених», таким чином уподібнюючи досвід підлеглих класів на Заході досвідові колонізованих етносів²⁵. Зрештою, відмінності між цими видами досвіду також потребують обговорення.

Видається, що вислів «історія знизу» має подолати ці труднощі, але з нього постає інша проблема. Він змінює своє значення залежно від контексту. Політична історія знизу має вивчати погляди і дії кожного, хто позбавлений влади, чи вона має стосуватися політики на місцевому, найнижчому рівні? Історія церкви знизу має розглядати релігію під кутом зору мирян, незалежно від їх суспільного статусу? Історія медицини знизу мусить зосередити увагу на знахарях як опозиції до дипломованих лікарів чи на досвіді пацієнтів і діагнозах хвороб?²⁶ Військова історія знизу повинна вивчати Ватерлоо під кутом зору пересічного солдата чи зосередитися на досвіді цивільних під час війни?²⁷ Історія освіти знизу має повернутися від міністрів і теоретиків освіти до простих учителів, чи вона повинна показати школу з погляду учнів?²⁸ Економічна історія знизу зосереджуватиметься на дрібному торговцеві чи на дрібному покупцеві?

Інший приклад нового підходу, що призводить до проблем з дефініцією, — це історія повсякденного життя, чи *Alltagsgeschichte*, як

її називають німці. Сам вислів не новий: *la vie quotidienne** — такою була назва серії видань французького видавництва «Ашетт» у 1930-ті рр. Новим є значення, яке надається повсякденності у сучасних історичних працях, особливо після публікації знаменитої книжки Броделя у 1967 р.²⁹ Зараз деякі історики розглядають таку історію як єдину «справжню» історію, осердя, до якого все інше має прямувати. Повсякденність також перебуває у центрі уваги сучасних соціологічних (від Мішеля де Серто до Ервіна Гоффмана) і філософських (як марксистських, так і феноменологічних) підходів³⁰.

Спільне в усіх цих підходах — їхній зв'язок зі світом щоденного досвіду (радіше ніж із «суспільством» загалом) як відправною точкою разом зі спробою подивитися на повсякденне життя як проблему, в тому сенсі, що поведінка або цінності, які сприймаються як належні в одному суспільстві, стають неприйнятними або абсурдними в іншому. Соціальні історики, подібно до соціальних антропологів, мають відтворити латентні (приховані) правила повсякденного життя («поетику» повсякденності, за висловом російського семіотика Юрія Лотмана) і розповісти своїм читачам, що значить бути батьком чи донькою, правителем чи святим у певній культурі³¹. Вплив культурного релятивізму на історіописання видається неминучим.

Зрештою, як соціолог Норберт Еліас підкреслив у важливому есеї, поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається. Еліас наводить вісім сучасних значень терміна, від приватного життя до світу пересічних людей³². Повсякденність включає дії — Бродель визначає її як царство рутини — та настанови, які ми можемо назвати ментальними звичками. Взаємини між повсякденністю і ритуалом описати непросто. Спокусливо визначити ритуал, символ особливо важливих ситуацій у житті індивідів і спільнот, в опозиції до повсякденності. З іншого боку, іноземні мандрівники одразу звертають увагу на щоденні ритуали у житті кожного суспільства — способи харчування, форми привітання тощо, — що для місцевих жителів не є ритуалами взагалі.

Так само важко описати чи проаналізувати зв'язок між повсякденними структурами та зміною. Зсередини видається, що повсякденність статична. Завдання соціальних істориків — показати, яким чином вона насправді є частиною історії, зіставити щоденне життя з такими видатними подіями, як Реформація чи Французька рево-

* Повсякденне життя (фр.). — Тут і далі зірочками позначено примітки перекладача і наукового редактора.

люція, або з такими довготривалими процесами, як вестернізація чи постання капіталізму. Соціолог Макс Вебер створив відомий термін, доречний тут: «рутинізація» (*Veralltäglicdung*). Увагу соціальних істориків має привернути взаємодія між головними подіями і процесами, з одного боку, і структурами повсякденності — з другого. До якої міри, яким чином і на який період Французька і Російська революції вплинули на щоденне життя різних суспільних груп; до якої міри і наскільки успішно останні опиралися цим впливам?

Проблеми джерел

Найбільшими проблемами для нових істориків зазвичай є проблеми джерел і методів. Уже наголошувалося, що коли історики починають ставити нові питання про минуле, обирати нові «об'єкти» дослідження, вони мусять шукати нові джерела на доповнення офіційних документів. Дехто звертається до усної історії, що обговорюється у розділі 6; інші — до зорових свідчень (розділ 8); ще інші — до статистики. Також стало можливим по-новому прочитати певні типи офіційних свідчень. Історики простонародної культури, наприклад, щедро використовують юридичні записи, особливо матеріали допитів підозрюваних. Два з-поміж найвідоміших досліджень історії знизу ґрунтуються на матеріалах інквізиції — «Монтайю» («Montaillou», 1975) Ле Руа Ладюрі*, яке розглядається у розділі 2, і «Сир і хробаки» («The Cheese and the Worms», 1976) Карло Гінзбурґа.

Зрештою, під час використання всіх нових джерел постають складні проблеми. Наприклад, історики простонародної культури намагаються реконструювати типові, повсякденні звичаї на підставі записів того, що було подією неординарною в житті обвинувачених, свідків чи засуджених. Вони прагнуть реконструювати спосіб мислення пересічних людей на підставі того, що обвинувачувані, які, можливо, не були репрезентативною групою для цілого суспільства, мусяли говорити у незвичайних (коли не сказати жажливих) ситуаціях, в яких вони самі опинилися. Отож, доводиться читати між рядків документа. Немає нічого поганого в спробі читання між рядків, осо-

* Див. інший приклад «історії знизу», який вийшов з-під пера Е.Ле Руа Ладюрі та доступний в українському перекладі: Ле Руа Ладюрі Е.Томас Платер — протестант, відкритий католицтву й зачарований бароковою Європою // Відкритість. Суспільство. Влада / Авт.-упоряд. Е. Ле Руа Ладюрі у співпраці з Г.Буржуа / Пер. з фр. Є.Марічева. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С.32-52.

бливо коли це роблять історики з такою витонченістю, як Гінзбург або Ле Руа Ладюрі.

Знов-таки засади такого прочитання не завжди зрозумілі. Справедливим буде лише визнати, що змалювання суспільних «невидимців» (наприклад, жінок-робітниць) або слухання німої, мовчазної більшості мертвих (зрештою, потрібної як складова тотальної історії) є ризикованішою справою, ніж у випадку традиційної історії. Звичайно, не завжди; бо, наприклад, політична історія доби Карла Великого ґрунтується на джерелах, так само фрагментарних і ненадійних, як і історія простонародної культури XVI ст.³³

Значну увагу приділяли усним свідченням, зокрема, історики Африки, такі як Жан Вансина, у зв'язку з надійністю усних свідчень про минулі сторіччя та деякі історики сучасності, як, приміром, Пол Томпсон. Проблема впливу історика-інтерв'юера й умов самих інтерв'ю на те, що говорить свідок, дискутувалася здавна. Але дотепер критика усних свідчень ще не досягла рівня досконалості критики документів, з якими історики працюють сторіччями. Уявлення про те, скільки вже пройдено за чверть сторіччя — і скільки ще належить пройти — можна отримати, порівнявши перше видання дослідження усної традиції Вансина, опубліковане у 1961 р., з повністю переробленим виданням 1985 р.³⁴

Ця ситуація дуже подібна до ситуації з фотографіями, малюнками і, загальніше, залишками матеріальної культури. Сучасні праці про фотографію (включаючи фільм) розвінчали переконання, нібито камера об'єктивно фіксує реальність, підкреслюючи не лише селекцію, яку роблять фотографи відповідно до своїх зацікавлень, переконань, цінностей, упереджень тощо, але також їхнє зобов'язання, свідоме чи несвідоме, перед конвенціями жанру. Якщо деякі світліни селянського життя вікторіанської доби нагадують голландські пейзажі XVII ст., то так є тому, що фотографи знали живопис і просили позувати згідно з каноном голландських художників, як це, наприклад, визнав Томас Гарді у підзаголовку до свого «Під зеленим деревом» («Under the Greenwood Tree»): «Живопис голландської школи». Як і історики, фотографи пропонують нам не відбиток, а відображення реальності. Вже зроблено кілька важливих кроків до джерелознавчої критики фотографічних зображень, але у цій царині також ще багато потрібно зробити³⁵.

У випадку живописних образів, які Айвен Гаскелл обговорює у розділі 8, ентузіастична атмосфера навколо декодування їхньої «іконографії» чи «іконології» за часів таких істориків мистецтва, як

Ервін Панофські та Едгар Вінд, змінилася льодовиковим періодом ре-лятивного скептицизму. Критерії інтерпретації прихованих значень у кожному конкретному випадку справді дуже важко сформулювати³⁶. Проблеми іконографії стали особливо незручними, коли історики з інших царин спробували використати зображення для своїх власних цілей як свідчення релігійних чи політичних відносин. Надто легко аргументувати по колу, розглядаючи, скажімо, Дюрерових персонажів як симптом духовної кризи, а згодом подавати їх як аргумент існування цієї кризи³⁷.

Звичайно, матеріальна культура — це традиційний терен археологів, які вивчають періоди, щодо яких немає письмових свідчень. Зрештою, не бачу переконливої причини, щоб обмежувати археологічні методи «передісторією», й археологи фактично вже почали вивчати і Середні віки, ранню промислову революцію, а останнім часом ширше коло періодів, від колоніальної Америки до споживацького суспільства сучасності³⁸.

Історики починають змагатися з ними, якщо не відкопуючи мнунуле (Версаль та інші найважливіші споруди початку Нового часу, на щастя, не треба розкопувати), то приділяючи щоразу більшу увагу фізичним об'єктам. Тези про зростання індивідуалізму і приватності на початку Нового часу зараз підкріплюються не лише фактом існування щоденників, але також такими змінами, як поява окремих кубків (замість спільних чаш) і стільців (замість лав) або індивідуальних спалень³⁹.

У цьому випадку, зрештою, важко не поцікавитися, чи використовується матеріальна культура задля чогось більшого за підтвердження гіпотези, яка попервах ґрунтується на літературному свідченні? Чи археологічні дослідження доби від 1500 р. (принаймні на Заході) можна використати ще якимось? Уже старенький сер Мозес Фінлі якимось зауважив, що «певні типи документації роблять археологію більш або менш непотрібною», змітаючи промислову археологію до смітника однією фразою⁴⁰. Його твердження вимагає серйозної відповіді, але сумлінну оцінку значення свідчень матеріальної культури для пост-середньовічної історії залишається ще зробити.

За іронією, історія матеріальної культури, царина, що привернула до себе велике зацікавлення за останні кілька років, меншою мірою ґрунтується на артефактах, ніж на письмових джерелах. Історики займаються тим, що зветься «соціальним життям речей» чи «світом товарів» — або, конкретніше, соціальним життям груп, які виокремлюються за вживанням певних речей, — спираючись на такі

свідчення, як описи подорожей (які говорять нам більше про розташування і функції поодиноких об'єктів) чи інвентаризація власності, що піддається кількісним методам аналізу⁴¹.

Найбільшим — й найконтroversійнішим — нововведенням до методології за останнє двадцятиріччя, безумовно, є розвиток і поширення кількісних методів, інколи іронічно окреслюваних як «кльо-метрія», інакше кажучи, жива статистика музи історії. Звичайно, цей підхід — один із давно знаних серед істориків економіки та історичних демографів. Що є або було новим — це її поширення в 1960-ті й 1970-ті рр. на інші види історії. У Сполучених Штатах, наприклад, існує «нова політична історія», прихильники якої рахують голоси чи то під час загальних виборів, чи то у парламентських голосуваннях⁴². У Франції «серійна історія» (*histoire sérielle*) — назва походить від групування даних рядами — поступово перейшла від вивчення цін (у 1930-ті рр.) до дослідження населення (у 1950-ті рр.) і до «третього рівня» історії релігійної чи секулярної ментальності⁴³. Одне відоме дослідження так званої дехристиянізації новочасної Франції потрібні дані здобуло з щоразу нижчих цифр присутності на пасхальних богослужіннях. Інше, про Прованс у XVIII ст., вивчає зміну ставлення до смерті за формулюванням близько 30 000 побажань, в яких зменшується кількість згадок про «небесний суд», або за заповітами про деталі поховань і месами за померлих⁴⁴.

За допомоги комп'ютера статистика ввійшла навіть до цитаделі ранкеянської історії — архівів. Наприклад, Американські національні архіви зараз мають машинну базу даних, й архівісти починають побоюватися за консервацію і збереження перфокарт, так само як і рукописів. У результаті історики сягають щораз давніших архівів, зокрема, архіву інквізиції, як «банків даних», що їх можна вивчати кількісними методами⁴⁵.

Впровадження до історичного дискурсу великої кількості статистичних даних призвело до поляризації істориків на прихильників і противників цього. Обидві сторони схильні до перебільшення новизни проблем, що постали у зв'язку з цим. Статистику можна сфальсифікувати, але так само можна сфальсифікувати тексти. Під час аналізу статистики можна легко припуститися хиб, але таке саме може статися й під час аналізу текстів. Машинна база даних не є простою для прочитання так само, як і багато рукописів, писаних нерозбірливо або на межі розпаду. Що справді потрібно — це виявлення, які види статистики надійніші, до якої міри й задля якої мети. Категорію «рядів», що є підставою для серійної історії, слід

тракувати як проблемну, особливо коли вивчаються довготривалі зміни. Чим довший період, тим менша ймовірність, що об'єднані у групи — побажання, дані про пасхальні богослужіння чи будь-що — будуть гомогенні. Але, коли вони є самозмінюваним суб'єктом, чи їх можна використати як показники інших змін?

Інакше кажучи, існує потреба у новій «дипломатичності» (як і у випадку фотографій чи інших нових джерел). Цей термін ужив наприкінці XVII ст. бенедиктинський учений Жан Мабійон у вступі до використання хартій, коли звернення до таких свідчень було новиною й збуджувало підозри традиційних істориків⁴⁶. Хто стане Мабійоном статистики, фотографій або усної історії?

Проблеми пояснення

Уже зазначалося, що поширення поля зацікавлень історика сприяє переосмислення історичного пояснення, оскільки культурні й соціальні тенденції не можна аналізувати в той самий спосіб, що й політичні події. Вони вимагають «структуральнішого» пояснення. Чи полюбляючи їх, чи ні, історики мають задатися питаннями, які протягом тривалого часу цікавили соціологів й інших дослідників суспільства. Хто є справжнім «агентом» історії — індивіди чи групи? Чи вони можуть успішно протистояти тискові соціальних, політичних або культурних структур? Чи ці структури постали на засаді вільного вибору, й чи дають вони можливість своїм агентам робити подальший вибір?⁴⁷

У 1950-ті й 1960-ті рр. економічних і соціальних істориків приваблювали більш або менш детерміністичні моделі історичних пояснень, коли вони віддавали перевагу економічним чинникам, як марксистси, географії, як Бродель, чи демографічним рухам, як у випадку «мальтузіанської моделі» соціальних змін. Сьогодні, зрештою, як твердить у розділі 5 Джованні Леві, найпривабливішими моделями є ті, що наголошують свободу вибору пересічних людей, їхніх «стратегій», їхньої здатності використовувати невідповідності й несталість соціальної та політичної систем, знайти в ній слабкі місця, щоби вижити. Загалом історики стають щоразу відкритішими до пояснень, готовими до експериментів, до визнання «контрфактичності», тобто уявлення альтернативних сценаріїв, що могли б відбутися⁴⁸.

Збільшення галактики історії відбилося й на політичній історії, бо політичні події також можна пояснити по-різному. Історики, які

вивчають Французьку революцію, твердять, що при погляді знизу виникає зовсім інше пояснення, ніж у випадку зосередження на вчинках і мотивах лідерів. Навіть історики, зосереджені на лідерах, інколи відходять від традиційних моделей історичного пояснення, пишучи як про підсвідомі, так і про свідомі мотиви їхньої поведінки.

Наприклад, група «психоісториків», більшість з яких мешкає у Сполучених Штатах (де психоаналіз як ніде глибоко проник у культуру), намагалася включити концепції Фройда до історичної практики. Вони охоплюють спектр від психоаналітика Ерика Ериксона, який спричинив щось на кшталт сенсації у 1950-ті рр. своєю працею з проблем ідентичності «Молодий Лютер» («Young Man Luther»), до історика Пітера Гея, який і пропагує, і практикує психоісторію. Певно, не варто дивуватися, що їхній підхід збудив дискусію й був звинувачений у «спрощенні історії», тобто зведенні складної структури дорослого індивіда (або конфлікту між індивідами) до взаємин між дитиною та її батьками⁴⁹.

Щоби проілюструвати сучасні суперечки навколо історичного пояснення, варто звернутися до прикладу Гітлера. Раніші дебати, як, наприклад, між Г.Р.Треворм-Ропером і А.Дж.П.Тейлором про порівняну важливість довготривалих і короткотривалих планів Гітлера, виходили зі слухності традиційної моделі історичних пояснень у категоріях свідомих мотивів. Але останнім часом дискусія набрала іншого виміру. Деякі історики, приміром Роберт Вейт, запропонували інтерпретації дій Гітлера у категоріях підсвідомих мотивів і навіть психопатології, наголошуючи його ненормальну сексуальність, травму від смерті матері (після лікування у лікаря-єврея) тощо⁵⁰.

Інша група істориків зневажає все, що вони називають «інтенціоналізмом», у тому сенсі, що вони трактують проблему мотивів чи спонук дій Гітлера як порівняно маргінальну. Ці «функціоналісти», як їх називають (або «історичні структуралісти», як я волю їх називати), вважають, що історичні пояснення політики Третього рейху мають зосередитися на людях з оточення Гітлера, на урядовій машині й процесі ухвалення рішень, а також на нацизмі як суспільному русі⁵¹. Деякі історики поєднують «структуралізм» з психоаналітичними підходами й зосереджуються на поясненні, що в Гітлері приваблювало нацистів⁵².

Водночас захопливим і дивним у дискусіях про Гітлера — як і в багатьох інших історичних дебатах останніх часів — видається те, що вони вже не тримаються у межах жодних «правил». Традиційна згода у питанні, що є «добрим» історичним поясненням, зруйнована. Це

проміжна стадія, яку заступить новий консенсус, чи провісник того, який вигляд у майбутньому матимуть історичні дискусії?

Якщо такий консенсус виникне, тоді ймовірно, те, що можна назвати «історичною психологією» (колективною психологією), набиратиме особливої ваги, поєднуючи дискусії про свідомі й підсвідомі мотивації. Низка найновіших монографій зосереджується на історії амбіцій, гніву, тривоги, страху, вини, лицемірства, любові, гордості, безпеки й інших емоцій. І знов-таки проблеми методу в гонитві за таким ілюзорним об'єктом вивчення далекі від розв'язання⁵³.

Наприклад, прагнення уникнути психологічного анахронізму, тобто твердження, що всі люди в минулому думали і відчували так само, як ми, породжує загрозу іншого перебільшення — «унезнайомлення» минулого до тієї міри, що воно стає зовсім незрозумілим. Історики постають перед дилемою. Якщо вони пояснюють відмінності в соціальній поведінці в різні епохи відмінностями в суспільних звичаях чи свідомих настановах, то наражають себе на небезпеку поверховості. З іншого боку, пояснюючи відмінності в поведінці відмінностями у «глибинних структурах» суспільного характеру, вони ризикують відмовити у свободі й гнучкості індивідуальним дієвцям минулого.

Можливим виходом з цієї ситуації буде застосування категорії «габітус», винайдені соціологом П'єром Бурдьє, до конкретної соціальної групи. Під «габітусом» групи Бурдьє розуміє нахил її членів до вибору відповідей з конкретного культурного репертуару згідно з вимогами конкретної ситуації чи «поля». На відміну від теорії «правил», «габітус» має велику перевагу, даючи можливість його користувачам визнати певну індивідуальну свободу в межах, що їх окреслює культура⁵⁴.

Проблеми синтезу

Хоча розширення галактики історії й розширення її діалогу з іншими дисциплінами не можна не вітати, вони теж мають свою ціну. Сьогодні ця дисципліна фрагментарна, як ніколи дотепер. Економічні історики можуть послуговуватися мовою економістів, інтелектуальні історики — мовою філософів, а соціальні історики — діалектами соціологів і соціальних антропологів. З іншого боку, ці групи істориків щоразу гірше знаходять спільну мову між собою. Чи ми маємо терпіти таку ситуацію, чи існує надія на синтез?

Неможливо запропонувати щось більше за особну, власну думку з цього приводу. Мій власний погляд на це можна підсумувати двома протилежними пунктами, радше компліментарними, ніж антагоністичними. Насамперед кількість субдисциплін неминуче множитиметься. Ця тенденція стосується не лише історії. Історичний фах просто пропонує один з-поміж багатьох прикладів поглиблення поділу праці в нашому пізньоіндустріальному (чи постіндустріальному) суспільстві. Множення субдисциплін має свої переваги — воно додає знань і вимагає точніших методів, професійніших стандартів.

За ці вигоди доводиться платити ціну, але дещо таки можна вдіяти, щоб ця інтелектуальна ціна була якнайнижчою. Відсутність контакту між дисциплінами чи субдисциплінами не є неминучою. У окремому випадку історії маємо деякі втішливі ознаки взаємодії, якщо не синтезу.

Справді, на першому етапі ентузіазму з приводу структуралістичної історії подієва історія мало не опинилася взагалі поза увагою. Подібним чином відкриття соціальної історії подеколи пов'язували з замахом на політичну історію, що було виявом упереджень традиційних політичних істориків. Нові дисципліни, жіночу історію чи історію простонародної культури, інколи трактували як нібито незалежні від (чи навіть опозиційні до) історії високої культури та історії чоловіків. Мікроісторію й історію повсякденності розглядали як реакцію проти вивчення великих суспільних рухів, суспільства без людського обличчя.

У всіх випадках, які я згадав, зараз можна зауважити реакцію проти такої реакції, змагання до зваженості. Історики простонародної культури щоразу більше звертаються до опису і аналізу перемінливих стосунків між високим і низьким, «взаємодії простонародної культури і культури освічених людей»⁵⁵. Жіночі історики поширили своє зацікавлення до гендерних відносин узагалі та історичних конструкцій маскуліності й фемінності⁵⁶. Традиційне протиставлення подій і структур помалу поступається перед розумінням їхньої взаємодії, а деякі історики експериментують з нарративними формами аналізу або аналітичними формами наративу.

Напевно, найважливіша тривала опозиція між політичними й неполітичними істориками врешті розв'язана. Відоме визначення Г.М.Тревельяном соціальної історії як «історії, що залишала на узбіччі політику», сьогодні заперечують майже всі. Натомість, ми бачимо увагу до соціального елемента в політиці й політичного елемента в суспільстві. З одного боку, політичні історики вже не обмежуються

«високою» політикою, лідерами, елітою. Вони дискутують про географію та соціологію виборів і «республіку на селі»⁵⁷. Вони вивчають «політичні культури», міркування про політику, що становлять частину повсякденності, але істотно різняться у різні часи й у різних регіонах. З другого боку, суспільство і культура розглядаються сьогодні як терен ухвалення рішень, а історики дискутують про «політику сім'ї», «політику мови» або способи, завдяки яким ритуал може виражати чи навіть створювати владу⁵⁸. Ми надалі перебуваємо далеко від «тотальної історії», яку обстоював Бродель. Насправді, наївно вірити, що цей ідеал колись вдасться досягти, — але були зроблені чергові кілька кроків у цьому напрямі.

Постскрипtum 2000

Минуло десять років з часу, коли ця збірка есеїв уперше потрапила до друку. За це десятиріччя деякі дисципліни й підходи, що в ній обговорювалися, такі як усна історія або жіноча історія, набули стабільності, завдяки, як твердять автори відповідних розділів, появи багатьох нових ґрунтовних досліджень. Інші царини істотно змінилися під час свого стрімкого розвитку, як це було у випадку історії тіла (розділ 10), історії навколишнього середовища, якої стосується новий розділ (11) й історії емоцій, що включає заздрість, страх і навіть лінощі⁵⁹. Зв'язки між традиційнішими ділянками (такими, як історія війни чи дипломатії) і так званою новою культурною історією стали тіснішими, як, приміром, у випадку книги «Обличчя війни» («The Face of Battle») Джона Кігана та сучасної історії дипломатії початку Нового часу, яка приділяє значну увагу аналізу мінливості мови й ритуалів, що застосовувалися на мирних конгресах⁶⁰.

Історія і постмодернізм

Експерименти з масштабом і експерименти з наративом, які обговорюватимуться у цій книзі, зазвичай пов'язують з культурним рухом, знаним як «постмодернізм». Історики, особливо у Великій Британії, повільніше за представників багатьох інших дисциплін, від літератури до архітектури, звернули на нього увагу. Насправді, у першому виданні цієї книжки у покажчику не було терміна «постмодернізм» (хоча деякі найважливіші його аспекти висвітлили Джим Шарп у розділі 2 і Джоан В. Скотт — у розділі 3).

Зрештою, за останнє десятиріччя було нелегко уникнути визначення свого місця у так званій постмодерністській дискусії, в якій критики відкинули праці традиційних істориків (таких, як Леопольд фон Ранке) на тій підставі, що його ідеал відтворення й опису «як це відбулося насправді» неможливо реалізувати. Як у випадку так званого відродження нарративу, увагу багатьох британських істориків і дослідників до цієї дискусії привернув Лоуренс Стоун у журналі «Минуле і сучасне» («Past and Present») за 1991 р. тезою, яка викликала хвилю заперечень. Трохи пізніше провокативний есеї Ричарда Еванса «На захист історії» («In Defence of History», 1997) запропонував і вступ до дискусії, і рішуче втручання в неї⁶¹.

Про що, власне, йдеться у цій дискусії? Складність відповіді на це запитання може ілюструвати характеристика голландським філософом Франком Анкерсмітом Наталі Девіс і Карло Гінзбурґа як постмодерних, або постмодерністських, істориків, характеристика, від якої вони обидва відмовилися з роздратуванням. «Постмодернізм» — це парасолька, під якою ховається група людей, декотрі з яких ідуть за такими теоретиками культури, як Деррида, а інші — просто заперечують економічний і соціальний детермінізм і наголошують тендітність і плинність того, що називають «соціальною реальністю» («реальність» — це термін, якого добрий постмодерніст уникає як чуми). Утім, варто розрізняти три теми чи три дискусії, перша з яких стосується селекції, друга — пояснення, а третя — вигадок.

По-перше, традиційних істориків критикують на тій підставі, що вони просто оповідають «тріумфальну» історію, «Великий нарратив» чи «Панівний нарратив», в якому привілейованого статусу здобувають Захід і його еліти, особливо еліти чоловічі завдяки зосередженню уваги на їхніх найбільших досягненнях — Ренесансі, Реформації, Просвітництві, Французькій і промисловій революціях, модерності тощо. Як ліки від цього висувається «децентралізована» історія, в якій буде місце для інших людей, пригнічених, підлеглих груп та їхніх точок зору. Потреба експерименту з плюралістичними нарративами, що впливає з цього, обговорюється у розділі 12. У цій дискусії Наталі Девіс і Карло Гінзбург стоять на боці критиків, засвідчивши свій вибір пересічних людей, таких як селянин Бертран де Рол чи мірошник Менокьо Сканделла, як головних героїв своїх книжок.

По-друге, зазнали критики традиційні історичні пояснення чи то з точки зору провідних індивідів («великих людей»), чи з погляду суспільних сил. Новий напрямок (наслідуючи приклад Едварда Томпсона з 1960-х рр.) підкреслює роль пересічних людей у творенні

їхньої власної історії, як індивідуальної, так і колективної, як учасників культурного «конструювання» чи «винайдення» таких спільнот, як нація, — звідси маємо зливу нових книжок про винайдення Афін, Африки, Аргентини, Шотландії, Ірландії, Європи тощо⁶². Цей напрям виразно пов'язаний зі зростанням інтересу до культурної історії, про що згадувалося вище.

По-третє, критики, від Мішеля Фуко до Гайдена Вайта, твердили, що написана історія є чимось на кшталт вигадки, що історики (як і представники точних наук) «конструюють» факти, які вони вивчають, і що їхні історії відбивають класичні засади таких жанрів, як трагедія чи трагікомедія. У цій дискусії, Гінзбург і Девіс, які конструювали свої історії з тогочасних документів, що збереглися в архівах, були на боці істориків. Зрештою, треба додати, що в цій дискусії існують ще дві можливі позиції. Наталі Девіс, яка написала книжку під назвою «Оповідки в архівах» («Fiction in the Archives»), чудово усвідомлює, що документи ніколи не можна одразу приймати на віру⁶³.

І справді, історики здавна усвідомили труднощі визначення міри, до якої можна довіряти свідченням, і міри, до якої історики можуть помилятися, пішовши за своєю уявою. Вони зайняли цілий шерег позицій між крайнощами традиціоналізму і постмодернізму. З огляду на це може бути хибно — хоча, звісна річ, це вдала полемічна знахідка — з боку Ричарда Еванса назвати свою книжку «На захист історії», коли те, що вона захищає, є, власне, способом творення історії. Одним з багатьох способів творення, як читачам стане зрозуміло з наступних розділів книжки.

Примітки

Цей есей завдячує багаторічним дискусіям з Рафаелем Самуелем, Гвіну Принсу і кільком поколінням студентів Еммануель-коледжу, у Кембриджі; а також Ніло Одалія і активній аудиторії на моїх лекціях в Державному університеті Сан-Пауло в 1989 р.

- 1 Див. знаний (але суперечливий) приклад: R.W.Fogel, S. Engerman, *Time on the Cross* (Boston, 1974). Розважлива оцінка сучасної ролі економічної історії у: D.C.Coleman, *History and the Economic Past* (Oxford, 1987).
- 2 D.J.Vincent, *The Formation of the British Liberal Party* (London, 1966).
- 3 L.Hunt (ed.), *The New Cultural History* (Berkeley, 1989); P.Burke, *Varieties of Cultural History* (Cambridge, 1997).
- 4 P.Burke, «Two Crises of Historical Consciousness», *Storia della Storiografia*, 33 (1998), pp.3-16.

- 5 Інші різновиди обговорюються у: J.Gardiner (ed.), *What is History Today?* (London, 1988).
- 6 J.Le Goff (ed.), *La nouvelle histoire* (Paris, 1978); J.Le Goff, P.Nora (eds), *Faire de l'histoire* (3 vols, Paris, 1978). Частина есеїв з цих видань доступна англійською: J.Le Goff, P.Nora (eds), *Constructing the Past* (Cambridge, 1985).
- 7 J.B.S. Haldane, *Everything has a History* (London, 1951).
- 8 P.Ariès, *Centuries of Childhood* (1960: English trans. London, 1966); P.Ariès, *The Hour of Our Death* (1977: English trans. London, 1981); M.Foucault, *Madness and Civilization* (1961: English trans. London, 1970); E.Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine* (1963: English trans. New York, 1971); A.Corbin, *The Foul and the Fragrant* (1982: English trans. Leamington, 1986); M.Vigarello, *Concepts of Cleanliness* (1985: English trans. Cambridge, 1988); J-C.Schmidt (ed.), *Gestures*, special issue, *History and Anthropology*, 1 (1984), R.Bauman, *Let Your Words be Few* (Cambridge, 1984); P.Burke, «Notes for a Social History in Early Modern Europe», in Burke, *The Art Of Conversation* (Cambridge, 1993).
- 9 F.Braudel, *The Mideterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (1949: English trans., 2 vol., London, 1972-3).
- 10 Екзаменатора звали Льюїс Нам'єр. R.Cobb, *The Police and the People* (Oxford, 1970), p.81.
- 11 E.Hoornaert et al., *Historia da Igreja no Brasil: ensaio de interpretação a partir do povo* (Petrópolis, 1977).
- 12 J.G.Pocock, «The Concept of a Language», in A.Pagden (ed.), *The Language of Political Theory* (Cambridge, 1987).
- 13 R.G.Collingwood, *The Idea of History* (Oxford, 1946), pp.213f.
- 14 Braudel (1949).
- 15 Цит. за: F.Stern (ed.), *Varieties of History* (New York, 1956), p.249.
- 16 Я позичив цей термін у відомого російського критика Михаїла Бахтина, з його *Dialogic Imagination* (English trans. Austin, 1981), pp.xix, 49, 55, 263, 273. Цит. за: M. de Certeau, *Heterologies: Discourse on the Other* (English trans. Minneapolis, 1986).
- 17 Див. практично кожен текст у *History Workshop Journal*.
- 18 Цит. за: P.Burke, *The French Historical Revolution* (Cambridge, 1990), p.113.
- 19 J.H.Robinson, *The New History* (New York, 1912).
- 20 L.Orr, «The Revenge of Literature», *New Literary History*, 18 (1986), pp.1-22.
- 21 R.Fruin, De nieuwe historiographie, in his *Verspreide Geschriften*, vol.9 (The Hague, 1904), pp.410-18.
- 22 M.Harbsmeier, «World Histories before Domestication», *Culture and History*, 5 (1989), pp.93-131.
- 23 W.Alexander, *The History of Women* (London, 1779); C.Meiners, *Geschichte des weiblichen Geschlechts* (4 vols, Hanover, 1788-1800).
- 24 Кілька гострих коментарів на цю тему подав Е.Саїд у: E.Said, *Orientalism* (London, 1978). (Див. український переклад: Саїд Е. Орієнталізм. — К.: Основи, 2001.)

- 25 E.De Decca, 1930: *o silêncio dos vencidos* (São Paulo, 1981).
- 26 Цит. за: R.Porter, «The Patient's View: Doing Medical History from Below», *Theory and Society*, 14 (1985), pp.175-98.
- 27 Про пересічних солдатів див.: J.Keegan, *The Face of Battle* (London, 1976).
- 28 У праці: J.Ozouf (ed.), *Nours les maîtres d'école* (Paris, 1967) досліджується досвід учителів початкової школи.
- 29 F.Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme* (Paris, 1967); змінене видання: *Les structures du quotidien* (Paris, 1979), англійською: *The Structures of Everyday Life* (London, 1981). (Див. український переклад: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. — Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. — К.: Основи, 1995.) Цит. за: J.Kuczynski, *Geschichte des Alltags des Deutschen Volkes* (4 vols, Berlin, 1980-2).
- 30 M.De Certeau, *L'invention du quotidien* (Paris, 1980); E.Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York, 1959); H.Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne* (3 vols, Paris, 1946–81). Цит. за: F.Mackie, *The Status of Everyday Life* (London, 1985).
- 31 J.Lotman, «The Poetics of Everyday Behaviour in Russian Eighteenth-Century Culture», in J.Lotman, B.A.Uspenskii (eds.), *The Semiotics of Russian Culture* (Ann Arbor, 1984), pp.231-56. Докладніше про дискусію щодо історіописання культурних норм див.: P.Burke, *Historical Anthropology of Early Modern Italy* (Cambridge, 1987), pp.5ff, 21ff.
- 32 N.Elias, «Zum Begriff des Alltags», in K.Hammerich, M.Klein (eds.), *Materiellen zur Soziologie des Alltags* (Opladen, 1978), pp.22-9.
- 33 Цит. за: P.Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London, 1978; revised edn Aldershot, 1994), ch.3.
- 34 P.Thompson, *The Voice of the Past* (Oxford, 1978); J.Vansina, *Oral Tradition* (1961, English trans. London, 1965); J.Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison, 1985).
- 35 P.Smith (ed.), *The Historian and Film* (Cambridge, 1976); A.Trachtenberg, *Reading American Photographs: Images as History, Mathew Brady to Walker Evans* (New York, 1989); J.Tagg, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories* (Amherst, 1988); Robert Rosenstone, *Visions of the Past: The Challenge of Film to our Idea of History* (Cambridge, Mass., 1995).
- 36 E.Panofsky, *Essays in Iconology* (New York, 1939); E.Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance* (London, 1958). Скептичніша точка зору висловлена у: E.H.Gombrich, «Aims and Limits of Iconology» in E.H.Gombrich, *Symbolic Images* (London, 1972), pp.1-22.
- 37 C.Ginzburg, «Da Aby Warburg E.H.Gombrich», *Studi medievali*, 8 (1966), pp.1015-65. Його критика, зокрема, скерована проти Фритца Заксія. Про використання іконографії істориками ментальностей див.: M.Vovelle (ed.), *Iconographie et histoire des mentalités* (Aix, 1979).
- 38 K.Hudson, *The Archaeology of the Consumer Society* (London, 1983).
- 39 J.Deetz, *In Small Things Forgotten: The Archaeology of Early American Life* (New York, 1977).

- 40 M.I.Finley, *The Use and Abuse of History* (London, 1975), p.101.
- 41 A.Appadurai (ed.), *The Social Life of Things* (Cambridge, 1986); J.Brewer, R.Porter, *Consumption and the World of Goods* (London, 1993).
- 42 W.Aydelotte, *Quantification in History* (Reading, Mass., 1971); A.Bogue, *Clio and the Bitch Goddess: Quantification in American Political History* (Beverly Hills, Calif., 1983).
- 43 P.Chaunu, «Le quantitatif au 3e niveau» (1973: repr. in P.Chaunu, *Histoire quantitatif, histoire sérielle*, Paris, 1978).
- 44 G.Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse* (2 vols, Paris, 1955–6); M.Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation* (Paris, 1973).
- 45 G.Henningsen, «El 'Banco de datos' del santo Oficio», *Boletín de la Real Academia de Historia*, 174 (1977), pp.547-70.
- 46 J.Mabillon, *De re diplomatica* (Paris, 1681).
- 47 C.Lloyd, *Explanation in Social History* (Oxford, 1986) подає загальний огляд. Відкритимши до ідей нефілософів є: S.James, *The content of Social Explanation* (Cambridge, 1984).
- 48 N.Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1997).
- 49 E.Erikson, *Young Man Luther* (New York, 1958); P.Gay, *Freud for Historians* (New York, 1985); D.Stannard, *Shrinking History* (New York, 1980).
- 50 R.G.L.Waite, *The Psychopatic God: Adolf Hitler* (New York, 1977).
- 51 Я позичив розрізнення «інтенціоналістів» і «функціоналістів» з праці: Т.Масон, «Intention and Explanation», in G.Hirschfeld, L.Kettenacker (eds.), *The Führer State: Myth and Reality* (Stuttgart, 1981), pp.23-40. Щиро дякую Яну Кіршоу, який звернув мою увагу на цю статтю.
- 52 P.Lowenberg, «The Psychohistorical Origins of the Nazi Youth Cohort», *American Historical Review*, 76 (1971), pp.1457-502.
- 53 J.Delumeau, *La peur en occident* (Paris, 1978); J.Delumeau, *Rassurer et protéger* (Paris, 1989); N.Luhmann, *Love as Passion: The Codification of Intimacy* (1982; English trans. Stanford, 1986); P.N. and C.Z.Stearns, *Emotionology*, *American Historical Review*, 90 (1986), pp.813-36; C.Z. and P.N.Stearns, *Anger* (Chicago, 1986); T.Zeldin, *France 1848-1945* (2 vols, Oxford, 1973-7).
- 54 P.Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (1972; English trans. Cambridge, 1977).
- 55 A.Gurevich, *Medieval Popular Culture* (1981; English trans. Cambridge, 1988).
- 56 Editorial Collective, «Why Gender and History?», *Gender and History*, 1 (1989), pp.1-6.
- 57 M.Agulhon, *The Republic in the Village* (1970; English trans. Cambridge, 1982).
- 58 M.Segalen, *Love and Power in the Peasant Family* (1980; English trans. Cambridge, 1983); O.Smith, *The Politics of Language 1791-1815* (Oxford, 1984); D.Cannadine, S.Price (eds.), *Rituals of Royalty* (Cambridge, 1987).
- 59 D.Santangelo, *Emozioni e disideri in Cina* (Rome-Bari, 1992); P.M.Spacks, *Boredom: The Literary History of a State of Mind* (Chicago, 1995); W.G.Naphy, P.Roberts (eds.), *Fear in Early Modern Society* (Manchester, 1997); B.H.Rosenwein

- (ed.), *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages* (London, 1998).
- 60 L.Bély, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV* (Paris, 1990), pp.411ff, 443ff.
- 61 Зрівноважений огляд див.: J.Appleby, L.Hunt, M.Jacob, *Telling the Truth about History* (New York, 1994).
- 62 N.Loraux, *L'invention d'Athènes* (Paris, 1981); V.V.Mudimbe, *The Invention of Africa* (London, 1988); M.G.H. Pittock, *The Invention of Scotland* (London, 1991); N.Shumway, *The Invention of Argentina* (Berkeley, 1991); G.Delanty, *Inventing Europe* (London, 1995); D.Kiberd, *Inventing Ireland* (Cambridge, Mass., 1996).
- 63 N.Z.Davis, *Fiction in the Archives* (Cambridge, 1988). Про ці проблеми див.: P.Burke, *History and Social Theory* (Cambridge, 1992), pp.126-9.

Історія знизу

Джим Шарп

18 червня 1815 р. біля села Ватерлоо в Бельгії відбулася битва. Кожному, хто вивчав історію Великої Британії, відомо, що в результаті битви союзницькі війська під проводом герцога Веллінгтона з запізнілою, але вирішальною допомогою прусських сил на чолі з Блюхером перемогли французьку армію Наполеона Бонапарта й тим самим визначили подальшу долю Європи. За кілька днів після битви один з її учасників, тих, хто визначав долю нашого континенту, рядовий 51-го піхотного полку Вільям Вілер написав кілька листів додому, до дружини:

Триденна битва закінчилася. Я живий-здоровий, і того досить. Тепер за кожної нагоди я оспівуватиму деталі великої події — те, що мені довелося спостерігати на власні очі... Коли настав ранок 18 червня, можна було побачити нас, доценту змоклих від дощу... Коли я влітку був удома, ти частенько ляяла мене за те, що багато курю, але мушу тобі сказати: коли б тоді в мене не було доброго запасу тютюну, то я просто віддав би Богові душу¹.

Вілер продовжує опис битви під Ватерлоо для своєї дружини в найгостросюжетніших епізодах: як він тримав вогонь французької артилерії; як його полк одним залпом знищив відділ кірасирів противника; як він побачив гори спалених тіл британських новобранців у згарищах замку Югумон; як мародер забрав гроші в офіцера французьких гусарів, якого вбив солдат з підрозділу Вілера. У книжках з історії твердять, що в битві під Ватерлоо переміг Веллінгтон. У певному сенсі, в ній так само перемогли Вільям Вілер і тисячі таких, як він.

Протягом останніх двох десятиріч багато істориків, що вивчають різні історичні періоди, країни і процеси, усвідомили той величезний потенціал, перспективи нових досліджень, що відкриваються завдяки вивченню таких джерел, як листування рядового Вілера з дружиною; їх почала приваблювати сама ідея дослідження історії під кутом зору, як у наведеному прикладі, рядового, а не високого військового командира. Традиційно, з часів античності, історичну науку трактували як розповідь про діяння великих людей. Цікавість до детальнішого вивчення соціальної та економічної історії далася взнаки у XIX ст., проте головним об'єктом історичної науки традиційно залишалася політична діяльність еліт. Природно, існувала певна кількість людей, що були незадоволені таким станом речей, і ще у 1936 р. Бертольд Брехт у своєму вірші «Питання читача-робітника», певно, з граничною виразністю сформулював потребу в альтернативному погляді на те, що можна назвати «історією видатних осіб»². І все ж таки було б справедливо твердити, що серйозно питання щодо втілення цієї ідеї у життя не порушувалося аж до 1966 р., коли Едвард Томпсон опублікував статтю про «погляд на історію знизу» в літературному додатку до газети «Таймс»³. Після згаданої публікації концепція «погляду на історію знизу» стала популярною темою обговорень серед істориків. У 1985 р. вийшов друком збірник статей під назвою «Історія знизу» («History from Below»)⁴, а у 1989 р. у новому виданні книжки, в якій висвітлювалася історіографія громадянських воєн в Англії й наступної доби, з'явився розділ про витоки подій доби під назвою: «Історія: погляд знизу»⁵. Тож, протягом останніх 20-30 років були знайдені слова-визначення того погляду на минуле, який міститься в листах Вільяма Вілера.

Цей погляд знайшов миттєвий відгук серед істориків, що переймалися проблемою поширення меж своєї дисципліни, виявленням нових сфер дослідження й передусім використанням історичного досвіду тих людей, чиє існування дуже часто взагалі ігнорувалося, вважалося samozрозумілим або побіжно згадувалося в контексті головних історичних подій. Навіть нині в курсі історії, що викладається у старших класах британських гімназій і в університетах (і, певно, така сама ситуація в аналогічних установах у цілому світі), досвід має людей у минулому надалі розглядається або як недоступний для вивчення, або як неістотний, або взагалі не згадується як історична проблема чи, в найкращому випадку, на простих людей дивляться як на «одну з проблем, з якою стикається уряд»⁶. Протилежну точку

зору чітко сформулював Едвард Томпсон у 1963 р. у передмові до однієї з головних праць з англійської історії:

Я хотів би порятувати нещасного кравця, женця-луддита, «застарілого» ткача, «утопічного» ремісника і навіть уведених в оману послідовників Джоани Сауткот від надмірної зарозумілості з боку їхніх нащадків. Їхні знаряддя праці та традиції можуть відмерти. Їхнє вороже ставлення до промислової революції може здаватися ретроградним. Їхні комунітарні ідеали можуть видаватися фантазіями. Але ж вони жили в ті часи гострих суспільних заворушень, а ми — ні?

У зв'язку з цим Томпсон не тільки визначив загальну проблему відновлення досвіду «пересічної людини», а й засвідчив необхідність розуміння істориком людей минулого тією мірою, якою це можливо, з урахуванням сучасного досвіду і власної реакції на такий досвід.

Метою написання цього есею є вивчення — тією мірою, якою це можливо, щодо певної кількості найважливіших опублікованих праць — певного потенціалу і проблем, що постають при написанні «погляду знизу» на історію. При цьому ми добре усвідомлюємо існування двох надто різних — а значною мірою й невирішених — завдань. Перше з них полягає в тому, щоби познайомити читача з тим величезним обсягом проблематики, який постав унаслідок праці над тим, що можна, загально кажучи, описати як підхід до вивчення історії знизу. Діапазон цієї тематики поширюється від відновлення досвіду середньовічних піренейських вівчарів до аналізу свідчень недавніх промислових робітників, чії спогади формують осердя усної історії. Друге наше завдання полягає в тому, щоби виділити кілька значних доказових, концептуальних та ідеологічних проблем, що постають при формуванні наукового погляду на історію знизу. Окреслення такого підходу до історії видається багатонадійним, але, як це часто трапляється у подібних випадках, проблеми, пов'язані з вивченням минулого, виявилися складнішими, ніж видавалися на початку.

Приваблює перспектива витворити погляд на історію знизу, врятувати досвід більшості населення як від ситуації його тотального ігнорування з боку істориків, так і від «зарозумілості з боку нащадків», за Томпсоном, у зв'язку з вищезгаданим. Але, як ми вже зазначили, вивчення історії в такий спосіб має певну кількість ускладнень. Перше ускладнення стосується джерельної бази. Варто лише прочитати дослідження Томпсона про період формування робітничого класу в

Англії, аби усвідомити, що — хоч як критично ставитися до його інтерпретації цієї теми — не можливо сумніватися, що це дослідження ґрунтується на великій і змістовній джерельній базі. Взагалі, чим далі історики у дослідженнях досвіду пересічних людей прагнуть зазирнути в минуле, тим обмеженішим стає коло джерел до їхніх потреб. Як ми побачимо згодом, значні праці постали на основі матеріалів, що стосуються раніших періодів історії, але реальною проблемою залишається те, що щоденники, мемуари та політичні маніфести, з яких можна дізнатися про життя й погляди нижчих верств, надто скупі, коли йдеться про історичні часи до кінця XVIII ст. — якщо не брати до уваги кількох відрізків часу (наприклад, 1640–1650-ті рр. в Англії). По-друге, постає низка проблем, пов'язаних з концептуалізацією теми: де саме має бути це «знизу» і що треба робити з поглядами на історію знизу, коли її таки колись напишуть?

Труднощі, спричинені постановкою питання: що ж то за історія виникає знизу, можна яскраво проілюструвати на прикладі однієї з галузей соціальної історії, що стрімко розвивається останнім часом, — вивчення протонародної культури Європи початку Нового часу. Наскільки ми можемо побачити — коли не розглядати її як остаточну категорію особливого різновиду — жоден з істориків ще не дав зрозумілої дефініції того, чим була вказана культура у згадану епоху⁸. Основною причиною цього є те, що «протонарод», навіть у віддаленому від нас XVI ст., був досить різнорідною спільнотою, яку поділяли економічні розшарування, панівні культури і статі. З цих міркувань існує потреба у хай навіть спрощеному визначенні, що може означати слово «знизу» в більшості історичних контекстів⁹.

Питання ширшого значення або мети застосування погляду на історію знизу найважливіше. Найкраще ці проблеми можна унаочнити, спираючись на праці тих істориків, які працюють у річищі марксистської традиції або традиції британської історії праці¹⁰. Хоча такі твердження можуть видаватися дещо перебільшеними, треба визнати, що науковці, які досліджують соціальну історію, повинні віддати належне Марксовим ідеям та історикам-марксистам; і, звісна річ, я не маю наміру приєднуватися до модної тепер схильності виступати проти однієї з найбагатших інтелектуальних традицій світу. І все ж таки нам видається, що історики-марксистки, які раніше за представників різних традицій творення соціальної історії висловили думку про масштабність об'єкта її вивчення, схилилися до тенденції обмежувати вивчення історії знизу до епізодів і громадських рухів, через які широкі загали людей втягалися до відкритої політичної

боротьби або до відомих царин економічної діяльності. Хоча в своїй праці 1966 р. Томпсон прагнув подолати названі обмеження, вони таки були вихідним пунктом цього його дослідження. Історичне підґрунтя такого способу мислення описав згодом Ерик Гобсбаум. Він стверджував, що це, що він називає «історією простолюдинів», не було можливим до 1789 р. чи приблизно того часу. «Історія пересічних людей як окрема галузь вивчення, — писав він, — починається з історії масових рухів XVIII ст. ... Бо зацікавлення марксистів чи, коли говорити загальніше, соціалістів історією пересічних людей посилювалося разом зі зростанням робітничого руху». Як він зазначав далі, ця тенденція «сильно замулила очі соціалістичним історикам»¹¹.

Певні аспекти виникнення цієї муляви на очах істориків висвітлив Ричард Хогарт у публікації «Використання писемності» («The Uses of Literacy»), до якої можна було б додати підзаголовок: «Початок англійського робітничого класу». Говорячи про різні підходи до вивчення робітничого класу, Хогарт застерігає читачів історії робітничих рухів. Як багато інших, Хогарт після прочитання численних книг з цієї теми мав враження, «що їхні автори переоцінюють роль політичної діяльності в житті робітничого класу, що вони не завжди адекватно розуміють засади цього життя»¹². У своїй праці 1966 р. Томпсон зазначив відхід від ранішого зосередження уваги істориків праці на інституціях праці й на обраних лідерах та ідеології, хоча водночас він зауважує, що цей процес мав тенденцію до деякої втрати історією праці своєї зв'язності¹³. Гобсбаум, розглядаючи питання у світлі розширення об'єкта вивчення історії праці, спромігся подати на цю тему ґрунтовніші коментарі. Проблема полягала в тому (як вважав Хогарт), що історики робітничого руху — марксистські або інші — вивчали «не весь простолюду, а лише той, що міг вважатися попередником цього руху, — наприклад, чартистів, тред-юніоністів, робітничих активістів». Історія робітничого руху та інших інституціоналізованих утворень, як він стверджував, не повинна «заступити собою історію самого простолюду»¹⁴.

Інше самообмеження, що його створив провідний напрям історії праці щодо погляду на історію знизу, стосується доби, яка аналізується. Тому, хто знає ранішу працю Томпсона і пізнішу — Гобсбаума, може видатися, що погляд на історію знизу доречний лише стосовно епохи після Французької революції. Як ми вже зазначали, Гобсбаум усвідомлював, що саме розвиток масових рухів наприкінці XVIII ст. привернув увагу дослідників до можливості створення погляду на історію знизу; далі ж він продовжував твердити, що «Французька ре-

волюція, попервах, після того як яacobінство відродилося в соціалізмі, а Просвітництво — у марксизмі, стала випробувальним полігоном для цього типу історії». Порушуючи незабаром після цього питання, «чому такою значною мірою історія пересічних людей постала із вивчення Французької революції», Гобсбаум посилався на масові акції населення й архіви, створені «численною бюрократією», що зафіксувала на папері акції простолюду, а потім класифікувала й упорядкувала свої записи «на користь історикам». Це документування уможливило постання значної кількості пізніших досліджень і також було, як зазначав Гобсбаум, «легке до прочитання, на відміну від нерозбірливих почерків авторів XVI або XVII ст.»¹⁵.

Утім, історію знизу писали не тільки ті історики знайомої сучасної політичної історії, що не спромоглися подужати палеографічні випробування. Насправді, незважаючи на те що концепцію історії знизу в її найважливіших моментах розробили англійські історики-марксистки, які в традиційних хронологічних межах писали про історію праці у Великій Британії, усе-таки книжку, в якій розвинуто це бачення минулого і яка справила найбільший вплив, написав французький науковець, що об'єктом свого вивчення обрав середньовічну піренейську селянську спільноту. Книга Еммануеля Ле Руа Ладюрі «Монтайю», вперше опублікована у Франції 1975 р., привернула більше уваги, краще розійшлася й здобула ширший читацький відгук, ніж більшість праць з середньовічної історії¹⁶. Звичайно, вона викликала й певну критику з боку вчених: порушувалися питання про методологію дослідження, що застосував Ладюрі, та його підхід до використаних джерел¹⁷. Історики, що вивчають свій предмет знизу, природно, мають бути так само скрупульозні в цих питаннях, як і будь-які інші історики, й «Монтайю» є чимось на взірць орієнтира під час історіописання з такої точки зору. Як підкреслив Ладюрі, «хоча існують описові історичні праці про селянські спільноти, але ми маємо зовсім небагато матеріалу, який можна розглядати як безпосередні свідчення самих селян»¹⁸. Сам Ладюрі вирішив цю проблему, поклавши в основу свого дослідження нотатки інквізиції, що їх зробив єпископ Пуатьє Жак Фурньє під час розслідування справи ересі у період між 1318 р. і 1325 р. Але, попри все, праця «Монтайю» засвідчила не лише те, що погляд на історію знизу може зацікавити читачів, але також те, що певні типи офіційних записів можна використати для дослідження ментального та матеріального світу минулих поколінь.

Справді, дослідники соціальної та економічної історії щоразу

більше починають використовувати ті документи, чия специфічна правдивість як історичних свідчень полягає в тому, що їхні автори свідомо не ставили собі за мету збереження їхніх записів для нащадків. Можна собі уявити, що багато авторів таких документів були б вражені, а навіть, можливо, збентежені фактом використання сучасними істориками тих судових справ, парафіяльних метрик, духівниць і маноріальних актів передачі землі, які вони складали. Таке свідчення можна за потреби залучити до розгляду відкритих учинків та ідей або в дослідженнях неявних припущень, а також з метою кількісно ґрунтовного документування досвіду минулого. Як зазначив Едвард Томпсон:

Люди обкладалися податками: списки збирання податків використали не дослідники історії оподаткування, а історики демографії. Люди платили церковну десятину: поземельні книги використали як свідчення історики демографії. Люди були звичайними орендарями або набували права оренди: їхні документи про терміни оренди залучали до справ маноріального суду; на ці важливі джерела існує дедалі більший попит з боку істориків, не лише заради винайдення нових підтверджень своїх тез, а й для започаткування дискусій, під час яких постають нові питання¹⁹.

Як бачимо з цієї цитати, подібні матеріали вельми різні. У певних випадках, як, приміром, у матеріалах, на яких ґрунтується книга «Монтайю», вони дають змогу відновити висловлювання людей практично так само докладно, як це роблять історики, що користуються магнітофонними записами усних висловлювань. Переважно усні джерела використовують історики, які намагаються вивчати досвід простолюду, хоча відомо, що немає жодної очевидної причини стверджувати, що такий історик не повинен занотовувати спогадів графінь, плутократів та єпископів тією ж мірою, як спогади гірників і фабричних робітників²⁰. У кожному разі, історик, що збирає усні свідчення, має очевидні проблеми в опитуванні людей, які або померли до того, як їхні свідчення були записані, або їхні свідчення були втрачені для нащадків, і сама можливість їхнього безпосереднього свідчення виключена для історика давніших часів. З іншого боку, як ми вже зазначали, існують джерела, що дозволяють історикам таких епох глибше досліджувати досвід нижчих верств суспільства.

Ле Руа Ладюрі використав одне таке джерело — нотатки Жака Фурньє. Інша праця, що демонструє, яким чином цей тип нотаток представника правосуддя можна використати для створення іншо-

го типу історії знизу, вийшла друком у 1976 р.; це було італійське видання книги Карло Гінзбурга «Сир і хробаки»²¹. Метою Гінзбурга була не реконструкція ментальності й способу життя селянської спільноти, а радше дослідження інтелектуального і духовного світу певної особи — мірошника на ім'я Доменіко Сканделла (прізвисько — Менокьо), який народився у 1532 р. і жив у Фріулі (Північно-Східна Італія). Менокьо став жертвою підозр інквізиції (врешті, був страчений, наймовірніше, у 1600 р.), і великий том документів цієї справи дав можливість Гінзбургові реконструювати систему його переконань. Сама по собі ця книга є помітним досягненням; при цьому передмова Гінзбурга підтримує корисну дискусію про концептуальні та методологічні проблеми реконструкції культури підлеглих класів у доіндустріальному світі. Зокрема, він стверджував: «З того факту, що якесь джерело не є “об’єктивним”, не випливає, що воно не має користі... Коротше кажучи, навіть скупі, фрагментарні та невиразні документи можуть стати в нагоді вченому»²², і відповідне дослідження особи, здійснене на такому рівні, тим цінніше, чим загальніші синтетичні підходи до соціальної історії. Тобто залишається проблема типовості таких осіб, але за належної уваги до цього праці такого кшталту можуть дедалі більшою мірою наближати нас до суті проблеми, що вирішується.

Але у своїх спробах сформувані погляд на історію знизу історики залучали також офіційні та напівофіційні документи, інші, ніж поодинокі багаті джерела. Наприклад, Барбара А.Хоноволт найактивнішим чином використовувала одне з найважливіших і раніше призабутих джерел англійської соціальної історії — коронерські розслідування — для реконструкції способу життя середньовічної селянської родини²³. Ця дослідниця заперечує тезу, буцімто ці документи позбавлені хиб, що були виявлені в документах королівських, церковних або маноріальних судів, і робить важливий для нашої теми висновок, що особливості матеріального існування й родинного життя, зафіксовані в цих документах, неістотні для головної мети, з якою ці записи робилися, й тому не було потреби їх спотворювати. Як це часто трапляється, коли маєш справу з офіційними паперами, вони виявляються найкориснішими при використанні їх задля мети, про яку їхні автори не мали жодного уявлення. Разом з іншими типами документів Барбара Хоноволт використала протоколи допитів для відображення матеріального середовища, економіки хатнього господарства, періодів життєвого циклу, способів годування дітей та інших боків щоденного життя середньовічних селян. У певно-

му сенсі її праця демонструє стратегію, альтернативну до тієї, якої дотримуються Ле Руа Ладюрі та Гінзбург: тут більшою мірою ми маємо ретельніший, прискіпливіший аналіз великої кількості документів, а не дослідження конкретної події, засноване на одному, винятково багатому джерелі. Проте безперечним результатом цього є можливість продемонструвати, яким чином все-таки інший ґатунок офіційної документації можна використати для формування погляду на історію знизу.

Це розширення хронологічних меж історії, що розглядається знизу, й намагання залучити до аналізу ширший спектр історичних явищ, ніж політичні події та політичні рухи мас, привело до пошуку інших парадигм, ніж та, яку пропонували традиційний марксизм або давніша концепція історії праці. Істотною залишається потреба діалогу з марксистськими дослідниками, але факт залишається фактом: уживання навіть такого базового поняття марксизму, як клас, стосовно доіндустріального суспільства видається проблематичним; при цьому важко уявити виразно марксистську позицію щодо процесу XVI ст. у Йоркширі про дифамацію* або про вілтширський скіммінгтон** XVII ст. На жаль, пошуки альтернативної парадигми (вони радше тільки почалися) наразі досягли мінімального успіху. Багато хто з істориків, попервах в континентальній Європі, відчув на собі великий вплив французької школи «Анналів»²⁴. Поза сумнівом, багато різноманітних досліджень, написаних авторами, що працювали в традиціях школи «Анналів», не лише поглибили наші знання про минуле, а й зробили величезні методологічні відкриття, засвідчивши, як по-новому можна використовувати звичайні типи документів і яким чином можна сформулювати нові питання про минуле. Навіть більше, пояснення представниками названої школи концепції ментальності надзвичайно допомогло історикам, що намагалися реконструювати розумовий світ представників нижчих верств суспільства. Утім, ми взяли б на себе сміливість стверджувати, що найбільший внесок школи «Анналів» до розвитку методології полягав у демонстрації способу створення контексту, в межах якого можна написати історію знизу. Наприклад, знання динаміки руху цін на збіжжя в конкретній спільноті протягом певного періоду часу іс-

* Проголошення відомостей, що заплямовують честь і гідність громадянина, установи, організації.

** Скіммінгтон — публічна процесія з метою висміяння або засудження невір-ного чоловіка чи дружини й інших відхилень від моралі подружнього життя.

точно допомагає зрозуміти життя бідного люду, однак ця обрхована в цифрах кількість не може створити повної картини.

Інші дослідники спробували віднайти потрібну парадигму в сферах соціології та антропології. У цих випадках досягнення тих, хто має добру підготовку й тонке чуття, також були значними, хоча навіть тут певні проблеми залишилися; а на інших взагалі чекала невдача. Соціологія (з чим хтось, може, і сперечатиметься) відіграє істотнішу роль для історика індустріального суспільства, хоча деякі її гіпотези не завжди охоче застосовувалися до цього типу досліджень, яким на практиці віддають перевагу ті, хто займається творенням погляду на історію знизу²⁵. Антропологія приваблює до себе певну кількість істориків, що вивчають Середні віки або початок Нового часу, хоча і в цьому разі не все видається безпроблемним²⁶. Окремі з цих проблем висвітлюються в праці Алана Мак-Фарлена, присвяченій звинуваченням у чаклунстві в Есексі за часів Тюдорів і Стюартів²⁷. Мак-Фарлен хотів написати те, що можна б окреслити як погляд знизу на історію чаклунства. Стосовно окремих видатних осіб спробу розробки цієї теми здійснив раніше Г'ю Тревор-Ропер, який у своїй монографії з історії чаклунства в Європі початку Нового часу повідомив, що його не цікавить «просто віра в чаклунів: це звичайні забобони сільського населення, які антропологі фіксують для всіх часів і в кожному місці»²⁸. Мак-Фарлен, навпаки, захопився «просто вірою в чаклунів» і створив книгу, що стала поворотним пунктом у нашому розумінні цієї теми. Одним із найяскравіших моментів у його проєкті було застосування результатів антропологічних дослідів щодо історичного матеріалу. Наслідком стало поглиблення нашого розуміння функції чаклунства в сільській громаді й того, як звинувачення у чаклунстві продукувалися фактично наявною системою міжособових конфліктів. Але все-таки і антропологічний підхід мало допомагає читачеві зрозуміти значно ширший діапазон актуальності цієї теми поза селянською спільнотою: чому могло статися так, що в 1563 р. у парламенті ухвалили закон, згідно з яким дозволялося покарання за шкідливе чаклунство, і чому в 1736 р. прийняли інший законодавчий акт, за яким легальне покарання за чаклунство унеможливалось. Мікроісторичний підхід, якому віддається перевага при використанні антропологічних моделей, може легко затушувати актуальнішу проблему того, в кого перебуває влада в суспільстві, взятому як цілість, і як це суспільство функціонує.

Поза межами нашого обговорення залишилося фундаментальне питання: чи є історія знизу *підходом* до вивчення історії, чи це осо-

бливий тип історії? Кожну з відповідей можна критикувати з багатьох точок зору. У розумінні підходу історія знизу закономірно виконує дві вельми істотні функції. Перша полягає у коригуванні історії визначних постатей — показати, що в битві під Ватерлоо брав участь рядовий Вілер, так само як і герцог Веллінгтон або що економічний розвиток Великої Британії, який близько 1815 р. набирав темпів, включає і тих, кого Томпсон описав як «нещасну, всю скривавлену піхоту промислової революції, без чиеї допомоги й умінь вона залишилася б лише неперевереною гіпотезою»²⁹. По-друге, пропонуючи такий альтернативний підхід, історія знизу створює можливості успішнішого синтезу розуміння історії, злиття історії повсякденного досвіду людей з об'єктом дослідження традиційніших типів історії. Водночас варто було б заперечити тезу, нібито об'єкт вивчення історії знизу, проблеми її документування, і, можливо, політичні погляди багатьох її прихильників творять особливий тип історії. Природно, що в певному сенсі тяжко розмежувати тип історії й підхід до цієї дисципліни загалом: економічна історія, інтелектуальна історія, політична історія, воєнна історія тощо стають найменш ефективні, коли їх уміщують у герметично замкнені скрині. Будь-який тип історії виграє від широти поглядів історика, який її створює.

У зв'язку з вищезгаданим, можна було б вважати, що погляд на історію знизу сам по собі є найефективнішим, коли він вміщується до певного контексту. Так, у першому номері періодичного видання «History Workshop Journal», що значною мірою присвячений дослідженням саме цього типу історії, редакційна колегія оголосила, що «наші соціалістичні погляди визначають наше зацікавлення життям пересічних людей у минулому, їхньою працею, думкою, індивідуальністю, так само як контекстом і чинниками, що формують їх класовий досвід», і що «тою самою мірою вони визначають увагу, яку ми присвяtimo капіталізму»³⁰. Як бачимо, ці емоційні твердження нагадують нам, що термін «історія знизу» передбачає існування певних понять вищого порядку, з якими він співвідноситься. Це припущення, у свою чергу, передбачає, що історію «пересічних людей», навіть коли до її вивчення залучаються ті сторони минулого досвіду, які мають виразно політичний характер, не можна відокремити від ширшого розгляду суспільної структури і суспільної влади. Цей висновок знов-таки ставить перед нами проблему визначення того, яким чином історію знизу можна допасувати до ширших концепцій історичної науки. Ігнорувати це питання, маючи справу з поглядами на історію знизу чи з будь-яким іншим типом соціальної історії, — це

ризикувати опинитися під загрозою сильної фрагментаризації історичних досліджень — можливо, навіть певної недавньої спроби їх антикваризації. На цю небезпеку в 1979 р. указав Тоні Джат. Немає потреби цілком поділяти погляди Джата, аби водночас з симпатією ставитися до його занепокоєння в тій справі, «що в найновішій соціальной історії немає місця погляду на політичну ідеологію — не більше, ніж у соціології, з якої остання походила; [...] соціальна історія, як ми зазначали раніше, трансформувалася у певний різновид ретроспективної культурної антропології»³¹.

Історія знизу як тип історії порушує інше питання — поширення читацької аудиторії професійного історика, створення ширшого доступу до історії високофахового рівня, ніж зазвичай допускалося академічними дослідниками історії та їхніми учнями. У вищезгаданій статті 1966 р. Томпсон зазначив, що Товні та інші історики його покоління мали «надзвичайно широкий, активний контакт з аудиторією поза могильним склепом академічної установи», й, очевидно, шкодував через те, що цього, власне, бракувало сучасним дослідникам історії³². Останнім часом це саме питання порушував один автор, чії ідеологічні позиції надто відрізняються від позицій Томпсона, — Девід Кеннедайн. Зазначаючи масове поширення історії як університетської дисципліни у післявоєнній Великій Британії, Кеннедайн прокоментував цей факт, стверджуючи, що

багато аспектів цієї нової фахової версії британської історії були цілковито недоступні для широкої аматорської аудиторії, хоча задоволення зацікавлення останньої своїм національним минулим подеколи було найпершою функцією історичної науки. Одним із парадоксальних звершень цього безпрецедентного часу поширення дисципліни було те, що дедалі більше академічних істориків почали писати дедалі академічнішу історію, яку читало дедалі менше людей³³.

Однією з головних цілей істориків, що займаються створенням історії знизу, а особливо тих, хто пишуть під соціалістичним або робітничим кутом зору, була спроба виправити цю ситуацію шляхом розширення своєї читацької аудиторії й, либонь, шляхом створення народної версії цього нового варіанта нашої синтетичної національної історії, з приводу зникнення якої тривожився Кеннедайн. Поки що їхні спроби не були успішні, й історія визначних постатей, здається, як і раніше, панує над суспільними смаками. Сам Гобсбаум

без особливого успіху намагався поширити коло читачів, написавши біографії провідних політиків³⁴.

При цьому прагнення до збільшення доступу до розуміння нашого минулого завдяки поглядів на історію знизу досі приваблює багатьох. Хоча залишається небезпека постання чогось на кшталт вищезгаданих фрагментаризації історичних знань і деполітизації історії, що так нервувало Джата. Масове зацікавлення історією знизу — як знає кожен, хто зіткнувся з цими питаннями під час робочих зустрічей Історичної асоціації, — часто обмежується тим, що можна було б назвати поглядом на минуле суспільства «знизу вгору, згори вниз». При цьому зазначена проблема певним чином загострюється через те, що ми тепер звикаємо описувати як публічну історію. Такі погляди ґрунтуються на усвідомленні того, що люди робили у минулому різні (і тому, як підкреслюється, випадкові) речі й багато хто пережив матеріальні втрати та тяжкі випробування, що дають змогу нам нині порівнювати колишнє тяжке існування з нашими сучасними легшими умовами. Але робиться надто мало спроб піти далі чи розглядати історичні проблеми на рівні, вищому за певні моменти приватного життя або обмежений місцевий досвід. Навіть ті дослідники, які мають досить широкий погляд на минуле народу, не позбулися тих впливів антикваріанізму, якими академічні історики докоряють своїм концептуально чи ідеологічно гірше озброєним колегам. Так, Родерик Флорйд, критикуючи позицію групи, що має чітке уявлення про важливість історії народу, зміг висловити претензію, що «знову і знову насамперед стиль праці «History Workshop» наближався до лівого антикваріанізму — збирання та публікації малоістотних звісток про життя робітничого класу»³⁵. Хоча не кожен може погоджуватися з загальною тенденцією підбору аргументів, які використав Флорйд, фактично немає сумніву, що він порушив справжню проблему.

Звичайно, можливою відповіддю на цю критику могла б бути теза, що поки певний «лівий антикваріанізм» дав можливість будувати значний корпус відповідних матеріалів — навіть шляхом збирання і публікації малоістотних звісток, — може залишатися трохи сподівань на створення ґрунтовного синтезу цих звісток або значно ширшого погляду на проблему. По-друге — і це, можливо, істотніша річ, — можна було б відповісти, що дослідження окремих випадків, уміщені до відповідного контексту, можуть спричинитися до формування куди ґрунтовнішого підходу, ніж антикваріанізм. За відповідних умов (праця Карло Гінзбург'а про Доменіко Сканделлу є добрим прикладом) дослідник історії знизу може значною мірою виграти

на використанні того, що антропологи могли б назвати *насиченим описом*³⁶. Інтелектуальну проблему, що постає з застосування такої методики, повинні знати соціальні історики — а саме проблему вміщення суспільної події до її загального культурного контексту так, щоб її можна було вивчати радше на аналітичному, ніж на просто описовому рівні. Цей процес, либонь, може бути і зворотним, й коли усталюється певне розуміння цього конкретного суспільства, ізольовану суспільну подію чи особу (як це сталося в індивідуальному, але задокументованому випадку з фріульським мірошником) можна використати для торування шляху до глибшого розуміння цього суспільства. Істориків немає потреби приймати семіотичну парадигму культури, прихильниками якої є такі антропологи, як Кліффорд Гірц, щоб оцінити потенційну корисність такої методології. Коріння проблеми, до якої звертається Гірц, — викладення суспільної дійсності науковою мовою книг, статей або лекцій, — звісно ж, належить до таких, які є добре знаними істориківі знизу.

Сподіваюся, що попередня частина тексту (а може, і ще щось) переконала читача, що проект створення історії знизу довів свою надзвичайну плідність. Звичайно, залишилися проблеми. Одна з них, яку я можу наразі лише окреслити, полягає в тому, що поняття «знизу» у нашому контексті попервах використовувався в термінах класової структури чи подібних форм соціальної стратифікації: звісна річ, історіописання з перспективи жінок або дітей приведе до нових відкриттів у питанні, чим є нерівність. Ба більше, основну масу прикладів, на які ми посилалися, запозичено з праць про Західну Європу в доіндустріальні часи. Але концепцію історії знизу також застосовували історики революції рабів у Санто-Домінго³⁷, націоналістичних рухів у Індії у XIX ст.³⁸ і Російської революції³⁹. Суміт Саркар у дослідженні індійського національного руху написав, що його праця є частиною «початку індійської участі в захопливому загальносвітовому використанні широкого кола джерел разом із певною недовірою або цинізмом щодо більш або менш бюрократизованих і позірно успішних політичних рухів»⁴⁰; погляд, який широко поділятимуть прихильники історії знизу, що вивчають хронологічно віддаленіші європейські культури.

Отже, концепція історії знизу привернула увагу істориків, що вивчають різні суспільства минулих часів: від XIII до XX ст. Ці історики походять із різних країн і з різних інтелектуальних традицій та ідеологічних осередків. Створюючи історію знизу, ці історики в

найскладніших випадках шукали підтримки з усіх боків — зокрема, робили підрахунки за допомоги комп'ютера, використовували антропологічну теорію, — і їхні здобутки побачили світ у найрізноманітнішій формі: від сухої наукової статті до книжки-бестселера. Навіть більше, дослідники, що працюють в інших дисциплінах, зокрема, антропології⁴¹ та англійській літературі⁴², почали вивчати об'єкти своїх праць знизу. Але саме історія, мабуть, є тією дисципліною, де такий погляд набув найбільшого поширення, і тепер настав той час, коли можна спробувати зробити певні висновки щодо тієї праці, яку історики доконали в плідній, хоча й невпорядкованій, частині саду музи Кліо.

Насамперед не викликає сумнівів успіх певної кількості істориків у подоланні значних перешкод, що ускладнюють практичну працю над створенням погляду на історію знизу. Коли говорити чіткіше, низка дослідників збагнула необхідність концептуального якісного стрибка в стимулюванні свого розуміння нижчих верств населення в суспільствах минулого й унаслідок цього поспішно продовжила інтелектуальний наступ в цьому напрямку. Едвард Томпсон, Карло Гінзбург, Еммануель Ле Руа Ладжорі та інші, перебуваючи на різних стартових позиціях й маючи на меті різні наукові завдання, зуміли продемонструвати, яким чином уява може взаємодіяти з дослідницькими методами задля розширення нашого погляду на минуле. Навіть більше, праця цих та інших істориків засвідчила, яким чином історична уява може стосуватися не лише формування нових концепцій розуміння об'єкта вивчення історії, а й постановки нових питань стосовно документів і різних способів їх використання. Три чи чотири десятиріччя тому багато істориків з очевидних причин заперечували можливості створення серйозної історії тих речей, що сьогодні стали для нас звичними, — злочинів, простонародної культури, релігії, селянської родини. Від тих дослідників Середньовіччя, що прагнуть реконструювати життя селянських спільнот, та істориків сучасності, що записують усні свідчення представників попередніх поколінь ХХ ст., усі історики, що розробляють погляд на історію знизу, показали, яким чином використання джерел, поєднане з багатою уявою дослідника, може кинути світло на численні сфери історії, що вважалися приреченими на те, щоб залишатися у темряві.

При цьому значення історії знизу є глибшим, ніж просто надання історикам можливості продемонструвати, що вони можуть мати багату уяву і по-новому підходити до проблеми. Історія знизу також уможливорює пізнання своєї історії тим соціальним групам,

які вважали її назавжди втраченою або не усвідомлювали її існування. Як ми вже зазначали, початкові описи погляду історії знизу на Французьку революцію або на історію робітничого руху Великої Британії викликають певні питання, хоча правдою залишається те, що дослідження історії мас XVIII ст. або робітничого класу XIX ст. дало кілька найпереконливіших прикладів неочікуваного відкриття історії реальних верств населення. Завдання історичної науки різні, але одним із них є створення відчуття самоідентичності для тих, хто пише і читає, — відчуття того, звідки вони походять. На загальнішому рівні це може набувати форми ролі історії (хоча вона сама є часткою національної культури) у формуванні національної ідентичності. Історія знизу може відіграти істотну роль у цьому процесі, нагадуючи нам, що наша ідентичність сформувалася не лише завдяки монархам, прем'єр-міністрам і генералам. Це міркування спонукає до дальших думок. У книзі з історії групи населення, яка, поза сумнівом, перебувала «внизу», — чорношкірих рабів у Сполучених Штатах періоду до Громадянської війни — Юджен Д.Дженовезе зазначав, що його основною метою було дослідити «питання національної належності — ідентичності, яке впливало на афро-американську історію від самих її колоніальних витоків»⁴³. Крім того, як це знаємо з прикладу дослідження Томпсона про робітничий клас Англії, використання історії для самоідентифікації народу має фундаментальне значення. Разом із тим варто звернути увагу, що згадана книга Дженовезе має підзаголовок: «Світ, збудований рабами». За Дженовезе, люди, які були об'єктом його дослідження, хоча, поза сумнівом, і стояли на нижчому щаблі соціальних сходів, виявилися здатними створити свій світ: отже, вони були історичними дієвцями, вони творили історію, а не були просто «проблемою», через яку білі політики та солдати були втягнуті до Громадянської війни, «проблемою», яку білі політики у цьому випадку мали «вирішити». Більшість із тих, хто вивчав історію знизу, у загальному сенсі повинні поділяти думку, що одним із результатів того, що вони презентують такий підхід до історії, було усвідомлення, що представники нижчих верств суспільства були агентами, чії вчинки мали вплив (часом обмежений) на світ, в якому вони жили. Ми повертаємося до полемічного твердження Едварда Томпсона про те, що пересічні люди не були лише «однією з проблем, з якими стикався уряд».

Але, на жаль, ми повинні визнати: хоча концепція історії знизу znana вже протягом понад двох десятиріч, вона поки що справляє порівняно незначний вплив на головну течію історичної науки або на

еволюцію поглядів істориків — представників тієї течії. Погляньмо на цю проблему на її базовому рівні: вступні підручники з історії можуть небагато розповісти про сутність об'єкта її вивчення. Прагнучи дізнатися, про що пишуть історію або як її пишуть, більшість тих, хто її вивчає, звертаються (чи їх скеровують) до певним чином уже застарілої праці Едварда Г.Карра «Що таке історія?» («What is History?»). Там вони можуть знайти досить обмежений виклад того, якою могла би бути відповідь на таке запитання. Наприклад, вони дізнаються, що у Карра не було тієї глибини уявлення про об'єкт вивчення історії, що демонструють сучасні історики і яку продемонстрував уже Бродель й інші автори зі школи «Анналів», молодші за статтю Карра. Його твердження, що «переправа Цезаря через невелику річку Рубікон виявляється фактом історії, а переправа через Рубікон мільйонів людей перед цим і після цього нікого не цікавить», можна зрозуміти так, що Карр нічого не знає про історію транспорту, міграцій, географічних переміщень. Аналогічним чином ті проблеми, що він має з визнанням забиття до смерті продавця імбирного печива у Стейлбридж Вейкс у 1850 р. як факту історії (підозрюю, що в продавця печива був виразніший погляд на цю проблему), свідчить про те, що Карр не розглядав історію злочину як частину історії⁴⁴.

Коли постане книжка, що заступить собою працю Карра як вступ до вивчення історії, вочевидь, треба, щоб її автор у світлі історії знизу й ґрунтовніших досліджень соціальної історії мав ширший погляд на минуле. І справді, варто зазначити, що добре сприйнята науковою спільнотою сучасна праця пера Ричарда Дж.Еванса, що була покликана певною мірою замінити собою книжку Карра, робить сильний наголос на важливості впливу історії знизу. Наслідком цього підходу, твердить Еванс, «практично все, що має значення для сучасного людства, дістало і свою писану історію; це значить усе важливе для різних людей, а не лише для маленької еліти, що дістала освіту і має владу»⁴⁵.

Такі оцінки вельми втішні для прихильників історії знизу. Але наше підсумкове зауваження стосується того, що хоч би якою цінною була історія знизу під кутом зору її впливу на формування ідентичності нижчих верств суспільства, вона має вийти поза це (поза селище, робітниче передмістя, міські нетрі чи багатоквартирні будинки) і використовуватися для критики, доповнення і посилення головної течії історичної науки. Дослідники історії знизу не лише виконали велику працю, що дає можливість нам більше знати про минуле, вони також довели, що існує значно більше праці попереду, що ба-

гато таємниць минулого ще сховані за темрявою незнання, що її слід розвіяти. Отже, погляд на історію знизу зберігає свою вибухову ауру. У віддаленій перспективі можна очікувати на небезпеку — як це сталося зі школою «Анналів» — перетворення її на нову догму, але наразі вона лише показує свій довгий язик головної течії історичної науки. Природно, надалі існуватимуть історики — як академічні, так і популярні — що писатимуть книжки, в яких відкрито чи приховано відмовлятимуть в історичному переглядові життя мас; але їхні аргументи на користь такого підходу ставатимуть дедалі хиткіші. Історія знизу допомагає переконати тих із нас, хто народився не в аристократичних умовах, що ми маємо своє минуле, що ми не «бозна звідки» з'явилися на світі. Але з плином часу вона також виконуватиме важливу роль у коригуванні й зміцненні тієї течії в політичній історії, що надалі вважається загальноприйнятною і канонічною в дослідженнях британських істориків.

Примітки

- 1 *The Letters of Private Wheeler 1809–1828*, ed. В.Н.Liddell Hart (London, 1951), pp.168–72.
- 2 Bertolt Brecht, *Poems*, ed. J.Willett, R.Manheim (London, 1976), pp.252–3.
- 3 E.P.Thompson, «History from Below», *Times Literary Supplement*, 7 April 1966, pp.269–80. Див. дискусію про погляди Томпсона: Harvey J.Kaye, *The British Marxist Historians: An Introductory Analysis* (Cambridge, 1984), Harvey J.Kaye, Keith McClelland (eds), *E.P.Thompson: Critical Perspectives* (Oxford, 1990). Ширший контекст дискусії про природу історії див.: *Times Literary Supplement*, 1966, Charles Tilly, «The Review Essay» in *History and Theory*, 6 (1967), pp.24–52.
- 4 Frederick Krantz (ed.), *History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology* (Oxford, 1988). Це англійське видання збірки праць, що вперше вийшла друком у Монреалі в 1985 р.
- 5 R.C.Richardson, *The Debate on the English Revolution Revisited* (London, 1988), ch.10, «The Twentieth Century: History from Below».
- 6 Thompson, «History from Below», p.279.
- 7 E.P.Thompson, *The Making of the English Working Class* (London, 1963), pp.12–13.
- 8 Див., наприклад, дискусії в: Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London, 1978), pp.23–64; Barry Reay, «Introduction: Popular Culture in Early Modern England», in *Popular Culture in Seventeenth-Century England*, ed. Barry Reay (London, 1985); James Sharpe, «Popular Culture in the Early Modern

- West», in Michael Bentley (ed.), *Companion to Historiography* (London—New-York, 1997), pp.361-62.
- 9 Можливим підходом до вивчення цієї проблеми є дослідження досвіду різних елементів нижчих верств суспільства, часом за допомоги окремого вивчення конкретної події. Див. праці із застосуванням цього підходу, які є істотним внеском до розробки історії знизу: Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (London, 1975) і David Sabean, *Power in the Blood: Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany* (Cambridge, 1984).
 - 10 Alex Callinicos, *The Revolutionary Ideas of Karl Marx* (London, 1983), p.89. Зрештою, варто зазначити, що немає підстав вважати, ніби марксистський підхід не може успішно застосовуватися до вивчення історії згори. Див. коментарі на цю тему в: Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (London, 1979), p.11.
 - 11 E. J. Hobsbawm, «History from Below — Some Reflections, in Krantz», *History from Below*, p. 15.
 - 12 Richard Hoggart, *The Uses of Literacy: Aspects of Working-Class Life with Special Reference to Publications and Entertainments* (Harmondsworth, 1958), p.15.
 - 13 Thompson, «History from Below», p.280.
 - 14 Hobsbawm, «Some Reflections», p.15.
 - 15 *Ibid.*, p.16. Попри скептицизм, який може викликати теза про унікальність внеску істориків Французької революції, залишається незаперечним, що саме праці про цю добу зробили визначний внесок до канону історії знизу, починаючи від піонерських досліджень: Georges Lefebvre, *Les paysans du Nord* (Paris, 1924) і *The Great Fear of 1789* (1932; English trans. New York, 1973) і до сучасних праць Річарда Кобба.
 - 16 Опублікована англійською під назвою: Montaillou: *Cathars and Catholics in a French Village 1294–1324* (London, 1978).
 - 17 Див., наприклад: L.E.Boyle, «Montaillou Revisited: Mentalite and Methodology», in J.A.Raftis (ed.), *Pathways to Medieval Peasants* (Toronto, 1981) і R.Rosaldo, «From the Door of his Tent: The Fieldworker and the Inquisitor», in J.Clifford, G.Marcus (eds), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Berkeley, 1986).
 - 18 Le Roy Ladurie, *Montaillou*, p.vi.
 - 19 E.P.Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays* (London, 1978), pp.219-20. Ширше обговорення проблеми, на якому типі джерел історики Англії мають будувати історії знизу, див.: Alan Macfarlane, Sarah Harrison, Charles Jardine, *Reconstructing Historical Communities* (Cambridge, 1977).
 - 20 Певне враження про те, що охоплює сфера зацікавлень усіх істориків, можна здобути, читаючи регулярні звіти про їхню роботу в періодичному виданні *Oral History: Journal of the Oral History*, яке виходить з 1972 р.
 - 21 Опублікована англійською у перекладі Енн і Джона Тедеші як: *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (London, 1980). Інша праця Гінзбурга: *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London, 1983; Italian edition, 1966) також

- свідчить, як матеріали інквізиції можна використати для вивчення народних уявлень.
- 22 Ginzburg, *The Cheese and the Worms*, p.xvii.
 - 23 Barbara A.Hanawalt, *The Ties that Bound: Peasant Families in Medieval England* (New York — Oxford, 1986). Стилий виклад найважливіших думок авторки містить її стаття: «Seeking the Flesh and Blood of Manorial Families», *Journal of Medieval History*, 14 (1988), pp. 34-45.
 - 24 Найкращим вступом до праць цієї школи є праця: Tatiana Stoianavitch, *French Historical Method: The Annales Paradigm* (Ithaca, NY—London, 1976), яку можна читати у порівнянні з новою працею: Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School* (Oxford, 1991).
 - 25 Загальну дискусію про взаємини між цими двома дисциплінами див.: Peter Burke, *Sociology and History* (London, 1980) і Philip Abrams, *Historical Sociology* (Shepton Mallet, 1982).
 - 26 Двома класичними обґрунтуваннями важливості можливих зв'язків між історією і антропологією є: E.E.Evans-Pritchard, *Anthropology and History* (Manchester, 1961) і Keith Thomas, «History and Anthropology», *Past and Present*, 24 (1963), pp.3-24. Скептичніший погляд презентує: E.P.Thompson, «Anthropology and the Discipline of Historical Context», *Midland History*, 3/1 (spring 1972), pp.41-56.
 - 27 Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study* (London, 1970; перевидана зі вступом Джеймса Шарпа, London, 1999). Працю Мак-Фарлена варто читати у порівнянні з: Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Belief in Sixteenth and Seventeenth Century England* (London, 1971) — багатоаспектною працею, що також містить глибокі спостереження з антропології.
 - 28 H.R.Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Harmondsworth, 1967), p.9.
 - 29 Thompson, «History from Below», p.280.
 - 30 «Editorial», *History Workshop*, 1 (1971), p.3.
 - 31 Tony Judt, «A Clown in Regal Purple: Social History and the Historian», *History Workshop*, 7 (1979), p.87.
 - 32 Thompson, «History from Below», p.279.
 - 33 David Cannadine, «British History: Past, Present and Future», *Past and Present*, 116 (1987), p.177. Поп.: P.R.Coss, William Lamont, Neil Evans, Comments, *Past and Present*, 119 (1988), pp.171-203. Ламонт пропонує застосування підходу знизу до нової національної історії, тоді як Еванс твердить, що «історія Великої Британії... потребує погляду на неї знизу і вироблення відповідного цьому розуміння держави».
 - 34 Hobsbawm, «Some Reflections», p.13.
 - 35 Roderick Floud, «Quantitative History and People's History», *History Workshop*, 17 (1984), p.116.
 - 36 Див.: Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York, 1973), ch.1, «Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture». (Див. український пере-

- клад: Гірц К. Насичений опис: у пошуках інтерпретагивної теорії культури // Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. — К.: Дух і літера, 2001. — С.9-42.)
- 37 Carolyn E.Fick, *The Making of Haiti: The Saint Domingue Revolution from Below* (Knoxville, Tenn., 1990).
- 38 Sumit Sarkar, «Popular» Movements and «Middle Class» Leadership in Late Colonial India: Perspectives and Problems of a «History from Below» (Calcutta—New Delhi, 1983).
- 39 Daniel H.Kaiser (ed), *The Workers Revolution in Russia: The View from below* (Cambridge, 1987).
- 40 Sarkar, «Popular» Movements and «Middle Class» Leadership, p.1.
- 41 Див., наприклад: Gerrit Huizer, Bruce Mannheim (eds), *The Politics of Anthropology: From Colonialism and Sexizm toward a View from Below* (Paris, 1979); Uwe Otzen (ed.), *Development from Below: Anthropologists and Development Studies* (The Hague and Paris, 1976).
- 42 Bruce Robbins, *The Servant's Hand: English Fiction from Below* (Durham, NC, and London, 1993).
- 43 Eugene D.Genovese, *Roll, Jordan Roll: The World the Slaves Made* (London, 1975), p.xv.
- 44 E.H.Carr, *What is History?* (Harmondsworth, 1961), p.11, 12.
- 45 Richard J.Evans, *In Defence of History* (London, 1997), p.165.

3

Жіноча історія

Джоан В. Скотт

Історія, яку можна було б написати про жіночі дослідження, належить також до цього руху; це не метамова, і вона може діяти і як консервативний, і як підривний момент... теоретично нейтральної інтерпретації історії жіночих досліджень не існує. Історія відіграє в них активну роль¹.

Жак Деррида, 1984

Жіноча історія виділилася в окрему галузь починаючи з 1970-х рр. Незважаючи на відчутну диспропорцію у фінансових видатках на її розвиток, інституційній репрезентації і місці в навчальних планах, невисокий статус в університетах і професійних асоціаціях, уже не викликає сумніву, що жіноча історія сьогодні — усталена практика в багатьох частинах світу. Хоча Сполучені Штати Америки є певним винятком щодо відчутності й впливовості жіночої історії в академічній науці, інтернаціональна природа жіночої історії добре відображена у статтях і книгах, у самоідентифікації істориків, яких можна зустріти на міжнародних конференціях і в неформальних мережах, якими передаються наукові новини.

Я свідомо вживаю термін «рух», аби відізнити сучасне явище від раніших спроб поодиноких авторів писати про жінок у минулому, аби підкреслити щось на взірць динамічної якості, пов'язаної з між-національними й міждисциплінарними контактами представників жіночої історії, і звернути увагу на її зв'язок з політикою.

Зв'язок між жіночою історією і політикою водночас очевидний і складний. У одному з традиційних текстів про витoki цієї галузі за відправну точку вважається феміністична політика — 1960-ті рр.,

коли у феміністичного руху виникла потреба в історії, що надала б цьому рухові героїнь, обґрунтувала жіночі вимоги, витлумачила пригнічення і спонукала до дії. Вважається, що академічні феміністи відповіли на потребу в «її-історії» тим, що скерували свої дослідження на більш політичні проблеми; тобто на початковому етапі існував щільний зв'язок між політикою і наукою. Пізніше, десь у середині 1970-х рр., жіноча історія відмежовується від політики. Вона розширює коло проблематики за рахунок вивчення всіх царин життя жінок у минулому, досягнувши, отож, своєї власної інерції розвитку. Публікація монографій і статей, виникнення внутрішніх суперечок і діалогів, поява визнаних авторитетів — усе це позначало нову наукову дисципліну, яку, видавалося, певною мірою легітимізувало також дистанціювання від політичної боротьби. Врешті повернення до гендера в 1980-ті рр. було остаточним розривом з політикою, що й посприяло остаточному оформленню цієї дисципліни, оскільки гендер вважається нейтральним терміном, позбавленим безпосередньої ідеологічної мети. Поява жіночої історії як галузі науки містить за такого підходу еволюційний перехід від фемінізму до жінок і до гендера, тобто від політики до спеціалізованої історії і до аналізу.

Звичайно, подібні трактування можуть істотно відрізнятись залежно від того, хто їхній автор. У деяких версіях ця еволюція трактується позитивно, як визволення історії і з кола вузьких інтересів політики, зосередженої лише на жінках, і з філософськи наївних припущень. У інших інтерпретація — негативною, а «відхід» до академізму (а про повернення до гендера й теорії годі й казати) вважається прикметою деполітизації. «Що станеться з фемінізмом, коли помре жіночий рух? — питала нещодавно Елен Шоволтер. — Він перетвориться на жіночі дослідження — ще одну академічну дисципліну»². Попри безліч елементів, що беруться до уваги, цю думку таки поділяє багато феміністів та їхніх опонентів, ніби все так і було насправді.

Я хотіла б заперечити й підкреслити, що ця версія вимагає певної критичної рефлексії не лише тому, що вона є надто спрощеною, — вона неадекватно зображує історичний розвиток жіночої історії та її ставлення як до політики, так і до історичної науки. Історія цієї дисципліни вимагає не однолінійного, а складнішого опису, який урахував би зміни позицій не лише жіночої історії, а й феміністичного руху й усієї історичної науки. Жіноча історія, безперечно, пов'язана з виникненням фемінізму, який не зник з академічної науки, як і з суспільного життя, хоча й змінив свій вигляд. Багато з тих, хто живає термін «гендер», фактично називають себе феміністичними

істориками. Це не лише політична відданість, а й теоретична перспектива, що провадить їх до розгляду гендера як найкращого способу концептуалізації політики. Багато авторів жіночої історії вважають себе задіяними у високій політиці, коли намагаються заперечити думку загальноприйнятих авторитетів у своїй професії загалом, і в університеті, де прагнуть до зміни способу історіописання. Тож значною мірою сьогодення жіноча історія, навіть оперуючи поняттям «гендер», зосереджена на сучасних проблемах феміністичної політики (у США серед таких проблем — добробут, догляд за дітьми і право на аборт). Справді, можна з однаковими підставами стверджувати, що розвиток жіночої історії міцно пов'язаний зі «зростанням сили й легітимізацією фемінізму як політичного руху»³, і наполягати, що дистанція між академічною роботою й політикою постійно зростає. Але погляд на жіночу історію як лише відображення зміцнення позицій феміністичної політики поза академічною наукою теж є хибним. Замість постулювання простої кореляції, цю дисципліну треба сприймати як динамічну ділянку дослідження у політиці продукування знання.

Слово «політика» використовується зараз у кількох значеннях. Перше, найтипівіше, твердить, що це є діяльність урядів, інших владних структур (або така сама діяльність, скерована на них), яка складається з апеляцій до колективної ідентичності, мобілізації ресурсів, стратегічних розрахунків і тактичних маневрів. Термін «політика» вживається так само на позначення відносин влади в найширшому розумінні слова, а також стратегії, спрямованої на їх досягнення чи боротьбу за них⁴. Третє значення слова «політика» ще ширше — це практика, яка відновлює або змінює те, що часом називають «ідеологією», ті системи віри й практики, які визначають індивідуальну і колективну ідентичність, що формує відносини між індивідами і колективами, які вважаються чимось природним, нормативним або самоочевидним⁵. Ці визначення відповідають певним типам дії і сферами активності, але я вживаю слово «політика», щоби позначати їх усі разом, виходячи з тези, що дефініційні й просторові межі плинні й неминує кожне з визначень матиме безліч нюансів. Історія жіночої історії, яку я хочу розповісти, залежить від цього розмаїття нюансів, але завжди залишається історією про політику.

«Професіоналізм» versus «політика»

Протягом останніх десятиріч фемінізм був інтернаціональним рухом, хоча йому й властиві регіональні та національні риси. Мені видається корисним зосередитися на прикладі, який я знаю найкраще — Сполучених Штатах Америки, — щоби зробити деякі загальні висновки.

У США фемінізм відродився у 1960-ті рр. частково під впливом руху за громадянські права і державної політики, скерованої на забезпечення робочої сили жінок для очікуваного економічного росту суспільства, також серед професіоналів-практиків у академічній науці. Він формулював свої аргументи й виправдання в термінах риторики рівності. З плином часу фемінізм сформував і створив колективну жіночу ідентичність, суб'єктів жіночої статі зі спільною зацікавленістю в подоланні суспільної нерівності, непомітності та безправ'я шляхом створення рівних умов й прозорого контролю над їхнім життям і тілом.

1961 р. на вимогу Естер Петерсон, керівника Жіночого бюро у Департаменті праці, президент Кеннеді створив комісію з питання статусу жінок. У доповіді цієї комісії за 1963 р. стверджувався факт позбавлення американських жінок рівних прав і можливостей і рекомендувалося створення таких комісій у кожному штаті. 1964 р., коли згідно з Актом про громадянські права було створено Комісію з рівних прав працевлаштування (ЕЕОС), до її компетенції включили проблеми дискримінації за статевою ознакою (за ініціативи неприхильного законодавця з метою дискредитувати сьомий розділ Акта). У 1966 р. делегати третього з'їзду Національної конференції комісій американських штатів зі становища жінок проголосували проти резолюції, яка закликала ЕЕОС посилити боротьбу з дискримінацією за статевою ознакою так само серйозно, як і за расовою. Жінки, які пропонували відхилену поправку, пізніше зібралися й узгодили свою подальшу діяльність і створили Національну організацію жінок⁶. Приблизно в той самий час молоді жінки з руху «Студенти за демократичне суспільство й громадянські права» почали висловлювати незадоволення, вимагаючи визнання ролі жінок як активних (і рівних) учасників політичних рухів за суспільні зміни⁷. У світлі традиційної політики жінки стали групою, яку можна було чітко визначити (і це вперше з часів руху за виборчі права на межі сторіччя).

Протягом 1960-х рр. коледжі, аспірантури і фундації почали захоплювати жінок здобувати докторські ступені з гуманітарних наук,

пропонуючи стипендії та добру усну підтримку. «Не викликає сумнівів, — коментував один з авторів, — що жінки є головним неторкнутим ресурсом для коледжів і університетів у їхньому пошуку добрих викладачів і дослідників»⁸. Якщо хтось — від президентів коледжів до феміністичних академічних науковців — і визнавав, що існували «упередження щодо жінок у професіях, які вимагають вищої освіти», то вони швидше погоджувались, що такі перешкоди зникнуть, коли жінки здобуватимуть вищу освіту⁹. У світлі пізніших теоретичних дискусій цікаво, що тут допускалося представництво жінок як свідомих суб'єктів вибору, жінок закликали до оволодіння раніше недоступними або малодоступними спеціальностями.

У сферах, відкритих для жінок, фемінізм хутко почав вимагати для них ширших можливостей і засуджувати нерівність, яка ще існувала. Феміністки в академічній науці стверджували, що заботони проти жінок не зникають навіть тоді, коли вони отримують дипломи, і тому зорганізувалися, аби вимагати повної рівності й визнання, до якого зобов'язують їхні дипломи. У асоціаціях академічних дисциплін жінки проводили закриті засідання для того, щоби домагатися своїх вимог (зокрема, більшого представництва в асоціаціях і вчених радах, рівних з чоловіками заробітків, відсутності дискримінації під час пошуку праці й просуванню по службі). Нова колективна ідентичність жінок академічної науки за основу своєї аргументації взяла поширений досвід дискримінації за статевою ознакою, а також те, що жінки-історики як група мають свої особливі потреби й інтереси, які не можуть бути узагальнені у спільній категорії істориків. Постулюючи, що жінки-історики відрізняються від істориків чоловічої статі та що їхній гендер впливає на їхні професійні можливості, феміністки поставили під сумнів універсальні й унітарні поняття, які зазвичай встановлюються у професійних середовищах, за що їх і звинуватили в «політизації» дотепер неполітичних організацій.

1969 р. щойно утворена Координаційна комісія з питань жінок в історичній професії на робочому з'їзді Американської історичної асоціації (АНА) у нервовій, надзвичайно напруженій атмосфері пропонувала резолюцію для поліпшення становища жінок. Як завжди охоплений дискусіями на теми правової й організаційної політики, цей з'їзд являв собою взірць порозуміння й культури. Незгоду, коли до неї й доходило, можна було списати на різницю в особистих міркуваннях, смаках і навіть політичних переконаннях, інституційної чи регіональної першості, але вона ніколи не мала фундаментального характеру. Жодна з платформ, за якою можна було вбачати осіб-

ний «інтерес», фактично не розбігалася з загальними інтересами. Своєю тональністю, войовничістю і претензією на представлення колективного загалу, права якого систематично порушуються, жінки зривали засідання і кидали виклик звичайній праці. Насправді вони наполягали на тому, що звичайна праця сама по собі є формою політики, бо вона зневажає, а отже, назавжди консервує систематичне виключення за свої межі (за гендерною чи расовою ознакою) кваліфікованих фахівців. Ця атака на міцну владу мала принаймні два наслідки: по-перше, вона домоглася від АНА поступки у формуванні спеціальної комісії для розгляду піднятих питань (у 1970 р. ця комісія оприлюднила доповідь, в якій визнавався нижчий статус жінок і рекомендувалася низка заходів для виправлення ситуації, зокрема створення постійної комісії у справах жінок), по-друге, вона спричинила критику жіночого керівництва як непрофесійного.

Протиставлення «професіоналізму» і «політики» не є природним, це лише складова частка самовизначення професії як кваліфікованої практики на основі спільного володіння широкими знаннями, здобутими через освіту. Існують два різні, але невіддільні аспекти визначення професії. Один має на увазі природу знання, у нашому випадку того, що зветься історією. Другий містить функції збереження, що усталюють і забезпечують виконання прийнятих стандартів членами професійного цеху, в даному випадку істориками. Для професійних істориків ХХ ст. історія — це знання про минуле, що здобувається внаслідок неупередженого, безстороннього дослідження (зацікавленість і заангажованість виступають як анти тези професіоналізму), знання універсальні, доступні кожному, хто оволодів методикою наукової праці¹⁰. Основою доступності, отже, є ця майстерність, володіння якою розглядається як щось видиме для тих, хто вже є фахівцем, й яке лише вони (фахівці) можуть оцінити. Майстерність не може бути результатом стратегії чи влади, лише освіти й підготовки. Членство у цеху історичної науки накладає відповідальність на людей, що стали опікунами тієї галузі знання, що є їхньої парафією. Отже, опіка і майстерність — це основи автономії та влади, яка визначає, що вважати знанням, а кого його носієм.

Звичайно, професії та професійні організації структуровані ієрархічно; прийняття до цеху та позбавлення членства залежать від прийнятого стилю та стандартів праці. «Майстерність» і «досконалість» можуть бути і певними оцінками здібностей, і прихованим виправданням необ'єктивності; насправді, оцінювання здібностей часто поєднується з оцінюванням соціальної ідентичності індивіда,

яка не має стосунку до професійної компетенції¹¹. Як розрізнити такі оцінки, якщо це взагалі можливе, — справа не лише стратегії, а й епістемології. За суперечностями між «політикою» і «професіоналізмом» стоїть епістемологічна проблема.

Роками в АНА відчувалася недопредставленість жінок, афроамериканців, євреїв, католиків і «нешляхетних осіб»¹². На це час від часу звертали увагу, протестували, й деякі історики докладали спеціальних зусиль, аби ліквідувати дискримінацію, проте риторика і стиль протестів відрізнялися від тих, що були 1969 р. Перше, чи то відмовляючись відвідувати зібрання, що відбувалися у сегрегованих готелях, чи то наполягаючи на включенні жінок до професійних лав, історики, що брали участь в протестах стверджували, що дискримінація за расовою, релігійною, етнічною ознакою або статтю стоїть на перешкоді визнання кваліфікованих у всьому іншому колег. Приймаючи визначення, чим має бути їхній фах, вони твердили, що для політики в ньому немає місця; вони наголошували, що їхні дії скеровані на реалізацію суто професійних ідеалів. Сенс протестів 1969 р. і пізніших, навпаки, полягав у тому, що професійні цехи були політичними організаціями (в різних значеннях слова «політичний»), хоча й з коректною поведінкою їхніх членів, і вони твердили, що тільки колективні дії можуть змінити пануючі відносини влади. Протягом 1970-х рр. жінки в АНА й інших професійних асоціаціях пов'язали свою локальну боротьбу за визнання й рівне представництво із загальнонаціональними жіночими акціями, насамперед з боротьбою за конституційну поправку про рівні права (ERA), наполягаючи, щоб професійні асоціації обрали собі позицію в цих загальнонаціональних дискусіях. Думку, буцімто ERA не має стосунку до АНА, вони відкидали на тій підставі, що мовчання є не нейтралітетом, а співучастю у дискримінації. В середині організації сакральні поняття на кшталт «наукова досконалість» і «розумові здібності» піддавалися критиці як зручні обгортки дискримінації, які слід замінити конструктивнішими кількісними величинами. Тим, хто дотримувався нормативного погляду, здавалося, що професійні стандарти безсторонності й незацікавленості були повалені партикулярними інтересами.

Згідно з іншим поглядом на цю проблему, жіночий виклик можна потрактувати як справу професійного перевизначення, бо присутність організованих жінок підважувала уявлення про монолітність історичної професії. Стверджуючи, що існує колективна ідентичність жінок-істориків (на відміну від чоловічої), й приймаючи, що і серед чоловіків-істориків є расовий поділ, феміністки порушили питання,

чи можливою взагалі є безстороння оцінка професіоналізму (маючи на увазі, що це не більше, ніж владний вияв зацікавленої позиції)? Вони не відкидали професійних стандартів; насправді вони продовжували обстоювати потребу в освіті та оцінці якості професіоналізму (встановивши серед іншого нагороду за видатну працю з жіночої історії). І хоча кожен зможе легко навести приклад тенденційності жіночих істориків, це не характеризуватиме ані галузі загалом, ані самого фемінізму (і раніше, і тепер). Але навіть ті, хто тримається такої тенденційності, не виправдовують навмисних маніпуляцій фактами або обмеження інформації на користь певної «справи»¹³. Більша частина жіночих істориків не відмовляється від прагнення майстерності й знань, що є надзвичайно важливими для професії. Насправді вони прийняли закони академічної науки, які й уможливають спілкування істориків¹⁴. І внаслідок цього вони здобули визнання як науковці, домоглися статусу фахівців у історії. Проте водночас вони заперечували й відкидали ті правила, піддаючи сумніву структуру самої дисципліни й умови виробництва знання¹⁵. Їхня присутність заперечувала природу й вагомість єдиної та непорушної сукупності професійних стандартів і виняткове право білого чоловіка репрезентувати історика.

Фактично історики-феміністи ствердили, що немає суперечності між «професіоналізмом» і «політикою», порушили надзвичайно гострі питання стосовно ієрархії, підстав і припущень, що творять фундамент історичної науки: чиї стандарти, чиє визначення «професіоналізму» панує зараз? Чию згоду вони репрезентують? Як цієї згоди вдалося досягти? Які інші погляди були відкинуті або змаргіналізовані? Чия точка зору визначає, що вважати доброю історією та історією взагалі?

«Історія» versus «ідеологія»

Постання жіночої історії як галузі дослідження супроводжувалося феміністичними кампаніями за поліпшення професійного статусу і було пов'язане з поширенням меж історії. Але це не був одновимірний процес простого додавання того, що раніше залишалося поза увагою. Навпаки, в основі жіночої історії закладено глибоку невідзначеність, що насторожує, бо це водночас і безболісні доповнення до традиційної історії, і її радикальна підміна.

Ця двобічна гострота проблеми дуже виразна у деклараціях при-

хильників нової субдисципліни початку 1970-х рр., але найкраще її висловила Вірджинія Вулф 1929 р. у творі «Своя кімната» («A Room of One's Own»). Вулф, як і багато її сучасників після надання виборчого права жінкам у Англії та США, звернулася до проблеми жіночої історії¹⁶. Вона розмірковує про неадекватність наявної історії, історії, яку належить переписати, бо вона «часто видається трохи дивною, нереальною, однобічною», а отже — неповною, недокладною, незавершеною. Не наполягаючи на переписуванні історії, Вулф намагається запропонувати інше рішення: «Чому [...] не зробити додатка до історії? Звичайно, надавши йому якусь непримітну назву, щоби жінки могли там фігурувати, не порушуючи звичайного порядку?». Видається, що пропозиція додатка стала компромісом, але це не так. За делікатним саркастичним коментарем щодо «непримітної назви» і необхідності не порушувати усталеного ладу стоїть складний проєкт (Вулф називає його надто сміливим для себе), котрий, хоча вона і намагається звузити пов'язані з ним проблеми, має суперечливий підтекст¹⁷. Жінки тут і додаються до історії, і вони ж є підставою її переписання; вони вносять щось понад міру, і вони ж необхідні для завершення цілості; вони і зайві, і обов'язково потрібні.

Слово «додаток» у Вулф викликає аналогію з аналізом Жака Деррида, який допоможе мені змалювати стосунок жіночої історії до історії взагалі. У проєкті деконструкції західної метафізики Деррида згадує певні «маркери», які чинять спротив і дезорганізують бінарні протилежності, «не запроваджуючи третього терміну» або діалектичного розв'язання. Їхній підривний характер зумовлений їхньою невизначеністю: вони одночасно мають протилежні значення, що їх не можна відділити один від одного. Додаток — одна з таких «невизначеностей» (*undecidables*). Французькою, як і англійською, це означає і додавання, і заміщення. Це щось додане, зайве, понад і поза тим, що присутнє; це також заміщення відсутнього, того, чого не вистачає, бракує, яке необхідне для завершеності чи повноти. «Додаток — не плюс і не мінус, не щось зовнішнє й не частка чогось внутрішнього, не випадкова характеристика й не сутність»¹⁸. Це, за словами Барбари Джонсон, «поверхове і необхідне, небезпечне і рятівне». «На рівні означуваного й означника неможливо вловити різницю між надлишком і недостатністю, компенсацією і розпадом»¹⁹.

Я хотіла б довести, що в контексті суперечливої логіки додатка можна проаналізувати амбівалентність жіночої історії та її потенційну критичну політичну силу — силу, що кидає виклик і дестабілізує усталені засади дисципліни, але не пропонує синтезу або про-

сто розв'язання. Дискомфорт, пов'язаний з такою дестабілізацією, спричинив не лише спротив традиційних істориків, а й прагнення розв'язати проблему за рахунок істориків, які досліджують жіночу історію. Немає простого виходу, є лише постійна увага до контекстів і значень, в яких сформульовані підривні політичні стратегії. Саме в таких аналітичних межах можна краще зрозуміти суперечки на теми влади і знання, які й характеризують процес формування цієї галузі історичної науки.

Більша частина представників жіночої історії намагалася в якийсь спосіб включити жінку до свого дослідження як об'єкт вивчення або персонажа оповіді. За аксіому бралася, що людина як універсальний об'єкт історичної науки могла би включати і жінок, гарантувати свідчення й інтерпретації різномірної дійсності та досвіду жінок у минулому. Проте у сучасній західній історіографії, об'єкт якої найчастіше уособлює білий чоловік, жіноча історія неминуче стикалася (за словами американського теоретика права Марти Мінов) з «дилемою відмінності»²⁰. Ця дилема постає тому, що відмінність конструюється «самою структурою нашої мови, яка містить... неконстатовані пункти порівняння у межах категорій, що хоронять їхню перспективу і помилково передбачають природний збіг зі світом»²¹. «Універсальне» передбачає порівняння зі спеціальним або особливим білих чоловіків — з тими, хто не білий і не чоловік, чоловіків — з жінками. Але ці порівняння найчастіше констатують і розуміють як природні категорії, окремішні сутності, а не відносні поняття. Отже, щоб захистити тезу про важливість жінок в історії, треба виступати проти дифініцій історії та її агентів, уже визнаних за «істинні» чи принаймні за достатні для ілюстрації того, що відбулося (чи того, що мало значення) в минулому. І треба поборювати стандарти, що спираються на необґрунтовані порівняння і не висловлені чітко точки зору²².

Жіноча історія, коли її розглядати як модифікацію «історії», старанно досліджує, як усталилося значення самого цього поняття. Вона піддає сумніву відносний пріоритет *його*-історії перед *її*-історією, показуючи ієрархічність, наявну в багатьох історичних дослідженнях. Вона кидає виклик і претензіям будь-якої історії на знання всього, і завершеності, і самоприсутності об'єкта історії — універсальної Людини. Хоча жіночі історики не порушують подібних питань відкрито, вони постають із самого факту наявності їхніх праць. Яким чином дії чоловіків почали вважатися нормою й репрезентувати історію людства загалом, а діяльність жінок або не завважувалася, або вважалася

менш істотною? Які приховані порівняння містяться в термінах «історія» і «історик»? Чия точка зору призначає чоловікам роль головних дівців історії? Як на усталену практику історії впливає аналіз думок і вчинків під кутом зору іншого суб'єкта, наприклад, жінки? Як історик ставиться до предмета, про який він/вона пише?

За словами Мішеля де Серто, проблема така:

Якщо специфіка місця, в якому створюється кожен дискурс, є важливою, то тим більше значення вона має там, де дискурс історіографічний розглядає питання, які ставлять під сумнів суб'єкта — виробника історії: історія жінок, чорних, євреїв, культурних меншин тощо. У цих полях дослідження кожен може стверджувати, або що особистий статус автора не має значення (у прагненні до об'єктивності його чи її праці), або що тільки він чи вона санкціонує чи позбавляє дискурс законної сили (відповідно до того, чи належить він/вона цьому дискурсові). Але ці дебати порушують замовчану епістемологічну проблему, а саме проблему впливу відносин суб'єкт—суб'єкт (жінки і чоловіки, чорні і білі тощо) на використання позірно «нейтральних» методів і на організацію дискурсів, напевно, не меншою мірою наукових. Наприклад, чи це виникає з факту диференціації статі, що жінка створює іншу, ніж чоловік, історіографію? Я не відповідаю на це запитання, але стверджую, що воно піддає сумніву місце суб'єкта й вимагає трактувати його не так, як епістемологія, яка конструює «істину» праці без уваги до промовця²³.

Позиція де Серто полягає не в тому, що тільки жінки можуть досліджувати жіночу історію, а в тому, що жіноча історія залишає відкритими питання фаховості й об'єктивності, на яких тримається професіоналізм. Позірно скромна пропозиція доповнити історію інформацією про жінок має на думці не лише те, що історія, якою вона є тепер, неповна, але також і те, що історик здатен пізнати минуле лише частково. І, що тільки збільшує клопіт, відкриває для критики саму природу історії як зосередженої на суб'єктові епістемології²⁴.

Обговорення цих гострих філософських питань помилково перемістилося головним чином в іншу площину. Так звані традиційні історики стали на захист своїх прерогатив охоронців дисципліни (і в сенсі панування в історичній науці), провокуючи протиставлення «історії» (знань, здобутих унаслідок нейтрального дослідження) та «ідеології» (знань, викривлених заради певного інтересу). «Ідеологія» за своєю природою визначається як отрута, що дискредитує розумову працю. Тавро «ідеологічності» означає, що погляди опонента

є неприйнятними, а усталені погляди мають статус неспростовного закону, «істини»²⁵.

Норман Гемпсон ніколи б не погодився з тим, що, назвавши книжку про жінок Франції XIX ст. «матковою історією», він протиставив її фалічній історії; насправді він мав на увазі лише опозицію до «справжньої» історії. А безпричинний виступ Ричарда Кобба проти Симони де Бовуар у рецензії на ту ж книжку твердив, що феміністи не можуть бути добрими істориками. Десять заповідей жіночої історії Лоуренса Стоуна були значно прихильнішими до цієї субдисципліни; але вони наголошували на небезпеці «викривлення фактів» з метою «підтримання сучасної феміністичної ідеології», буцімто саме поняття факту є зрозумілим і певним й не створює жодних проблем позиції, точки зору та інтерпретації для істориків. Подібним чином уникаючи цих питань, Роберт Фінлей звинуватив Наталі Девіс в ігноруванні «суверенності джерел» і в порушенні принципу «суду документів» з метою феміністичного прочитання історії Мартіна Гера²⁶. Навряд чи треба казати, що спроби феміністів викрити «чоловічі упередження» чи «прочоловічу ідеологію», якою просякнута вся історична творчість, часто натрапляли на висміювання або звинувачення в ідеологічній риторичності²⁷.

Нерівні вагові відносини в межах дисципліни робили «ідеологію» небезпечною для тих, хто прагнув професійного статусу й легітимності. Як це, так і внутрішні правила дисципліни стримали багатьох істориків-жінок від звернення до найрадикальніших епістемологічних підтекстів своїх праць; замість цього вони робили наголос на жінках як додатковому об'єкті історії, не торкаючись методологічних аспектів науки. (Тоді ми прагнули заявити про себе як законослухняні громадяни, а не як підривний елемент.) Жіноча історія є новою галуззю досліджень, як і вивчення міжнародних відносин, — говорила я, наприклад, захищаючи нові жіночі курси перед університетською вченою радою 1975 р.²⁸ Частково це було тактичною хитрістю (політичним заходом) — спробувати у специфічному контексті відокремити жіночі дослідження від надто тісної пов'язаності з феміністичним рухом. Частково я виходила з переконання, що додаткова кількість інформації про жінок у минулому неминуче спричинить їх інтеграцію до стандартної історії. Цю останню мотивацію стимулював приклад соціальної історії з її увагою до колективних ідентичностей широкого спектра суспільних груп.

Існування порівняно нової соціальної історії стало вагомим чинником виокремлення й поширення жіночої історії; зв'язок нової теми

з новим комплексом підходів зміцнював претензію на важливість чи принаймні легітимність дослідження жінок. Звертаючись до деяких професійних понять об'єктивного наукового аналізу, соціальна історія поширила об'єкт історичного дослідження, надаючи такий статус соціальним групам на зразок селян, робітників, учителів і рабів. У цьому контексті представники жіночої історії могли говорити про реальність життєвого досвіду жінок і стверджувати його безперечну цінність і вагомість. Увівши жінок до політичних організацій і на робочі місця, до нових сфер та інституцій, вони оголосили їх вартими дослідження. Одні представники жіночої історії намагалися засвідчити подібності жіночого й чоловічого чинників, другі — акцентували увагу на жіночій неподібності; але обидва підходи розглядали жінок як незмінну соціальну категорію, особливу ідентичність, знаний феномен — це були біологічно жіночі істоти, які входили до різних контекстів і ролей і виходили з них, досвід яких змінювався, але сутність буття — як жінок — ні²⁹. Отож, соціальні історики (а з-поміж них і я) задокументували вплив індустріалізації на жінок як групу, спільну ідентичність якої ми припускаємо. (Тоді ми не так часто замислювалися над питанням щодо історичної вагомості самого поняття «жінки», як воно змінювалося, як в процесі індустріалізації, наприклад, слово «робітниця» на відміну від слова «робітник» привело до нового суспільного розуміння того, що значить бути жінкою)³⁰. Інші звернулися до жіночої культури як відчутного продукту соціального та історичного досвіду жінок, також схилиючись до думки, що жінки — категорія гомогенна³¹. У результаті категорія «жінки» почала існувати як соціальна ідентичність, окрема від її історично локалізованих концептуальних стосунків до категорії «чоловіки»³². Історія жінок менше уваги приділяла документуванню переслідувань жінок і значно більше опікувалася утвердженням особливості «жіночої культури», створюючи в такий спосіб історичну традицію, до якої могли б апелювати феміністи у пошуках прикладів жіночого впливу, доказів їхньої здатності творити історію³³.

Документування історичної реальності жінок стимулювало дискурс їхньої колективної ідентичності, що й уможливило жіночий рух 1970-х рр. Наслідком цього дискурсу став суспільний жіночий досвід, який, беручи до уваги суспільні поділи, підкреслював спільний знаменник статі, а також пов'язані з нею потреби та інтереси. Зростання свідомості було пов'язане з відкриттям «справжньої» природи жінок, їхнім пробудженням, досягненням автономності, індивідуальності й, отже, з емансипацією. Жіночий рух визнавав існування жінок як

окремої, осібної соціальної категорії, члени якої потребували лише мобілізації (а не розглядав їх як розсіяну сукупність біологічно подібних людей, свідомість яких лише творилася з розвитком руху). Тобто жіноча історія ствердила реальність категорії «жінки», довела її існування задовго до тогочасного суспільного руху, висловила її потреби, інтереси й характеристики, надавши їй історію.

Тож постання жіночої історії поєднувалося з творенням категорії «жінки» як політичної ідентичності, а це пов'язувалося з аналізом пригніченого становища жінок і браком їхньої присутності в історії. Подібно до жінок, чоловіки розглядалися як група з гомогенними інтересами, а їхній спротив ідеї рівності трактувався як навмисне жадання оборони своєї влади й ресурсів, які цю владу забезпечували. Увага до класових, расових, культурних різниць поступалася місцем міркуванням на тему патріархальності, але разом із тим фіксувала суперечність чоловік/жінка. Менше уваги приділялося концептуальному осмисленню «патріархальності», способам присутності статевої різниці в культурному знанні порівняно з темою впливу системи чоловічого домінування на жінок і жіночого спротиву цьому домінуванню. Антагонізм чоловік/жінка перебував у центрі уваги політики й історії, і це мало кілька наслідків: він уможливив широку політичну мобілізацію, але водночас його спрощеність перенаголошувала підставову бінарну суперечність між чоловічим і жіночим початками. Виникало враження, що непевність жіночої історії слід розв'язати цим простим протиставленням двох груп із законними й суперечливими інтересами.

Парадокс полягає в тому, що хоча конфлікт подібного типу був проклятий тими, хто розумів професії як уніфіковані спільноти, його приймали як характеристику історії. (Частково так сталося тому, що сама галузь науки змінювалася, фокус її уваги коригувався, догмати ставилися під сумнів і відкидалися.) І справді, можна сказати, що як історична ініціатива жіноча історія домоглася повної легітимності, позаяк вона довела існування окремої природи, окремого жіночого досвіду, а отже, консолідувала колективну ідентичність жінок. Ефект був подвійний: забезпечення місця жіночої історії в межах наукової дисципліни і ствердження її відмінності від історії традиційної. Ліберальні плюралісти, які воліли вірити в історичну цікавість багатьох тем, толерували жіночу історію (частково тому, що тиск з боку феміністичних істориків і студентів зробив її вартою толерантності). Але вона залишалася поза головними проблемами дисципліни, й її провокаційний виклик пролунав, мабуть, у паралельній площині.

«Політика» versus «теорія»

Перешкоди і обмеження для жіночої історії ніколи не були тотальними, але наприкінці 1970-х рр. її відчутно почали підточувати струмочки: як зсередини самої дисципліни, так і з боку політичного руху. Як результат, під сумнівом опинилася життєспроможність категорії «жінки», а «відмінність» стала проблемою, яку слід було дослідити. Наголос на відмінності, унаочнивши першопочаткову відносність гендерних категорій, висвітлив певні двозначності, що завжди існували в жіночій історії. Він надав першочергового значення питанням про зв'язок між владою і знанням і засвідчив взаємопов'язаність теорії і політики.

Метою дослідників жіночої історії, хоча саме вони й запровадили поняття окремої ідентичності жінок, тепер було інтегрувати жінок до традиційної історії. І в 1970-х — на початку 1980-х рр. спроби такої інтеграції фінансувалися урядом і приватними фундаціями (і перші, і другі були зацікавлені не тільки в історії, але також у висвітленні сучасної політики щодо жінок). Інтеграція мала на увазі не лише те, що жінки можуть увійти до традиційної історії, а й те, що їхня присутність потребує відкоригування наративу. Тут спрацював суперечливий підтекст статусу жіночої історії як додаткової. Жіноча історія — з її копіляціями даних про жінок у минулому, з її наполяганням на тому, що прийнята періодизація не спрацює, коли взяти до уваги жінок, з її ствердженням впливу жінок на суспільне життя, підкресленням, що приватне життя має громадський, політичний вимір, — означала фундаментальну недостатність традиційної історії: її предмет не був універсальним, а історики, які це стверджували, більше не могли постулювати повноти історичної реконструкції. Усе це виявив інтеграційний проект.

Виявилося, що започаткованої з таким ентузіазмом і оптимізмом інтеграції досягти тяжко, й насамперед через спротив істориків, а не через упередження та давні примхи, хоча й того не бракувало³⁴. Певною мірою і самі представники жіночої історії вважали справу вписання жінок до традиційної історії дуже складною, а завдання переписання історії вимагало реконцептуалізації, до чого вони попервах не були готові. У чому була потреба, так це в осмисленні відмінностей й їхнього впливу на відносини між індивідами та суспільними групами.

«Гендер» — ось термін, який почали використовувати у теоретичних розважаннях на теми статевої рівності. У Сполучених Штатах

цей термін запозичили з граматики (з його імплікаціями «домовленості» [людей] чи «правил лінгвістичного використання») і з соціологічних досліджень соціальних ролей, що приписуються жінкам і чоловікам. Хоча соціологічні використання терміна «гендер» часом містять функціоналістські чи есенціоналістські обертони, феміністи особливо наголошували соціальні конотації гендера — на відміну від фізичних конотацій статі³⁵. Вони підкреслили й реляційність гендера: неможливо зрозуміти жінок інакше, ніж у порівнянні з чоловіками, так само як чоловіків годі зрозуміти без порівняння з жінками. До того ж, позаяк гендер визначали відносно до соціального й культурного контекстів, можна було міркувати у межах різних гендерних систем і їхніх відносин до інших категорій, таких як раса, клас або етнос, а також урахувати зміни.

Категорія гендера, що її попервах використовували для аналізу міжстатевих відмінностей, поширилася на питання відмінностей у рамках відмінностей. Політика 1980-х рр. виявила численні групування, які піддавали сумніву монолітність значення терміна «жінки». Справді, термін «жінки» навряд чи можна використовувати незмінно: кольорові жінки, єврейки, жінки-лесбійки, бідні робітничі, самотні матері — ось лише деякі новозапроваджені категорії. Усі вони заперечують гегемонію білих гетеросексуалів із середнього класу в терміні «жінки», стверджуючи, що фундаментальні відмінності досвіду унеможливають наполягання на єдиній ідентичності³⁶. Поділ загального поняття «жінки» за ознаками раси, етносу, класу і сексуальної орієнтації поєднувався із серйозними політичними суперечками всередині жіночого руху навколо широкого спектра проблем — від Палестини до порнографії³⁷. Дедалі виразніші, сильніші розбіжності серед жінок унеможливували уніфіковану політику й показували, що спільність жіночих інтересів не самоочевидна, що вона є предметом суперечок і дискусій. Як наслідок, потреби визнання досвіду й історії різних категорій жінок звели нанівець логіку додатковості, цього разу стосовно загальної категорії «жінки», логіку додатковості якоїсь загальної жіночої історії й здатності будь-якого історика-жінки охопити все.

Проблема відмінностей у рамках відмінностей викликала дискусію про те, яким чином і чи треба взагалі наголошувати на гендері як категорії дослідження. Один із таких наголосів спирався на дослідження в соціальних науках про гендерні системи чи структури; він припускає фіксовану протилежність чоловіків і жінок і окремі ідентичності (або долі) статей, що незмінно функціонують на всіх рівнях

суспільного життя. Він також постулює пряму кореляцію між соціальними категоріями чоловіків і жінок, з одного боку, та суб'єктивними ідентичностями чоловіків і жінок, з іншого, а їхні варіації виводяться з інших усталених соціальних характеристик, таких як клас або раса. Такий наголос розширює предмет жіночої історії на проблеми стосунків чоловік/жінка й питання усвідомлення гендера, процесів, які усталюють гендерні інституції, а також відмінності, сформовані під впливом раси, класу, етносу й сексуальної орієнтації в історичному досвіді жінок. Підхід суспільних наук до гендера не тільки плюралізував категорію «жінки» і створив поле для різноманітних досліджень та ідентичностей, а й порушив низку проблем, що на перший погляд видаються нерозв'язними. Якщо існує так багато класових, расових, етнічних і статевих відмінностей, що тоді становить спільний знаменник, на якому феміністи зможуть ґрунтувати свої колективні дії? Що концептуально об'єднує жіночу історію чи жіночі навчальні курси, серед яких, як з'ясовується, широко присутні різні жіночі історії? Ці дві проблеми взаємопов'язані: чи існує загальна жіноча ідентичність і чи існує загальна жіноча історія, яку можна написати?

Питання гендера деякі феміністи спробували дослідити за допомоги напрочуд різних літературних і філософських підходів, об'єднаних під назвою постструктуралізму. Вони пересувають акцент з констатації бінарної опозиції чоловіків і жінок на питання самого її становлення; з визнання попереднього існування ідентичності жінок на вивчення процесів її формування; від надання первісних значень категоріям на кшталт «чоловіки» і «жінки» на висвітлення того, як їхні значення стабілізуються. Такий аналіз вважається предметом постструктуралізму — вивчення практик і контексту, в якому постають значення статевих відмінностей. Він часто використовує психоаналітичну теорію для виявлення складності й нестабільності будь-якої порядкової класифікації. Чоловічість і жіночість приймаються тут за суб'єктивні позиції, і не обов'язково тільки в межах біологічного поділу на чоловіків і жінок³⁸.

Найістотнішими є способи, за допомоги яких феміністи освоюють постструктуралізм для розуміння відмінності. Відмінність лежить в основі лінгвістичних теорій сигніфікації. Приймається, що всі значення створюються диференційно, через протилежності й суперечності, й ієрархічно, через надання першості одному термінові та підпорядкуванні — іншому. Взаємопов'язаність асиметричних відносин важливо враховувати, бо вона має на увазі зміну як щось важливіше за визнання права підпорядкованої групи на ресурси спільноти, біль-

ше за проблему розмірковування про справедливість розподілу. Коли визначення Чоловіка полягає в підпорядкуванні Жінки, тоді зміна статусу Жінки вимагає (і викликає) зміни в нашому розумінні Чоловіка (простий кумулятивний плюралізм не спрацьовує). Радикальна загроза з боку жіночої історії приховується в подібному викликові, кинутому традиційній історії; не можна просто додати жінок без фундаментального перегляду всіх понять, стандартів і уявлень про об'єктивну, нейтральну й універсальну історію, бо традиційний погляд на історію за визначенням мусить виключати жінок.

Прихильники постструктуралізму стверджують, що владу необхідно розглядати у світлі дискурсивних процесів, які витворюють відмінність. Як виникає, легітимізується й поширюється знання відмінності? Як і в яких категоріях формуються ідентичності? Феміністичні історики знаходять відповідь на ці запитання в конкретних, контекстуальних випадках, але вони не просто створюють особні історії. Напевно, політичний і академічний спільний знаменник — це те, на чому феміністи проводять дослідження відмінності, протидіючи виключенню, домінуванню і маргінальності, що виникають із системи диференціації.

На відміну від суспільних наук, які приймають ідентичність і досвід жінок за даність, постструктуралістичний підхід релятивізує ідентичність і позбавляє її підмурівка есенціалізованого «досвіду», які є двома базовими елементами у типових визначеннях політики для мобілізації політичних рухів. Використовуючи постструктуралістичний аналіз, феміністи через проблематизацію поняття ідентичності й досвіду пропонували динамічні інтерпретації гендера, які підкреслюють боротьбу, ідеологічні суперечності й складності зміни відносин підпорядкування. Часто їхнім працям властива більша історична варіативність і контекстуальна специфіка понять самого гендера, ніж працям тих, хто покладається на суспільно-наукові концептуалізації. Проте дослідники, які перебували під впливом постструктуралізму, часом стикаються з тими ж проблемами, що й прихильники суспільно-наукових підходів. Якщо, за твердженням Деніс Рилей, категорія «жінки», жіноча ідентичність і досвід нестабільні, бо вони історично змінні, то де ж тоді спільний знаменник для політичної мобілізації? Як писати жіночу історію без фіксованого, загального визначення того, хто такі жінки? Рилей відповідає, і я з цим погоджуюся, що можна зрозуміти й організувати політику з нестабільними категоріями, і фактично так воно й відбувається, а як саме — треба обмірковувати. Іронія ж полягає в тому, що замість

визнання подібності проблем, що постали перед феміністичними істориками у 1980-ті рр., тобто проблем, що виникли з нашої потреби нового розуміння політики, вибухнули непримиренні дискусії навколо користі постструктуралізму для фемінізму, який породжує небезпечний антагонізм між «теорією» і «політикою».

Феміністи, вороже налаштовані до постструктуралізму, загальною критикою знецінили «теорію» й причепили до неї тавро чогось абстрактного, елітного й чоловічого. Свою ж позицію вони оголосили конкретною, практичною і феміністичною, а отже — політично слушною. У цьому протиставленні все, що є теоретичного у фемінізмі, перейменовувалось у «політику», тому що (згідно з однією з найновіших ідей) його розуміння виникає «просто з зображення нашого власного, тобто жіночого, досвіду із суперечностей, які ми відчуваємо між різними способами того, як ми саморепрезентувалися, із несправедливостей, що ми так довго терпіли»³⁹. Звівши проблему до жорсткої бінарної опозиції, це формулювання виключає ймовірну користь розмаїтих теоретичних підходів до феміністичної історії і феміністичної політики, як і можливість розуміння теорії й політики у нерозривному зв'язку.

Я вважаю, що протиставлення «теорії» і «політики» є штучним способом припинення дебатів, що їх ми повинні розпочати навколо питання, яка теорія найвідповідніша для фемінізму, обравши лише одну теорію як «політику». (Коли говорити мовою тих, хто використовує цю дихотомію, «політика» насправді й є доброю теорією; «теорія» — значить, кепська політика⁴⁰.) «Добра» теорія розглядає «жінок» і їхній «досвід» як очевидні факти, що є джерелом колективної ідентичності та дій. Унаслідок цього (згідно з реакцією, протилежною до реакції історії на жіночу історію) той, хто користується цим протиставленням, сприймає «політику» за нормативну позицію, як певний етичний тест на доречність фемінізму і жіночої історії. Представники жіночої історії, які відкидають «теорію» заради політики, у дивний спосіб погоджуються з тими традиційними істориками, що вважають постструктуралізм (і жіночу історію) простою антитезою до засад і доктрин своєї дисципліни⁴¹. І перші, і другі захищають поняття «досвід», відмовляючись його проблематизувати; протиставляючи «теорію» і «політику», вони приховують «досвід» від ретельного критичного дослідження й пильнують його як підставове і безпроблемне підґрунтя політики та історичних пояснень⁴².

Поняття досвіду виявилось проблематичним для істориків і вимагало критичного розгляду. Постструктуралізм порушив питання,

чи є в досвіді якийсь статус поза лінгвістичною умовністю (або культурною конструкцією), а праця жіночих істориків плюралізувала й ускладнила шляхи, якими історики узгоджено зверталися до досвіду. На додаток (що є тут для мене найважливішим) розмаїття феміністичного політичного руху в 1980-х рр. унеможливило єдине визначення жіночого досвіду. Як завжди, перед теорією постали питання політики: чи існує жіночий досвід, котрий виходить за межі класу або раси? Як расові та етнічні відмінності впливають на «жіночий досвід» і визначення жіночих потреб та інтересів, навколо яких ми можемо зорганізуватися чи про які ми пишемо? Як ми можемо визначити, чим цей «досвід» є тепер або був у минулому? Без певного теоретичного осмислення досвіду історики не можуть відповісти на такі питання; без певного теоретичного розуміння відносин жіночої історії до історії взагалі легко втратити потенційно критичний і дестабілізаційний ефект фемінізму, а також можливість радикальної перебудови знань, що й становлять історію і політику, якими ми займаємося.

З постструктуралізмом пов'язані дилеми для феміністичних істориків. Гадаю, що ті, хто стверджує, буцімто структуралізм не має нічого спільного з реальністю чи що його зосередженість на текстах виключає соціальні структури, випускають з поля зору питання теорії. Я переконана, що він не дає історикам готових відповідей на низку питань, які сам порушує: як звертатися до «досвіду», не потрапивши в пастку есенціалістичних понять? Як характеризувати політичну мобілізацію, не апелюючи до аісторичних ідентичностей? Як показувати людський чинник, визначаючи водночас його лінгвістичні й культурні детермінанти? Як вмикати уяву і підсвідомість при вивченні соціальної поведінки? Як розпізнавати відмінності й поставити у центр політичного аналізу процеси диференціації, не розриваючи зв'язку ні з численними непов'язаними свідченнями, ні з об'єднавчими (на кшталт «класу» чи «пригноблених»)? Як визнавати неповноту чиеїс історії (а насправді — усіх історій) і все ж таки представляти її авторитетною й упевненою? Ці проблеми годі розв'язати, ухиляючись від «теорії» чи оголошуючи її антитезою «політики»; вони потребують наполегливої та синхронної дискусії (і теоретичної, і політичної водночас), бо, зрештою, це проблеми всіх тих, хто пише жіночу історію, незалежно від підходу.

Це загальні проблеми, тому що вони виникають із логіки додатковості, що властива для жіночої історії і яка надає їй критичної сили. Позаяк феміністичні історики спробували створити новий ін-

телектуальний продукт, вони неминуче зверталися до питання про адекватність не лише матеріалу наявної історії, а також її концептуальних підстав й епістемологічних засад. У цьому вони знайшли підтримку істориків та інших гуманітаріїв, що вивчають проблеми причинності та пояснення, агента й детермінованості, хоча феміністів дотепер найчастіше не вважають рівними партнерами в таких дискусіях⁴³. Навіть у цих критичних дискурсах їхня позиція залишалася додатковою: ось водночас конкретний приклад загального явища і радикальний коментар до (не)достатності як понять, так і практики. Додаткове становище — це стан перманентної непевності й потенційної дестабілізації. Воно завжди вимагає уваги до відносин влади, певної пильності щодо спроб актуалізувати одну з протилежних позицій. Дослідники жіночої історії знову і знову протестують проти спроб зробити їх просто чужими; вони також не сприймають аргументів, що їхню працю не можна кваліфікувати як історичну. Через це їхнє професійне життя і праця є неминуче політичними. Зрештою, неможливо відокремити політику — відносини влади, системи переконань і практики — від знання й процесів, що їх супроводжують; тому жіноча історія неминуче політизована.

1990-ті

Що сталося з жіночою історією за десять років, що минули з часу першої публікації цієї праці? Численні томи історичних розвідок про жінок засвідчили професіоналізм істориків, а успіх того, що я окреслила як суспільно-науковий підхід до гендера, подолав побоювання тих, хто ототожнював дослідження жінок із феміністичною полемікою. Хоча популярні критичні видання (наприклад, «New York Review of Books») рідко приділяють багато уваги серйозним дослідженням жіночої і/або гендерної історії, на шпальтах наукових часописів зараз регулярно друкуються коментарі й статті з цієї теми — свідчення тяжко вибореної й заслуженої академічної респектабельності. Навіть коли дослідники жіночої історії успішно відокремили терен своїх розробок, вони не інтегрували предмета своїх праць до того, що має назву *mainstream history* (головний напрям історії). Це значною мірою сталося через те, що саме поле історичного дослідження постійно змінюється. Там, де надалі переважають старі стандарти, жіночий досвід дотепер не визнається за центральний для творення історії. Там, де нові стандарти вже набрали сили, ідея *mainstream* — єдино-

го наративу національного розвитку — вже не є (якщо колись була) актуальним способом писання і навчання історії. Жіноча історія одночасно й спричинилася до плюралізації об'єктів і авторів історії, й здобула від цього сили, і це змінило як існування визначеного центру дисципліни, так і маргінальність становища жінок⁴⁴.

Зі змінами в концепції й практиці історії стосунки влади й умови суперечки теж змінилися. Дослідники жіночої історії отримали пай академічної влади: присудження нагород, реферування книжок і статей, вибори лідерів професійних об'єднань, визначення кандидатів на роботу і посади. Попри незгоди між жіночими і традиційними істориками, які я описала вище, тепер конфлікти вирують усередині самої жіночої історії. Один із таких конфліктів протиставляє «історію» «теорії», другий — «універсалізм» «партикуляризмові», третій — «жінку» «гендеру».

Дискусія про «історію» і «теорію» продовжує давню суперечку всередині дисципліни про місце теоретичних положень (або філософії) у практиці історії. На одному боці є дослідники жіночої історії, що вважають теорію протилежністю до історії й тримаються професійних зобов'язань відтворювати «справжній» досвід груп та індивідів у минулому. На іншому боці перебувають ті, що засвоїли радикальну історизацію всіх понять (з «жінками» включно), що асоціюється з творами Мішеля Фуко. Перша група вважає легітимізацію жінок як об'єкта історичного дослідження за повну реалізацію феміністичної мети (що наполегливо наголошувалась у 1970-ті й 1980-ті рр.), тобто зміни історичних практик. Друга група гадає, що феміністичний виклик в історії не буде повним, доки критичні рефлексії над природою історичної інтерпретації не наповнять його. Звичайно, ці протиставлення затемнюють ступінь, до якого тих, що практикують «історію», стосуються питання, які порушує «теорія», і ступінь, до якого ті, що вважають себе теоретиками, самі пишуть історію; але саме ці протиставлення, а не зміст історичної науки структурують дебати. Незгода впливає з переконання першої групи, що жіноча історія є надалі на стадії повстання, як за попередньої доби, і що, отже, потрібна спільна феміністична акція. Це подеколи призводить до карального потрактування так званих теоретиків і несе небезпеку певної догматизації дискусій того, як розуміти жінку й як розуміти історію.

«Універсалізм» *versus* «партикуляризм» є наступною опозиційною парою в суперечках про жіночу історію (ця опозиція також набирає вигляду «рівність» *versus* «відмінність»). Дискусії спровокував розвиток мультикультуралізму, який включає жіночу історію. Вони

точаться навколо таких запитань: чи жінок треба відрізнити від чоловіків у історіях, які ми оповідаємо про минуле, чи це є штучним роздрібненням етнічної, релігійної, расової й класової ідентичностей? Чи є мультикультуралізм, з його наголосом на визнанні підставової, практично непереборної відмінності, «поганим» (за визначенням Сюзан Окін) для феміністів, які прагнуть довести, що існує досвід, спільний для усіх жінок?⁴⁵ Чи можна написати жіночу історію без конкретизації, про яких жінок ідеться? Чи «жінки» — це легітимна категорія історичного знання? Чи «універсалізм» *versus* «партикуляризм» є хибним або слушним способом порушення питань про історичний досвід чи вимоги прав для перше дискримінованих груп та індивідів (серед них жінок)? Серед жіночих істориків тривають особливо запеклі суперечки про те, чи жіноча історія має бути окремою сферою дослідження, чи кожен може бути феміністичним істориком і не робити жінок об'єктом творів і чи увага до жінок і гендера має обов'язково стати частиною історичних досліджень.

«Гендер» *versus* «жінки» — пов'язана суперечка. У цьому випадку гендер позначає дві різні речі: вивчення продукування знання про статеvu відмінність і її суспільної організації, а також множення об'єктів історичного дослідження, до яких тепер належать стать і сексуальність та історія геїв і лесбійок. У Сполучених Штатах Америки, де багато програм жіночих студій відмовилися стати програмами гендерних студій, противники змін побоювалися, що вони можуть спричинити зменшення уваги до жінок⁴⁶. Коли гендер розуміють як аналіз перемінливих способів творення статевої відмінності, він посідає місце теорії у дискусії «теорія» *versus* «історія». («Історію» репрезентують ті, хто наполягає, що проблеми жінок і їхньої діяльності повинні поглинути всю увагу жіночих істориків.) Але якщо гендер розуміти просто як плюралізацію тематики, висновок буде інший. Він включає — у суперечливий спосіб — універсальність категорії жінок (як опозиції до партикулярності їхнього етнічного походження або сексуальної орієнтації) і партикулярність жіночого гендерного досвіду (як опозиції до універсальності гендерного людського досвіду). «Гендер» *versus* «жінки» також порушує питання стосунку жіночої історії до феміністичного руху. У 1970-ті рр. один з проєктів жіночої історії полягав у допомозі виокремлення суб'єктів фемінізму, показуючи, що жінки були, а отже, і будуть активними творцями своєї долі. «Гендер» переносить увагу з жіночої активності на шерех інших питань — ідеї про статеvu відмінність, суб'єктивні досвіди статевої ідентичності, чинники сприйняття або заперечення

нормативних правил та ідеалів, — які можуть створити учасників, але не обов'язково суб'єктів, політичних рухів. «Гендер» *versus* «жінки» з усією очевидністю відображає дебати серед феміністів про життєздатність ідентичності як підстави для політичної мобілізації. У загальній згоді щодо складності й багатозначності термінів «гендер» часто (хоча й не завжди) свідчить про критику політики, заснованої на ідентичності, «жінки» — про схвалення такої політики⁴⁷.

Цікаво, що хоча конфлікт навколо питання: що вивчати, «гендер» чи «жінок»? — є спірним питанням серед феміністів, сам термін «фемінізм» як позначення жіночих істориків менш обґрунтований зараз, ніж двадцять років тому. Для одних так сталося тому, що фемінізм сприймається як настільки самоочевидний імпульс до їхньої праці, що про це не варто й нагадувати. Для других брак згадок про фемінізм як точку зору істориків має бути ціною за допущення до історичного цеху. Для третіх категорія «жінки» є найвідповіднішою як з політичної, так і з історичної точки зору, частково, напевно, тому, що фемінізм став менш зрозумілим і послідовним рухом, ніж був колись у Сполучених Штатах. Мене вражає, що «фемінізм» став гаряче дебатованим терміном у міжнародній політиці в постколоніальну еру, еру, що настала після доби «холодної війни» (чи фемінізм імпортовано з Заходу? — це центральне питання у цих дискусіях), що він утратив частину свого присмаку як спосіб самоокреслення істориків, принаймні в академічному контексті Північної Америки. Водночас (певно, як зміна наголосу, як компенсація, як ушанування) можна зазначити зростання кількості книжок з історії національних і міжнародного феміністичних рухів⁴⁸.

На початку ХХІ ст. жіноча історія функціонує в іншому контексті, ніж той, який я описала двадцять років тому. Але, попри все, вона надалі позначена боротьбою за владу й впливи, в якій взаємопов'язані професійні та дисциплінарні теми. Життєвість напрямку (як дисципліни) залежить від її відкритості до критичного мислення й від її здатності толерувати дискусії і конфлікти, що сприятимуть обмінні критичними поглядами. Також сподіваюся, що академічний успіх жіночої історії не призведе до її союзу з ортодоксальними істориками, які прагнуть уникнути цих змін; що жіночі історики шануватимуть і продовжуватимуть традицію критичних виступів, які забезпечили нам визнане місце в творенні історії.

Примітки

Я хотіла б подякувати Кліффордві Гірцу за першу постановку деяких питань, які вплинули на зміст цього есею й за його вдумливі коментарі до першої версії тексту. Дональд Скотт допоміг мені визначити багато підставових тез, а Елізабет Від подала безцінні критичні зауваження. Я також хочу подякувати за коментарі й поради Юдит Батлер, Лаурі Енгельштайн, Рут Лейс і Мері Луїз Робертс. Критика Хілди Ромер, Тані Урум і Керин Відеберг спричинилася до істотних змін, які поліпшили і посилили мою аргументацію. Дякую щиро їм усім.

- 1 «Women in the Beehive: A Seminar with Jacques Derrida», *Subjects/Objects* (spring 1984), p.17.
- 2 Цит. за: Karen Wincler, «Women's Studies after Two Decades: Debates over Politics, New Directions for Research», *Chronicle of Higher Education*, 28 Sept. 1988, p.A6.
- 3 Nancy Frazer and Linda Nicholson, «Social Criticism without Philosophy», неопублікована магістерська робота, 1987, p.29.
- 4 «Політика в найістотнішому сенсі, є сукупністю людських взаємин в їхній справжній, соціальній структурі, в їхній здатності конструювати світ»: Roland Barthes, *Mythologies* (Paris, 1957), p.230. Див.також: Michel Foucault, *The History of Sexuality, Vol. 1 An Introduction* (New York, 1980), pp.92-102. (Див. український переклад: Фуко М. Історія сексуальності. — Т.1: Жага пізнання. — Х.: Око, 1997.)
- 5 Gayatri Chakravorty Spivak, «The Politics of Interpretation», in W.J.T.Mitchell, *The Politics of Interpretation* (Chicago, 1983), pp.347-66; Mary Poovey, *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in mid-Victorian England* (Chicago, 1988). Див. також «ідеологія» у словнику Louis Althusser and Etienne Balibar, *Reading Capital*, trans. Ben Brewster (London, 1979), p.314.
- 6 Jo Freeman, «Women on the Move: Roots of Revolt» in Alice S.Rossi and Ann Calderwood (eds), *Academic Women on the Move* (New York, 1973), pp.1-37. Див. також есеї Еліс Россі і Кея Клоцбургера в тому самому виданні.
- 7 Sara Evans, *Personal Politics* (New York, 1979). 8 Цит. за: Barnaby Keeney, President of Brown University, *Pembroke Alumnae*, 27/4 (Oct. 1962), p.1.
- 9 Ibid., pp.8-9; Jessie Bernard, *Academic Women* (Cleveland, 1966); Lucille Addison Pollard, *Women on College and University Faculties: A Historical Survey and a Study of their Present Academic Status* (New York, 1977). Див. особливо p.296.
- 10 Peter Novick, *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (New York, 1988).
- 11 Див.: Mary G.Dietz, «Context is All: Feminism and Theories of Citizenship»; Jill K.Conway, «Politics, Pedagogy and Gender»; Joan W.Scott, «History and Difference»; усі в: *Daedalus* (fall 1987), pp.1-24, 137-52, 93-118.
- 12 Howard K. Beale, «The Professional Historian: His Theory and his Practice», *Pacific Historical Review*, 22 (Aug. 1953), p.235.
- 13 Ця тема порушувалася різними способами останнім часом у зв'язку зі справою Сирс. Під час процесу за обвинуваченнями у сексуальній дискримінації, що бу-

- ли висунуті проти фабрики «Sears Roebuck and Company», два жіночі історики, Розалін Розенберг і Еліс Кесслер-Гаррис, свідчили з протилежних боків. Ця справа викликала величезні суперечки між істориками про політичні аспекти жіночої історії та політичну заангажованість феміністичних істориків. З обох боків пролунали гострі звинувачення, але найновіша репліка Сенфорда Левінсона і Томаса Гаскелла на захист Розенберг наголошує, що Кесслер-Гаррис сміливо перекинула історію з політичною метою, а Розенберг відважно захищала «правду». Протиставлення «політики» і «правди», «ідеології» та «історії» структурує їхній есей (і надає йому позірно об'єктивного, неемоційного тону), а водночас дає можливість оминати складні епістемологічні питання, які ця справа викликала. Див.: «Academic Freedom and Expert Witnessing: Historians and the Sears Case», *Texas Law Review*, 66/7 (Oct. 1988), pp.301-31. Про справу Сирс також див.: Ruth Milkman, «Women's History and the Sears Case», *Feminist Studies*, 12 (summer 1986), pp.375-400; Joan W.Scott, «The Sears Case in Scott», *Gender and Politics of History* (New York, 1988), pp.167-77.
- 14 Ellen Somekawa and Elizabeth A.Smith, «Theorizing the Writing of History or 'I can't think why it should be so dull, for a great deal of it must be invention'», *Journal of Social History*, 22/1 (fall 1988), pp.149-61.
 - 15 Про потенціал жіночої історії для зміни історичної науки див.: Ann Gordon, Mari Jo Buhle and Nancy Schrom Dye, «The Problem of Women's History», in Berenice Carroll (ed.), *Liberating Women's History* (Urbana, 1976); Natali Zemon Davis, «Women's History in Transition: The European Case», *Feminists Studies*, 3 (1976), pp.83-103; Joan Kelly, *Women, History and Theory* (Chicago, 1984); Carl Degler, «What the Women's Movement has Done to American History», *Soundings*, 64 (winter 1981), p.419.
 - 16 Серед них були Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution 1750-1850* (London, 1930) і Mary Beard, *On Understanding Women* (New York, 1931), його ж, *America through Women's Eyes* (New York, 1929).
 - 17 Virginia Woolf, *A Room of One's Own* (New York, 1929), p.47.
 - 18 Jacques Derrida, *Positions*, trans. Alan Bass (Chicago, 1981), p.43. Див. також: Derrida, *Of Grammatology*, trans. Gaytari Chakravorty Spivak (Baltimore, 1974), pp.141-64.
 - 19 Вступ до її перекладу праці Деррида *Disseminations* (Chicago, 1981), p.xiii.
 - 20 Martha Minow, «The Supreme Court 1986 Term: Foreword: Justice Engendered», *Harvard Law Review*, 101/1 (Nov. 1987), pp.9-95.
 - 21 *Ibid.*, p.13.
 - 22 Про способи історичних репрезентацій див.: Gaytari Chakravorty Spivak, «Can the Subaltern Speak?», in Cary Nelson and Lawrence Grossberg, *Marxism and the Interpretation of Culture* (Urbana, 1988), pp.271-313.
 - 23 Michel de Certeau, «History: Science and Fiction», in *Heterologies: Discourse on the Other* (Minneapolis, 1986), pp.217-18.
 - 24 Mary Hawkesworth, «Knower, Knowing, Known...», *Signs* (spring 1989), pp.533-57.
 - 25 «Ідеологічний успіх досягається, лише коли протилежні думки розглядають-

- ся як ідеології; домінуюча думка є правдою». Minow, «Justice Engendered», p.67.
- 26 Norman Hampson, «The Big Store», *London Review of Books* (21 Jan. — 3 Feb. 1982), p.18; Richard Cobb, «The Discreet Charm of the Bourgeoisie», *New York Review of Books* (17 Dec. 1981), p.59; Lawrence Stone, «Only Women», *New York Review of Books* (11 April 1985), pp.21-27; Robert Finlay, «The Refashioning of Martin Guerre», *American Historical Review*, 93/3 (June 1988), pp.553-71; Natalie Zemon Davis, «On the Lame», *Ibid.*, pp.572-603.
- 27 «Нехиті західного лібералізму до боротьби за права, що ґрунтуються на гендері та расі... приховує щось, що феміністи мали добре зрозуміти: опір ліберального індивіда — Людини — до поборення слабкості, особливо коли ця боротьба сама висловлюється через гендер» — Elizabeth Weed, Introduction to *Coming to Terms: Feminism, Theory, Politics* (New York, 1988), p.6.
- 28 Свідчення Джоан Скотт Університетові Північної Кароліни у травні 1975 р., цит. за: Pamela Dean, *Women on the Hill: A History at the University of North Carolina* (Chapel Hill, 1987), p.23.
- 29 Я не маю на меті недооцінювати розмаїття підходів до жіночої історії й різні інтерпретативні та теоретичні позиції, наявні в ній. У межах жіночої історії була/є істотна відмінність між марксистськими феміністами, ліберальними феміністами, прибічниками різних психоаналітичних шкіл тощо. Моєю метою тут не є розгляд відмінностей, тільки спільний для них усіх ґрунт — зосередженість на жінці як суб'єктові, на жіночій ідентичності, — а також стосунок галузі загалом до історії як дисципліни. Я розглядала відмінності в інших публікаціях. Див.: Joan W. Scott, «Women's History: The Modern Period», *Past and Present*, 101 (1983), pp.141-57; Joan W.Scott, «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review*, 91/5 (Dec. 1986), pp.1053-75.
- 30 З історії жіночої праці див.: Louise A.Tilly and Joan W.Scott, *Women, Work and Family* (New York, 1978, 1987); Alise Kessler-Harris, *Out of Work: A History of Wage-Earning Women in the United States* (New York, 1982); Thomas Dublin, *Women at Work: The Transformation of Work and Community in Lowell, Massachusetts, 1826-60* (New York, 1979); Sally Alexander, «Women's Work in Nineteenth-Century London: A Study of the Years 1829-50», in Juliet Mitchell and Ann Oakley (eds.), *The Rights and Wrongs of Women* (London, 1976); Patricia A.Cooper, *Once a Cigar Maker: Men, Women, and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919* (Urbana, Ill., 1987).
- 31 Linda Kerber, «Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History», *Journal of American History*, 75/1 (June 1988), p.9-39.
- 32 Йдеться не про те, що представники жіночої історії не писали про жінок у їхньому стосунку до чоловіків — як жінок, матерів, доньок, працівниць, пацієнок тощо. Йдеться про те, що вони намагалися зігнорувати концептуальну настанову — що не можна дати визначення «жінці» поза контекстом, завичай «чоловіків». Про це див.: Denise Riley, *Am I that name? Feminism and the Category of «Women» in History* (London and Minneapolis, 1988).

- 33 Див., наприклад, добірку поглядів про «жіночу культуру» і політику в: *Feminist Studies*, 6 (1980), pp.26-64.
- 34 Susan Hardy Aiken et al., «Trying Transformations: Curriculum Integration and the Problem of Resistance», *Signs*, 12/2 (winter 1987), pp.255-75. Див. також: Margaret L.Anderson, «Changing the Curriculum in Higher Education», pp.222-54.
- 35 Див.: Gail Rubin, «The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex», in Rayna R.Reiter (ed.), *Towards an Anthropology of Women* (New York, 1975); Joan W.Scott, «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review*, 91/5 (Dec. 1986); Donna Haraway, «Geschlecht, Gender, Genre: Sexualpolitik eines Wortes», in Kornelia hayser (ed.), *Viele Orte überall? Feminismus in Bewegung* (Festschrift für Frigga Haug) (Berlin, 1987), pp.22-41.
- 36 Teresa de Laurentis, «Feminist Studies/Critical Studies: Issues, Terms, and Contexts»; Cherrie Moraga, «From a Long Live of Vendidas: Chicanas and Feminism»; Biddy Martin and Chandra Talpade Mohanty, «Feminist Politics: What's Home Got to Do with It?», уці в:Teresa de Laurentis (ed.), *Feminist Studies/Critical Studies* (Bloomington, Ind., 1986), pp.1-19, 173-90, 191-212. Див. також: Combahee River Collective, «A Black Feminist Statement», in Gloria T.Hull, Patricia Bell Scott and Barbara Smith (eds.), *But Some of Us are Brave: Black Women's Studies* (New York, 1982); Barbara Smith (ed.), *Home Girls: A Black Women's Anthology* (New York, 1983). Також: Barbara Smith, «Toward a Black Feminist Criticism»; Deborah E.McDowell, «New Directions for Black Feminist Criticism»; Bonnie Zimmerman, «What has Never Been: An Overview of Lesbian Feminist Criticism», уці в: Elaine Showalter (ed.), *The New Feminist Literary Criticism: Essays on Women, Literature, Theory* (New York, 1985), pp.168-224; Nancy Hoffman, «White Women, Black Women: Inventing an Adequate Pedagogy», *Women's Studies Newsletter*, 5 (spring 1977), pp.21-4; Michele Wallace, «A Black Feminist's Search for Sisterhood», *Village Voice*, 28 July 1975, p.7.; Teresa de Laurentis, «Displacing Hegemonic Discourses: Reflections on Feminist Theory in the 1980s», *Inscriptions*, 3/4 (1988), pp.127-41.
- 37 Певне дроблення настало після невдачі руху за внесення Поправки про рівні права до Конституції США (Equal Rights Amendment — ERA), кампанії, яка створила єдиний фронт різних феміністичних груп. Звичайно, ця кампанія засвідчила, наскільки істотними були розбіжності між феміністами і антифеміністами, та покликала до життя концепцію вродженої жіночої солідарності. Деякі розбіжності приписували «фальшивій свідомості», але не тільки. Про кампанію ERA див.: Frances Berry, *Why ERA Failed* (Bloomington, Ind., 1986); Jane Mansbridge, *Why We Lost the ERA* (Chicago, 1986); Donald G.Mathews and Jane Sheron de Hart, *ERA and the Politics of Cultural Conflict: North Carolina* (New York, 1989).
- 38 Див.: Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York, 1989).
- 39 Judith Newton, «History as Usual? Feminism and the 'New Historicism'», *Cultural Critique*, 9 (1988), p.93.

- 40 Опозиція «теорії» і «політики» також передбачає опозицію між ідеалізмом і матеріалізмом, яка одразу сплутворює філософську проблему. Про неспроможність опозиції ідеалізм/матеріалізм див.: Joan W.Scott, «A Reply to Criticism», *International Labor and Working Class History*, 32 (fall 1987), pp.39-45. Опозиція «теорія» *versus* «політика» також стосується питання людської агенції, яке історики дотепер наголошують. Постструктуралістична теорія не заперечує, що люди діють або що вони мають певний контроль над своїми діями; вона радше критикує ліберальну індивідуалістичну теорію, котра вважає, що індивіди — це повністю автономні, раціональні, самосвідомі особистості. Предметом суперечки не є діяльність *per se*, лише обмеженість ліберальної теорії діяльності.
- 41 Іронія тут дивна. Жіночі історики, які сприйняли дисциплінарний образ світу (додаючи універсальну категорію «жінки» до наявної — «чоловіки») і панування (вважаючи, що історики можуть досягти незацікавленого або остаточного знання минулого), усе ж таки визначають свою позицію як «політичну» — термін, що відбиває їхню руйнівну роль для дисципліни. На мою думку, це є ще одним прикладом логіки додатка, жіночі історики (незалежно від їхньої епістемологічної позиції) не є повністю поза історичним фахом.
- 42 Див.: John Toews, «Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience», *American Historical Review*, 92 (Oct. 1987), pp.879-907. Див.також: Joan W.Scott, «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry*, 17/4 (1991), pp.773-97.
- 43 Прикладом заперечення внеску фемінізму до історіографічних суперечок може бути спеціальне обговорення історії та критичної теорії у *American Historical Review*, 94 (June 1989). Жодна стаття не згадала про вплив феміністичної історії (або історії афро-американців чи історії геїв і лесбіянок) на епістемологічні питання, що стосуються наукової дисципліни. Див.: David Harlan, «Intellectual History and the Return to Literature»; David Hollinger, «The Return of the Prodigal: The Persistence of Historical Knowing»; Alan Megill, «Recounting the Past: 'Description', Explanation, and Narrative in Historiography», pp.581-609, 610-12, 627-53.
- 44 Створення в США консервативної альтернативи до Американської історичної асоціації є симптомом цієї зміни. Іронія полягає в тому, що нове історичне товариство, яке твердить про зосередження всіх цінностей давнього центру (тяглість, єдиний предмет історії, свобода від ідеології та політичних вилазок), є однозначно маргінальною й меншинною організацією.
- 45 Susan M.Okin, *Is Multiculturalism Bad for Women?* (Princeton, 1999).
- 46 Пізні точки зору в дискусії подані в спеціальному випуску часопису *Differences*, 9/3 (1997), «Women's Studies on the Edge».
- 47 Про політику ідентичності див.: Wendy Brown, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity* (Princeton, 1995).
- 48 Замість переліку бібліографії я відсилаю читачів до новинайдення — Інтернету, де постійно зростає кількість сторінок з бібліографічними і архівними матеріалами. Серед них є:

Джоан В. Скотт

A Guide to Uncovering Women's History in Archival Collections
<http://www.lib.utsa.edu/Archives/links/htm>

Women's History Home Page at About.com
<http://womenhistory.about.com/education/womenhistory/>

American Women's History: A Research Guide
<http://www.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/html>

The National Women's History Project
<http://www.nwhp.org/>

Women in World History Curriculum
<http://www.womeninworldhistory.com/>

ViVa: A Bibliography of Women's History in Historical and Women's Studies Journals
<http://www.iisg.nl/~womhist/index/html>

Internet Women's History Sourcebook
<http://www.fordham.edu/halsall/women/womensbook/html>

Association of College and Research Libraries Women's Studies Section Women's History links
<http://libraryweb.utep.edu/acrlwss/history/html>

Goteborg University Library Women's History Collections at the National Resource Library for Women's, Men's and Gender Studies
<http://www.ub.gu.se/kvinny/home/htm>

Заморська історія

Генк Весселінг

Ця стаття присвячена заморській історії, цікавому, але в жодному разі не легкому предметові. Бо що є заморською історією? Строго кажучи, не існує її правильного визначення, адже воно залежить від того, де перебуває історик. З британської перспективи, наприклад, практично вся історія є заморською, включно з частинами історії самого Об'єднаного Королівства. З американської точки зору, цей термін навряд чи взагалі має сенс. Перефразуючи відомий французький вислів: кожна історія є заморською для когось іншого. Очевидно, ми не це маємо на увазі, використовуючи тут цей термін. Тоді що це? Практичне розв'язання цієї проблеми можна знайти, якщо розглянути зміст публікацій, які містять ці слова у своїх назвах. Французький «Revue française d'histoire d'outre-mer», який видає товариство з однойменною назвою, фактично є журналом, присвяченим історії європейської, особливо французької, заморської експансії і колишніх французьких володінь. Це не дивно, бо його оригінальна назва була «Revue d'histoire des colonies». У тому ж дусі французька, як і бельгійська «Académies des sciences d'outre-mer» зазвичай були знані як «Académies des sciences coloniales». Німецькомовна серія «Beiträge zur Kolonial- und Überseegegeschichte» поєднує два терміни. Британцям досить пощастило, що вони мають Співдружність, тому існує «Journal of Imperial and Commonwealth History», набагато витонченіше поєднання, ніж «Imperial and Overseas History». У Нідерландах після деколонізації Королівський колоніальний інститут змінив назву на Королівський тропічний інститут, утім, так чи так термін «тропічна історія» ніколи не був сприйнятий.

Неважко зрозуміти, що тут відбувалося. Після 1945 р. термін «колоніальний» ставав дедалі непривабливішим, й інституції, які хотіли

продовжити існування, мусили знайти інші (бажано нейтральніші) назви. Однак справа полягала не просто в зміні назв. Змінилися також підходи та дослідницькі пріоритети. Заморська історія охопила значно ширше поле досліджень, ніж традиційна колоніальна історія. Вона займається не лише колоніальними системами та зустріччю європейців і неєвропейців у цілому, але також економічною, соціальною, політичною і культурною історією неєвропейських народів. Ці проблеми порушуються саме тут, бо не лише теоретично, але також у практиці заморська історія розвинулася у такий розлогий предмет, що її стало важко визначити. Звісна річ, існують деякі елементи, які забезпечують певну єдність галузі. По-перше, історик заморських країн зазвичай має справу з двома типами джерел: з одного боку, європейськими, переважно архівними, джерелами, з другого — неєвропейськими, письмовими або, як це часто трапляється у випадку африканської історії, неписьмовими джерелами. Через брак традиційних джерел необхідно стає допомога інших дисциплін, звідси роль у заморській історії таких наук, як археологія, лінгвістика і антропологія. Через це заморська історія схильна бути більш між-дисциплінарною, ніж інші галузі.

Крім цього, історики заморських країн мають також добре знатися на цивілізаціях, відмінних від їхніх власних. Це, як правило, передбачає ширшу — і певною мірою відмінну — освіту, ніж зазвичай, так само як і більші вимоги до лінгвістичних здібностей. Через це історики заморських країн часто працюють на кафедрах орієнталістики й африканістики, принаймні в Європі (у США ситуація інша). І навіть коли вони призначені на історичні факультети, історики заморських країн відчувають потребу співпрацювати з іншими фахівцями у спільній царині, такими як лінгвісти, антропологи або історики мистецтва. Цього не відбувається з істориками, які вивчають Європу. Спеціаліст з французької історії зазвичай не працюватиме на факультеті французьких студій чи відчуватиме спонуку відвідувати конференції з французької філології. Оскільки це типово для істориків заморських країн — вивчати цивілізації, відмінні від їхніх власних, вони мають співпрацювати з іншими дисциплінами, щоб краще зрозуміти цю особливу цивілізацію або суспільство. Але вони також мають підтримувати зв'язок з іншими істориками, щоб розуміти, що відбувається в їхній власній дисципліні. Добре знаним явищем є напруга між підходом локальним і дисциплінарним.

Є й інша причина, чому, історично кажучи, існує певна єдність у галузі заморської історії. Основна частина заморського світу перше

належала до колоніального, і зараз вважають, що вона формує частину третього світу. Через це у деяких колах уживають вислів «історія третього світу»¹. Але сама ідея третього світу зараз руйнується, бо більше не відбиває дійсності. У ретроспективі навіть здається дивним, що вважали, ніби такі країни, як Індія та Індонезія, належать до єдиного світу з Суданом і Малі через ту єдину причину, що вони всі є колишніми колоніями і досі відносно бідні. Отже, ідея прирівнювати заморську історію до історії третього світу не видається плідною, тим більш що історія США, безумовно, належить до заморської і справді до колоніальної історії, але не до історії третього світу.

Може постати питання, чи заморська історія, якщо вважати, що вона охоплює історію всього світу, крім Європи (чи Заходу), є взагалі предметом для вивчення. Ця проблема є результатом успіху заморської історії після Другої світової війни, коли її розквіт відбувся певною мірою завдяки протидії колишній колоніальній історії. Треба було задовольняти великий попит, і відбувся значний стрибок уперед. Нові нації обстоювали своє власне національне минуле. Народи без історії нарешті знайшли її (тобто історію), результати цього руху були вражаючими. Заморська історія стала такою розлогою і такою різноманітною, що її більше не можна розглядати як одну специфічну галузь історії. Щоб вижити, заморська історія потребуватиме певної реконцептуалізації. Перед обговоренням цього ми схематично накреслимо короткий нарис історії предмета.

Історія заморської історії: огляд

У тій чи тій формі історію практикують у більшості цивілізацій. В Індонезії хроніки, або бабади, існують дуже давно. Індуси в Індії мало цікавилися історією, але мусульмани мали більший інтерес і сильніше почуття хронології, хоча вони також лише накреслили хроніки подій. В Японії та Китаї розвинулася історіографія, гідна порівняння з традиційною європейською історією, яка в її сучасній науковій формі розвинулася на Заході лише у ХІХ ст. Вона характеризується тим, що називається «історичний метод» (хронологія, філологія, критичний аналіз текстів, герменевтика), як і особливим типом історичного мислення. Для нього характерні усвідомлення унікальності подій, уявлення про розвиток і послідовність у часі, але також і уявлення, що кожний період має специфічний характер з його власними цінностями і стандартами. Головну роль у цьому

розвиткові відіграла німецька історична школа, тому деякі найбільш знані історичні поняття досі найкраще відомі в їхній німецькій формі: *Historismus, Verstehen, Zeitgeist**.

Історична інтерпретація, яка є результатом цього, була вкрай євроцентричною. *Weltgeschichte*** фактично звелася до європейської історії, оскільки в межах загальної історії неєвропейські народи ролі не грали. Їх вважали неісторичними (Гегель) або народами вічної стагнації (Ранке). Окремі від традиційних античних цивілізацій, вони з'являлися лише в момент, коли їх підкоряли або завойовували європейці. Це не означає, що зовсім не було інтересу до цивілізацій, відмінних від західних, він існував у формі, знаній як «східні студії». Поштовхом до цих досліджень були, з одного боку, Біблія і лінгвістика, а з другого — колоніалізм. Після Ренесансу багато європейських університетів створювали кафедри не лише грецької та латини, але також давньоєврейської та арабської. Пізніше з них постали відділення середньосхідних і/або арабських досліджень. Порівняльна та історична лінгвістика, популярний предмет у XIX ст., стимулювала вивчення санскриту, що в свою чергу покликало до життя кафедри й інститути для вивчення індійської цивілізації.

Проте важливішим стимулом був колоніалізм. Підготовка колоніальних цивільних службовців стала частиною європейської університетської освіти XIX ст. Курси мов і колоніального управління вивчали поряд із курсами імперської чи колоніальної історії. Хоча вони зосереджувалися головню на європейській точці зору, ці курси також приділяли певну увагу заморським народам. Цікаво зазначити, що у 1897 р. відбіркова комісія на посаду керівника кафедри з історії голландської Індії віддала перевагу кандидатові, який міг також звернути увагу на «тубільну точку зору»². Відмінні заморські народи стали об'єктом вивчення і окремо від суто колоніальних досліджень. У Нідерландах, наприклад, китайців вивчали з огляду на важливу китайську громаду в Східній Індії, японців — через «жовту небезпеку» й іслам — через загрозу «мусульманського фанатизму». Результатом цього стала поява двох груп істориків: невелика група на факультеті східних досліджень, яка вивчала інші цивілізації в їхньому власному контексті, і значно більша, яка викладала історію належним чином, тобто історію Європи та її колоній. Хоча вони існували в одному університеті, ці дві групи рідко співпрацювали.

* Історизм, розуміння, дух часу (нім.).

** Світова історія (нім.).

Ситуація радикально змінилася після 1945 р. під тиском частково зовнішніх, частково внутрішніх причин. Зовнішні причини зрозумілі: деколонізація, занепад економічної і політичної ролі Європи, поява нових наддержав. Ці події призвели до переосмислення ролі Європи у світовій історії і піддали сумніву євроцентричний підхід. Занепад Європи став так само важливим предметом вивчення, як її попереднє піднесення до володарювання. Голландський історик Жан Ромейн проголосив кінець «Європейської Ери» і початок «Сторіччя Азії», цитуючи назви двох його книжок³.

Крім політичних та ідеологічних причин, існують також внутрішні чинники, зміни у способі вивчення історії. Післявоєнний період засвідчив піднесення соціальної та економічної історії. Історики почали менше цікавитися політичною та військовою історією і більше — такими предметами, як матеріальна цивілізація, ментальність, повсякденне життя, пересічна людина тощо. Щодо цього, щонайменше до XVIII ст. європейська історія не дуже різнилася від неєвропейської. Під впливом школи «Анналів» історія стала менш телеологічною. Структура як центральна проблема заступила собою еволюцію. Безперервність стала так само важливою, як зміна, і через це протиставлення Європи (зміна) і Азії (безперервність) стало менш доречним. При такому підході національна держава більше не була головною одиницею історичного аналізу, тому протиставлення батьківщини і колонії стало не таким важливим. Новий підхід більше втілювався в поняттях сіл, міст, регіонів, соціальних груп. Це зробило антагонізм між колоніальним і національним підходами менш гострим, а також викликало практичні зміни. Посилився вплив американських істориків, бо їхні факультети історії завжди були менш обмежені, ніж європейські, й їхня роль в азійській та африканській історії зростає. Крім того, колишні колонії самі розвивали власні історичні факультети. Безперечно, тривалий час у галузі ще домінували західні історики, бо вони були краще освічені та мали легкий доступ до важливих фондів у європейських архівах. Місцеві еліти більш цікавилися іншими, ніж історія, галузями знання. Завдання розвитку економіки і будівництва нації були нагальнішими й приносили більшу винагороду, ніж історіописання.

У результаті склалася цікава ситуація. З одного боку, вплив Європи на концепцію самої історії став навіть сильнішим, ніж раніше. Історики з Азії та Африки часто приїздили до Європи вивчати історію або принаймні закінчувати освіту. Вони працювали у західних архівах і зверталися до західних моделей, щоб дізнатися, як слід вивчати і

писати історію. Отже, подібно до японців після революції Мейдзі, вони вчилися історії на Заході⁴, бо не знаходили відповідного досвіду у власній цивілізації. З другого боку, їхня інтерпретація була зазвичай дуже відмінною й іноді відверто антизахідною. Молоді нації потребували «зручного минулого» «зручне» означало націоналістичне та антиколоніальне⁵. Отож, проблема не обмежується одним аспектом: колоніальна історіографія проти націоналістичної. Вона стосується загалом місця Заходу в світовій історії. Самі європейські історики також піддавали сумніву євроцентричний підхід до заморської історії. Новий поштовх цій полеміці надала дискусія про причини недорозвиненості, яка виникла через розчарування постколоніальними змінами. Початковий оптимізм з приводу якісно нового майбутнього, що настане з закінченням колоніалізму, згас, коли стало зрозуміло, що економічні та соціальні проблеми колишніх колоній були радше постійними (або структурними), ніж тимчасовими. Перефразовуючи вдаль формулювання А.Г.Гопкінса, ліберальний оптимізм перетворився на радикальний песимізм⁶. Тоді протистояння було не між колоніалізмом і націоналізмом, а між «лівим» і «правим». Нео-марксистська критика колоніалізму стала дуже впливовою у самому західному світі.

Отже, розвиток заморської історії після 1945 р. був діалектичним процесом. Попервах існував визвольний рух у незахідній історіографії, який спричинив вражаючий вибух історичних досліджень в Азії та Африці. Неєвропейські країни відкрили для себе власне минуле і пропонували його власну інтерпретацію, але саме тоді проблема заморської історії виявила себе у новій формі. Тепер усі визнають, що африканці та азійці мають власну історію, і що вона так само багата і цікава, як і європейська. Питання, попри те, у тому, чи ми можемо тут зупинитися і просто вважати світову історію сумою багатьох автономних регіональних історій. Більшість істориків погодяться, що нам слід спробувати зробити більше і дослідити, як тим чи тим шляхом ці різноманітні цивілізації взаємопов'язані, як склалася сучасна світова ситуація. Справжній виклик заморської історії — запропонувати сучасну форму світової історії. Це амбітна мета, але, як зауважив Фернан Бродель, нам потрібні амбітні історики⁷. Її ймовірну схему можна знайти в новій історії європейської експансії, яка склалася протягом останніх трьох десятиріч. Але перед розглядом її звернемося спочатку до захоплюючого розвитку азійської та африканської історії цього ж періоду⁸.

Азійська й африканська історія

І в Індії, і в Індонезії історію в її сучасній науковій формі запровадила колоніальна влада. В Індії відправною точкою можна вважати заснування у 1784 р. Азійського товариства Бенгалії. Офіційна британська історіографія Індії була вкрай англоцентричною. Як Неру якось зазначив про британців: «Справжня історія для них починається з прибуттям англійців до Індії; усе, що відбувалося до цього, — це якимось дивним чином лише підготовка до цього божественного завершення»⁹. Проте серед нової індійської інтелігенції стрімко почав розвиватися інтерес до історичних досліджень. У середині ХІХ ст., відреагувавши на досить поблажливе ставлення до колоніальних істориків, індійські історики розвинули власну історіографію, і наприкінці ХІХ ст. сильний поштовх цьому дав підйом національного руху, тож до 1920–1930-х рр. тут існувала значна група професійних істориків. Про це свідчать імена добре знаних науковців, таких як Р.К.Моокері та Р.С.Майюмдар. Тому, коли у 1947 р. Індія проголосила незалежність, індійська професійна історіографія вже мала міцні позиції.

Передача влади також стимулювала історіописання, існувала потреба у популярних текстах і підручниках. Уряд заохочував вивчення недавнього минулого й особливо національного руху. У 1952 р. міністерство освіти наказало укласти історію індійського визвольного руху, і Р.С.Майюмдара призначили керівником проекту. Висновки Майюмдара вельми різнилися від того, чого очікував уряд, але він однаково оприлюднив свою працю. Запропоноване у ній розвінчання національного міфу було чіткою ознакою високого стандарту професіоналізму, якого досягли індійські історики¹⁰. Хоча їхні британські колеги досі відіграють провідну роль у вивченні індійської історії, зростає значення і самих індійських істориків. «Кембриджська економічна історія Індії» («The Cambridge Economic History of India»), як і «Нова кембриджська історія Індії» («New Cambridge History of India») є переконливими доказами цього.

Ситуація в Індонезії розвивалася в інший спосіб. Порівняно з Індією тут за часів колоніального періоду було менше людей з університетською освітою взагалі й практично зовсім не було професійних істориків. Національний рух також був слабший від індійського, і національна інтелігенція висловлювала свої почуття більше в літературі, ніж у наукових працях. Отже, до незалежності практично не було професійних індонезійських істориків. Уряд республіки заохо-

чував вивчення минулого, але з чіткої політичної перспективи (сильним був ідеологічний тиск). У 1957 р. відбувся перший національний конгрес істориків. Він унаочнив, як мало досліджень було зроблено досі, й спричинився до того, що відтоді історія як наукова дисципліна почала прогресувати. Головну роль у цьому відіграв Сартон Картодирдью, який запропонував нову концепцію історії, заінспіровану суспільними науками, яка, зокрема, приділяла би спеціальну увагу усній історії¹¹.

Цікаво, що саме індонезійська історія спровокувала цікаву дискусію про новий азіоцентричний підхід до азійської історії. Джон Бастин у своїй інавгураційній лекції у Куала-Лумпур, виданій у 1959 р. під назвою «Дослідження сучасної історії Південно-Східної Азії» («The Study of Modern Southeast Asian History»), значною мірою стимулював цю дискусію¹², але саме питання постало значно раніше. Його ввів до наукового обігу Дж.С. ван Леур у дисертації про ранню азійську торгівлю, виданій у 1934 р.¹³ Ван Леур, який загинув у дуже молодому віці (маючи тридцять чотири роки) у битві в Яванському морі, мав тривалий вплив на індонезійську та азійську історію загалом. Оригінальність його роботи полягає у двох речах: відмові від євроцентричного погляду та використанні соціологічних категорій. Він заперечував винятково колоніальний підхід, який запровадив викривлену перспективу й ігнорував значні ділянки історичної дійсності. Більшість істориків, писав він, бачать азійський світ очима голландського правителя: «З палуби корабля, валу фортеці, високої галереї торговельного дому»¹⁴.

Однак критика ван Леура була водночас системнішою і ґрунтовнішою. Він піддавав сумніву періодизацію історії і місце, відведене в ній Азії. Наприклад, у своїй відомій статті він розглядає питання, чому історичні ярлики, такі як «вісімнадцяте сторіччя», застосовуються до індонезійської історії. Він дійшов висновку про безпідставність цього, позаяк жодну зі значних змін, які були типовими для європейської історії цього періоду, не можна виявити в індонезійському минулому. До 1800 р. воно просто лишалося частиною Азії¹⁵.

Це веде нас до другої головної характеристики історичного підходу ван Леура, а саме застосування концепцій з соціології, особливо з праць Макса Вебера. Використовуючи бездоганну веберівську концепцію, наприклад, «селянська культура», «патримоніальні бюрократичні держави», він намагається зобразити азійську історію як частину загальної історії, але з її власним характером. Таким чином постає можливість віддати належне особливостям різноманітних

культур як без їх повного об'єднання у надто абстрактний і надто загальний набір категорій, так і без розгляду їх як просто екзотичних і незрозумілих.

Питання про роль Європи в азійській історії було, звісна річ, життєво важливим для новонароджених національних історіографій. У цьому контексті можна виокремити дві школи: мінімалістичну і сентименталістичну. Мінімалістична школа применшує роль західного чинника в азійській історії, проголошуючи, що його насправді не існувало, тоді як сентименталістична школа перебільшує злочини і провини Заходу. Хоча, логічно кажучи, ці дві точки зору здаються несумісними, їх подеколи можна знайти в роботі одного науковця (наприклад, голландського соціолога В.Ф.Вартхайма або індійського історика К.М.Паніккара)¹⁶. Отже, сама полеміка була не цілком логічною, а концепції припускали двозначне тлумачення. Але два запитання: добрим чи поганим був західний вплив? І чи був він великим чи малим? сьогодні досі інтенсивно обговорюють, і це зрозуміло. Вони, як ми побачимо згодом, украй важливі як для нашого тлумачення минулого, так і для нашого розуміння сьогодення.

У XIX ст. в європейському підході до азійської історії дедалі більше переважали почуття європейської зверхності й засудження азійської відсталості. Утім, це було-таки порівняно новим явищем, бо європейські історики традиційно виявляли велику повагу до давніх цивілізацій Азії. Зовсім по-іншому європейці ставилися до Африки, яку завжди розглядали як неісторичний континент, а африканські народи — як народи без цивілізації, а отже, і без історії. Найвідоміше формулювання цієї точки зору міститься у женецьких лекціях Гегеля 1830–1831 рр., виданих як «Філософія історії». Тут він писав:

Під цим кутом зору ми полишаємо осторонь Африку, яку більше не згадуватимемо. Тому що вона не є історичною частиною світу: вона не знала руху або розвитку, про який варто було би писати... те, що розуміємо під Африкою — це Неісторичний Нерозвинений Дух, надалі зосереджений на суто природних проблемах, що їх можна згадати тут лише як відправну точку світової історії¹⁷.

Гегель, звичайно, сильно вплинув на Карла Маркса, тому класичні марксистські роботи відбивають той самий спосіб мислення. Запізнілий відгомін цього можна знайти у праці угорського марксистського історика Африки Ендре Сика, який писав у 1966 р.:

До зустрічі з європейцями більшість африканських народів жили примітивним, варварським життям, багато з них перебували навіть на найнижчому рівні варварства. Деякі з них жили у повній або майже повній ізоляції: контакти з іншими, якщо вони були, обмежувалися розрізненими сутічками з сусідніми народами. Держава у справжньому розумінні слова була поняттям, невідомим більшості африканських народів, також не існувало і класів. Чи то обидва вже існували, але лише в зародковому стані. Тому нереалістично говорити про їхню «історію» — у науковому значення слова — до появи європейських загарбників¹⁸.

Не викликає сумніву, що подібні погляди в жодному разі не були монополією марксистських істориків. Лише за рік до появи книги Сика професор нової історії в Оксфорді Г.Р.Тревор-Ропер порівнював історії Британії і Африки, описуючи останню як трохи більше, ніж «марний рух варварських племен у мальовничій, але недоречній червті земної кулі»¹⁹.

Як усе змінилося з 1960-х рр.! Жодна людина здорового глузду не стане більше доводити, що африканської історії не існує, навіть в Оксфорді. Розвиток африканської історії був вражаючим. Мабуть, це була найяскравіша і найдинамічніша галузь історії після появи нової соціальної та економічної історії в 1920–1930-х рр. Можна стверджувати, що «*Journal of African History*» був найбільш новаторським журналом після заснування «*Анналів*». Справді, ці два явища добре надаються до порівняння. Соціальні історики, як, приміром, представники школи «*Анналів*» тощо, почали порушувати питання, що їх раніше оминали і на які не було відповідей у традиційних джерелах. Треба було знаходити нові джерела і розвивати нові технології, щоб переглянути старі джерела у новому світлі. Подібна ситуація склалася і з африканською історією. Її джерельна база бідна, принаймні коли йдеться про традиційні джерела. З культурних причин африканці створили менше письмового матеріалу з африканської історії, ніж європейці, і з кліматичних причин обмаль із них дійшли до нас. Це означає, що більшість джерел є екзогенними (походять ззовні). Їх створили іноземці: грецькі, римські чи арабські мандрівники, географи, європейські купці чи посадові особи. Формально кажучи, більша частина африканської історії це перед- або протоісторія (чи етноісторія, як її іноді називають)²⁰.

Але сама обмеженість джерел спонукала до розвитку нових технік і методів. Слід було досліджувати минуле іншими засобами. І тут знову доречним є порівняння з «*Анналами*» і французькою «*новою*

історією». В обох випадках до аналізу були залучені археологія, картографія, лінгвістика, ономастика. Антропологія також відіграла в африканській історії визначну роль. Справді, відмінність між антропологом та істориком у жодному разі не є чітко визначеною.

Найвідомішою технікою, що її розвинули заради забезпечення африканської історії новими джерелами, стало вивчення усної історії. Тут епохальною була публікація праці Жана Вансина «Усна традиція. Есей про історичний метод» («De la tradition orale. Essai de méthode historique») у 1961 р. Швидко перекладена англійською книга «Усна традиція» («Oral Tradition», 1965) мала величезний вплив на африканську історію²¹. Балансуючи між наївністю і скепсисом, Вансина розробив метод критичного використання усної традиції і, отож, використання її в серйозному історіописанні. Вансина поділив усну традицію на п'ять категорій (догмати, поезію, переліки, оповіді та коментарі). Кожна з різними підрозділами. Дослідник доводив, що усну історію не слід розуміти буквально і що її треба вживати тільки після критичного розгляду, звертаючи увагу на вплив соціального значення, культурної цінності й особистості укладачів. Її слід також, наскільки це можливо, зіставляти з іншими джерелами, наприклад, з археологічними знахідками або письмовими документами. Деякі історики (і антропологи) скептичніше ставилися до усної історії і з належною повагою до Вансина вважали, що він переоцінює її можливість, але не викликає заперечень, що його робота та ідеї сильно вплинули на африканську історію²².

Хоч би які можливості надавали усна історія та інші нетрадиційні джерела, лишається фактом, що при застосуванні письмових джерел Африка багато втрачає. Звичайно, це стосується й певних періодів європейської історії, щодо яких також маємо обмаль документів, так само як доколумбової Америки, Австралії до Кука тощо, і через це африканська історія є надзвичайною, але не унікальною. Все одно видається неможливим порівнювати історіографію Африки з європейською. Можна досліджувати тривалі процеси, але суто фактографічна (подієва) історія зазвичай неможлива. Зараз в європейській історії так само широко застосовується структурний або довготривалий підхід, але це справа вибору. Для Африки структурна історія — не вибір, а єдина можливість. Вона не спокусилася цим підходом, а була на нього приречена²³.

В останні десятиріччя на міжнародному форумі з'явилася група африканських істориків, і їхня роль стає дедалі помітнішою. Проте слід визнати, що великим стрибком у розвитку африканська історія

головно завдячує європейським і американським історикам, особливо британським. «Journal of African History» — перший номер якого з'явився у 1960 р. — був, як зауважив Теренс Рейнджер, «об'єднаним маніфестом, хартією, програмою і вітриною галузі»²⁴. Семінар Роланда Олівера в Лондонській школі орієнтальних і африканських досліджень називали «першим у світі зібранням для презентації нової роботи з минулого Африки»²⁵. «Коротка історія Африки» («Short History of Africa») Олівера і Фейджа поширилася у сотнях тисяч примірників і є, мабуть, найвпливовішою книгою з історії Африки.

Французькі історики також відіграли важливу, хоча й скромнішу, роль. У 1961 р. Фернан Бродель запросив Генрі Браншвіга, колишнього студента Марка Блока і Люсьєна Февра у Страсбурзі, запровадити африканську історію в Школі вищих студій. Його семінар став місцем зустрічі французьких і африканських науковців. Ів Персон, автор монументальної і новаторської історії Саморі, та Кетрин Кокері-Відровіч не лише самі писали важливі книжки, але також запровадили цю дисципліну в Паризькому університеті²⁶. Інші університети (у Провансі, Бордо) також пропонували курси і семінари з африканської історії, і значна кількість африканських учених захистили докторські дисертації у французьких університетах.

Значним був і внесок американських університетів, особливо трьох головних шкіл: Єля, Лос-Анджелеса й насамперед Медисона (Вісконсин). Ті американські вчені, які відігравали провідну роль у другому і третьому поколіннях африканських істориків, були зазвичай студентами Куртина і Вансина в Медисоні. У наш час важливі історичні школи існують також у різноманітних університетах самої Африки. Зрозуміло, що період європейського панування скінчився.

У перспективі багато аспектів полеміки про можливості і неможливості африканської та азійської історії видаються марними не лише через послаблення відчуття європейської переваги, але також завдяки змінам у вивченні самої історії. Антагонізм колоніального і національного має значення в структурі політичної історії, але в інших галузях історії знаходимо інший підхід. Соціальна історія вивчається на рівні села, регіону, етнічної групи. Культурну історію вивчають у значно ширшому масштабі, ніж національна держава. Тут доцільними є поняття на кшталт індуської чи японської цивілізації або «світу ісламу». Економічна історія працює з такими великими спільнотами, як регіон Індійського океану чи Південно-Східна Азія, або навіть загалом зі світовою економікою. За такого підходу протистояння колоніального і національного не має великого значення.

Чи означає це, що вплив колоніалізму на заморську історію скінчився і що західна і незахідна позиції досягли певної рівноваги? Не обов'язково, бо у двох аспектах досі існує певний ступінь західної переваги. По-перше, внаслідок колоніальної експансії велика кількість книжок, документів та інших матеріалів про заморський світ були перевезені до Європи і зараз містяться в європейських архівах і бібліотеках. Це означає, що для вивчення власного минулого неєвропейські історики мають регулярно приїздити до Європи. По-друге, також значною мірою внаслідок колоніалізму в західному світі сформувалася потужна традиція в галузі незахідних досліджень, в якій вона досі відіграє чільну роль. З іншого боку, практично немає африканських чи азійських істориків, які досліджують європейську історію і суспільство. Доки Захід має власних орієнталістів, а Схід не має «окциденталістів», не може бути справжньої рівноваги.

Отже, можна сказати, що розвиток африканської та азійської історії був природним і необхідним явищем, але таки залишається кілька проблем. Правда, що африканська та азійська історія значною мірою автономні, але також правдою є те, що після приблизно 1500 р. історія Азії та Африки тісно пов'язана з історією Європи. Азійська історія — значно більше, ніж розширення історії Європи, але водночас її не можна цілком відокремити від європейської історії. Провідна тенденція сучасної історії — зростання взаємозв'язку і переплетення різних перше відокремлених цивілізацій і економік. Результатом цього стала «сучасна світ-система» Валлерстайна або «цивілізація сучасності» Айзенштадта, яку ми маємо сьогодні. Не можна зрозуміти цього процесу, враховуючи лише відокремлені частини історії, бо це означатиме ігнорування головної теми сучасної світової історії. Світову історію не можна розглядати як тотожну до європейської або західної історії; також не можна розуміти її як низку ізольованих розвитків. Розв'язання цієї проблеми — це центральна ідея історії європейської експансії, яка розвинулася у постдеколонізаційний період.

Експансія і реакція на неї

На вивчення європейської експансії також впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зокрема, швидкий занепад колоніальних імперій призвів до сумнівів у їхній попередній позірній стабільності. Підйом американської імперії, імперії без колоній, спонукав до переосмислення як неформальних, так і формальних технік імперіалізму.

Успіхи Китаю стимулювали переоцінку наукових і військово-морських можливостей країни й, отже, до нових питань щодо відмінностей між китайською та початковою європейською експансією.

З іншого боку, внутрішні чинники також змінили природу вивчення експансії, і в цій галузі теж заявила про себе загальна схильність до соціальної та економічної історії. По-новому сформулювали питання про монетаризацію, транспортування морем, золото і срібло, прибутки імперії тощо й зазвичай відповіді шукали за допомоги комп'ютера²⁷. Соціальна історія стала модним предметом, і це стимулювало вивчення міграції, работоргівлі, расових стосунків, урбанізації і ментальностей. Політологія вплинула на політичну історію, наголошуючи важливість вивчення таких тем, як ухвалення рішень, громадська думка, роль груп за фаховими інтересами тощо.

Хоча на теоретичному рівні традиційну різницю між першим і другим етапом експансії піддають сумніву, у поточній практиці досі вельми помітний розподіл між фахівцями з нової історії і дослідниками сучасної історії. Традиційно в експансії початку Нового часу наголос робиться на великих відкриттях, кораблях і навігації, компаніях і торгівлі, міграції, плантаційній системі та рабській праці. Чарльз Боксер і Дж.Г.Перрі написали важливі книжки, що мали на меті огляд морських імперій²⁸. Серія «Європа і світ у вік колоніалізму», що виходила друком у Міннесоті, також запропонувала низку підручників з цих тем. У багатьох з цих галузей запропоновані нові підходи, порушені нові питання і використані нові технології. Гламан, Стинсгаард і Чаудхурі стали піонерами у дослідженні індійських компаній, Куртин новаторськи вивчав работоргівлю, Чауну — атлантичний світ, Бейлін — міграції, можна і варто згадати й багатьох інших²⁹. Низка питань, що тут обговорюються, тісно пов'язана з головними темами полеміки в європейській історії, такими як теорії походження капіталізму, «перший і другий етап», загальна депресія XVII ст., революція цін тощо. Втім, слід визнати, що не було запропоновано загальної теорії європейської експансії. Тоді як у історії експансії XIX і XX ст. полеміка точилася навколо концепції імперіалізму, такої проблеми у вивченні ранньої експансії не було, принаймні доки Іммануїл Валлерстайн не запропонував теорію «сучасної світ-системи».

Іммануїл Валлерстайн, соціолог з Колумбійського університету, попервах досліджував африканську деколонізацію і проблеми розвитку. На його міркування з цих питань вплинули теорії залежності й недорозвиненості. У будь-якому разі Валлерстайн звернувся до історії, бо вважав, що ці проблеми розвитку можна цілком зрозу-

міти лише в їх глобальному контексті та історичній перспективі. Найближчі йому історичні роботи — це роботи школи «Анналів» і передусім Фернана Броделя. Сильна подібність між ідеями Валлерстайна і концептуальною структурою третього тому роботи Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» справді існує («Material Civilization, Economy and Capitalism»)³⁰. Досі головною публікацією Валлерстайна є заплановане чотиритомне дослідження того, що він називає «сучасною світ-системою» («The Modern World System»)*. Перший том, який вийшов у 1974 р., запропонував аналітичну структуру проекту³¹. Він став джерелом натхнення для багатьох інших науковців і спричинився до цікавої полеміки про походження європейської експансії і капіталізму.

Валлерстайн доводить, що сучасна світова економіка бере початок з кінця XV ст. Тут ми можемо віднайти коріння світової системи, що повністю розвинулася у XVI і XVII ст. і вже майже досягла зрілості до промислової революції. «Системний поворотний пункт» пов'язаний з подоланням кризи феодалізму, що сталося приблизно між 1450 р. і 1550 р. На час 1550–1650 рр. увесь базовий механізм світової капіталістичної системи був створений. У зв'язку з цим промисловою революцією приблизно з 1760 р. до 1830 р. більше не можна вважати головним поворотним пунктом в історії капіталістичної світової економіки.

Світову систему, за Валлерстайном, характеризують міжнародний економічний порядок і міжнародний поділ праці. Вона складається з ядра, напівпериферії і периферії, розташування яких змінюється в часі, а ті самі регіони можуть то наблизитися до осердя, то знизуватися до периферії. Сучасна історія — це фактично історія тривалої інтеграції у цю світову систему дедалі більшої частини планети. Світова система працює таким чином, щоб центр отримував прибутки, експлуатуючи периферію. Це забезпечується за рахунок світової торгівлі, яку вважають грою з нульовою сумою: здобутки однієї сторони дорівнюють утратам іншої. Доходи міжнародної торгівлі зробили можливою промисловою революцію, яка у свою чергу лише закріпила наявні нерівні відносини і підсилила «розвиток недорозвиненості».

Роботу Валлерстайна схвально сприйняли соціологи, але значно критичніше — історики, які особливо піддавали сумнівам велику

* Український переклад першого тому цієї праці під назвою «Сучасна світ-система I: Капіталістичне сільське господарство та зародження європейської світ-економіки в XVI столітті» готується до друку у видавництві «Ніка-Центр».

вагу, надану в цій моделі міжнародній торгівлі. Деякі дискусанти доводили, що доіндустріальні економіки були нездатні виробляти такий значний надлишок, щоб уможливити більш-менш значну міжнародну торгівлю. До появи парових суден транспортні засоби були надто обмежені. Близько 1600 р. об'єднані торговельні флоти європейських держав мали тоннаж одного чи двох (а бл. 1800 р. — семи чи восьми) сучасних супертанкерів³². Навіть у таких *par excellence* торговельних держав, як Британія і Голландська республіка, торгівля на експорт становила вельми незначний відсоток ВВП (а експорт до периферії становив лише невелику частку загальної заморської торгівлі)³³. Капітал, акумульований у Британії внаслідок заморської торгівлі, не становив більш як 15 відсотків валових витрат під час промислової революції³⁴. Загалом, вплив європейської експансії на заморські регіони, либонь, не був дуже вагомим. В Азії вплив заморської торгівлі був винятково регіональним. І в Індії (текстиль), і в Індонезії (товарні культури) лише обмежені регіони зазнали впливу європейського попиту. Що стосується Африки, торгівля виробами тут була дуже обмеженою. Значно важливішою була атлантична работоргівля. Сучасні дослідження, однак, схильні применшувати її довготривалі демографічні наслідки. В Америках і Карибському басейні вплив європейської експансії був найдраматичнішим, не так через торгівлю, як через демографічні втрати місцевого населення.

Цікавим пунктом теорії Валлерстайна є сумнів у доречності самого поняття промислової революції й, отже, у відмінності між доіндустріальним та індустріальним колоніалізмом. Ця відмінність була центральним аргументом у класичній теорії імперіалізму, теорії, яка домінувала в історіографії європейської експансії кінця XIX — початку XX ст.

Імперіалізм

Хоча слово «імперіалізм» існує з 1860-х рр., як історична концепція воно з'являється лише з виданням у 1902 р. книжки Дж.А.Гобсона «Імперіалізм: Дослідження» («Imperialism: A Study»)³⁵. Щоб пояснити імперіалізм, Гобсон доводив, що внаслідок капіталістичної системи британська економіка страждала від недоспоживання. Це означало, що надлишковий капітал не можна було вигідно інвестувати у саму Британію. Через це, за його знаменитим висловом, капіталісти «шукали іноземні ринки й іноземні інвестиції, які б взяли товари і

капітал, що вони не могли продати або використати вдома»³⁶. Так народилася теорія капіталістичного імперіалізму.

Теорію Гобсона сприйняли, переосмислили і ускладнили марксистські мислителі, особливо німецькі, такі як Карл Гільфердинг і Роза Люксембург. Ці автори також змінили аргументацію Гобсона. Якщо для Гобсона вплив капіталу був природним, але не обов'язковим наслідком капіталізму, то для марксистів імперіалізм став неминучістю. Найпопулярнішу формулу винайшов Ленін, який у 1916 р. назвав імперіалізм «вищою стадією капіталізму». Хоча розбіжності між Гобсоном і Леніним очевидні, незабаром загальником стали посилання на «визначення Гобсона—Леніна». Фактично у тій чи тій формі ця «теорія» стала стандартним поясненням європейського імперіалізму протягом 1920–1930-х рр.

Загальна дискусія про імперіалізм спалахнула з новою силою лише у 1960-ті рр. Звичайно, на неї сильно вплинула деколонізація, а також розвиток американської економічної імперії. У 1961 р. британські історики Дж.Галахер і Р.Робінсон видали книгу, яка мала бути єдиним найвпливовішим переглядом британського імперіалізму: «Африка і вікторіанці» («Africa and the Victorians») ³⁷. За рік до цього Генрі Браншвіг видав «Міфи і реалії французького колоніального імперіалізму, 1871–1914 рр.» («Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français, 1871–1914»), нарис, який задав тон усім пізнішим дослідженням французького імперіалізму ³⁸. Після цього з'явилися нові інтерпретації бельгійського, німецького, італійського, португальського і, зрештою, голландського імперіалізму. Отже, маємо підстави говорити про історіографічну революцію, висновки якої можна підсумувати тут лише дуже коротко.

Галахер і Робінсон, продовжуючи тези, які вони розвинули у статті «Імперіалізм вільної торгівлі» («The Imperialism of Free Trade») ³⁹, доводили, що так званий імперіалістичний період (1880–1914 рр.) відрізнявся від попереднього, за визначенням «антиімперіалістичного», середньовікторіанського періоду вільної торгівлі лише у засобах, але не у результатах: середньовікторіанці давали собі раду без політичних засобів, пізні вікторіанці мали легалізувати імперію. Необхідність легалізаційного оформлення підказали локальні кризи і прикордонні ситуації, що створювали політичний вакуум, який мали заповнити англійці. Їхні дії мали стратегічне, а не економічне підґрунтя, а їхня політика була фактично захисною і вимушеною. Коротше кажучи, Галахер і Робінсон заперечували поняття імпері-

алістичного періоду, як і економічне пояснення, яке традиційно з ним пов'язували.

Перегляд Браншвігом французького імперіалізму, попри деяку подібність висновків, був дещо відмінним. Браншвіг погоджується, що у Франції існував певний імперіалістичний період, приблизно з 1880 р. до 1914 р. Це насправді важко заперечувати. Але традиціоналіст у цьому питанні, він перетворювався на революціонера в інтерпретації цього явища. Після уважного вивчення економічних інтересів французьких колоніалістів, як і економічного балансу французького імперіалізму, він дійшов висновку, що пояснення останнього в економічних термінах є міфом. Імперія не платила, не існувало зв'язку між протекціонізмом та імперіалізмом, і французькі імперіалісти не мали економічних мотивів чи інтересів. Отже, має бути інше пояснення. За Браншвігом, воно полягає у посиленні хвилі націоналізму Третьої республіки, глибоко зраненої поразкою 1870 р. Тож, як і праці Галахера й Робінсона, книжка Браншвіга фактично спростовує економічну теорію імперіалізму.

Праці, згадані вище, підважили традиційне просте пояснення імперіалізму в термінах економічних потреб, хоча вони не запропонували аналізу економічних аспектів імперіалізму. Щоб вирішити це неосяжне питання було б потрібно не лише розв'язати багато теоретичних і методологічних проблем, а й також зібрати і проаналізувати величезну кількість даних. І вже вкотре це уможливив комп'ютер. Два американських історики Л.Девіс і Р.Гатенбек з Каліфорнійського інституту технології здійснили таке дослідження британського імперіалізму. Вони збрали колосальну кількість фактів і проаналізували їх дуже складними методами. Здається, їхня книга «Мамона і гонитва за імперією» («Mammon and the Pursuit of Empire») ⁴⁰ пропонує чітку відповідь на старе і відоме запитання: чи платила імперія? Відповідь є трохи невтішною: ні! Після 1380 р. перше високі прибутки з колоніальних капіталовкладень упали порівняно з прибутками від інших заморських вкладень чи навіть самої Британії. Отже, Гобсон і Ленін помилялися, говорячи про зв'язок між надлишковим капіталом і поштовхом до заморської експансії. Колонії не були головними одержувачами капіталу Ситі. Безсумнівно, що це не повна відповідь, бо Девіс і Гатенбек також доводять, що для деяких капіталістів ці капіталовкладення аж ніяк не були маргінальними ⁴¹.

У Франції під впливом аргументів Браншвіга навіть марксистські автори сприйняли його тезу, що економічні аспекти французького імперіалізму були незначними. Намагаючись врятувати марксистську

інтерпретацію, вони доводили, що французький імперіалізм можна віднайти будь-де, в Росії, Османській імперії тощо. Результатом цієї діалектичної вправи став висновок, що французький колоніалізм не був імперіалістичним, а французький імперіалізм — колоніальним⁴². Щоб знайти емпіричнішу відповідь на питання економіки й імперії, Кетрин Кокері-Відровіч перебрала ініціативу укладання банку даних французької колоніальної торгівлі 1880–1960 рр. Її паризький колега Жак Марсель був першим, хто розгорнуто використав цю багату документацію у своїй дисертації «Колоніальна імперія і французький капіталізм: історія розходження» («*Empire colonial et capitalisme français: histoire d'un divorce*»)⁴³. Марсель дійшов висновку, що існував розрив у зв'язку між капіталізмом і колоніалізмом. На початковому етапі, 1880–1930 рр., французька промисловість потребувала виходу на захищений колоніальний ринок, і шлюб колоніалізму і капіталізму був щасливим. На другому етапі, 1930–1960 рр., протекціонізм став перешкодою вкрай потрібній промисловій модернізації. Розлучення стало неминучим. Але поруч уже була деколонізація. Кінець імперії у 1960 р. став благословенням для капіталізму.

Наразі досить з Європою. А яким був вплив імперіалізму на заморський світ? Це складне запитання, з приводу якого від самого часу його постановки триває пристрасна полеміка. Є обмаль речей, щодо яких учасники дебатів погоджуються, але один факт залишається незаперечним: справжній вплив заходу на заморські території мав місце лише після промислової революції. Якими були наслідки цього? Звичайно, колоніальна політика мала на меті сприяння інтересам колоніальної влади. Звичайно, це передбачало різноманітні обтяження для колонізованих народів. Однак поза сферою елементарних істин, таких як ці, постає розлога зона запитань, на які немає однозначної відповіді. Йдеться про визнане явище деіндустріалізації (особливо у випадку індійської текстильної промисловості). Існує також проблема спеціалізації на товарних культурах. З іншого боку, є тривалий розвиток у результаті капіталовкладень в інфраструктуру (гірська справа, дороги, порти), вдосконалення управління, освіти, охорони здоров'я. Скласти економічний баланс колоніалізму надзвичайно складно. Не лише через брак фактів, але також через теоретичні проблеми.

Коли, як це переконливо показали сучасні дослідження, просте пояснення, що імперіалізм був результатом капіталізму, є неприйнятним, залишається запитання: а що було причиною? Чому взагалі була «доба імперіалізму»? Що стосується Британії, відповідь на це запитання також дали Ґалахер і Робінсон. Вони доводили, що

її, тобто причини, взагалі не було. Саме поняття доби імперіалізму (1880–1914 рр.) — це помилка. Вважати цей період найвищою точкою британського імперіалізму означає неправильно розуміти його справжню сутність. Здається, що збільшення кількості кривавих точок на світовій мапі протягом 1880-х і 1890-х рр. означає, що міць Британії зростала. Насправді, однак, це було ознакою не сили, а слабкості. Британія була могутнішою на початку XIX ст., коли вона керувала за допомоги неофіційних засобів впливу, ніж у пізні роки формального політичного правління⁴⁴.

Поняття неформальної імперії є дуже привабливим і надихаючим, бо воно пояснює багато важливих явищ, а також надає набагато ширшого значення терміна «імперіалізм». За цим типом аналізу, імперіалізм існує у різні періоди і у різних формах. Завдання історика — пояснити перехід від однієї форми до іншої. В аргументації Галахера і Робінсона причини цього пов'язані не з політиками Європи — які в будь-якому разі віддавали перевагу неформальній імперії, — а зі зміною ситуації за морем. Імперіалізм розглядається як система взаємодії між Європою і неєвропейськими силами. Форми імперіалізму, що змінюються, були результатом змін умов взаємодії⁴⁵. Очевидно, що при такому аналізі деколонізація також утрачає своє значення як поворотний пункт історії. Якщо існує неформальний імперіалізм до імперії, логічно припустити, що може також існувати неформальний імперіалізм після імперії⁴⁶. Тут полеміка про імперіалізм пов'язана з дискусіями про деколонізацію і недорозвиненість.

Деколонізація і після неї

Деколонізація віднедавна стала предметом історичного аналізу й обговорення. Звісна річ, уже було багато написано про неї, але все це мало подієвий характер і створено з неприхованої ідеологічної перспективи. Скрізь співали одну пісню. Колонізовані народи хотіли стати незалежними. Після Другої світової війни вони боролися зі своїми гнобителями і скинули ярмо колоніального правління. Тривалий час здавалося, більше немає, що додати. Але нещодавно побачили світ порівняльні дослідження, які пропонують нові інтерпретації і ставлять нові питання. Нарешті деколонізація постає радше як предмет історичного аналізу, ніж як витвір Божої волі чи результат дії законів природи⁴⁷.

Питання, що обговорюються, є зазвичай дуже простими. Чому

деколонізація сталася тоді, коли вона сталася, і чому вона набула тих різних форм, яких набула? Декolonізацію більше не зображують лише як історію діянь політичних лідерів у короткий проміжок часу (1947–1962 рр.). Увагу також звертають на її довготривалі, структурні й кон'юнктурні аспекти. Розгляд різних форм деколонізації зосереджується на трьох силах, що співдіяли: колоніальна влада, ситуація в колонії і міжнародний чинник. Взаємодія цих сил визначила форми, але не результат процесу, бо хоч би якими були відмінності, результат завжди однаковий: незалежність. Але тут постає запитання: що насправді означала незалежність? Чи був кінець імперії також кінцем імперіалізму, чи він був його продовженням в іншому вигляді? Тут предмет деколонізації порушує іншу тему — теорію залежності.

Теорію залежності вперше запропонував аргентинський економіст Рауль Пребіш у 1947 р., а згодом, у 1960-ті рр., її розвинули латиноамериканські науковці та північноамериканці, які цікавилися Латинською Америкою. Теорія народилася з констатації незмінності проблем Латинської Америки: бідність, нерівність, халупи, зовнішні борги, панування іноземного капіталу — одним словом, залежність. Теорія залежності доводить, що ця ситуація є результатом не браку розвитку, а недорозвитку. Створену під час досліджень Латинської Америки теорію розробили і вдосконалили, щоб вона стала універсальною і надавалася для вивчення не лише Латинської Америки, а й усього третього світу. Третій світ розглядають як периферію світової економічної системи, у якій центр, тобто Захід, нагромаджує доходи і тримає периферію у стані постійної залежності. Отже, недорозвиток — це не ситуація, а процес. Третій світ не є нерозвиненим, його розвиток стримує Захід. Анрі Франк запропонував найвлучніше формулювання: «розвиток недорозвитку»⁴⁸.

Теорію залежності швидко застосували до різних частин третього світу, особливо до Африки. Багато на цю тему писав Самір Амір, а Валтер Родні видав про це вдалу книжку з захоплюючою назвою «Як Європа недорозвинула Африку» («How Europe Underdeveloped Africa»)⁴⁹. Проблема з цією теорією полягає в тому, що для пояснення особливого (недо)розвитку Африки вона має зробити континент залежним від іноземних впливів протягом більшої частини його історії. Цей спосіб мислення до певної міри суперечить головній тенденції, що набирала сили в африканській історії у цей самий період і яка підкреслювала автономію африканської історії. Африканців більше не вважали просто жертвами європейської експансії, їх бачили значною мірою володарями власної долі. Поки неомарксистичні застосовували

теорію залежності, історики і антропологи — прихильники класичного марксизму підкреслювали автономію африканської історії і навіть намагалися віднайти «африканський спосіб виробництва»⁵⁰.

І теорія залежності, і концепція неформальної імперії мали велику евристичну цінність, бо піддали сумніву деякі функціональні припущення з заморської історії й у такий спосіб змінили наше розуміння проблеми. Саме поняття «доба імперіалізму» з чітко окресленими хронологічно початком і кінцем можна заперечити, принаймні стосовно Британії. Розквіт Британської імперії тепер іноді відносять до XVIII ст., а її занепад уже починається в XIX ст. Не дивно, що було поставлене запитання: «Чому Британська імперія тривала так довго?»⁵¹. Небезпека таких концепцій і теорій полягає у тому, що їх значення перебільшують і вони стають новим каноном. Виправлення наявних інтерпретацій щодо розуміння умовності значення поворотних точок, таких як початок імперіалізму чи передача влади, є корисним, але ми також не повинні недооцінювати їхнє історичне значення. Втрата й остаточне відновлення політичної незалежності є досить важливими історичними цезурами, і не варто дозволяти їхньому конкретному історичному значенню розчинитися у вельми абстрактній залежності. Тут ми натрапляємо на іншу проблему концепцій, подібних до цієї: вони сформульовані так абстрактно, що охоплюють усі типи панування. Від цього потерпає останній внесок Рональда Робінсона у дискусію: «ексцентрична» теорія імперіалізму, з імперією чи без неї. У цій моделі імперіалізм розуміють у «термінах гри міжнародних економічних і політичних ринків, у яких ступені монополії і змагання у відносинах на рівнях світу, метрополії і місцевому визначають його необхідність і присутність»⁵². Можливо, це слушний, але також і досить абстрактний опис імперіалізму. Асиметрію влади і зміни у формах співпраці можна зауважити протягом усієї історії. Ймовірно, варто ближче триматися конкретного історичного процесу й віддавати всю увагу специфічним і унікальним аспектам європейської експансії. Це повертає нас до запитання, з якого ми розпочали: що таке заморська історія? Чи радше: якою вона буде в майбутньому?

Висновки

У 1979 р., коли П.С.Емер і я видали том нарисів під назвою «Переосмислення заморської історії» («Reappraisals in Overseas History»), ми також мали запитати себе: «Що таке заморська історія?». Тоді ми

доводили, що це значно ширше поняття, ніж історія європейської експансії, бо вона «має справу не лише з зустрічами європейців і неєвропейців, але також з економічною, соціальною, політичною і культурною системами самих неєвропейців»⁵³. Так і є насправді. Але, як ми побачили тут, існують дві відмінні й чітко відокремлені форми заморської історії: автономна історія Азії та Африки й історія європейської експансії. Проте, як ми також побачили, така ситуація є незадовільною. Якщо існують автономні історії Африки, Азії, Америки, Австралії тощо, немає сенсу кидати всі ці історії до одного кошика з тієї єдиної причини, що вони неєвропейські, і називати це «заморська історія». Причина ж, чому так робили, полягає в тому, що після 1945 р. заморська історія мусила знайти новий вираз, і колоніальні історики та їхні студенти звернулися до самої азійської і африканської історії. Це трапилося ще перед тим, як ці галузі довели своє право на існування. А тим часом термін «заморська історія» виконував функцію нейтрального і, отже, зручного прикриття їхньої діяльності. Отже, цю форму заморської історії можна розглядати як рух за емансипацію. Її можна порівняти з появою жіночої історії чи історії чорношкірих, чи, на ранішому етапі, історії робітничих класів, селянства тощо. Тільки-но проблема емансипації була вирішена, предмет змінює свій характер. Під кутом зору професійного історика він надалі існує як спеціалізація, особлива сфера зацікавлення, але для читача він стає частиною «загальної» історії.

Звичайно, так само сталося і з азійською та африканською історіями. Вони довели своє право на існування, так само як європейська чи американська історія. Отже, ця особлива гілка заморської історії змушена розклясти на африканську чи азійську історію тощо. Але існує також інший бік проблеми. Як і дещо, але не все в європейській історії можна розуміти як автономну історію, так само й у заморському світі. Приблизно за п'ять останніх сторіч історії різних частин світу переплелися, і різні цивілізації впливали одна на одну. Це інша тема заморської історії, і поступово зростає розуміння важливості саме цього аспекту сучасної історії. У цій формі заморська історія здобула особне місце у політематичній сучасній історії не як спеціальна дисципліна чи субдисципліна, а як особлива форма світової історії.

Видається, що зараз є два підходи, два шляхи вивчення світової історії. Одним із них може бути історична макросоціологія. Цей тип історії характеризується соціологічним підходом. Він виокремлює специфічне соціальне явище чи тему (наприклад, державний устрій, революцію чи диктатуру) і аналізує його у різних історичних контек-

стах. Завдяки цьому можна виокремити подібності й відмінності між, приміром, подіями в Європі XVI і Китаї XX ст. Мета гри — дізнатися більше про соціальні процеси загалом⁵⁴. Інший підхід традиційніший, позаяк він намагається виокремити певний зразок у розвитку сучасної історії і розглядає історіописання як опис конкретних історичних процесів і подій. Тут історію також вивчають шляхом порівняння, але в межах хронологічного розвитку, більше цікавляться відмінностями між різними типами розвитку й унікальністю певних подій, ніж їхніми подібностями. Концептуальна структура — уніфікація світу як наслідок експансії Європи і розквіту Заходу⁵⁵. Обом підходам властиве сильне бажання переступити традиційні межі, вузькі погляди і національні упередження. Обидва вони мають, зрештою, ту саму мету — зробити специфічно західну дисципліну «історія» застосовною до історії всього світу. Це необхідно, бо «наша цивілізація — перша, чие минуле — минуле світу, а наша історія — перша, яка є світовою історією». Ці слова написав голландський історик Йоган Гейзинга більш як шістьдесят років тому⁵⁶. Ми дотепер стоїмо перед викликом зробити висновки з цієї тези.

Примітки

- 1 Див., наприклад: М. Mörner, T. Svesson (eds), *The History of the Third World in Nordic Research* (Göteborg, 1986).
- 2 Див. С. Fasseur, «Leiden and Empire: University and Colonial Office, 1825–1925», in W. Otterspeer (ed.), *Leiden Oriental Connections, 1850–1940* (Leiden, 1989), pp.187–203.
- 3 J. Romein, *Aera van Europa* (Leiden, 1954) and *De eeuw van Azië* (Leiden, 1956).
- 4 L. Blussé, «Japanese Historiography and European Sources», in P. C. Emmer and H. L. Wesseling (eds), *Reappraisals in Overseas History* (Leiden, 1979), pp.193–222.
- 5 Див. T. O. Ranger, «Towards a Usable African Past», in C. Fyfe (ed.), *African Studies since 1945: A Tribute to Basil Davidson* (London, 1976), pp.17–29.
- 6 Див. A. G. Hopkins, «European Expansion into West Africa: A Historiographical Survey of English Language Publications since 1945», in Emmer and Wesseling, *Reappraisals*, p.56.
- 7 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (3rd edn, 2 vols, Paris, 1979), vol.1, p.17.
- 8 З практичних і теоретичних причин ми не обговорюватимемо тут історію Америки і Карибського басейну. Щодо Азії, ми обмежимося двома великими

- колишніми колоніями — Індією та Індонезією, де підйом національної історіографії був найбільш вражаючим.
- 9 J.Nehru, *The Discovery of India* (London, 1956), p.28.
 - 10 Див. S.Ray, «India: After Independence», *Journal of Contemporary History*, 2 (1967), pp.125-142.
 - 11 H.A.J.Klooster, *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedbeoefening in theorie en praktijk, 1900-1980* (Leiden, 1985).
 - 12 J.Bastin, *The Study of Modern Southeast Asian History* (Kuala Lumpur, 1959). Див. також його J.Bastin, *The Western Element in Modern Southeast Asian History* (Kuala Lumpur, 1963).
 - 13 J.C. van Leur, *Eenige beschouwingen betreffende den ouden Aziatischen handel* (Middelburg, 1934). Переклад цієї книги і його інших робіт можна знайти у: J. C. van Leur, *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History* (The Hague, 1955).
 - 14 Van Leur, *Trade and Society*, p. 261.
 - 15 Van Leur, *Trade and Society*, pp.268-289. Див. також: L.Blussé and F.S.Gaasta (eds), *On the Eighteenth Century as a Category of Asian History: Van Leur in Retrospect* (Aldershot, 1998).
 - 16 K.M.Panikkar, *A Survey of Indian History* (London, 1947); W.F.Wertheim, «Asian History and the Western Historian: Rejoinder to Professor Bastin», *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 119 (1963), pp.149-160.
 - 17 G.W.F.Hegel, *The Philosophy of History* (New York, 1944), p.99.
 - 18 E.Sik, *The History of Black Africa* (2 vols, Budapest, 1966), vol.1, p.17.
 - 19 H.Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe* (London, 1965), p.9.
 - 20 H.Brunschwig, «Un faux problème: l'ethnohistoire», *Annales E.S.C.*, 20 (1965), pp.291-300.
 - 21 J.Vansina, *De la tradition orale. Essai de méthode historique* (Tervueren, 1961). English trans. *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology* (London, 1965).
 - 22 У деяких своїх пізніших роботах Вансина був налаштований скептичніше. Див.: P.Salmon, *Introduction à l'histoire de l'Afrique* (Brussels, 1986), 126ff. Див. також автобіографічну роботу Вансина, *Living With Africa* (Madison, Wis.,1994).
 - 23 Див.: H.Brunschwig, «Une histoire de l'Afrique noire est-elle possible?», in *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (2 vols, Toulouse, 1973), vol.1, pp.75-87.
 - 24 Див.: Ranger, «Usable Past», p.17.
 - 25 *The Blackwell Dictionary of Historians* (Oxford, 1988) p.308. Див. також автобіографічну книгу Роланда Олівера *In the Realms of Gold: Pioneering in African History* (London, 1997).
 - 26 C.Coquery-Vidrovitch, *Le Congo au temps des grandes compagnies concessionnaires* (Paris, 1972); Y.Person, *Samori: une Révolution dyula* (3 vols, Dakar, 1968-1976).

- Див. також: Н. Brunschwig, «French Historiography since 1945 Concerning Black Africa, in Emmer and Wesseling», *Reappraisals*, pp.84-97.
- 27 Див.: Т. Lindblad, «Computer Applications in Expansion History: A Survey», *Second Bulletin of the ESF-Network on the History of European Expansion. Supplement to Itinerario*, 12 (1988), pp.2-61.
- 28 C.R.Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1418-1825* (New York, 1969); C.R.Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*. (London, 1965); J.H.Parry, *The Spanish Seaborne Empire* (New York, 1966).
- 29 K.Glamann, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* (2nd edn, The Hague, 1980); N.Stensgaard, *The Asian Trade Revolution of the 17th Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago, 1974); K.N.Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760* (Cambridge, 1978); Ph.Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Madison, Wis., 1969); P. and H.Chaunu, *Séville et l'Atlantique, 1504-1650* (12 vols, Paris, 1956-1960); B.Bailyn, *Voyagers to the West: Emigration from Britain to America on the Eve of the Revolution* (London, 1987). Нове узагальнення див. у: G.V.Scammell, *The First Imperial Age: European Overseas Expansion, c. 1400-1715* (London, 1989). Багато цих розробок обговорено в інтерв'ю з 26 провідними істориками європейської експансії, зібраними у: L.Blussé, F.-P. van Putten and H.Vogel (eds), *Pilgrims to the Past: Privaty Conversations with Historians of European Expansion* (Leiden, 1996).
- 30 F.Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle* (3 vols, Paris, 1979). (Див. український переклад: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV—XVIII ст.: У 3 т. — К.: Основи, 1995; 1997; 1998.)
- 31 I.Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974; vol. 2 1980; vol 3 1989).
- 32 Див.: J. de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750* (Cambridge, 1976), pp.192-193.
- 33 Див.: R.Floud and D. McCloskey (eds), *The Economic History of Britain since 1700* (2 vols, Cambridge, 1981), vol.1, pp.87-92.
- 34 Див.: P.K.O'Brien, «European Economic Development: The Contribution of the Periphery», *Economic History Review*, 35 (1982), p.9; P.K.O'Brien, «Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution», *Journal of World History*, 8 (1997), pp.75-133.
- 35 J.A.Hobson, *Imperialism: A Study* (London, 1902).
- 36 Ibid., p.85.
- 37 R.Robinson, J.Gallagher, A.Denny, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (London, 1961). Новий синтез з історії розподілу Африки див.: H.L.Wesseling, *Divide and Rule: The Partition of Africa 1880-1914* (Westport, Conn., and London, 1996).
- 38 Н. Brunschwig, *Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français, 1871-1914* (Paris, 1960).

- 39 R.Robinson, J.Gallagher, «The Imperialism of Free Trade», *Economic History Review*, 6 (1953), pp.1-15.
- 40 L.A.Davis, R. A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860-1912* (Cambridge, 1986). Про витрати і прибутки імперій див.: P.K.O'Brien and L.Padros de la Escosura (eds), «The Costs and Benefits of European Imperialism from the Conquest of Ceuta, 1415, to the Treaty of Lusaka, 1974», *Revista de Historia Económica*, 16 (1998), no.1.
- 41 Див. нові інтерпретації у двотомній роботі P.J.Cain and A.G.Hopkins *British Imperialism: Innovation and Expansion, 1688-1914* (London, 1993) і *British Imperialism: Crisis and Reconstruction, 1914-1990* (London, 1993). Загальний огляд: L.James, *The Rise and Fall of the British Empire* (London, 1994) і R.Hyams, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion* (2nd edn, London, 1993).
- 42 Див.: J.Bouvier, R.Girault (eds), *L'impérialisme français d'avant 1914* (Paris/The Hague, 1976).
- 43 J.Marseille, *Empire colonial et capitalisme français: histoire d'un divorce* (Paris, 1984). Нові огляди французької експансії: R.Aldrich, *Greater France: A History of French Overseas Expansion* (London, 1996) і дві колективні праці: *Histoire de la France Coloniale* (2 vols, Paris, 1990-1991) і *Histoire de la colonisation française* (2 vols, Paris, 1991).
- 44 Robinson, Gallagher, «Imperialism of Free Trade» (див. посилання 39).
- 45 R.Robinson, «Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration», in R.Owen, B.Sutcliffe (eds), *Studies in the Theory of Imperialism* (London, 1972), pp.117-140.
- 46 Див.: W.J.Mommsen, J.Osterhammel (eds), *Imperialism and After: Continuities and Discontinuities* (London, 1986). Існує також розлога література з загальної проблеми зростання і занепаду імперій, серед якої мабуть найвідомішою є праця Пола Кеннеді: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (London, 1987).
- 47 Див. H.L.Wesseling, «Towards a History of Decolonization», in H.L.Wesseling's, *Imperialism and Colonialism: Essays on the History of European Expansion* (Westport, Conn., and London, 1997), pp.115-125. Деякі нові роботи про деколонізацію: R.F.Holland, *European Decolonization, 1918-1981: an Introductory Survey* (London, 1985); J.Darwin, *Britain and Decolonization: The Retreat from Empire in the Post-War World* (London, 1988); J.Darwin, *The End of the British Empire: The Historical Debate* (Oxford, 1991); A.Clayton, *The Wars of French Decolonization* (London, 1992); Ch.-R.Ageron, *La décolonisation française* (Paris, 1991).
- 48 A.G.Frank, «The Development of Underdevelopment» in R.I.Rhodes (ed.), *Imperialism and Underdevelopment: a Reader* (New York, 1960), pp.5-16. Див. також: M.Muchie, H.L.Wesseling and Om Prakash, *North-South Perspectives: Debates on Colonialism and North-South Relations* (Amsterdam, 1989); L.Blussé, H.L.Wesseling, G.D.Winius (eds), *History and Underdevelopment* (Leiden, 1980).

- Нові огляди предмета Франком: A.G.Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Los Angeles and London, 1998).
- 49 W.Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa* (London, 1972).
- 50 Існує розлог література з цієї проблематики. Для загального уявлення див. A.G.Hopkins, «Clio-Antics: A Horoscope for African Economic history», in Fyfe, *African Studies*, pp.31-48.
- 51 P.M.Kennedy, «Why Did the British Empire Last So Long?» in P.M.Kennedy, *Strategy and Diplomacy, 1870-1945: Eight Studies* (London, 1983), pp.197-218.
- 52 Див. також: R.Robinson, «The Excentric Idea of Imperialism, With or Without Empire, in Mommsen and Osterhammel», *Imperialism and After*, pp.267-289.
- 53 P.C.Emmer, H.L.Wesseling, «What is Overseas History?» in Emmer, Wesseling, *Reappraisals*, p.3.
- 54 Див. T.Skocpol, M.Somer, «The Uses of Comparative History» in *Macrosocial Inquiry, Comparative Studies in Society and History*, 22 (1980), pp.174-197.
- 55 Пор.: Eric R.Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley, 1982) (Див. український переклад: Вульф Е. Європа і народи без історії. — К.: КМ «Академія», 2004.); Ph.Curtin, *Cross Cultural Trade in World History* (Cambridge, Mass., 1985); W.McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1963) (Див. український переклад: Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. — К.: Ніка-Центр, 2002.); D.S.Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (New York, 1998); J.Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies* (London, 1997).
- 56 J.Huizinga, «A Definition of the Concept of History», in R.Klibansky, H.J.Paton (eds), *Philosophy and History* (Oxford, 1936), p.8.

Про мікроісторію

Джованні Леві

Безкінечний сумнів уже навіть не є сумнівом.

Л. Вітгенштайн, 1969

Невипадково суперечки навколо мікроісторії не ґрунтуються на теоретичних текстах чи програмах. Фактично мікроісторія є історіографічною практикою, позаяк її теоретичні зв'язки надзвичайно різні й у певному сенсі еkleктичні. Цей метод передусім і зазвичай має справу з реальними, конкретними заходами, з яких складається праця історика, а тому мікроісторію неможливо визначити через мікропараметри об'єкта її дослідження. Отже, природним буде подив читача з приводу теоретичного характеру цієї статті. Насправді, багато істориків, що є прихильниками мікроісторії, опинилися у водверті постійного взаємообміну з іншими суспільними науками та усталеними історіографічними теоріями. Проте вони не відчують жодної потреби вироблення будь-якої власної послідовної системи понять і принципів. Мікроісторія, як і кожна експериментальна праця, не має в собі непорушної ортодоксальності. Нескінченне розмаїття продукту її творчості з усією наочністю демонструє, наскільки обмежене коло загальних елементів, що об'єднують різні дослідження у цій галузі. Втім, на мою думку, саме мала кількість загальних елементів у мікроісторії має вирішальне значення, і про це я спробую поміркувати нижче.

Немає нічого незвичного у тому, що мікроісторія постала з широкої політичної й культурної полеміки саме у 1970-ті рр. Ці роки, а також 1980-ті рр., були роками майже загальної кризи панівної

тоді оптимістичної віри в швидку і радикальну трансформацію світу революційним шляхом. Стало зрозумілим, що багато сподівань і міфів, які в попередню добу стимулювали більшу частину культурної полеміки, з історіографією включно, були не так помилковими, як неадекватними у світлі наслідків політичних подій і соціальних реалій, що їх було годі передбачити, — подій і реалій, які зовсім не відповідали оптимістичним моделям, запропонованим великими марксистськими чи функціоналістськими системами. Ми дотепер не подолали початкових драматичних фаз цього процесу. Історики були змушені порушувати нові питання щодо власної методології й інтерпретації. Насамперед захиталася віра в автоматизм змін: якщо говорити конкретніше, під сумнівом опинилася сама ідея поступального розвитку через однакові та передбачувані послідовності стадій, в яких, як гадали, соціальні чинники взаємодіють у відповідній співпраці й конфліктуванні, що є в певному сенсі даними, природними і немінучими.

На категоріальний апарат, за допомоги якого суспільствознавці найрізноманітніших переконань інтерпретують поточні чи минулі зміни, тиснув тягар спадщини позитивізму. Ставало зрозумілим, що прогнози соціальної поведінки виявилися абсолютно хибними, і цей занепад наявних систем і парадигм вимагав не так побудови нової загальної соціальної теорії, як повного перегляду чинних інструментів дослідження. Хай там як банально і спрощено звучить ця заява, однак подібне сприйняття кризи настільки загальнопоширене, що достатньо лиш поверхово нагадати про неї.

Проте на цю кризу було кілька можливих реакцій. Сама мікроісторія з її зосередженістю на новому визначенні старих понять і детальному аналізі наявних інструментів і методів дослідження так само є не чим іншим, як однією з можливих відповідей. Водночас пропонували й інші, загально радикальніші розв'язання, які часто провадили до крайнього релятивізму, неоідеалізму чи навіть повернення до ірраціоналістичної філософії.

Історики, що пов'язали свою діяльність з мікроісторією¹, зазвичай вийшли з марксизму, дотримуються лівої політичної орієнтації і радикального секуляризму з незначним ухилом до метафізики. В який би спосіб не далися взнаки ці риси, вони, гадаю, слугували їм своєрідним якорем, який допомагав твердо триматися постулату, що історичне дослідження не є суто риторичною і естетичною діяльністю.

У своїй праці ці історики завжди зосереджувалися на пошуках ре-

алістичнішого опису людської поведінки через використання моделі дії та конфлікту, яка визнає відносну свободу людини поза рамками обмежень, тиску наказів і гнітючих нормативних систем, хоча й не ігнорує їх. Отже, вся суспільна діяльність розглядається як результат перманентних узгоджень, маніпуляцій, вибору і рішень індивіда в умовах нормативної дійсності, яка, хоч і охоплює все, таки пропонує численні можливості для особистих інтерпретацій і свободи. Питання полягає в тому, як визначити межі (хоч би якими вузькими вони були) свободи, що її отримує індивід, завдяки тріщинам і суперечностям у нормативних системах, яким він підпорядковується. Інакше кажучи, об'єктом вивчення стають природа і ступінь свободи волі особи у межах загальної структури суспільства. У дослідженнях такого типу історик не просто має справу з інтерпретацією значень, а натрапляє на проблему визначення непевностей символічного світу, множини можливих інтерпретацій його та тієї боротьби, що відбувається як у символічних, так і в матеріальних сферах.

Мікроісторія, отже, посідає вельми специфічне місце у так званій новій історії. Питання полягало не лише у виправленні тих аспектів академічної історіографії, які більше не могли працювати. Важливішою була справа подолання релятивізму, ірраціоналізму і спроб звести працю історика до суто риторичної діяльності з інтерпретації тексту, а не самих подій.

«Безкінечний сумнів уже навіть не є сумнівом», — казав Вітгенштайн². Проблема полягає у пошуку шляху та визнанні обмеженості знання і розуму з одночасним створенням історіографії, здатної впорядкувати і витлумачити світ минулого. Отже, головним виявляється не конфлікт між новою і традиційною історією, а конфлікт у самому розумінні історії як практики інтерпретації³.

Мікроісторія як практика фактично полягає в зменшенні масштабу погляду, в мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів. Таке визначення також сприяє подоланню можливих двозначностей. Річ не просто у зверненні до причин і наслідків того, що більші й менші параметри співіснують у кожній соціальній системі, інакше кажучи, в проблемі опису великих складних соціальних структур, не втрачаючи з поля зору соціального простору кожного індивіда, а отже, людей та їхніх життєвих умов. Отже, саме поняття масштабу як чинника, що властивий усім соціальним системам, і як важливої характеристики контекстів суспільної взаємодії також різних кількісних і просторових параметрів не стає об'єктом

концептуалізації. З цього приводу відбулося багато дискусій серед антропологів, які сформулювали поняття масштабу в такому аспекті: масштаб — це об'єкт аналізу, що використовується для виміру в царині взаємин. Наприклад, Фредрик Барт, який zorganizував ґрунтовний семінар з цієї теми, вважав, що ця проблема стосується нашої «здатності описувати різні комбінації масштабів у різних емпіричних соціальних організаціях, виміряти їхню роль у різних сферах життя, які вони формують»⁴. Для мікроісторії зменшення масштабу — аналітична процедура, яку можна застосувати де завгодно й незалежно від параметрів об'єкта дослідження.

Я хотів би докладніше зупинитися на цій проблемі й розглянути її уважніше. Річ у тім, що погляд на масштаб як на об'єкт дослідження є джерелом непорозуміння для багатьох людей у дискусіях навколо мікроісторії. Часто вважають, наприклад, що локальні спільноти можна вивчити адекватно, беручи їх за об'єкти маломасштабних систем, а для виявлення зв'язків між суспільствами у межах регіону, між регіонами в межах країни тощо слід використовувати більші масштаби. Насправді ж, природно, одразу з'ясовується, що навіть позірно приватний учинок (наприклад, хтось пішов купити хліба) фактично стосується значно ширшої системи (у нашому випадку — усього світового ринку зерна). І лише істотне спотворення перспективи приводить до висновку, що торгівля одного села не становить інтересу поза межами локального масштабу. Приклад такого типу перспективи можна знайти у кумедній викривальницькій промові Франка Вентури, скерованій проти досліджень спільнот й особливо проти мікроісторії⁵:

Вивчення хронік окремих сіл, як це часто роблять зараз, — заняття, цілком позбавлене сенсу. Обов'язок істориків — вивчати походження тих ідей, які формують наше життя, а не писати романи. Наведу лише один приклад: сьогодні багато говорять про необхідність повернення до ринку. Хто винайшов ринок? Люди XVIII сторіччя. А хто ототожнював себе з цим в Італії? Просвітницькі мислителі Дженовезі і Веррі. Важливо рішуче поставити у центр наших досліджень пошук витоків нашого сучасного життя.

Відповісти на це можна дещо зміненою цитатою Гірца: «Історики не досліджують села... вони досліджують у селах»⁶.

Звичайно, опис різних, хоча й гармонійних комбінацій масштабів у суспільних явищах важливий лише як засіб надання внутрішніх па-

раметрів об'єктові дослідження. Проте конкретні параметри об'єкта дослідження необов'язково відбивають масштаб порушеної проблеми. Думку, що масштаб існує в реальності самостійно, поділяють навіть ті, хто вважає, що мікроаналіз працює лише на конкретному прикладі, тобто як спрощений аналітичний процес — відбір конкретної частки реального життя, з якого беруть приклади загальних понять, а не відправної точки для ширшого руху до узагальнення. Параметри соціальних світів, що їх створили різні категорії людей і різні структуровані сфери суспільних стосунків, відбивають докладну природу реального масштабу. У цьому сенсі поділ складних суспільств відбувається без допомоги апріорних припущень і меж, але цим шляхом можна збудувати узагальнення радше метафоричне, ніж доказове, узагальнення, що спирається лише на аналогії. Інакше кажучи, мені видається, що в межах експерименту проблему масштабу нам треба обмірковувати не лише як проблему масштабу реальності, що досліджується, але також змінного масштабу дослідження. Природно і слушно, що незводимість окремих індивідів до правил великомасштабних систем має поставити питання масштабу в центр дискусії. Тут на відміну від надпростого функціоналізму важливо підкреслити роль суспільних суперечностей як генератора соціальних змін; інакше кажучи, підкреслити пояснювальну вартість розрізнення перешкод, які постають з різних нормативних систем (наприклад, між державними і сімейними нормами) і факту, що до того ж будь-який індивід володіє цілим спектром різноманітних відносин, які визначають його реакції і вибір нормативної системи.

Хоча масштаб як властива характеристика дійсності з'являється у полеміці про мікроісторію не як чужий, а радше як дотичний⁷ елемент, справжня проблема полягає таки у рішенні зменшити масштаб споглядання з експериментальною метою. Уніфікований принцип усіх мікроісторичних досліджень — сподівання, що мікроскопічне дослідження виявить факти, які раніше не спостерігалися. Ось кілька прикладів такої інтенсивної процедури: реінтерпретація судового процесу проти Галілея як захисту Аристотелевого розуміння матерії й евхаристії проти атомізму, в контексті якого було б неможливе перетворення вина і хліба на кров і тіло⁸; вивчення культурного світу П'єро делла Франчески на підставі лише однієї картини і висвітлення того, ким є її персонажі⁹; дослідження менталітету селян XVII ст. шляхом вивчення матримоніальних стратегій у малих селах в околицях Комо¹⁰; характеристика загальної проблеми інновації, її ритмів і наслідків на основі аналізу процесу запровадження механічного

ткацького верстата в окремому текстильному селі¹¹; спроба зрозуміти суспільні закони торговельного обміну, які діяли на ринку, що ще тільки мав стати деперсоніфікованим, обмежившись винятково вивченням переходу землі з рук у руки в межах одного села¹².

Зупинимося на останньому прикладі. Великі дискусії спалахнули навколо проблеми комерціалізації землі. Поширилася думка, що ранній розвиток і частота переходу землі з рук у руки в багатьох західноєвропейських країнах і колоніальній Америці є прикметою ранньої присутності капіталізму й індивідуалізму. Два елементи стоять на перешкоді адекватнішій оцінці цього явища. По-перше, багато інтерпретацій виходили з агрегованих даних, що унеможливлювало дослідження конкретних фактів самих переходів. По-друге, історики дезорієнтовані своєю власною сучасною комерціалізованою ментальністю, яка привела їх до інтерпретації значної кількості актів продажу землі за гроші як свідчення існування саморегуляції ринку за аналогією з сучасними нотаріальними справами. Цікаво, що ніхто не зауважив або не надав значення тому фактові, що кошти були надзвичайно різні, навіть з урахуванням різної якості землі. Як результат, кошти на землю і загальний ринок зазвичай співвідносилися з безперечним припущенням, що сили ринку були неперсоніфіковані. Лише зменшення масштабу аналізу до вельми локального регіону дало змогу побачити, що вартість землі змінювалася залежно від ступеня спорідненості сторін, що укладали контракт, причому різна вартість призначалася на ділянки землі, однакові за розміром і якістю. Так вдалося показати, що ринок був складний, адже у встановленні вартості важливу роль відігравали і суспільні, і особисті стосунки. На мою думку, цей приклад надзвичайно показовий у сенсі шляху, яким взагалі рухається мікроісторія. Явища, що раніше вважалися достатньо описаними та поясненими, за умови зміни масштабу аналізу набирають цілком нових значень. Цим методом можна користуватися, аби робити значно ширші узагальнення, незважаючи на те, що першопочаткові огляди зроблені у відносно вузьких межах і лише як експеримент, тож їх не можна вважати взірцевими.

Крім того, що корені мікроісторії перебувають в колі історичних досліджень, багато її характеристик демонструють тісні зв'язки, які пов'язують історію з антропологією — особливо той «насичений опис», який Гірц вважає плідною перспективою в антропологічних дослідженнях¹³. Замість того, щоб починати з серії спостережень і спробувати застосувати яку-небудь більш-менш унормовану теорію,

ця перспектива починає з добору істотних прикмет і намагається інтегрувати їх до якоїсь уже відомої структури. У такий спосіб насичений опис слугує фіксації в письмовій формі серії визначних подій або фактів, що в іншому разі просто зникли б, але які можна було б інтерпретувати через уміщення до контексту, інакше кажучи, до плину соціального дискурсу. Такий підхід у використанні мікроскопічного дослідження найшвидкоплинніших подій є успішним для досягнення висновків далекої перспективи.

Цей підхід, за Гірцом, переймає етнолог, чия мета водночас і надзвичайно амбітна, і вельми скромна. Амбітна в тому сенсі, що право етnologа інтерпретувати матеріал практично не має меж, й основним елементом етнографічного дослідження стає переважно інтерпретація. Антропологічні праці відбивають роботу уяви, й уміння автора тут вимірюється здатністю налагодити контакт між нами й життям чужоземців і зафіксувати події чи суспільний дискурс таким чином, щоб ми могли його вивчати. Влада інтерпретатора при цьому не піддається визначенню і вимірюванню, що відкриває можливості фальсифікації¹⁴. Неминуче виникають елементи, що важко оцінити раціонально, починаючи від свого роду холодної емпатії до літературної майстерності переконувати.

Коли теорії відведене скромне місце, небезпека релятивізму зростає, а не мінімізується. Для Гірца пошуки законів і загальних понять — заняття, позбавлене сенсу, позаяк культуру творить мережа символів і їх вивчення виявляється не експериментальною наукою, що навпаки рухається в напрямку до універсальних законів, а інтерпретативною, що займається пошуком значень. У чому, в такому разі, полягає роль теорії? За Гірцом, інтерпретативний підхід не мусить достеменно повторювати теоретичні формулювання. Проте, знову стверджує дослідник, «терміни, в яких можна втілити формулювання, коли не є цілком вигаданими, то вельми близькі до того... Культурна інтерпретація має низку характеристик, які стримують її теоретичний розвиток більше, ніж будь-коли». Попервах «необхідність теорії» обґрунтовується потребою «триматися ближче до землі, а не перетворюватися на матеріал для наук, що більше здатні піддатися уявній абстракції». «Теоретичні формулювання так низько нависають над інтерпретаціями, якими вони керують, що окремо від них не мають великого сенсу й не становлять особливого інтересу». Тож, теорії стають легітимними, але з них мало користі, тому що основне завдання теоретичної конструкції — не кодифікувати абстрактні системи, а давати максимально чіткий опис, робити уза-

гальнення не між суперечливими подіями і явищами, а всередині них». Виходить щось на кшталт клінічного висновку: питання не в допасуванні подій минулого до наявного закону, а в тому, щоб починати працю з істотних символів (у випадку етнології це символічні акти), зорганізованих у «певних окреслених межах», що відкриває можливості для дослідження соціального дискурсу, аби «відшукати неявний сенс речей». Питання, отже, не в удосконаленні теоретичних інструментів, здатних узагальнити передбачення, а в організації теоретичної структури, «здатної і далі отримувати результат на ниві зручних для захисту інтерпретацій мірою того, як до поля нашої уваги потрапляють нові соціальні явища... Теоретичні ідеї в кожній науковій праці не поставали з нуля...; вони запозичувалися з інших досліджень, вдосконалювалися й застосовувалися щодо нових проблем інтерпретації».

Перед нами постає два завдання — розкрити понятійні структури, що стимулюють діяльність нашого суб'єкта, виходячи з «згаданого вище» соціального дискурсу, і збудувати систему аналізу, в контексті якої те, що є загального в цих структурах, що належить їм тому, що вони такі, які є, виокремлюватиметься серед інших визначальних чинників поведінки людини. В етнографії теорія повинна дати терміни, через які можна виявити усі ті символічні дії, які повинні говорити самі за себе (тобто про роль культури в житті людини).

Отже, теорія — це «сукупність дуже загальних, академічно створених понять і систем понять... вплетених до етнографії насиченого опису зі сподіванням показати прості, науково виразні події».

Тому поняття є холодними інструментами, що їх запозичили з академічної науки: вони корисні в інтерпретації і тільки в цій функції набувають конкретної реальності й специфіки. Теорії не народжуються з інтерпретацій. Теорія може відіграти лише незначну роль допоміжного засобу порівняно зі значно більшою роллю самого інтерпретатора. Системи загальних понять, властивих академічній мові, входять до живого тіла насиченого опису з метою надати наукове пояснення простим подіям, а не для того, щоб створити нові поняття й абстрактні теоретичні системи. Отже, цінність загальної теорії полягає лише в тому, що вона виявляється часткою конструкції здатного до поширення обсягу насиченого опису матеріалу, доступно представленого через контекстуалізацію, що слугує розширенню світу людського дискурсу.

Мені видається, що інтерпретаційна антропологія і мікроісторія мають стільки ж спільного між собою, як і історія з антропологією. Втім, хочу підкреслити дві істотні відмінності. Одна постає з традиційно властивої антропології прив'язаності винятково до дрібних масштабів дослідження. Друга — з того, що я спробую витлумачити нижче і можу визначити як свого роду самообмеження, наявне в розважаннях Гірца. Ці дві відмінності стосуються практичної раціональності людини й легітимності узагальнення в суспільних науках.

Розгляньмо попервах інший спосіб бачення раціональності. Позаяк інтерпретативна антропологія відмовляє в можливості конкретного аналізу когнітивних процесів, вона приймає раціональність за даність, за щось таке, що не можливо описати поза межами дійсності, поведінки людини, що розглядаються як багатозначні, символічні дії, чи поза межами інтерпретації. До цього моменту можна погодитися. Проте з цих міркувань Гірц робить максималістичні висновки. Єдине, що можна зробити — це попервах спробувати вхопити й потім за допомоги насиченого опису висвітлити правдоподібні значення вчинків. Прихильники цього підходу не вважають за потрібне порушувати питання обмежень, можливостей і вимірюваності самої раціональності. Будь-які такі обмеження сприймаються як результат нескінченної гри інтерпретацій, що змінюються від ідеалізму до релятивізму і які, по суті, не можна оцінити, а не оцінюються щодо стандарту якоїсь конкретної концепції людської раціональності.

Можна піти далі й стверджувати, що концепцію Гірца визначають певні позиції, які він вивів з творчості Гайдеггера¹⁵, особливо відмова від можливості тотального пізнання й спроба сконструювати герменевтику слухового сприйняття, тобто сприйняття поетичної мови — мови, що спробує винайти нові значення¹⁶. Фактично, за Гірцом, людина не може формулювати ментальні системи, не звертаючись до того, що зумовлене суспільством, до символічних моделей емоції, бо ці моделі виявляються важливими елементами, спираючись на які, індивід пізнає світ. Ба більше, ці символічні моделі не завжди наявні у розмові людини, позаяк мовлення зазвичай зводить узагальнення до простих засобів комунікації. Гірц, як і Гайдеггер, знаходить ці символічні моделі в квінтесенції поетичної мови, яка втілює набутий людиною досвід реального світу. Ставлення Гірца до мови міфу, ритуалу і мистецтва специфічне: «Для того щоб прийняти рішення, ми маємо усвідомлювати свої почуття стосовно різних речей, а для такого усвідомлення нам потрібні ті загальнодоступні емоційні образи, що їх можуть забезпечити тільки ритуал, міф і мистецтво»¹⁷. По-

зиця Гірца цілком зрозуміла: нескінченна множинність символічних можливостей людського розуму дає нам можливість наблизитися до реальності через низку нескінченно дрібних кроків, ніколи не досягаючи, втім, кінцевого пункту. Такий підхід відповідає антигегельянській теорії Гайдеггера, за якою суб'єкт пізнання не повинен будити інших у самому собі, а справжня функція думки як «герменевтичного класифікатора» полягає в тому, щоб надати людям можливість залишатися іншими. Я вважаю цей зв'язок із Гайдеггером істотним для розуміння як сили й вишуканості інтерпретації, так і відносної слабкості тлумачення світів у інтерпретаційній антропології Гірца. Таким шляхом Гірцеві вдається позбутися проблеми раціональності та її меж; меж, які визначаються не тільки диференційним доступом до інформації. Головна відмінність полягає між «автентичною думкою» і думкою, яка керується принципом «достатньої розумності». У цьому світлі етнолог має добровільно зупинити своє дослідження на рівні описування значень.

З біологічної точки зору всі люди мають більш-менш однаковий інтелект, але цей інтелект цілком залежить від культурних ресурсів середовища його функціонування. Такий наголос на культурі дозволяє позбутися будь-якої теорії переваги цивілізованої людини над примітивною. Так само немає потреби враховувати думку про появу культури на певних етапах еволюції. Культура, визначена як здатність до символічного мислення, є часткою самої природи людини. Культура виявляється не додатком до людського мислення, а істотною, природженою і невід'ємною його частиною. Втім, за Гірцом, проблему уникання «абсолютного» культурного релятивізму (щоб уможливити порівняння культур між собою) неможливо вирішити, та й навіть не слід намагатися. Він суворо дотримується визначення функції інтелекту як «пошуку інформації» і вбачає її в емоційному опрацюванні інформації з використанням матеріалу, загального для носіїв окремої культури. «Коротше кажучи, мислення людини, у вузькому сенсі директивного мислення, залежить від маніпуляції певними видами культурних ресурсів таким чином, щоб організм створив (знайшов, вибирав) потрібні стимули з довкілля (зادля досягнення будь-якої мети); мислення — це пошук інформації», а отже, вибіркоче нагромадження інформації. Фактично людина весь час потребує емоційних та інтелектуальних стимулів, і ці самі стимули вимагають постійного культурного контролю, який організовує їх у значущий і розумний порядок. Звідси випливає, що це не лише збір інформації, а й її емоційна організація. Проте процес не є приватним,

бо значення символів полягає у тому, що їх поділяють усі члени малої чи великої групи й, отож, передають їх один одному: попервах думка організовується за наявними суспільними символічними структурами й лише згодом засвоюється індивідами, стає приватною. Але Гірц не може вийти за межі цих розважань, позаяк ґрунтовніший аналіз функціонування розуму неминуче торкнеться небезпечних наслідків ієрархізації культур.

Гірц захищає роль культурного релятивізму в підваженні етноцентризму, і з цим ми можемо лише погодитися. Проте він заходить задалеко й ототожнює культурний релятивізм з релятивізмом *tout court*^{*}, вважаючи будь-який релятивізм небезпечною тенденцією розглядати деякі культури вищими за інші. У викривальній статті «Анти антирелятивізм» («Anti Anti-Relativism», 1984)¹⁸ він ототожнює весь релятивізм з «позицією, за якої культурне розмаїття в просторі і часі прирівнюється до низки виявів... сталої сутності природи людини, що лежить в основі реальності». У такому погляді на штучне розмаїття, яке заступає собою глибинні підстави єдності, Гірц вбачає опертя на теорії людського духу і людської природи, які він виявляє через те, що вони неминуче призводять до відновлення помилкових понять «примітивна думка» й «соціальна девіантність», інакше кажучи, до припущення щодо існування ієрархії вірувань і форм поведінки, які впорядковуються на підставі різних рівнів раціональності. Так, неорационалістична заява про можливість виявлення формальних констант (когнітивних універсалій), констант розвитку (когнітивних стадій) і операційних констант (когнітивних процесів) у будь-якій формі тільки відвертає увагу від ролі понять, які слушно підкреслюють культурне розмаїття та відмінність. «Буде прикро, коли раптом визначені нами відстань і місця почнуть кусатися, змінювати наше розуміння сенсу й наше сприйняття і нам доведеться повернутися до старих пісень». Гірц оголошує себе не релятивістом, а анти антирелятивістом у тому сенсі, що ми перебуваємо на стадії, може перехідній, на якій можливі лише насичений опис і удосконалення сукупності значень.

Проте я не думаю, що подібне зведення будь-якої раціоналістичної аргументації до потенційного відродження ієрархічних концепцій культури є логічним. Насправді, тяжко поставити Геллнера, Леві-Строса, Нідгема, Вінча, Гортена і Спербера, на яких посиляється Гірц, в один ряд і вважати їх усіх прихильниками ієрархічного

* Взагалі (фр.).

поділу культур. Чому когнітивні процеси чи когнітивні універсалії обов'язково призводять лише до етноцентризму? Чому опис розумових процесів у формальних термінах чи концепція обмежень раціональності обов'язково суперечать неієрархічному описові культури? Чому формалізація й узагальнення, які дають змогу порівняння культур, обов'язково спричиняють нищення іншості? Природно, існує небезпека, але чи варто приймати паралізуючу ірраціональну загрозу релятивізму як плату за уникнення етноцентризму — привиду, що принаймні на сьогоднішній день уже майже повністю підданий вигнанню? Я схильний думати, що саме виявлення універсальних когнітивних процесів дозволяє приймати культурну відносність, відкидаючи абсолютний релятивізм тих, хто обмежує наші можливості пізнання реальності й у результаті опиняється в пастці нескінченної, марної гри інтерпретування інтерпретацій.

Мені видається, одна з підставових відмінностей між ракурсами мікроісторії й інтерпретативної антропології полягає в тому, що остання вбачає у суспільних знаках і символах гомогенні значення, тоді як мікроісторія прагне визначити й оцінити їх у контексті множинності соціальних утілень. Проблема, отже, не зводиться до функціонування самого інтелекту. Існує ще й небезпека оминуту увагою соціально диференційовану природу символічних значень, а далі — частково й таку їхню якість, як нестійкість. Через цю загрозу постає проблема визначення різних форм функціонування розуму людини в контексті конкретних ситуацій. Обсяг інформації, необхідний як для організації й визначення культури, так і для дій, історично плінний і соціально неоднорідний, а отже, проблеми визначення не позбутися, бо межі суспільства, символічних структур — це абстракція. У контексті диференційованих соціальних умов ці символічні структури створюють фрагментарну й диференційовану множинність виявів, і саме вони мають бути об'єктом нашого дослідження.

Зрештою, мені видається, що у сучасних суспільствах, порівняно з простими й старожитніми, як доступний обсяг інформації, так і можливості для емпіричного спостереження значно ширші й складніші. Втім, головна проблема залишається такою, як її вельми влучно сформулював Фуко¹⁹: вибір з низки можливих альтернативних значень, що задані панівною системою класифікації, а про добір інформації, який можна назвати реакцією самозбереження, що дозволяє нам надавати значення світові й ефективно діяти, годі й казати. Кількість і якість такої інформації, проте, соціально неоднорідні, й тому,

вивчаючи окремий сектор дійсності, треба досліджувати множинність форм обмеженої раціональності, які там діють. Ця множинність існує як результат, серед іншого, захисних механізмів, що вмикаються при зіткненні з надлишком інформації; механізмів, що змушують скорочувати кількість інформації, аби уможливити ухвалення рішення. Як приклад, можна навести казуальні спрощення й використання спрощених гасел під час політичних виборів; етіологічні системи, поширені в народній медицині; технології переконування, що застосовуються в рекламній індустрії.

Мені видається, що загальної дискусії про символічне функціонування на підставі запропонованого Гірцом визначення культури як нескінченного пошуку інформації недостатньо. Я гадаю, слід спробувати виміряти й формалізувати механізми обмеженої раціональності, межі якої пересуваються залежно від форм доступу до інформації, аби дістати можливість виявити відмінності, властиві для культур індивідів, груп і суспільств різних часів і регіонів. Певна алегоричність, наявна у важливій, але неповній системі Гірца, нехтує цією метою.

За доказ цієї неадекватності може правити надмірний автобіографічний релятивізм, що недавно з'явився на кону науки під маскою інтерпретативної антропології (книжка Рейнбоу «Роздуми над польовими дослідженнями в Марокко» («Reflections on Fieldwork in Moghoco»), на мою думку, є найкращим прикладом)²⁰. Наступний аргумент такий. Сукупність насичених описів не має на меті порівняння, а залишається просто сукупністю, з якої події та явища вибирають задля вивчення, а тому інтерпретація часто залишається відкритою, непевною й обмеженою. Деякі прояви такої непевності у послідовників Гірца відчутні більше, ніж у нього самого. Класичний приклад, як на мене, — праця Роберта Дарнтонна «Велика різня котів» («The Great Cat Massacre»)²¹.

Другий, уже згадуваний аспект — відмова від будь-якої спроби сконструювати моделі та усталити формальні правила інтерпретативної і комунікативної гри. Гірец виступає з пропозицією експериментального використання загальної академічної концептуалізації лише для оживлення понять у конкретних прикладах насиченого опису. Отже, низка понять пов'язується з низкою подій, що інтерпретуються, з розрахунком, що вони в сукупності працюватимуть так, що прості події можна зробити науково промовистими й, навпаки, з щільності простих фактів — вивести ґрунтовні й узагальнюючі висновки. Наслідком такого методу часто є культурна історія, цілком позбавлена

соціального аналізу або з вельми стереотипним соціальним аналізом, що виводиться з культурної історії, яка інтенсивно вивчається. Вчинки досліджуються вглиб, але без комплексної, формальної реконцептуалізації соціальних механізмів, і тому аналіз, ніби наляканий, хутко зупиняється на самому порозі соціальної історії. Так, харизматичність і символізм влади в церемонії коронації всіма індивідами в рамках соціально недиференційованого суспільства, імовірно, сприймається однаково²². Чи, приміром, бої півнів мають однакове універсальне значення для всього суспільства, навіть коли форми ставок соціально різняться²³.

Мікроісторія, з іншого боку, не відмовляється враховувати соціальну диференціацію, як це робить інтерпретативна антропологія, але ставить за мету максимально формальне прочитання подій, причин, суспільних структур, ролей і відносин. Інакше кажучи, хоча звичай і використані символи завжди багатозначні, вони таки передбачають точніші конотації, що виростають зі змінних і динамічних соціальних відмінностей. Індивіди весь час створюють свої власні ідентичності, й групи самовизначаються, керуючись конфліктами й зв'язками, які, втім, не є апіорними, а виникають із динаміки, що є об'єктом дослідження.

Тепер хотів би зупинитися ще на одному елементі, традиційному для праці мікроісториків, на зв'язках з читачем або проблемі нарративу. Повернення нарративу не можна розглядати просто в контексті вибору між квалітативною, персоніфікованою історією й тією квантитативною історією, що претендує на права встановлювати закони, правила і формальні колективні приводи. Мікроісторія спеціально звертається до проблеми комунікації й цілком свідомо того, що саме історичне дослідження не можна цілком ототожнювати з повідомленням про його результат у книзі. Саме це, найважливіше, зігнував Стоун у добре знаній статті²⁴. Взагалі в історії проблеми доведення й ілюстрації засобами ретельного переліку конкретних прикладів тісно пов'язані з технікою експозиції. Це не просто питання риторики, позаяк значення історичної праці не можна зводити до риторики, це проблема зв'язку з читачем, який (читач) ніколи не є *tabula rasa*, а тому неминуче постає проблема сприйняття²⁵. Мені видається, що особливу функцію нарративу характеризують дві властивості. Перша з них — спроба через перелік докладних фактів показати справжнє функціонування тих аспектів суспільства, які спотворюються при узагальненні й кількісній формалізації, що використовуються окре-

мо, позаяк ці прийоми функціоналістично акцентують увагу на ролі систем правил і механістичних процесів соціальної зміни. Інакше кажучи, за такого підходу ми бачимо відносини між нормативними системами й тією свободою дії, яку створюють для індивідів ті лакуни й внутрішні конфлікти, що присутні у кожній системі законів і механістичних процесів соціальних змін. Друга властивість — введення до основного масиву наративу прийомів самого дослідження, обмеженості документів, техніки переконування й інтерпретаційних конструкцій. Цей метод виразно відмовляється від традиційної категоричної й авторитарної форми дискурсу, що її приймають історики, які оголошують своєю метою відображення реальності. В мікроісторії, навпаки, точка спостереження історика стає невід'ємною внутрішньою складовою його праці. Процес дослідження доступно описаний, й тепер обмеженість документальних свідчень, побудова гіпотез і спосіб мислення більше не є заборонаю для невтаємничених. Читач залучений до своєрідного діалогу й бере участь у всьому процесі впрацювання історичної аргументації. Одна з книжок, що висвітлює цей процес, написана Гінзбургом і Проспері²⁶. Такий підхід перейняв Генрі Джеймс у своїй історії «В клітці» («In The Cage»)²⁷, яка видається вдалою метафорою праці історика. У книжці Джеймс описує весь перебіг інтерпретації реальності оператором-телеграфісткою однієї з дільниць Лондона. Матеріал, з яким вона має справу на роботі, представлений щоденними телеграмами клієнтів-аристократів, тексти яких виявляються обмеженими, фрагментарними й неадекватними документами. Наведений приклад процесу осягнення сенсу світу не тільки слугує доброю ілюстрацією праці історика, але також показує, яку роль у цій справі може відіграти наратив.

Мікроісторичний підхід пов'язаний з проблемою, як отримати доступ до знання минулого за допомогою різних свідчень, знаків і симптомів. Сутність цього прийому полягає в тому, що окреме приймається за відправний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним та індивідуальним і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення встановлюється у світлі власного специфічного контексту.

Проте контекстуалізація багато чого може означати. Функціоналістична доктрина контексту найпослідовніша. Найхарактернішим її аспектом є зосередженість на контексті з метою витлумачити соціальні дії. Об'єктом вивчення функціоналізм вважає не стільки власне причини вчинків, скільки внормовані форми поведінки всередині

впорядкованої системи, що тлумачить той чи той вчинок, його функції та механізм дій. Модель контекстуалізації Дюркгайма основну увагу зосереджує на обов'язковій природі деяких наших узагальнених понять, але контекстуалізація — це функціоналістичний елемент, який залишається нам навіть тоді, коли робить наголос на збігові між інститутом, формою поведінки або поняттям і тією системою, часткою якої вони є. Як зазначає Геллнер²⁸, навіть Вітгенштайн був «прихильником і послідовником» Дюркгайма: і він «вважав, що категорії набувають законної сили лише як частки «форми життя».

Я хочу наголосити, що, на відміну від зосередженості функціоналізму на соціальній упорядкованості, мікроісторики сконцентрували увагу на суперечностях нормативних систем, а отже, на фрагментарності, конфліктності й множинності точок зору, дякуючи яким усі системи стають рухомими і відкритими. Зміни відбуваються через нескінченність стратегій і вибору, які діють усередині незбігів суперечливих нормативних систем. Це насправді переверот перспективи, і його сутність полягає в тому, що тепер наголошуються найкороткочасовіші й найлокальніші дії для того, аби показати розриви й простори, які залишаються відкритими через складні суперечності, наявні у цих системах. Пропоную повернутися до наведеного вище прикладу. Зрештою, розглядати значення півнячих боїв у контексті впорядкованої системи балійської культури більш функціоналістично, ніж на підставі різноманітних соціально відокремлених значень самих півнячих боїв давати інтерпретацію балійської культури взагалі, з усіма її суперечностями²⁹.

Фактично, навіть коли ми аналізуємо низку локальних культур, абсолютно відмінних, з яких загальні, більш-менш абстрактні правила можна вивести лише в суто довільній формі, таки не виключено, що цей підхід може призвести до надзвичайної функціоналістичної інтерпретації, коли прийняти локальну культуру як щось завершене, однорідне, впорядковане. Отже, існують два способи прочитання соціального контексту: як місця, в якому набувають значення окремі деталі, які видаються «дивними» чи «аномальними», виявляючи їх неявне значення й відповідно їх зв'язок з системою; і, з іншого боку, як засобу розкриття соціального контексту, в якому наявний нетиповий чи незначний факт набуває значення, коли оприявнюються приховані суперечності позірно уніфікованої соціальної системи. Зменшення масштабу — це експериментальний засіб, бо він припускає, що зображення контексту і його зв'язність є позірними, й виявляє ті суперечності, які можна помітити лише за умов зменшення масштабу.

табу співвіднесення. Те ж саме може статися й випадково за умов збільшення масштабу, як це слушно зауважив Жак Ревель³⁰. Вибір на користь мікроскопічних вимірів постає як безпосередній результат традиційного панування макроконтекстуальної інтерпретації, на тлі якої цей експериментальний напрям був єдино можливим.

Інша концепція контекстуалізації має на увазі, що культурний контекст є процесом розміщення ідей у межах, що їх визначили доступні мови. Тут спадає на думку інтелектуальна історія англійських контекстуалістів³¹. За їхньою доктриною, контекст зумовлений наявними мовою та ідіомами, які використовуються певною групою людей у певній ситуації для організації, приміром, своєї боротьби за владу. Ця школа істотно вплинула на саму соціальну історію й ініціювала так багато дискусій, що видається зайвим повторювати тут їхні аргументи. Проте знов-таки ракурс мікроісторії інший, бо на перше місце ставить діяльність, форми поведінки й інституції, що встановлюють рамки, в яких ідіоми можна адекватно зрозуміти і які дозволяють вести значущу дискусію щодо тих понять і вірувань, котрі в іншому разі глухо замикалися б на собі та були б позбавлені будь-якого зв'язку з суспільством — навіть якщо під дискурсом зрозуміти дії, а не рефлексію.

Контекстуалізація може мати й третє значення: формальне, порівняльне вміщення події, форми поведінки чи поняття до шереху інших, подібних, хоча вони можуть розминатися в часі і просторі. За такого підходу мається на увазі, що формалізовані й виразні структури порівнювані, й можливими є не тільки групування окремих елементів, що мають одну чи більше спільних рис, а й класифікація, заснована на подібності через аналогію. Контекст включає не тільки ідентифікацію низки речей із загальними характеристиками, а й на рівні аналогії — тобто там, де близька подібність спостерігається між взаєминами, які пов'язують речі, а не між самими речами — зовсім необов'язково однаковими. Подібності виявляються між системами взаємин, що складаються з різних елементів. Це, так би мовити, встановлення родової подібності. Тут я передусім маю на думці позицію Нідгема³².

Мікроісторія засвідчила хибність і невідповідність загальноприйнятих соціальних контекстів: варто звернутися, наприклад, до критичних висловлювань Ґрибауді³³ щодо робітничих кварталів. Ґрибауді показує, що солідарність може ґрунтуватися не стільки на подібності соціального становища, скільки на подібності становища всередині системи взаємин. Наступний приклад подає вивчення матримоні-

альних правил на околицях Комо у XVII ст.³⁴ У цьому дослідженні сильна соціальна контекстуалізація й зменшення масштабу виявили значення формальних абстрактних матримоніальних правил як підстави соціальної категоризації. Добру ілюстрацію дає вивчення великого маєтку, що його здійснив Аго³⁵.

З наведених прикладів постають дальші проблеми, на яких належить коротко зупинитися. По-перше, проблема опозиції між знаннями конкретними й узагальненими — нескінченна суперечка в середовищі соціальних істориків. Досить згадати дебати щодо квалітативної і квантитативної історії сім'ї. У ширшому контексті це була криза, яка захитала поширену в 1960-ті рр. віру в можливість кількісного подання суспільних процесів і виведення докладних законів соціальної поведінки. Тут хочу зосередитися тільки на одному аспекті, який допоможе кинути світло на одну важливу проблему. Побачимо, що мається на увазі під квантитативною історією, чи радше проаналізуємо характеристики, що ховаються у механістичному розумінні соціальної реальності.

Мікроісторія прагне не жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень. Фактично вона наголошує окремі життєві долі окремих людей і конкретні події. Водночас мікроісторія намагається не відмовлятися від усіх форм абстракції, позаяк мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальніших явищ. У слабкій науці, де, якщо експериментування можливе, той аспект експерименту, що відповідає за реконструкцію причин, вилучений, навіть найменші дисонанси виявляються індикаторами значення, що може потенційно набувати загальних параметрів. Едоардо Грендзі окреслив таку перспективу як увагу до «незвичайного нормального»³⁶. Альтернатива жертвування окремого на користь загального і зосередження уваги винятково на унікальності певного явища є неприйнятним розрізненням. Проблема полягає радше в тому, як випрацювати парадигму, залежну від знань про окреме, не відкидаючи водночас формального опису й самих наукових знань окремого³⁷. Проте порівняння між кількістю і якістю, подією і низкою подій, окремим і загальним спричинилися до викривленого погляду на те, які з наших засобів формалізації слухні. Традиційно вважалося, що соціальна історія сама по собі здатна застосувати жорсткі моделі до історії й використовувати квантитативний тип формалізації, в якому поняття причинності не ослаблюється через увагу до персонального вибору, невпewностей, індивідуальної

й групової стратегій, що працювали заради повернення до менш механістичної перспективи. Через панівну протягом тривалого часу тенденцію ототожнювати формалізацію з квантифікацією історія парадоксальним чином відставала від інших суспільних наук. Мені видається, що мікроісторія певніше рухається в бік неквантитативних галузей математики, аби зробити свій продукт і твердження реалістичнішими й менш механістичними, поширюючи в такий спосіб поле детермінованості й не відкидаючи повністю формальні напрацювання. Проблеми на кшталт тих, що пов'язані з графами мереж спорідненості, з рішенням у непевних ситуаціях, з розрахунком імовірності, з грою й стратегією, — розглядалися у дебатах навколо так званої квантитативної історії. Тільки-но хтось вирішує мати справу з відмінною, складнішою й реалістичнішою картиною раціональності соціальних учинків і враховувати засадничо переплетену природу соціальних явищ, одразу постає потреба розвитку й використання нових формальних інструментів абстракції. Історики дістають широко відкрите поле для досліджень.

Отже, загальні питання і позиції, що характеризують мікроісторію, такі: зменшення масштабу; дискусії щодо раціональності; непримітний доказ як наукова парадигма й особлива увага до приватного (проте не в опозиції до суспільного), до сприйняття і нарративу; специфічне визначення контексту й відмова від релятивізму. Ці елементи вельми подібні до рис, визначених Жаком Ревелем в одній із останніх статей з мікроісторії, яка видається сьогодні чи не найпослідовнішою спробою інтерпретації цього експериментального підходу³⁸. За Ревелем, мікроісторія — це спроба вивчати соціальне не як об'єкт, просякнутий вродженими якостями, а як сукупність перемінливих взаємовпливів між конфігураціями, що постійно адаптуються. Він вважає мікроісторію відповіддю на наявну обмеженість тих інтерпретацій соціальної історії, що в своєму пошуку правил створюють небезпеку надмірного спрощення індикаторів. Мікроісторія спробувала побудувати рухому концептуалізацію, менш упереджену класифікацію того, що творить соціальне і культурне, а також рамки аналізу, які відкидають спрощення, дуалістичні гіпотези, поляризації, жорсткі типології та пошук типових характеристик. «Навіщо спрощувати речі, коли їх можна ускладнити?» — ось гасло, яке Ревель пропонує мікроісторії. Під цим він має на увазі, що справжня проблема для істориків — досягти успіху в тому, щоб показати складність реального світу, навіть коли це вимагатиме застосування описових

технологій і форм розважання, що видаються самокритичнішими й менш категоричними порівняно з тими, що використовувалися перше. Проблема також у виборі важливих сфер вивчення: ідея розглядати об'єкти традиційної історії в одному з локалізованих варіантів аналогічна ідеї читання між рядків окремого документа чи між фігур живописного полотна з метою витлумачити значення, що раніше не піддавалися тлумаченню, або виявити справжню вартість того, що раніше впливало безпосередньо з обставин чи з необхідності, або визначити активну роль індивіда, який до того вдавався пасивним чи байдужим.

Посилаючись на визначення Ревеля, я спробував зробити наголос на антирелятивістичних випадках мікроісторії й її схильності до формалізації, яка характеризує чи, на мій погляд, повинна характеризувати працю мікроісторика. Це важливо, позаяк поняття, що ми ними користуємося в історії й суспільних науках, часто-густо нечіткі й уживаються метафорично. Саме поняття конфігурації, наприклад, ця Еліасова вдала, інтуїтивна формула, видається мені типовим у тому сенсі, що є вельми експресивним, але при цьому залишається алегоричним і не наближається до чогось, що я вважаю за можливе виразити в формалізованішому вигляді. Це я і намагався викласти у цьому есеї.

Не знаю, чи наведена характеристика мікроісторії заслуговує на довіру. Я хотів представити групу людей, які протягом 1970–1980-х рр. брали участь у різноманітних дискусіях щодо італійської соціальної історії. Можливо, і треба було б повніше розкрити різні думки і погляди, що мають стосунок до історичної дискусії та виходять далеко за межі Італії. Тут також вважаю за свій обов'язок, висвітлюючи порушені проблеми, поінформувати читача, що мої головні тези переважно суто суб'єктивні — це автопортрет, а не колективний портрет. Я не міг зробити інакше, тому попереджую читача про це.

Мікроісторична дискусія (Пітер Берк)

Мікроісторія, яку описав один із провідних її представників — Джованні Леві, продовжує розвиватися, у тому сенсі, що багатьма мовами з'являються численні нові дослідження цього типу.

За останнє десятиріччя італійський внесок становлять праці Освальдо Раджіо «Кривава помста і кровні узи» («Faide e parentele»,

1990) — дослідження Генуезької держави з точки зору села Фонтанабуона; французький — «Селище канібалів» («The Village of the Cannibals», 1990) Алена Корб'є і кримінальна історія «Злочин проти подружжя в XVIII ст.» («Un crime conjugal au 18e siècle», 1993) Бенуа Гаро; американський — праці Девіда Себіна «Власність, виробництво і родина в Некархаузені, 1700–1870 рр.» («Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870», 1990), Крейга Гарлайна «Тягар сестри Марґарет» («The Burdens of Sister Margaret», 1994) і Margaret King «Смерть дитини Валеріо Марселло» («The Death of the Child Valerio Marcello», 1994); іспанський — «Sotos проти Riquelmes» («Sotos contra Riquelmes», 1992) Джейма Контрераса; німецький — «Шаман з Оберсдорфу» («Shaman of Oberstdorf», 1994) Вольфґанга Берингера і «Тяжкі будні в Ляйхінгені, день за днем, рік за роком» («Weben und Überleben in Laichingen, 1650–1900», 1996) Ганса Медика.

Переглянувши цей перелік легко зрозуміти, що дослідження села залишаються улюбленою темою, як у випадку згаданих тут Фонтанабуона, Ляйхінгена і Некархаузена або в книзі нідерландського історика Тео ван Дирзена про Графт у XVII ст. (1994). Дослідження забутих індивідуальностей також поширені, і стосуються не лише дитини Валеріо Марселло, але також Конрада Штокліна, який бачив привидів; Джоан Г'ерпе, протагоніста дослідження Арне Яррик про Просвітництво в Стокгольмі (1992)³⁹; Еверта Віллемсцуна, юнака, що вів щоденник, на підставі якого Віллем Фрійхофф написав книжку обсягом 700 сторінок (1995); і рабині Розі Егіпчіаса, яка стала культовою постаттю Бразилії XVIII ст., про яку написав Луї Мотт (1993). Постали дослідження жіночих монастирів (Крейга Гарлайна і Бенуа Гаро) і родини (Джейма Контрераса).

Варто підкреслити, що вплив мікроісторичних досліджень порушив питання, чи не почав діяти закон убування інтелектуальної користі. «Монтайю» та «Сир і хробаки» були працями, що відкрили очі багатьом. Книжка самого Джованні Леві «Успадковуючи владу» («Inheriting Power», 1985) пропонує рухатися в новому напрямі. Але зараз, коли минуло вже чверть сторіччя від появи перших мікроісторичних праць, постає запитання: чи колись надійде час на зупинку? Відповідь, цілком упевнений, може бути така: це залежить від того, чи мікроісторичні дослідження проводити заради них самих, чи тому, що хтось виявив у архівах історію, яка становить «гуманітарний інтерес»; чи буде цей метод використовуватися для вирішення історичних питань, як у випадку усної історії (яку висвітлює Гвін Принс

у розділі 6). Принаймні дві істотні історичні проблеми можна вирішити за допомоги технік мікроісторії.

Першою такою проблемою є проблема історичних пояснень, завдяки тій можливості, що події, якщо їх розглядати під історичним мікроскопом, а не неозброєним оком, мають інші причини. Цей погляд, який обговорював вище Джованні Леві, взяв за основу Жак Ревель у зретагованій ним збірці есеїв «Масштабні ігри» («Jeux d'échelles», 1996), що доводить потребу в мікродослідженнях (історичних і соціологічних) як «стратегії пізнання», що максимально наближене до людського досвіду.

Інший тип проблем пояснення порушує згадана вище праця Контрераса. Історик інтерпретує звинувачення в ересі вдови Магдале-ни Лопес з міста Лорка як знак конфліктів між соціальними групами і провідними родинами регіону. Можливо, він має рацію, але чи це є вся історія? Читаючи цю книжку про Іспанію, я пригадував дискусії щодо політики XVIII ст., що точилися в Англії покоління або два тому. Сер Льюїс Нам'єр критикував панівну інтерпретацію англійської політичної історії, особливо XVIII ст., у категоріях конфлікту партій з визначеними програмами і доводив важливість локальних інтересів (а йому закидали зведення ідеалів до приватних інтересів). Звісна річ, немає нічого дивного в тому, що свої висновки він зробив на підставі вивчення родини способом, подібним до того, який ми називаємо сьогодні «мікроісторичним».

Подібним чином вивчення політичної ситуації в Лестерширі між 1530 р. і 1885 р. зосереджується на протистоянні між родинами й представляє Реформацію, громадянську війну та битви між вігами і торі, лібералами і консерваторами й подібні як маскування таких реальних конфліктів, як протистояння Гастингсів проти Греїв або Меннерсів проти Греїв, відповідно до періоду⁴⁰. Під мікроскопом людські створіння виявляються вільнішими, ніж зазвичай, але, як доводить Леві, і значно менш ідеалістичними. Парадоксально, але застосування мікроісторії заохочує «редукціоністичні» способи пояснень в стилі Нам'єра.

Цілком імовірно, що історики, як і природознавці, муситимуть навчитися жити з альтернативними й несумірними концептами, зі співіснуванням мікроісториків і макроісториків. Чого нам бракує, так це історичного еквівалента Нільса Бора, аби доповнюваність перетворити на достоїнство. Чи так станеться, чи ні, ми маємо зрештою запитати самих себе, як деякі історики, соціологи та антропологи вже зробили: чи можна поєднати мікросоціальне з макросоціальним,

досвіди зі структурами, особисті взаємини з соціальними системами або локальне з глобальним? Якщо це запитання не сприйматиметься серйозно, мікроісторія може стати чимось на кшталт втечі від світу, прийняттям фрагментованого світу, але не спробою надати йому сенс.

Один зі способів поєднання локального з глобальним — приділити більше уваги різноманітним «посередникам» і «вартівникам» між спільнотами й навколишнім світом. Інший спосіб полягає в рухові вгору і вниз між цими двома рівнями, як це зроблено в описах Китайської, Французької і Російської революцій, що вийшли з-під пера відповідно Джонатана Спенса, Саймона Шами і Орlando Файджеса.

Примітки

- 1 Робота зосереджена навколо двох публікацій мікроісторичної серії, яку видає Еінауді в Турині з 1981 р., і частково огляду *Quaderni Storici*, що видає Ль Муліно в Болоньї.
- 2 L.Witgenstein, *On Certainty* (Oxford, 1969), p.625.
- 3 Тобто я не погоджуюся з Джоан В.Скотт («History in Crisis? The Others Side of the Story», *American Historical Review*, 94 (1989), pp.680-92), яка вважає всю авангардистську історіографію позитивною. Її статтю завершує заклик до оновлення без якогось конкретного підходу: «Якщо багато історій минулого, заснованих на різних історичних досвідах, справді не можна узгодити, чи не є це єдиним способом послідовного й систематичного мислення про минуле?.. Ці питання мають відповіді, але лише коли ми усвідомимо собі, що історія є дисципліною змінною».
- 4 F.Barth (ed.), *Scale and Social Organization* (Oslo, Bergen, Tromso, 1978), p.273.
- 5 F.Venturi, «Lumi di Venezia», *La Stampa* (Turin), 27 Jan. 1990.
- 6 Повний текст такий: «Антропологи не вивчають селища (племена, маленькі міста, поселення...); вони проводять свої дослідження у селищах!». Див.: С.Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York, 1973), p.22. (Див. український переклад: Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. — К.: Дух і літера, 2001. — С.32.)
- 7 G.Levi, «Un problema di scala», *Dieci interventi di Storia Sociale* (Turin, 1981), pp.75-81.
- 8 P.Redondi, *Galileo eretico* (Turin, 1983). Англійське видання у перекладі Реймонда Розенталя вийшло у 1988 р. у Лондоні.
- 9 C.Ginzburg, *Indagini su Piero: Il battesimo, Il ciclo di Arezzo, La flagellazione di Urbino* (Turin, 1981). Переклад Мартина Райля і Кейт Сопер вийшов у 1985 р. у Лондоні під назвою: *The Enigma of Piero: Piero della Francesca: The Baptism, The Arezzo Cycle, The Flagellation*.

- 10 R.Merzario, *Il paese stretto: strategie matrimoniali nella diocesi di Como secoli XVI–XVIII* (Turin, 1981).
- 11 F.Ramella, *Terra e telai: sistemi di parentela e manifattura nel Biellese dell'Ottocento* (Turin, 1984).
- 12 G.Levi, *L'eredità immateriale: carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento* (Turin, 1985), переклад Лінди Кохрейн вийшов друком як: *Inheriting Power: The Story of an Exorcist* (Chicago and London, 1988).
- 13 C.Greetz, «Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture», in Greetz, *Interpretation of Cultures*, pp.3-31. (Див. український переклад: Гірц К. «Навичений опис»: у пошуках інтерпретативної історії культури // Гірц К. Інтерпретація культури: Вибрані есе. — К.: Дух і літера, 2001. — С.9-42.)
- 14 J.Cliffo, «On Ethnographic Authority», *Representations*, 1 (1983), pp.122-39.
- 15 M.Heidegger, *Holzwege* (Frankfurt, 1950); перекладено італійською як *Sentieri interotti* (Florence, 1968).
- 16 G.Vattimo, *Introduzione a Heidegger* (Bari, 1985).
- 17 C.Greetz, «The Growth of Culture and the Evolution of Mind», in J.Scher (ed.), *Theories of the Mind* (Glencoe, Ill., 1962), pp.713-40; перевидано в Greetz, *Interpretation of Cultures*, pp.55-85. (Див. український переклад: Гірц К. Розвиток культури й еволюція розуму // Гірц К. Вказана праця. — С.101.)
- 18 C.Greetz, «Anti Anti-Relativism», *American Anthropologist*, 86 (1984), pp.263-78.
- 19 M.Foucault, *Les mots et les choses: archéologie des sciences humaines* (Paris, 1966).
- 20 P.Rabinow, *Reflections on Fieldwork in Morocco* (Berkeley and Los Angeles, 1977).
- 21 R.Darnton, *The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History* (New York, 1984). Див. також його ж текст «The Symbolic Element in History», *Journal of Modern History*, 58 (1996), pp.218-34; R.Chartier, «Text, Symbols and Frenchness», *Journal of Modern History*, 57 (1985), pp.682-95; G.Levi, «I pericoli del Geertzismo», *Quaderni Storici*, 20 (1985), pp.269-77.
- 22 C.Geertz, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* (New York, 1983), pp.121-46.
- 23 C.Geertz, «Deep Paly: Notes on the Balinese Cockfight», *Daedalus*, 101 (1972), pp.1-37; перевидано в Greetz, *Interpretation of Cultures*, pp.412-54. (Див. український переклад: Гірц К. Глибока гра: нотатки з приводу балійських півнячих боїв // Гірц К. Вказана праця. — С.481-533.)
- 24 L.Stone, «The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History», *Past and Present*, 85 (1979), pp.3-24.
- 25 Я маю на думці дискусію між А.Момігліано («La retorica della storia e la storia della retorica: sui tropi di Hayden White, in Momigliano, *Sui fondamenti della storia antica* (Turin, 1984), pp. 464-76) і Г.Вайтом (*Metahistory* (Baltimore, 1973)), в якій, зрештою, Момігліано перенаголошує опозицію між правдою і риторикою. Як я підкреслюю у тексті, проблеми теорії аргументації важливі

- у практичній історіографії і, як доводить Вайт, не суперечать реалістичному посиланню на історичні факти.
- 26 C.Ginzburg, A.Proserpi, *Giocchi di pazienza: un seminario sul 'Beneficio di Cristo'* (Turin, 1975).
 - 27 H.James, *In the Cage* (London, 1898).
 - 28 E.Gellner, «Concepts and Society», in B.R.Wilson (ed.), *Rationality* (Oxford, 1970), pp.18-49.
 - 29 C.Geertz, «Deep Play». (Див. український переклад: Гірц К. Глибока гра... // Гірц К. Вказана праця. — С.481-533.)
 - 30 J.Revel, *L'histoire au ras du sol*, вступ до: G.Levi, *Le Pouvoir village* (Paris, 1989), pp.i-xxxiii.
 - 31 Див.: J.G.A.Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton, 1975) і *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1985). Також: Q.Skinner, «Hermeneutics and the Role of History», *New Literary History*, 7 (1975-6), pp.209-32; Q. kinner, *The Foundations of Modern Political Thought: The Renaissance* (Cambridge, 1978).
 - 32 R.Needham, *Reconnaissances* (Toronto, Buffalo, London, 1980).
 - 33 M.Gribaudo, *Mondo operaio e mito operaio: spazi sociali a Torino nel primo Novecento* (Turin, 1987).
 - 34 Merzario, *Il paese stretto*.
 - 35 R.Ago, *Un feudo esemplare: Immobilismo padronale e astuzia contadina nel Lazio del'700* (Rome, 1988).
 - 36 E.Grendi, «Microanalisi e storia sociale», *Quaderni Storici*, 7 (1972), pp.506-20 і *Polanyi: dall'antropologia economica alla microanalisi storica* (Milan, 1978).
 - 37 C.Ginzburg, «Spie: radici di un paradigma indiziario», in A.Gargani (ed.), *Crisi della ragione* (Turin, 1979), pp.59-106, передрук у книзі Гінзбурга: *Miti emblemici spie: morfologia e storia* (Turin, 1986), pp.158-209. Англійський переклад вийшов у Лондоні в 1990 р. під назвою: *Myths, Emblems, Clues*.
 - 38 Revel, «L'histoire au ras du sol».
 - 39 A.Jarrick, *Back to Modern Reason: Johan Hjerpe and other Petit Bourgeois in Stockholm in the Age of Enlightenment* (1992: English trans. Liverpool, 1999).
 - 40 J.H.Plumb, «Political History, 1530-1885», in *Victoria County History, Leicestershire*, vol.2 (London, 1954), pp.102-34.

Усна історія

Гвін Принс

Історики модерних індустріальних суспільств з масовою письменністю — і то найкращі фахівці — є великими скептиками щодо цінності усних джерел для реконструкції минулого. «У цій справі я майже цілковитий скептик, — жорстко зауважував А.Дж.П.Тейлор. — Балачки старих людей про їхню молодість. Ні!». Тепер, напевно, багато хто виявляє трохи більшу доброзичливість і визнає усну історію — історію, написану на підставі свідчень живих людей, а не письмових документів, — приємною й корисною ілюстрацією, але мало хто погоджується, що такі матеріали можуть стати чільними у вивченні задокументованих модерних суспільств. «Історії людей» Стада Теркела періоду депресії і Другої світової війни ніколи не зможуть, на їхню думку, скерувати до історичних гіпотез, про ці масштабні події.

Надуману слабкість усних джерел вважають універсальною і неоправною, скажімо, для суспільств, позбавлених писемних свідчень, а традиційний діапазон суджень — завузьким. З одного боку, Артур Марвік у «Природі історії» («The Nature of History») визнає, що «історія, заснована винятково на недокументальних джерелах, як, приміром, історія африканської спільноти, може бути ескізнішою, менш задовільною порівняно з історією, що виводиться з документів, але це так само історія». З другого боку, позаяк є документи, це ж може бути власне історія. Від самих початків історії (тобто історії, написаної за методом Ранке) Африку вважали *par excellence* аісторичним континентом. Цього погляду послідовно дотримувалися від гегелівського постулату 1831 р., що «це неісторична частина світу», до висновку Г'ю Тревор-Ропера 1965 р., який тоді уїдливо жалив рвучко розмножені клани антиколоніальних африканістів з походження, що Африка

не має історії, їй просто властиве безглузде циркулювання варварських племен¹. Це був не просто погляд правих і не лише на Африку. Індійські села як приклад азійського способу виробництва просто тушкуються під сонцем, з властивим їм непродуктивним відтворенням, «незаторкнуті штормовими хмарами політичного небосхилу», за знаним висловом Маркса. Відтоді марксистські прибічники антиколоніальних рухів, стали мучитися з цим положенням, намагаючись пояснити, що літній мислитель насправді мав на увазі зовсім не те, що він мав на увазі цілком відверто.

Ранкеянський тест спрацьовував у всіх випадках: і з прихильниками, і з опонентами. Згідно з ранкеянською ієрархією даних, коли є писемні джерела, перевагу слід віддавати їм. Коли ж таких немає, доводиться змиритися з другорядними, наповнюючи своє відро далеко від чистого джерела офіційного тексту. Усна інформація у цьому контексті розглядається, поза сумнівом, як неповновартісна, гірша, тому її роль — сприяти історіописанню другого сорту для спільнот, бідних на джерела. За цими критеріями Гегель, Тревор-Ропер і Маркс справді були скрупульозні.

3-поміж тих, хто використовує усні джерела, одні дають різку відповідь на такий скептицизм, другі — не таку різку. Пол Томпсон, провідна постать в «рухові» за усну історію (самовизначення, яке вже набуло євангелічного звучання), захищає вартість усних джерел для модерної соціальної історії, як таких, що дають можливість вийти на сцену історії людям, чії погляди і цінності позбавила прав громадянства історія згори. У своєму маніфесті «Голос минулого» («The Voice of the Past») Томпсон розлючено писав, що

опозиція до усних свідчень ґрунтується як на відчутті, так і на принципі. Старше покоління істориків, які тримають посади і мантії, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси — зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з диктофонами².

Отож, нестриманість у висловах у битві за місце усних джерел у сучасній історії свідчить про вибух емоцій з обох боків. Тим часом роль усних джерел для історії неписьменних суспільства відкрито визнає Жан Вансина, найвидатніший представник усної історії в Африці, підтримуючи у своєму маніфесті «Усна традиція як історія» («Oral Tradition as History») позицію Марвіка:

Там, де немає чи майже немає писемності, усна традиція мусить перебирати основний тягар в історичній реконструкції. Вона не зробить це так, як зробили б писемні джерела. Писемність — технологічне диво... Треба повністю оцінити й усвідомити обмеженість усної традиції, щоби потім по довгих роках досліджень, не впасти в розчарування, що реконструкція і надалі все ще не деталізована. Те, що реконструюється на підставі усних джерел, може мати менший ступінь надійності, коли немає незалежних джерел для перехресного звіряння³.

До речі, це твердження стосується лише тих обставин, коли існують одні тільки усні джерела. Сам Вансина показує і в згаданій книзі, і в інших своїх монографіях, що часто це не так, головний наголос в його аргументах є значно рішучіший. Стосунок писемних джерел до усних не є стосунком «оперної примадонни до її дублерки: коли зірка не може співати, з'являється дублерка; коли писемності бракує, на сцену виходить традиція. Це не так. [Усні джерела] коригують інші перспективи, як і ті своєю чергою коригують їх самих».

Чому ж використання усних джерел є таким спірним? Полові Томпсону спало на думку, що стара професура не хоче навчатися новим трюкам і чинить їм опір, бо відчуває загрозу для особливого статусу ранкеянського методу. Можливо, що й так, але я підозрюю, що причини глибші й менш відчутні. Історики живуть у письменних суспільствах і, подібно до багатьох мешканців таких суспільств, не свідомо впадають у погорду до мовленого слова. Це наслідок нашого пишання писемністю і нашої поваги до писаного слова. А чому ні? Як зазначив Вансина, комунікація через символічну, писемну мову — це абсолютно дивовижне досягнення. Письменна людина зазвичай про це забуває. Новозеландське плем'я маорі дає сумний, але яскравий приклад поширення цього явища під час європейської експансії: неписьменні люди попервах спостерігали, а згодом захопилися з неймовірною силою за цей інструмент влади, але не спромоглися контролювати його.

Особливо вражають конкретні факти. У 1833 р., може, лише 500 маорі вміли читати; за рік — 10 000. У 1840 р., коли уклали угоду у Вайтангі, за якою вожді маорі втратили свою землю (або набули вигод від британської анексії, залежно від вашої точки зору), один мандрівник, що було нехарактерно для «пакеха» (білої людини) того часу висловив занепокоєння фізичним здоров'ям маорі. Замість займатися фізичними вправами (як належить шляхетним дикунам)

тепер вони сиділи, бо «стали читачами». У 1837 р. друкар Вільям Коленсо з відомої місіонерської родини закінчив перше видання Нового Завіту по-маорійському, і до 1845 р. протестантські місіонери надрукували стільки маорійських Нових Завітів, що вони дорівнювали чисельності маорі. У 1849 р. губернатор Джордж Грей вважав, що відсоток письменних серед маорі є більшим ніж серед будь-якого європейського народу. Яку ж силу вбачали маорі в писемності й чому так наполегливо її домагалися?

Ця сила була трискладовою, але, подібно до багатьох новозавойованих і лише частково письменних народів, маорі успішно оволоділи лише її малою часткою. Перший аспект влади книги був тотемічний. Неписьменні маорі брали будь-які книги до церкви або вставляли сторінки у збільшені дірки у вухах. Це була спроба, зазвичай властива для ранніх стадій колоніального зіткнення, здобути владу через долучення. Другий аспект — маніпуляційний. Той самий Коленсо (на тому самому верстаті, де друкував Святе Письмо) у 1840 р. набрав тексти угоди у Вайтангі. На зібранні, де обговорювали цю угоду, йому не вдалося переконати губернатора, що хоча маорі могли все чути, а деякі могли навіть прочитати слова перекладеного англійського проекту, вони б не зрозуміли і таки не розуміли юридичного значення документа, чи засвоїти підставові поняття власності, чи зрозуміти наслідки підписання акта. Дон Мак-Кензі наполягає на тому, що битву за контроль над землею маорі програли всерйоз і надовго саме тому, що їхній нахил до засвоєння писемності в попередні десятиріччя справляв враження, ніби вони можуть і вже прийняли правила гри письмової угоди, насправді ж вони були нездатні успішно оперувати ними⁴.

Третій аспект влади — формальний і активний. Це влада матеріалізувати, акумулювати і фіксувати знання — становить саму сутність дива письма і (в усіх спільнотах) свідчить про здатність подолати перешкоди і перейти від пасивної до активної позиції, від жертви до володаря писемного слова. Либонь, оволодіння такою функцією письма виявляється найреволюційнішим за своїми наслідками, хоча й вельми непомітним. Маорі не оволоділи нею в політично вагомому масштабі аж до наступного покоління.

У печерних розписах Ласко у Франції серед зображень тварин можна побачити шерехи парних крапок. Це, можливо, найраніші приклади спілкування за допомоги символів: спілкування, сліди якого залишив індивід, хоча саме воно існує в часі і просторі незалежно від нього. Здатність до цього — головний критерій розрізнення *homo*

sapiens — людини розумної — від його біологічних попередників: першого великого бар'єра в історії людства. Можливо, крапки Ласко разом із полірованими сокирами є першими провісниками неолітичної революції, що заклала підвалини всієї подальшої цивілізації.

На стародавньому Близькому Сході були одомашнені залізо, пшениця й свійські тварини⁵. Цьому регіону також належить головний винахід, що розкрив потенціал письма. Символічне письмо мало вирішальне значення в тому, щоб змусити людину подолати плинність усної мови, але воно було незручним. Тож створення *алфавітної* системи письма сприяло остаточному розвитку писемного за сутністю суспільства, яке вперше розквітло у Греції в VII ст. до н.е. Бертран Рассел говорив, що піднесення цивілізації в Греції — найдивовижніша і найскладніша для витлумачення річ в історії. Поза сумнівом, це був другий вододіл, хоча, можливо, не такий важливий, як неолітична революція, і який, можливо, не вартий такої піднесені похвали.

Джек Гуді в праці «Приручення дикого розуму» («The Domestication of the Savage Mind») міркує, що в прагненні збагнути владу писемності варто, застосовуючи термінологію Маркса, виокремити дві частини всередині *способу* комунікації: засоби і відносини комунікації, відповідно фізичні й соціокультурні виміри. Поза тим, говорить він, завжди слід пам'ятати про обидва. В такий спосіб Грецію можна вписати до певного контексту.

Ми живимо в суспільстві масової письменності, яке володіє алфавітною системою письма, і, озираючись назад, ми можемо виокремити три способи комунікації:

1. Усні культури, де мова є винятково усною. Місцеві говірки уособлюють їх типові приклади. Такі культури віддавна вже стали рідкісними.

2. Писемні культури, де мова є винятково писемною, бо усна форма зникла. Цей тип представляють класичні мови.

3. Змішані культури, де мова є і усною, і писемною, доступною для всього населення або його частини. Мусимо піти далі й виокремити всередині них *загально писемні* культури, які надто легко сприймаються за даність, але історично нетипові, й *обмежено писемні* культури, де більшість населення живе на межі, але під впливом письмового висловлення.

Існування всередині змішаної культури, по суті, властиве сьогодні всім великим світовим мовам. Людсьми, особисто неписьменними чи напівписьменними, надалі керує книжка, як у випадку з маорі XIX ст. чи у більшій частині ісламського світу, а постписьменними в новому світі масової електронної комунікації керують радіо, телебачення і телефон. Але історики — люди письменні *par excellence*, і для них писане слово має першорядне значення. Воно формує їхні стандарти і методи. Воно знижує вартість усного слова, яке ототожнюється з утилітарним і простим, порівняно з концентрованим значенням тексту. Вони не добачають нюансів і типів усних даних.

Одним із наслідків життя в умовах культури, де панує письмо, є витіснення усного слова через його приниження. Ми можемо знати про численні складні й спеціалізовані писемні мови: в історії англійської мови існують взірці Чосера і Шекспіра, особлива мова Біблії короля Якова чи Загального молитовника, кожна з яких досі існує. Звертаючись до усної чи змішаної культури, треба свідомо докладати старань, аби сповільнити темп сприйняття, і подивитися на усне свідчення як на потенційно не менш складне явище. Ми повинні бачити різницю між важливим і буденним мовленням так, як Тесс з д'Ербервілля Томаса Гарді переходила з дорсетського діалекту на літературну англійську залежно від співрозмовника, як карибські растафаріани мають особливий стиль для релігійного співу.

Один з найстаріших і найвідоміших прикладів того, як спеціальні мови усного і письмового рівнів переплітаються в змішаній культурі, — усна традиція, пов'язана з Кораном, *хадіс*. У чудовому дослідженні подібної змішаної культури в ісламі Ернест Геллнер показав, як *барака* (харизматичний авторитет) «святих» чи Святих Людей Атлаських гір Марокко коріниться, на думку їхніх неписьменних сусідів, в усному тлумаченні ісламського закону — *шаріату*. Але *шаріат* — писаний закон, у той час як самі ці святі могли бути неписьменні, проте їхня харизма ґрунтується на асоціації з владою писаного слова.

Як вважають традиційні історики-документалісти, джерела повинні мати три якості, жодна з яких, вочевидь, не властива для усних повідомлень, тому їх не сприймають серйозно. Від джерел вимагають точності форми. Важливо бачити сталу природу свідчення. Документ є артефактом. Немає жодних сумнівів щодо того, чим є свідчення фізично: форма є фіксованою. Її також можна перевірити різними способами фізично (знов-таки), але також низкою порівняльних, тек-

стуальних, структуральних й інших методів. Це приводить до другої якості, якої дошуковуються: точність хронології.

Історики мислять метричним часом, що вимірюється календарем і годинниками. Документ під таким кутом зору може дати точні деталі й у такий спосіб можливість виведення з нього тонких суджень. Об'єктивність, на якій наполягають традиційні члени історичного цеху, ґрунтується значною мірою на гаданій силі дедукції, здобутої з ретельного вивчення логіки тонкої будови наративу. Але, як ми незабаром побачимо, метричний час не є єдиним часом, яким користувалися люди, й, крім змін, ще є речі, які потребують пояснення.

По-третє, оскільки ти вмієш писати, письмо не є тяжким і лишає за собою помітний слід, тому ми живемо в океані письмових повідомлень і сподіваємося зрозуміти текст шляхом читання додаткових текстів. *Testis unus, testis nullus*: один свідок — не свідок. Ми доводимо щось шляхом збільшення кількості. Через кожне з цих міркувань невідкріплені усні повідомлення варті мало: нефіксована форма, зазвичай недовкладна хронологія, недоказовість повідомлення. Для історика, який не любить усної історії, усього цього вистачає, аби знехтувати нею. Але часто додаються ще два чинники, що мають стосунок до об'єкта її вивчення. Про один із них ішлося на початку: усна історія поблажливо дозволяє собі займатися дотичними питаннями. Сутність другого чинника в тому, що усна історія не може бути іншою — вона зосереджується на дрібномасштабному.

Я вважаю, що загальні нарікання на методологічні підстави в прагненні докладності часто відбивають переконання, що усні дані не можуть пояснити зміни й що зміни — це те, що переважно досліджують історики. Але це не зовсім так. У деяких ситуаціях, переважно в не- або квазіписьменних суспільствах, тяглість значно цікавіша і важча для витлумачення, ніж зміни. Незадоволення самопоблажливістю віддзеркалює чи то упередження до історії «знизу», чи то страх, що позаяк усні дані здобуто в масштабі сприйняття індивіда, історик опиняється в пастці маломасштабності, можливо, буде ошуканий, а отже, нездатний до адекватного відтворення. Коротше кажучи, ми ризикуємо бути перевантажені. Усна історія розповідає нам лише дріб'язкові речі про важливих людей і важливі, на їхню власну думку, речі про дрібних людей.

Чи це насправді так? Звичайно, аби прорвати таку позицію ігнорування, на поле битви й вивели артилерію «руху за усну історію». Вона, либонь, була охоплена надентузіазмом під час перших пострілів, але питання у суперечці справжні й безпосередньо пов'язані з

функціонуванням пам'яті та цілями історії в суспільствах з різними способами комунікації. Крім ранкеянських, існують й інші критерії, і ними треба користуватись.

Аби оцінити ці претензії й побачити, хто як розуміє мету історика, треба визначитися з термінологією, що дасть можливість уникнути помилок і плутанини в поняттях. Тому одразу, слідом за Вансина, визначимо два типи усних даних, а всередині одного типу чотири різні їх форми, будемо готові зіткнутися з різними аргументами щодо кожної з них у суспільствах різного типу.

Що таке усне свідчення за пильнішого розгляду? На початку я визначив його як свідчення, отримане від живих людей, а не від бездушних джерел, але цього вже недостатньо. У книзі «Про усну традицію» («De la tradition orale»), яка більш за будь-яку іншу революціонізувала наше ставлення до усної традиції, Жан Вансина визначив її так: це «усне свідчення, яке передається вербально від одного покоління наступному чи далі (виділив автор)». Такий матеріал — основа того, що маємо для реконструкції минулого суспільства за допомогою усної культури. Усна традиція стає дедалі менше і менше вираженою, позаяк культура рухається до масової писемності, хоча частка усної традиції може зберегтися й у переважно писемному середовищі.

Другий тип усних джерел — особисті спогади. Це усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом інформатора. Вони коли й передаються від покоління до покоління, то винятково у надзвичайно збідненій формі, наприклад у формі родинних легенд. У 1870-ті рр. мій дід за лінією матері працював помічником садівника у великій садибі в Корнуелі. Дворецький був садистом, який часто саджав кошенят на гарячу кухонну плиту й отримував насолоду, спостерігаючи за їхньою агонією. Можна зрозуміти, чому мій дід не забув про такі вчинки, адже саме через цю людину він залишив садибу й пішов працювати на шахту. Це я чув од своєї мами. Безпосередні особисті спогади формують основний масив усних свідчень, які використовує у своїй праці Пол Томпсон, і рух за усну історію взагалі.

Усна традиція відрізняється від спогадів також і в іншому. Передавання великої кількості та спеціальних форм усних даних від покоління до покоління потребує часу й значних розумових зусиль, а отже, має бути певна мета. Прийнято вважати, що мета структурна. Деякі теоретики, такі як Дюркгайм, вважали, що мета створення і передавання усної традиції перебуває у нерозривному зв'язку з відтворенням соціальної структури й залежить від неї. Інші добачають

ширшу й автономнішу пізнавальну мету. Але хоч би якою вона була, перш ніж розглянути її, усну традицію треба поділити ще на чотири типи⁶.

	Завчена	Незавчена
	ФОРМИ ВИСЛОВЛЕННЯ	
	Застигла	Довільна
ФОРМИ	Застигла	ЕПОС
	Довільна	НАРАТИВ
	ПОЕЗІЯ (також ПІСНІ і СПИСКИ)	І
	ДОГМАТИ (назви, прислів'я тощо)	

Коли повідомлення завчене механічно, тоді слова належать до традиції. Коли форма висловлення фіксована, тоді структура належить до традиції. Розглянемо ці категорії почергово.

Завчені, застигли матеріали фактично завдають історикові найменшого клопоту з перевіркою, бо ретельний текстуальний аналіз версій однієї й тієї ж традиції уможливить доступ до загального ядра форми і слів. Правила форми і мови можна ідентифікувати. Африканські вірші прославлення, найкраще знані з яких — це зулуські *ісибонго*, є добрим прикладом цього жанру. Слова, форма й інтонація — усе суворо регламентоване. Часто вірші прославлення характеризують стосунки правителя і підданого: вони є проміжною ланкою взаємин, що їх не можна реалізувати розмовною мовою. Їхня структура, отже, відбиває їхню мету. Ось уривок з такого вірша прославлення племені лозі, записаний мною в Західній Замбії. Він виконувався мовою луяна, стародавньою мовою, яка майже так само близька до сучасної мови силозі, як англосаксонська до сучасної англійської.

Хоча я близько від тебе, я не можу розмовляти з тобою. Але в цьому немає біди, тому що я знаю, звідки походять мої родичі. Я походжу з кривної лінії, яка торкається і тебе. Кожна пісня має своє походження...

Коли Король при Дворі, він як слон в колючому хмизі; як буйвіл у

гушавині; як кукурудзяне поле на узвишші в плавнях Замбезі. Добре керуй країною! Коли країна помре, ти будеш відповідальним. Коли вона процвітатиме, вона пишатиметься тобою і схвалюватиме тебе.

Вивчення догматів є особливо плідним у спробах виявити параметри простонародної культури. Дослідження приказок є ефективним шляхом до створення такої мапи, як у сьогоденні усної чи змішаної культури, так і в її минулому. Так є тому, що їх непросто підробити, бо така підробка одразу буде помітною. Ось інший приклад, знову пов'язаний із королівською владою лозі в Замбії. Колоніальна епоха в Африці була в певному сенсі бурхливою. Вітер змін торкнувся суспільства лозі, як і більшості інших. Тому коли вдається знайти елементи, що залишаються сталими, незважаючи на такий тиск, це викликає особливе зацікавлення; і цей приклад є саме таким.

1974 р. я жив серед булозі й збирав прислів'я, попервах головню з цікавості. Одне з них за аналогією покликається на королівську владу. Мовою луяна це звучить так: *Ненго міня малоло ва фуланга меї матанга, мушеке ні му конга* (Гіпопотам [Король] збовтує найглибші води річки; білі піски мілини зраджують його).

За кілька років я натрапив на нього знову, але в іншому контексті: воно перетворилося на антифонний спів культу зіцлення, в якій сучасна мова силозі перемішана зі старожитньою мовою луяна.

Цілитель (речитативом): Мезі мва нука кі тапело! (Вода з річки — це молитва!)

Цілитель (співає): Кубу, мвана лілоло (Гіпо, син виру).

Хор: Ітумукела мва н'гала! (Він виринає всередині потоку!)

Цілитель: Мушеке ні му конга (Піски зраджують його).

Хор: Ітумукела мва н'гала!

Отже, тут ми маємо два варіанти тої самої головної теми, які обидва існують у постколоніальну епоху. Цей приклад яскраво свідчить, як крихти формовисловлення залишаються незмінними в калейдоскопі структур, адаптованих до певної мети.

Сила шаблонного матеріалу виявляється, коли ці сучасні версії помістити за такими самими прислів'ями, але у формах, зібраних французькими місіонерами на самому початку колоніальної діяльності в 1890-ті рр.: «ва фуланга меї матунгу, мушеке ні му к'онга» і «Мбу ку мван'а лілоло, ва твеланга матунгу, мушеке ні му к'онга»⁷. Такий яскравий приклад збереження в формі усного джерела свід-

чить про його постійне відтворення в простонародній культурі, а це у свою чергу свідчить про те, що вона продовжує володіти якоюсь сталою культурною функцією⁸. І це порушує важливе питання вибіркової пам'яті в усних джерелах, про що поговоримо нижче.

Деякі шаблонні матеріали менш схильні до такої вибіркової пам'яті, ніж інші. Наприклад, чиясь ідентичність у межах чиеїсь особистої культури часто переказується й висловлюється публічно в семіотичному описові фізичних меж. Так, якщо розшифрувати опис домашнього краєвиду мігрантом, він може продемонструвати культурне відтворення ще яскравіше. Це блискуче показано в дослідженні іншого африканського сюжету. Праця «Сіяя: історична антропологія африканського ландшафту» («Siyaya: The Historical Anthropology of an African Landscape») пропонує таке дешифрування й використовує його, аби заперечити поширене міркування, що міграція призводить до розриву стосунків⁹.

Головні проблеми використання і невикористання усної традиції пов'язані з традиціями, не завченими на пам'ять: епосом і нарративом. Фіксована форма епосу означає, що більшість африканських епосів за такою схематизацією є нарративами. Під «епосом» я розумію тут гомерівський епос: героїчну поезію, складену усно за певними правилами. Звичайно, пізніше вірші записали, і ми не можемо знати, наскільки це їх змінило під час першого запису чи згодом; але структура є достатньо сильною, щоб відобразити цей процес. Це ковдра, зшита зі шматків тканини, рапсодія — дослівно «зшите разом», — тож повторення формули слугує своєрідним робочим засобом і для пісняра, і для аудиторії. Майже третина «Гліади» складається з рядків чи блоків рядків, які кількаразово повторюються. Це ж стосується і «Одисеї». Двадцять п'ять формульних виразів містяться в перших двадцяти п'яти рядках «Гліади». Наприклад, ранкова зоря майже завжди «Еос розоперста», Афіна «ясноока», острів Итака «оточений моря шумливого хвилями», Ахілл «прудконогий» і, найвідоміше, море «винно-темне».* Але це не монотонне повторення. Існує тридцять шість різних епітетів Ахілла, підібраних і розміщених за суворими правилами¹⁰. Отже, з таких ось шматочків пісняр будує новий твір, хоча окремі вислови можуть бути старі й добре відомі. Щоправда, ця категорія і цей метод знову порушують очевидні питання про обмеженість обсягу знання, які усна традиція може утримувати чи переказувати. Хіба всі ці обмеження не ведуть до деформації?

* Цитати з «Гліади» наведено за перекладом Бориса Тена.

Навіть з усіма альтернативами така усна творчість не може поліпшити знання чи збільшити його слухність. Її стримує минущість мовленого слова й обмежені можливості людської пам'яті навіть з допомогою мнемонічних засобів; отже, усні культури не можуть запроваджувати нове і повинні щось забувати. Ця теза — провідний аргумент професора Джека Гуді в книзі «Приручення дикого розуму» («The Domestication of the Savage Mind»). «Дикий» розум стає «прирученим» тоді, коли *засоби комунікації* дозволяють змінити *спосіб комунікації*:

Письмо, особливо алфавітне, уможливило глибоке вивчення розмови в інший спосіб — шляхом надання усному спілкуванню напівстабільної форми; таке ретельне вивчення сприяло активізації аналітичної діяльності, а отже, посиленню раціональності, скептицизму, логіки. Воно відкрило шлях до зростання потенціалу аналізу, тому що письмо передавало думки у різний спосіб, водночас поширюючи можливості кумулятивних знань, особливо знань абстрактного характеру... Проблема обсягу людської пам'яті перестає відігравати вирішальну роль в інтелектуальному житті людини. Людський розум був вільний вивчати статичний текст, а не обмежуватися участю в динамічному висловленні¹¹.

Позаяк частина усних істориків не погоджується з поглядами професора Гуді на роль письма в інтелектуальному визволенні, багато хто, і особливо Вансина в книзі «Усна традиція як історія» («Oral Tradition as History»), обговорюватимуть поширення думки Гуді на тезу, що усна традиція, отже, теж є гомеостатична: те, що незручне чи вже не має функціонального значення, забувається. Він вважає, що структурна амнезія шкодить усним культурам, які в такий спосіб змушені бути селективними через обмеженість пам'яті, а отже, традиція не може слугувати добрим історичним матеріалом.

Фактично така структурна амнезія рідко є тотальною. Багато в яких раніших працях, й особливо у шедеврї з доколоніальної історії Екваторіальної Центральної Африки під назвою «Стежки в тропічному лісі» («Paths in the Rain-forest»)¹², Вансина показує, як можна розплутати й дешифрувати кілька струменів традиції, присутньої в кінці ланцюга передачі, зокрема, через порівняння варіантів і поєднання усних джерел з джерелами іншого походження. Методика внутрішнього текстуального порівняння після подолання гомеостатичності добре znana. Ісламські дослідники оцінюють версії *хадіс* через аналіз кожної складової ланцюга (*існад*) і не сприймають жод-

ної традиції, для якої дані про існад тепер відсутні чи недостатньо повні. Але навіть коли подолати гомеостатичність і визначити, які традиції збереглися в спадщині, тобто прагнути до повноти форми, то як їх датувати?

Докладність хронології була другою з трьох якостей, на яких наполягають історики-документалісти. Тобто прагнення відповідати цій вимозі, а отже, здобути позірні атрибуту респектабельності у використанні усних даних найчастіше призводило до серйозних помилок. Цю проблему легко проілюструвати.

Наративна категорія часто передбачає три види передачі: традиції походження, династичні перекази та звістки про соціальну організацію. Тепер ці три види наративу не всі існують в одній і тій самій концепції часу, хоча, ускладнюючи справу, само подавання свідчень може змішувати типи матеріалу, як змішують різні типи м'яса в ковбасі.

НЕСТРУКТУРОВАНИЙ ЧАС

Традиції походження

«ТРАДИЦІЙНИЙ» ЧАС (послідовний, але не метричний)

Династичні перекази

Звістки про структуру держави

МЕТРИЧНИЙ ЧАС

Видатний антрополог Едвард Еванс-Причард, який досліджував плем'я нуерів у Південному Судані напередодні Другої світової війни, видав цікавий і корисний нарис, де описав те, що він назвав «екологічним часом», тобто часом циклічним, коли люди бачать його відрізки в зміні пір року, а не в змінах пір років. Розвиваючи цю тезу, соціальний історик Е.П.Томпсон стверджував, що перехід від сприйняття часу залежно від виду діяльності — коли за одиницю виміру брали, приміром, у Мадагаскарі «готування рису» (півгодини); у Західній Нігерії «смаження маїсу» (15 хвилин), у католицькому Чилі XVII ст. «пару «Вірую» — до загального, культурно автономного й доцільного вимірювання часу годинником був частиною суспільної свідомості, відбувся під впливом і служив підмурівком індустріально-го суспільства³⁸. Одразу можна здогадатися про зловживання усними даними: письменні історики спробували отримати хронологію метричного часу із традиції, яка існує в «традиційному» часі. Тут на позицію предмета може впливати минула чи теперішня його важливість. Наприклад, про дуже важливі речі можна сказати, що вони

вельми давні чи вельми нові, збільшуючи чи зменшуючи їх залежно від контексту і конкретної мети.

Але історики, які тяжіють до хронологічної докладності з переконаністю й завзятістю колекціонера XIX ст., не думають про це. Вони беруть, скажімо, королівську легенду. Порахували кількість королів, що в ній згадуються. Сформулювали гіпотезу щодо тривалості одного покоління, наприклад, тридцять років. Помножили одне на друге — і мають! — дати до усної культури! Один історик, а саме Девід Генідж, перевірів і відкинув таку наївність. «Хронологія усної традиції» («The Chronology of Oral Tradition») з промовистим підзаголовком «Пошуки химери» містить аналіз списків правителів, починаючи від африканських королівств до ассирійських списків царів. Сіючи іконоборство й скептицизм, Генідж так само висловлює й певну надію¹⁴. Коли стає зрозуміло, з яким типом часу маємо справу і заради чого традицію підтримували в пам'яті, можна, хоча й приблизно, з певною часткою вірогідності виміряти час. Таке знання майже завжди буде контекстуальне.

Один із вимірів є важливіший за інші. Один із найістотніших розділів Геніджа має назву «Історія і сучасна політика». Визнання факту винайдення традиції відіграло, либонь, вельми деструктивну роль у погляді останньої генерації дослідників на неєвропейську історію й у застосуванні цієї ідеї, скажімо, Девідом Кеннедайном до переосмислення міфів британської монархії, в чому ми додаємо важливе методологічне запозичення європейської історіографії з неєвропейської історії, де суворіші міждисциплінарні й лінгвістичні вимоги посприяли значною мірою методологічним новаціям в історичній науці останнього покоління дослідників¹⁵.

Винайдення традиції не є ані несподіванкою, ані несумлінністю, особливо в культурах, де немає жодного критерію істини. Це те саме, що самозахист в'язня за допомоги недомовок чи мовчанки, добре використаний Александром Солженіциним у романі «Один день Івана Денисовича». Колоніальній ситуації властиве подібне крайнє протиставлення сили і безсилля. У певних особливих умовах неможлива ніяка реконструкція; в атмосфері тоталітаризму самі послідовність і темп часу можуть спотворюватися; у колоніальному контексті звістки про суспільну структуру і династичну традицію найчастіше винаходяться наново.

Існують певні види пам'яті, що їх неможливо відновити через спосіб їхнього забуття. Такий випадок був описаний італійським автором Примо Леві, який особисто пройшов через Аушвіц за ча-

сів Голокосту. Його остання книга «Потонулі й порятовані» («The Drowned and the Saved») є одним із найкращих прикладів аналізу природи життя й способу психологічного функціонування таборів смерті, що залишилися нащадкам. Леві демонструє ексцентричність своїх спогадів і відповідно неповну природу своїх інтерпретацій. За визначенням, він не міг підняти пам'ять з тих глибин, куди пішла більшість і звідки майже ніхто не повернувся, й він був одним із небагатьох врятованих. Урешті-решт з'ясувалося, що для нього, як і для великого психоаналітика-фройдиста Бруно Бетельгайма, який також пережив табори, тягар виживання був надто тяжким, й обидва в старості покінали життя самогубством. Можливо, для них минуле не можна було ані віднайти, ані переказати нащадкам. І це було майже неможливо висловити¹⁶.

На один крок ближче від мовчанки до нас стоїть перебудова матеріалу. Історик-советолог Джефрі Госкінг на ілюстрацію до ситуації тоталітаризму навів цитату з «вірменського радіо»: «Усі підставові істини про радянське життя присутні в усних анекдотах, багато з яких пов'язані з міфічним вірменським радіо. Отже, у вірменського радіо запитали: «Чи можна передбачити майбутнє?». Відповідь: «Звичайно, можна. Майбутнє нам зазвичай добре відомо. Складніше з минулим, адже воно постійно змінюється»¹⁷. З початком «гласності» в СРСР починається війна за контроль над пам'яттю. Одна група навіть назвала себе «Пам'ять»; інша, повністю опозиційна до запеклого слов'янського націоналізму й антисемітизму «Пам'яті», мала назву «Меморіал». Ініціатором заснування «Меморіалу» був академік Андрій Сахаров, який вбачав у ньому засіб повернення з мовчанки небуття жертв сталінізму. Відродження народної пам'яті було визначним і в жодному разі не маргінальним політичним кроком. Реформаторські сили спричинилися до створення комісії З'їзду народних депутатів з питань реабілітації й переоцінки пакту «Молотова—Риббентропа»¹⁸.

Природа історії була об'єктом не менш запеклих боїв також у Великій Британії. У 1985 р. Інспекторіат Ї Величності опублікував рекомендації стосовно того, що діти повинні вивчати. Ця «Синя книга» узагальнила багато зі шкільних інновацій за попередні двадцять років: зокрема, проектів Шкільної Ради навчання дітей віком від 11 до 14 років відрізняти добрий досвід від поганого, визнавати легітимність багатьох типів джерел, також усних, піддавати сумніву всі «правди», розуміти упередження людей минулого як істотний чинник історичних уявлень¹⁹. Подібно до нових революціонерів у СРСР,

Інспекторіат цілком усвідомив політичну важливість прискіпливого вивчення історії й саме тому подав на палітурці книжки вислів Нікіти Хрущова: «Історики — це небезпечний народ. Вони здатні підважити все».

Уряд пані Тетчер ліквідував Шкільну раду. Натомість вдався до злої, протекціоністичної й невдалої спроби створити в 1990-ті Робочу групу з історії під керівництвом Сондерса Вотсона для консультування Департаменту освіти й науки, яка запропонувала орієнтовану на документи й програми парафіяльних шкіл концепцію вивчення британської політичної та конституційної історії, з наголосом на вивченні дат і «фактів» і антипатією до історичної уяви. У цьому також містилася відмова в легітимності усній історії.

Робоча група звітувала в термінах, подібних до «Синьої книги» 1985 р., за що звіт був скасований міністерським декретом новопризначеного Кеннета Кларка, який нав'язав погляди, що їх відкидала Робоча група. На час писання цих рядків (лютий 1991 р.) серед фахівців помітне здивування й роздратування такими діями²⁰.

Ці історії спонукають до двох тез. Маніпуляції розумом є явищем не лише мертвих суспільств, але також живих суперечок про легітимність. У цьому контексті в Британії луною відбиваються радянські дебати. По-друге, очевидність тендітності та, за сучасних умов, податливості минулого не викликає суперечок. Наслідки цього відкриття можуть бути величезні.

Плем'я тив у Центральній Нігерії не було цивілізованим. На початку ХХ ст. тиви вбивали білих солдатів, що прокладали телеграфні дроти на їхній території, і через це здобули репутацію безжалісного, зрадливого й, звісна річ, глибоко варварського племені. Навіть більше, їх ототожнювали з анархією, бо вони не мали чіткої ієрархії вождів. Проте, коли 1907 р. британський представник Чарльз Форбз Гордон уперше описав їхнє суспільство, він зауважив і проаналізував сегментарну природу їхніх кланів. Але до Першої світової війни британська адміністрація в Нігерії була слабка й вважала за зручне замість того, щоб дивитися на тив як на тив, трактувати їх так само, як їхніх більших за кількістю сусідів — гауза. Тож вождь тив «гаузував» у очах колоніальної адміністрації; розмовляв, як гауза, вдягався, як гауза, тощо. Але згодом, у 1930–1931 рр., тивів відвідав і вивчав урядовий антрополог Р.К.Абрагам і повітовий офіцер Р.О.Даунз.

Рапорт Абрагама—Даунза запропонував новий погляд на тивів. Вони побачили суспільство, яке Форбз Гордон описав у суто ієрархічних категоріях, що знайшло відображення у новій багатоярусній

системі рад. Але легітимізація цих рад та їхніх голів позбавила молодше покоління освічених тивів потенційних політичних покровителів. Тоді молодь, у свою чергу, аби обійти ради, почала змагатися за нову справу, справу Тора тив (верховний вождь тивів), щоб усунути ради, і це (так збіглося) цілком відповідало «нормальній» моделі тубільної влади, що її дотримувалися британські чиновники (які навчилися непрямо керуванню в школі лорда Лугарда). Друге антропологічне дослідження, проведене 1940 р., доходить висновку, що суспільством тивів фактично керували патріархи, які творили піраміду влади. Може, справді, існував певний туземний верховний вождь? Через сорок років сприйняття соціальної структури тивів перевернулося. Тоді, наприкінці 1940-х рр., з'явилися ще два антропологи, Боганнани, й їхня класична праця про тивів як сегментарне лінійне суспільство представила їх так само, як і в книжці Гордона.

Кожен європейський дослідник шукав «справжніх» тивів, і щоразу ці чужинці підходили до них з новим образом, вважаючи, що роблять це в інтересах тивів, вигадували їхнє минуле з переконання, що роблять їм велику послугу. Ми розуміємо це лише завдяки історикові Д.Дорварду, який збагнув, що самі ці вчені безпосередньо були частиною історії, й тому він знав, що грандіозна вигадана традиція можлива²¹. Звичайно, можна боронитися перед винайденою традицією — менше довіряти як надійності непідтвердженої усної спадщини, так і своїм попередникам у науці, незважаючи на те що вони засвідчили розуміння проблеми. Та й сама проблема не обмежується усною історією.

Інший африканський приклад підтверджує слушність незгоди Вансина з образом примадонни й дублерки. Він показує, що надто довірливе ставлення до непідкріплених письмових джерел разом із надто великою повагою до істориків може створити і помилкову комбінацію. Піддаючи все сумнівам, Джуліан Коббінг переконливо заперечив три основні догмати південноафриканської історії: поширений погляд на матабеле Зимбабве як військову культуру; центральний міф зімбаввійського націоналізму, згідно з яким його безпосередні витоки лежать у повстанні 1896–1897 рр. (погляд, великою мірою закорінений у документальних працях британського історика Т.О.Рейнджера); і, найновіший, значення та саме існування *мфекане* — розсіяння народів, причиною якого вважали розпад держави зулу в середині XIX ст.²² Розглянемо випадок з повстанням. Культура сучасного Зимбабве — це культура змішана. Націоналістична інтерпретація Рейнджера ввійшла вже до усного багажу особисто непись-

менних людей і в такий спосіб стала відповіддю на запитання про ту подію, яка заступає собою будь-яку іншу традицію. Хоч і корисно висвітлювати причини, чому традицію винаходять, проте тяжко визнавати втрату можливості будь-коли створити надійний звіт про важливі події, подібні до цього, через неадекватну історіографічну методика. І не може тут бути виправданням визнання необхідності задовольнити потребу такого суспільства в, як колись висловився Рейнджер, «зручній історії»²³.

Визнання можливості такої невдачі істориків-документалістів збільшує занепокоєність щодо неслухного використання усних даних у питанні метричної хронології. В обох випадках розв'язання треба шукати в тому, що привело Вансина до відкидання оперної аналогії: використання численних, конвергентних, незалежних джерел. Що ж до хронології, з внутрішнього аналізу формальної усної традиції можна отримати послідовну, але необов'язково добре датовану історію. Для більшої докладності треба прагнути до співвідношення з зовнішніми джерелами. Археологічні свідчення, затемнення сонця і місяця чи сильні природні катаклізми — це звичайні орієнтири. Міфи про походження, династичні перекази, сімейні історії пересічних людей, прислів'я, хвалебна поезія, епос і наратив можуть певним чином удоступнити внутрішній світ культури і часу. Маючи ключі до зовнішніх джерел, можна захиститися від винайдені традиції, отримати деякі дати метричного часу й у такий спосіб реконструювати минуле того типу.

Залишилося розглянути ще один вид наративу. Він свідомо виділяється в окрему категорію, бо стосується досвіду окремого індивіда, його чи її. Така особистісна пам'ять — основні дані, якими користуються історики під час вивчення суспільств, де панує писемне слово. Сфера впливу особистої пам'яті поширюється від порога біологічної можливості — близько 80 років углиб — і далі.

Хоча це першочерговий різновид усних даних, спогади — не єдиний тип у суспільствах з писемністю. Формальні традиції, у тому сенсі як ми писали вище, зберігаються. Класичний приклад цього подають праці Іони та Пітера Опаїв. У праці «Традиції та мова школярів» («The Lore and Language of Scholchildren») вони стверджували, що загадки зі шкільного подвір'я можуть переходити в незмінному вигляді через кілька поколінь. Дякуючи тому, що час навчання школярів коротший за час життя лозі, носіїв королівських прислів'їв, що цитувалися вище, рима, що передається протягом 130 років, пройде через двадцять поколінь школярів, скажімо, 300 оповідачів: це відповідає

періодові, більшому за 500 років серед дорослих²⁴. Цей розрахунок зміцнює точку зору, що тяглість, яку підтримує енергія такого безперервного відновлення, потребує більшого тлумачення, а не зміни. З 137 речитативів, зафіксованих 1916 р. у праці Нормана Дугласа «Ігри лондонської вулиці» («London Street Games»), Опаї знайшов 108, що були поширені й у 1950-ті рр. Ось приклад з віршиком про гренадера: в Опаї була версія, яка має сталі основні елементи, що сягають корінням 1725 р. З іншого боку, особисті спогоди присутні й у неписьменних суспільствах, хоча найбільший клопіт та інтерес викликає її роль у суспільстві письменному. Чи є особисті спогоди просто старечим мурмотанням про старі добрі часи? І так, і ні.

Найбільшу критику істориків-документалістів викликає те, що спогоди відомих людей надто легко відкриті до зручного самовиправдання *ex post facto*, а пам'ять малознаних осіб має схильність до прогалин. У кожному разі пам'ять — горезвісне ненадійне свідчення, якому не можна довіряти порівняно з неживими й незмінними документальними записами протягом усіх минулих років. Перший аспект, наскільки можуть свідчити полиці політичних автобіографій, добре використаний, другий — не вельми, бо документальні джерела передані нам у спадщину не так довільно й несвідомо, як можна подумати.

Дні, коли п'ятий граф Роузберрі довірив свої найпотаємніші думки щоденникові, коли керування державою означало, що представники окремої групи, склад якої можна визначити, думали й писали рукою папери, коли історик міг обґрунтовано сподіватися знайти та прочитати всі ці документи й вирішити, що він міг би їм довіряти, закінчилися сторіччя тому. Відтоді зростання обсягу офіційних паперів зробило їх потік неконтрольованим. Постає потреба відбору документів для збереження. Внаслідок цього «селекціонери» систематично виконують свою роботу, й тому те, що зберігається в офіційних архівах, свідомо чи несвідомо, часто спотворене через навмисний або просто несвідомий добір (того, що зберегти, а що спалити), може мовчати й вводити в оману, як й інші джерела. Довго служитиме уроком повна невідповідність між свавільною і дедалі закритішою політикою збереження архівів британських урядових відомств і відкритим доступом до британських справ через американські архіви на підставі Акта про свободу інформації. Наприклад, під час війни за Фолклендські острови в 1982 р. папери, що стосувалися раніших суперечок, й особливо позиції міністерства закордонних справ у 1930-ті рр., які кидають тінь сумніву на обґрунтованість за-

конності британських претензій на владу над островами, раптово вивели з загального доступу, хоча уважні та, як виявилось, слушно недовірливі історики встигли зробити копії, що, як відомо, потрапили в пресу, попри велике незадоволення місіс Тетчер.

Судовий процес Олівера Норта, помічника президента Рейгана, який облаштував темні справи іранських і нікарагуанських «контрас», став сенсаційною ілюстрацією фіаско поширених тверджень традиційних істориків щодо документів. Чудова зала судових засідань з фантастичною назвою «Fawn Hall»* була свідком пізніх сесій, чула привабливу секретарку містера Норта, яка тихо виносила документи з Пентагону в черевиках і спідній білизні, й дізналася про спробу Норта не залишити жодних документальних слідів, відсилаючи повідомлення комп'ютерними мережами. На його біду, стерті з комп'ютерної бази повідомлення вдалося відновити. Але все починалося з усної розмови, хоч і через електронно-інформаційну технологію, на етапі ухвалення першого рішення. Коли документи все ж таки зберігаються й з'являється можливість їх прочитати, вони часто повертають нас до рішень, схвалених у телефонних розмовах.

Час від часу різниця між усним оригіналом і його письмовим відповідником — офіційним текстом випадково виринає на поверхню. За часів Великої депресії у Великій Британії під проводом судді Мак-Міллана працювала комісія з фінансування. Опубліковані матеріали засідань комісії широко цитуються в стандартних працях з цього періоду. Одна з них — «Політики і занепад» («Politicians and the Slump») Роберта Скідельського²⁵. Особливо істотним у праці комісії було свідчення Монтеґю Нормана, керівника Банку Англії. Публічна версія виступу Нормана не збігалася зі змістом того, що він сказав насправді. Усне висловлювання Нормана було істотно зредаговане для протоколу. Ми випадково дізналися про це. Примірник дослівного запису в Державному архіві знищили, але другий примірник зберігся в архіві Банку Англії, де історик економіки, шукаючи щось інше, випадково на нього натрапив.

Добре відомо, наскільки чиновники Департаменту Сполучених Штатів Америки мусили переробити усні промови великого полководця «холодної війни» й держсекретаря Джона Фостера Даллеса. В архіві Конгресу вважали за аполітичне виносити такі гострі мірку-

* В автора йдеться про багатозначність слова «fawn»: і «жовто-коричнева», і «слугувати», що дає змогу розуміти цю назву й за кольором інтер'єра, й як місця, де вислугуються.

вання щодо союзників Сполучених Штатів, що їх містила відповідь Даллеса фінансовій комісії, де твердилося, що «всі французи мають коханок і продають непристойні листівки», але, попри це, «Франція є добрим шматком нерухомого майна» (його *obiter dicta** про Німеччину та Британію також стали відкриттям).

Отже, ми можемо повернути зброю противника проти нього самого. Можна твердити, що насправді усна спадщина, чи то записана на плівку (без купюр Ніксона), чи то здобута в експедиціях з вивчення племен адміралів і держсекретарів, ближча до першоджерела. Їй, звісна річ, загрожують ті самі серйозні проблеми, що й сучасним документальним джерелам, але інакше. Спільним є те, що й усну традицію, й офіційні папери можна спотворити (як це сталося з вилученням з Державного архіву частини інформації у справі Фолклендських островів), але проблеми неправильного використання усних даних легше врахувати й розв'язати.

На додаток до неправильного використання, чого можна уникнути, існують дві загальні проблеми критичного підходу до джерел, які впливають на усну спадщину, й позбутися їх неможливо. По-перше, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, який видається неминучим у змішаних культурах. Існує герменевтичне повернення письмової точки зору в усні свідчення неписьменної людини. Це явище здебільшого властиве в дуже напружених контекстах, таких як контекст колоніальних сутичок або наведений вище зібмабвійський приклад входження до усної культури інтерпретації Рейнджера. Другий аспект такого впливу по-іншому згубний. Річ у тім, що панування письмової форми розбиває й фактично нищить усні форми існування спогадів. Найвідоміші приклади подає музика. Ральф Воган Вільямс, Персі Грейнджер і Бенджамін Бритен були серед інших композиторів початку ХХ ст., хто збирав і/чи використовував народні пісні у своїх власних творах, які адаптували й зафіксували для нащадків оригінальні пісні саме в часі припинення їх існування в первісному вигляді. Деякі з найшанованіших сучасних збирачів, наприклад Еван Мак-Кол, які врятували та надали нове дихання значній кількості шотландських і північно-англійських народних робітничих пісень і балад, пішли далі й стали також засновниками жанру. Вони робили це майстерно: слухачі та інші виконавці не могли відрізнити новотвори від записаних пісень. Отож, те, що тепер можна почути в барі у Керрі чи Гелавей, майже обов'язково

* Сказане мимохідь, між іншим (лат.).

пройшло крізь цикл герменевтичного опрацювання. Але ці проблеми можна передбачити й зарадити їм за допомоги критичної методики, а зробити це, либонь, легше, ніж стосовно документальних джерел, позаяк ранкеянське джерело спотворюється винайденням традиції навіть ще до того, як струментитиме з-під землі. Що ж до загального пригадування інформантом свого життя, яке будується навколо того, що він сам вважав за важливе, ми маємо змогу отримати те, що є, здається, історичним документом у найчистішому вигляді.

Біохімія пам'яті й дотепер вивчена недостатньо. Але дослідження різних видів пам'яті дедалі більше сходяться в тому, що довготермінова пам'ять, особливо індивідів, які вступили в життєвий період, що його психологи називають «перегляд життя», може бути неймовірно докладною. Люди оволодівають «сукупним інформаційним фондом», сповненим особистим відношенням. Цей фонд обмежується їхнім соціальним контекстом, вочевидь, формує особисту ідентичність і володіє гідною подиву стабільністю. Це, як зауважує Девід Ловенталь, особливо слушно для сильних, підсвідомих спогадів з дитинства, коли людина бачить і запам'ятовує саме те, що відбувається, а не те, на що очікують, як у випадку дорослих²⁶. Перегляд життя — кінцевий продукт періоду існування пам'яті. Стабільний нарратив життєвого перегляду в сукупності інформації є початком довготривалої усної традиції. Наведений вище сюжет про побут мого діда у великій садибі — одна зі складових часток традиції.

Використання ось таких спогадів і стало найбільшим внеском, що його зробили історики на кшталт Пола Томпсона. Це соціальні історики, й вони використовують усні дані, аби надати голос тим, хто позбавлений його в документальних записах. Усні дані, хоча вони не є радикалізуючим інструментом, у сучасному суспільстві широко використовувалися істориками з радикальними намірами, як каже Томпсон у перших рядках своєї праці «Голос минулого» («The Voice of the Past»): «Уся історія зрештою залежить від її суспільної мети», й усна історія найкраще реконструює прагнення та деталі життя пересічних людей для тих, хто хоче цим займатися. Це у стилі Мейг'ю, який записував життєписи лондонської бідноти у 1850-ті рр., Чарльза Бута, який вивчав життя та працю лондонців між 1889-м і 1903 р., і дослідження бідноти Йорка в 1901 р. Сибаме Роунтрі. Така мета почала панувати в практиці усної історії, заснованої на пам'яті, в сучасній італійській історії²⁷.

Що може дати особиста пам'ять, так це свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб. Вона уможлиблює

створення історії малих груп, як у праці Біла Вільямса про манчестерських євреїв, а також географічно малих територій: локальної історії сіл чи навіть окремих вулиць. Вона дає історикам можливість створювати те, що антрополог Кліффорд Гірц назвав «насиченим описом»: щільно усяяні фактами й портретами тексти, які дозволяють проводити ґрунтовний антропологічний аналіз.

Проте, коли залишити осторонь ідеологічні симпатії чи потенціал структурного аналізу, навіть враховуючи, що усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії, скептики однаково порушують питання, наведене на початку статті. Усна історія може бути плідною, може бути ілюстративною, навіть історично визвольною, але чи можна на її основі робити пояснення? Усна спадщина дає можливість глибокого описового відтворення, наприклад, того, що означало бути бідним мексиканцем, за допомоги шедевра Оскара Люїса «Діти Санчеса» («The Children of Sanchez»), але саме вона в остаточному рахунку потрапляє у пастку дрібного масштабу; і тут не слід шукати рушійні сили пояснювальних теорій історика²⁸.

Доброю перевіркою цього твердження буде звернення до монографії самого Пола Томпсона «Едвардіанці» («The Edwardians»)²⁹. Ця праця є спробою відтворення тканини й відчуття життя напередодні Першої світової війни. Це доба рожевого романтизму в народній пам'яті, коли до чаю подавали мед, церковний годинник у Гренчестері ще показував за десять три, коли Бог спочивав на небесах і все було гаразд зі світом, що його війна знищила дощенту. Втім, Томпсон хоче сказати: так було лише для дуже небагатьох.

Основа книги — п'ять епізодів із едвардіанських дитинств. Вони підібрані таким чином, щоб показати кожную суспільну верству: від дуже багатих до зовсім бідних. Сюжети тісно пов'язані з архівними записами процедури відбору, що спричинила обрання тих чи тих індивідів. Ці портрети неймовірно яскраві, але не несуть основного навантаження бачення тих років самим Томпсоном, який визначає їх як едвардіанську кризу: час панування консервативних класів у підході до ірландського питання та серйозних і широких робітничих хвилювань 1911–1914 рр. Але, хоча ці епізоди є чудовою ілюстрацією, відчувається, що дослідження Томпсоном аспектів нерівності в суспільстві, його ставлення до рушійної сили кризи й усіх масштабних даних, на яких ґрунтується цей рівень книги, тримається на письмових джерелах.

Так, у цьому сенсі я приймаю бік критика. «Едвардіанці» — не

виправдання надзвичайно перебільшених вимог до усної історії, написаної на підставі особистих спогадів. Але тоді, як засвідчив приклад з усною традицією, завищені очікування не виправдовуються. Сила усної історії — це сила будь-якої методологічно компетентної історії. Вона залежить від діапазону й розумності використання багатьох типів джерел, які поєднуються. Цей обов'язок стосується не лише усних істориків як практиків нижчого мистецтва. Вище я показав, що рух до постписьмової, по-новому глобальної, електронної усної й візуальної культури спростовує професійну самооцінку традиційної історіографії, що ґрунтується на документах. Усі історики рівні перед цим викликом.

Особисті спогади дають історикові можливість зробити дві речі. По-перше, бути повноцінним істориком — істориком, який може скористатися відповідними джерелами для вивчення сучасної історії в повному масштабі й з урахуванням усіх проблем. Жоден історик, який вивчає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також, можна додати, фотографічні й кінематографічні джерела). У цьому випадку він нічим не відрізняється від соціального історика, який вивчає циган. Як зазначив Вансина, усні свідчення спонукають до перевірки інших джерел, і навпаки, останні слугують до перевірки перших. Також вони можуть показати деякі неприступні в інших джерелах деталі й у такий спосіб стимулювати історика до перевірки інших даних новими методами. Саме це й сталося в розважаннях Пола Томпсона про класи в «Едвардіанцях». Це сталося й тоді, коли Дональд Реґан, який керував штатом Білого дому за президентства Рейґана, опублікував на своє виправдання звіт про період своїх повноважень і боротьбу з місіс Ненсі Рейґан. Як наслідок, серед інших конкретних деталей світло денне побачив той факт, що вибір часу підписання Договору про ліквідацію ракет середньої і малої дальності у грудні 1987 р. фактично продиктував особистий астролог місіс Рейґан, чого годі й шукати в офіційних паперах. Те саме сталося з проведенням Кристофером Лі дослідження формування британської оборонної політики, починаючи з 1945 р., яке готується до друку.

Це тема, для якої офіційні документальні записи у кожному разі недоступні на підставі гнучкого британського правила «тридцять з гаком», за яким чинний уряд може за своїм бажанням визначити довший за тридцять років період секретності певного кола урядових паперів, кращим прикладом чого є справи оборонної політики. Місіс

Тетчер приписують думку, що не слід друкувати нічого пов'язаного з діяльністю британських агентів у царській Росії, аби не допомагати ворогам. Саме вона виступала за поправку 1989 р. до Закону про офіційні таємниці. Повернімося до Кристофера Лі. Багато років працювавши кореспондентом Бі-Бі-Сі з питань оборони, він досяг становища, яке давало змогу отримувати інформацію від власних героїв і користуватися в них довірою. Записи його інтерв'ю з усіма головними діячами в цій галузі самі набули статусу живого документального джерела. Його книжка буде працею, яку не зміг би написати жоден історик — вихованець університету. Вона надасть радикально нового погляду нашому розумінню істотних змін за часів втрати Британією колишньої могутності. Усні матеріали входять до того, що професор Гекстар називає «другим записом», швидше за інші види даних. Здатність Лі зібрати, прочитати й інтерпретувати «перший запис» значною мірою ґрунтується на його володінні вельми своєрідним і незвичним «другим записом»³⁰. Це не робить його істориком нового типу, а навпаки. Багато істориків ХІХ ст. були аматорами в тому сенсі, що писали й жили переважно поза стінами Академії. І в минулому, і тепер польова робота — безцінне доповнення до кабінетної роботи.

По-друге, існує й зворотний ефект. Володіння багатим і розмаїтим «другим записом» — приміром, через особистий досвід, а не через інтерв'ю — може зробити історика надзвичайною людиною. Наведемо як приклад істориків, які вивчали залізницю. Едріен Вогон працював сигнальником на великій лінії між Лондоном і Вест-Кантрі. Він пережив період скорочення і закриття в 1960-ті рр., спостерігав витіснення старих методів праці й відкидання майстерності, кілька разів сам був звільнений і потім вирішив описати той світ, який утратив. Його перші праці «Ранок сигнальника» («Signalman's Morning») і «Сутінки сигнальника» («Signalman's Twilight») були текстами споми-нів. Але позаяк у нього розвинулися навички історика, Вогон поглибив своє дослідження і став тепер автором видатної нової біографії самого Брунеля, збагаченої поінформованістю й компетентністю Вогона в царині залізничних ліній³¹.

Наступний і останній приклад, який також бере початок із гніву на руйнування майстерності, знаходимо в книзі майстра-тесляра, яка присвячена архітектурі. Роджер Коулмен походить з родини високо-професійних майстрів з північного Лондона. Він став теслярем, але в процесі своєї праці потерпав через зниження попиту й кваліфікації в будівничій справі. Коулмена розлютила пиха й технічна неком-

петентність архітекторів, від праці яких він залежав і яким ніколи не спадало на думку поцікавитися його поглядом. Так розпочалася запекла битва, подібна до колоніальних битв з винайденою традицією, в якій майстер удавав, що він темний і забитий, й ухилився від співробітництва, а все диктували виховані на книжках архітектори-білоручки.

Чи завжди так було? Покликаний своїм «другим записом», Коулмен розпочав тривале дослідження мистецтва і праці. Заглибившись у тему, він, як і Вільям Моррис, оволодів загальними навичками майстерності історії та критики. Але в його яскравій книзі «Мистецтво праці: Епітафія майстерності» («The Art of Work: An Epitaph to Skill») конструктивні уривки не можна відокремити один від одного. Ось автор запитує, чому Вільям з Сенса був єдиним, хто потерпів у нещасному випадку під час реставрації Кентерберійського собору. Відповідь — він був одночасно і головним підрядником, і кваліфікованим майстром — свідчить, що поділ праці не був тоді таким, як тепер. Ця думка пронизує текст, в якому Коулмен намагається відтворити занедбану культуру теслярства. Праця ґрунтується на його власній кваліфікації, на знанні, засвоєному в усній формі від старших людей. Коулмен описує практичну працю зі створення нового вікна: як позначати й використовувати «прутики» (якими тесляр переносив точні розміри отвору в цегляній кладці на віконну раму). Такого прийому я не зустрічав раніше. Все це звучить прозаїчно, але має користь. До того ж текст Коулмена в дивний спосіб робить навіть більшу справу. «Прутики» тесляра поєднують в одне братство Вільяма з Сенса, Віляра де Гонкура (проектувальника та будівника церков, чий середньовічний підручник є у певному сенсі безпосередніми попередниками книги самого Коулмена), анонімних теслярів XVIII ст., які працювали для Ванбру і Джона Вуда Молодшого (анонімних до того часу, доки не дізнаєшся, де шукати їхні приховані знаки), своїх старих учителів і нове вікно. Опис процесу праці над сучасним вікном розміщує історично й аналітично кожен аспект операцій, яких зазвичай не добачають, бо недооцінюють³².

Деякі історики вважають, що їхня праця — описувати й, можливо, тлумачити, чому те чи те сталося в минулому. Це необхідне, але недостатньо виправдане. Існує ще два важливі компоненти ремесла історика. Слід пояснити тяглість. Історична тяглість, особливо в усних культурах, вимагає більшої уваги, ніж зміни. Традиція — це процес, вона живе лише в нескінченному відтворенні. Вона живе кипучим життям у своїй позірній сталості. По-друге, завдання історика — пере-

конати читача у своїй методологічній компетенції. Продемонструвати усвідомлення пасток, що їх розставила винайдена традиція, а отже, у пропонованих поясненнях історик також повинен показати, що значило перебувати в тому часі — бути бардом в гомерівській Греції; селянином в Африці до приходу туди білих; знесиленим машиністом вікторіанської епохи; керівником штату Білого дому за Рейгана; а коли це неможливе, сказати про це та пояснити чому.

Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці насамперед звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле і сучасне. Без доступу до таких ресурсів історики в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, чахнутимуть у рамках розуміння, обмеженого їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мерехтливій плямі світла під самотнім ліхтарем на незахищеній від вітру темній вулиці.

Усна історія: що нового?

Що нового можна сказати про дослідження в галузі усної історії, озираючись на десять років, що минули від часу першого видання цієї книги? Теза цього додатка — хоча немає потреби істотно переробляти оригінальний текст, до нього можна додати кілька важливих речей. При цьому тяглість у доречності чільних тез особлива. Це посилена, інтенсифікована тяглість, що лежить на поверхні серйозних, хворобливих змін самоусвідомлення західного суспільства, як у предметах, що обговорюються, так і в способах новочасної комунікації. Це тяглість, що існує завдяки — а не за їхнім браком — змінам.

Разом ці зміни є великими викликами для тих, хто прагне зрозуміти сучасну історію, і вони можуть поставити догори ногами інші, з довшою традицією, підходи до історіописання. Справді, маємо свідчення цього ефекту. Втім, їхній вплив на практики усної історіографії є великим, але не деструктивним. Радше навпаки. Попри все, останнє десятиріччя підсилило оригінальний заклик до рутинного включення технік усної історії до канону знання кожного сучасного історика. «Пам'ять творить нас, ми творимо пам'ять», — написала Елізабет Тонкін в есеї, який блискуче демонструє значний потенціал методу усної історії за умов зростання і поглиблення відчуття слабкості традиційного, документалістичного історіописання.

Як зауважив Коллінгвуд, усі події мають внутрішній і зовнішній вимір: думки, що керують ними, і зроблені кроки. Аби зрозуміти відповідь, слід відтворити питання, на яке вона була відповіддю. Тонкін показує, що ми маємо пам'ятати й енергійно працювати саме так, якщо хочемо, щоби нам повірили³³. За умов загальної кризи методології, основи й техніки усної історії можуть позбутися останніх ознак еретичності. «Методологія усної історії не просто важлива для перевірки надійності спогадів старих леді і джентльменів», — пише Ерик Гобсбаум в есеї, який розглядає проблему на ширшому тлі загальної кризи. Тепер немає ані ортодоксій, ані ересей, але щоразу глибше усвідомлення того, що історія продукується задля мети, яка має бути знаною — на чому й наполягала усна історіографія від часу її бурхливого, войовничого дитинства³⁴.

«Книжка сміху і забуття» («Book of Laughter and Forgetting») Мілана Кундери починається з історії однієї світлини. Ідеться про фото чехословацького комуністичного проводу 1948 р. на балконі на площі Старого міста в Празі. Владимір Клементис, який під час нацистської окупації переховувався на Заході, запропонував свого хутового капелюха провідникові промосковської фракції й новому чеському лідерові Клементу Готвальду. Світлина стала листівкою. Але за кілька років Клементис був страчений. Його образ вибілили на всіх фото; усе, що залишилося від нього, — його капелюх на голові Готвальда. Кундера висновує мораль: «боротьба людини з владою є боротьбою пам'яті з забуттям».

Дослідник доколоніальної Африки Девід Вільям Коен починає свою заплутану, але блискуче провокаційну книжку в 1994 р. з цитати Кундери. Він робить це у спосіб, близький до заклику істориків до самосвідомості у моєму оригінальному есеї. Історія, зазначає Коен, твориться задля багатьох цілей, і всі вони є лише частиною цілості, яку треба оповісти. Історія стосується «реконструкції, а також осягнення багатошарових процесів і програм забуття й відтворення, які включають акт нарації Кундери і мій власний акт прочитання Кундери, так само як і акт вибілення образу»³⁵. Усна історія, як переконує Коен, є «багатошаровою» (за його влучним спостереженням, яке підкріплюють приклади з історії Африки) і схожою на судову експертизу: бо серед випадків, які обговорює Коен, один із перших описує детективне зацікавлення метаісторії в мікроісторії мовчанки однієї жінки.

Ще дитиною Камелу Теолі тяжко травмувало внаслідок нещасного випадку на млині в Ловренс, Массачусетс. Але вона не казала ані

синові, ані доньці, чому це сталося й як. Коен звітує про історичне відтворення забороненої історії страйку на млині 1912 р. Відтворення є багатопаровою, багатоджерельною працею. «Моя мама не згадувала своє минуле, бо вважала, що це може завдати нам шкоди», — розповідав її син Полові Ковен, історичу, студії якого у 1976 р. пробудили в громадській свідомості втрачену пам'ять про страйк 1912 р. Коен відтворює, як Ковен описував Камелу Теолі її синові. Роль Ковена також є частиною історії, так само як я описував роль Теренса Рейнджера у творенні історії Зимбабве. І Коен, і я погоджуємося, що метаісторіографія, як Коен назвав би її, є обов'язковою складовою праці усного історика: відтворення і пояснення забуття й пам'ятання для сучасної мети. Останні десять років подали більше прикладів, як це робити. Забуття і пам'ятання завжди мають два боки: мовчання робітників млина ілюструє приборкання пам'яті; «зручна історія» Рейнджера — небезпеку вигадування минулого, умисно, з пропагандистською метою, чи неумисно, через недоліки в методології.

Події останніх десяти років спроектували це послання до Африки і не тільки. Близький до занепаду авторитарний режим Роберта Мугабе створив атмосферу страху і конформізму, в якій «зручні» версії минулого Зимбабве так поширилися, що ми вже можемо загубитися в них. Рейнджера (1967 р.) інтерпретація повстання 1896–1897 рр. так блискуче заперечена в дотепер неспростованій статті Джуліана Коббінга, як ми вже писали, має бути відслідкована, врахована й повернута в обіг польовою роботою про партизанську війну за незалежність. Джерела замулені. Справді, у пізнішій праці з відповідною методологічною і джерельною широтою Рейнджер рухається вперед і висуває погляд про революційну націоналістичну свідомість зимбабвійських селян у партизанській війні, безсумнівно, близьку за духом до панівного режиму³⁶.

На щастя, дехто з тих, хто вірить у «значущість того, що люди говорять і роблять», прослизнули у Зимбабве через вузьку щілину між незалежністю і тотальним контролем за польовими дослідженнями. Норма Кригер засвідчує усвідомлення багатопарової природи її предмета вивчення та нашого легітимного інтересу до неї всередині нього. Отже, вона самостійно провела два роки польових досліджень усної історії, описуючи та обговорюючи з читачами її слабкі та сильні сторони³⁷. Така історія не є «зручною» під кутом зору містера Мугабе. Ми зустрічаємо заляканих селян, стероризованих обома сторонами, і насамперед партизанами, які оголошують себе їхніми визволителями: і немає жодної революційної свідомості як підстави політичної

мобілізації. Дослідниця продовжує злушувати шар за шаром. Як вишло, що Рейнджер і Лен міркували по-іншому? Сміливо (знаючи про статус Рейнджера у мугабійському Зимбабве і його ж статус у Північноатлантичній академії), Кригер відмежується від їхніх аргументів, проте — як того вимагає методологічний стандарт усної історії — не висуває аргументів у їхніх категоріях, але на логічно вищому рівні неадекватності самих їхніх свідчень і методів³⁸. Це є найважливішим питанням, яке стосується фахової ідентичності історика. Щілина для дослідницьких можливостей, крізь яку прослизнула Кригер, уже зачинилася. Її коректив до фаустівської умови, від якої вона відмовилася, викликає в кожного запитання: чи зimbabweвці коли-небудь відновлять свою історію у спосіб, важливість якого для збереження соціальної ідентичності так переконливо показала Елізабет Тонкін? Це безпосередньо стосується способу, в який здійснювалося перше дослідження. Але за останнє десятиріччя більша гра відбулася на південь від Лімпопо.

Від часу закінчення апартеїду, протягом 1990-х рр., тривала запекла боротьба за контроль над історією Південної Африки. Зрозуміло, інтерес викликав її расовий розвиток у доколоніальну добу. Русієм цього розвитку вважали «мфекане». Вже згадуваний Джуліан Коббінг звернув свій прискіпливий аналіз до трактування «мфекане» — постульованих великих міграцій, котрі визначили перебіг ХІХ ст. у регіоні, людських уламків, що їх викинув на поверхню вибух Чакового Зулуленда. Як твердить Коббінг, це міф. Ані більше, ані менше³⁹. Не демонізований Зулуленд, а радше грабіжницький ефект політики білих рабовласників був русієм. Але цей висновок не можна вважати «політично коректним», бо африканці знову трактуються як жертви. Хоча такою є реальність⁴⁰.

Теза Коббінга тут, як і в попередньому прикладі з винайденням зimbabweвської історії, звернена до довірливих істориків, які сприйняли й поширили наявні дані, без їх джерельної перевірки й усебічного вдумливого вивчення. Як наслідок, Коббінг прийняв на себе шторм, тоді як інші пожинали плоди. Дискусія про наслідки «мфекане» у вересні 1991 р., що відбулася у Вітвотерсрендському університеті, на якій Коббінг зустрівся зі своїми критиками, є черговим чудовим прикладом для нашого тексту. Нічого поза образом нового південноафриканського автостереотипу, висловленому в усіх типах історичних праць — стандартному підручникові для 10-го класу, — не було ставкою у суперечці⁴¹.

Хоча хмари надалі збираються над Південною Африкою, у ко-

лишній вітчизні Кундери, Абсурдистані для її мешканців, сміх і пригадування прийшли з «оксамитовою революцією», аби заступити собою тяжкі роки забуття останніх часів комунізму. Як не дивно, проблеми пам'яті стали центральними й злободенними у серці Європи, як і у серці Африки. Ці проблеми були вельми подібні. Нововизволені мали дати собі раду з суперечністю між їхніми особистими історіями тих років і героїчною офіційною версією. Не кожен був відважним членом «Хартії-77», навіть фаном панк-рокового гурту «Plastic People of the Universe», чиї пісні були блискавками, які вдарили в дахи замків. Але багато людей вийшло на вулиці у листопаді 1989 р., анонімні учасники велелюдних маніфестацій, які спричинилися до початку розмов мас з владою, попервах у Празі, а згодом в інших містах, як група акторів передала послання назовні з театру «Магічний ліхтар», де засідали Вацлав Гавел та імпровізований провід Громадянського форуму⁴².

Чехословацькі події злилися з потоком, що зламав двері Ленінської верфі у Гданську в Польщі 1981 р., змив у могилу подружжя Чаушеску ще до закінчення європейського *annus mirabilis** 1989-го і затопив раніше сподівання Горбачова на реформування ленінського соціалізму в невдалому путчі серпня 1991-го. Коли багато з того, що трапилося, могло загубитися, якщо його не зафіксувати одразу, це вимагало спритного розгортання форм історіописання, звичних для Сахари, але порівняно нових для Центральної Європи⁴³.

Три типи усних історичних праць розквітгли на кам'янистому ґрунті радянського комунізму за останнє десятиріччя. Перший — безпосереднє спостереження за тим, як відбувалися революції, на підставі експертного знання й журналістських уражень, з яких одними з найпомітніших і прискіпливих були тексти Тимоті Гартона Еша⁴⁴. Другий — включене спостереження у повільнішому часі. Перебування в Росії в часи змін та особиста участь у празьких подіях дали можливість Ернестові Геллнерові також виступити з аналізом нових посткомуністичних ідентичностей, і запропонувати мудріші роздуми про природу і важливість «громадянського суспільства»⁴⁵. Для його читачів і його східноєвропейського предмета студій щасливим випадком було те, що про це писав оригінальний теоретик, котрий замолоду створив одну з визначальних праць з соціальної антропології Північної Африки й котрий щойно досліджував взаємини політики й антропології⁴⁶. Третій — і це дещо незвично, але

* Букв.: рік чудес (лат.).

деякі лідери революції погодилися висловити свої враження про те, що вони робили, одразу після реалізацій цих дій, але ще до того, як позбулися своїх посад⁴⁷.

Це були ризиковані спроби, і приклад «історії сучасного» Гартон-на Еша не був сприйнятий легко. Але його яскраві репортажі можна захистити від критики не лише за його власними методами аналізу або за красу стилю, а й тому, що, як у випадку Кригер в Зимбабве, ми можемо побачити й оцінити його вміння та джерела⁴⁸. Важливість наявності цього доступу найкраще зрозуміла у разі її відсутності, й останнє десятиріччя швидко надало багато прикрих прикладів.

Потік досяг Балкан, і принесена ним метаморфоза стала руйнівною. Після того як міністри закордонних справ Європейського Союзу не спромоглися додержати слова втримати силою Мілошевіча від бомбардування Дубровніка у листопаді 1991 р., він рушив далі⁴⁹. З карколомною швидкістю мешканці космополітичного Сараєва занурилися у братовбивчу війну. Загибель Югославії вразила неохоче заангажований зовнішній світ, також і тому великою була привабливість чітких пояснень. Журналіст Роберт Каплан відвідав регіон і провів інтерв'ю, яке позірно виглядало подібно до Ешової техніки «сучасної історії», але без знання мов або підставового розуміння ситуації регіону. Його погляди, які викликали значну увагу, і не лише в Овальному кабінеті Білого дому, оприлюднені в книзі, яка запропонувала те, що Вільям Хеген зичливо окреслив як «есенціалізований» погляд на етнічну жорстокість у регіоні⁵⁰. «Балканські привиди» («Balkan Ghosts») розповідають нам, що ми маємо справу з найновішим виявом давнього вулкану ненависті, і цей погляд з певністю вплинув на західну політику щодо регіону (як у ранішому прикладі книжка Рейнджера вплинула на тактику родезійської армії у війні в буші). Коли ці люди безнадійно занурені в етнічну ненависть, чого б нам втручатися?

Насправді, як задокументував Гленні й занотував Хеген, існували суто історичні специфічні причини, чому інтелектуали балканських країн наприкінці XIX ст. після розпаду Османської імперії зміцнювали свій вплив найуспішніше за допомоги того, що Хеген назвав «націоналістичним типом продукції» («збагачення і підвищення статусу через слугування буржуазній національній державі»)⁵¹. Навіть більше, схильність розпачливих аутсайдерів до розглядання кожної нової кризи як вибуху (від Країни до Далмаційського узбережжя до південної Боснії, до Сараєва, до Сребрениці, до Косова, до Чорногорії тощо) визначило нерозуміння ними того, що Балкани є

взаємопов'язаною цілістю, де тиск на одну частину викличе реакцію в іншій⁵². Знати це — значить, знати щось вельми звичне, написано, відоме про історію Балкан. Жоден метод не має монополії на чесноту. Але яскраві легковажні наративи можуть завдати істотної шкоди. Може, цікавіше розповідати, записувати й читати історії, ніж виконувати чиєсь домашнє завдання, але наслідки цього жакливі. Часом не вдається уникнути примусу вчити пропущені уроки ціною, можливо, фатальною, когось іншого.

Гостро й уїдливо Гартон Еш описує автомобільні затори з сяючих джипів міжнародних бюрократів з питань допомоги поруч із доведеними до відчаю жебраками на тротуарах: багаті, зарозумілі й дуже зайняті відвідувачі Приштини⁵³. Вимоги до дослідження тих, хто прагнув допомогти в такій ситуації, має стати посібником зі збирання усних свідчень. І книга має привабливо амбітну назву: «Дослухаючись до змін» («Listening for a Change»)⁵⁴.

Г'ю Слім і Пол Томпсон написали свою натхненну книгу за традицією руху за усну історію, аби надати слово позбавленим голосу, але також як корективу до проведення поганих досліджень радше, ніж не провадження їх взагалі. Їхній проект наставляє і застерігає водночас: «Є багато способів отримати користь від знання, що належить бідності, меншинам, безправним». І далі: «Студент антропології здобуває докторський ступінь і академічне зростання; консультант з проблем розвитку підписує черговий контракт; фоторепортер робить світлини незвичних людських облич; еколог отримує ефір у прайм-тайм. Але що з тими, хто щиро ділиться своїми поглядами і досвідом?». Здорова недовіра експертів була цеховим сентиментом, поширеним серед багатьох польових дослідників різних дисциплін, завжди вартим повторення; але що варто підкреслити у цьому есеї — це взаємозалежність між слухним гнівом і скептицизмом і загальною кризою історіографічного методу в 1990-ті рр.

Зацікавлення і потреби усної історії, як підкреслювалося в початковому есеї, були зінтегровані зі структурою викладання історії. Коли за спонукою Джона Слейтера — одного з найвидатніших (і останнього) Головних інспекторів з історії у незалежній поставі Метью Арнольда — у 1985 р. була надрукована «Синя книга» («Blue Book»)⁵⁵, це все видавалося частиною битви між фактографічною, наративно цитативною і емпатичною історичною уявою. Ця гадана конфронтація була пройдена. І наратив, і емпатія рівною мірою опинилися під загрозою у загальній кризі. Публікація у 1996 р. Інспекторатом Ї Величності книги одного з тодішніх провідних фахівців з педагогіки

викладання історії свідчить, як далеко може посунутися рутинізація підходів і методів усної історії⁵⁶.

Жан Вансина, рясно цитований вище, характеризується на палітурці його автобіографії як «культурний герой» африканської історії. Центральним для його практики історичних досліджень є визнання сили систематичних сумнівів у вивченні нечітких усних стежок у тропічному лісі. Це стосується «того, що я вважав підставою обґрунтувань і досліджень в історії, і розміщує «незвичні» джерела африканської історії у цьому контексті». Розмірковуючи над своєю кар'єрою, він зазначав, що це було методологічною інновацією, якою він найбільше пишався⁵⁷. І це не в контексті Африки, але в головній течії викладання історії в Британії, що її цитує Крис Гасбендз за її здатність посилити пояснення та розуміння, і як найкращий шлях до безпечного звільнення учнівської історичної уяви. Чи може хтось собі уявити кращий комплімент?⁵⁸ Спільною темою (цитую Джона Слейтера) є те, що «історичне мислення переважно формує уми, а не соціалізує». Цей погляд гармонійно поєднується з тезою Коллінґвуда, що «ми викликаємо минуле як таке до життя шляхом пригадування та мислення історично, але ми робимо це, відокремлюючи його від сучасного, в якому воно зараз існує»⁵⁹. Нав'язлива одержимість усної історії прозорістю методів і доказів стала загальною справою у загальному захисті.

Серед усних істориків останнє десятиріччя розглядається як продовження продукування мікроісторій, котрі прагнуть видобути перлини зі стічної канами. Зрештою, як доводить Алессандро Портеллі, увага до таких студій одного життя, зроблених у відповідному «багатошаровому» стилі, щоразу зростає і здобуває вплив у ієрархії жанрів⁶⁰. За останнє десятиріччя, один із найретельніших соціальних істориків використав життя здольника, відтворене за великою кількістю перехресних джерел, для вивчення аграрної Південної Африки ХХ ст. з розмахом і зацікавленням у безпосередньому досвіді в небаченому дотепер масштабі⁶¹. Це глибокий наратив, який, за термінологією Елізабет Тонкін, пропонує точку опертя, навколо якої має рухатися цілий всесвіт соціальної пам'яті.

Що саме спричиняє цю позірно спонтанну міграцію істориків до такого типу історії? Певно, відчуття того, що ґрунт вислизає з-під ніг? У початковому есеї ми виявили корисність запозиченого Джеком Гуді у Маркса поняття способу комунікації (що складається із засобів і відносин комунікації). Останнє десятиріччя стало свідком революційних змін у засобах комунікації, які, у свою чергу, порушили нез'ясовані

питання про вплив на відносини комунікації у вужчому сенсі й про політичні асоціації та структури у ширшому. Поза сумнівом, мало місце те, що Джон Томпсон назвав «трансформація видимості» як результат нових засобів. Але з якими політичними чи соціальними наслідками?⁶² Це питання принципової важливості для сучасних істориків, тому що воно має захитати підвалини загальноновизнаних висновків від фактів до пояснень: звідси, я гадаю, ретельне копірвання у даних тонкої структури, які ван Онселен збирає та показує. Але ця тема має ширший відгомін.

Усі уряди, особливо, як кожен може відчутти, демократичні — з добрими намірами, — мусять формувати погляд на те, як ставлення можуть вплинути на політику; тому загальна криза статусу й ієрархії історичних джерел дається взнаки і поза спільнотою академічних істориків⁶³. Причину цього легко збагнути. Існує загальне припущення, що розширення кола підходів підважує попередні політичну активність і форми соціалізації. Якщо це так, це має підставове значення для того, як індивіди можуть розуміти і розуміють себе та як формують мережу своїх стосунків⁶⁴. Ще Єнс Райх, один із лідерів «Нового форуму», у німецькій революції 1989 р. відчув, що тодішня модель політичної мобілізації в НДР просто не підтверджувала тези преси про революцію. Так само наявність радіо, ТВ і магнітофонів серед бедуїнів Єгипту не зруйнувала, а радше підсилила наявні зразки соціальної комунікації (швидше підтримуючи погляд Ернеста Геллнера, що серед світових релігій іслам найкраще пристосований до опору руйнівним впливам гомогенізуючих, глобальних сил)⁶⁵. Зрештою, з того часу медіальна революція зробила чималий поступ. Наявність факсу дозволила демократично налаштованим студентам з площі Тяньаньмень зламати бамбукову завісу. Інтернет був засобом рекламування й організації перевороту в Мексиці в січні 1994 р., і навіть більше — в антиглобалістичних демонстраціях у Сіетлі в 1999-му. Але не всі ці приклади тотожні. Злочинці ховаються у кіберпросторі, що є чимось новим; але спосіб, в який вони самоорганізуються, наслідують добре знані мафіозні моделі, попри риторику «опору без проводу»⁶⁶. Отже, відповідь є така, що нині ми не знаємо напевно, як спосіб комунікації може вплинути на взаємини між ставленням і політикою. Вони напевно не є симетричними⁶⁷.

Мій початковий есей закінчувався кількома прикладами того, в який спосіб наявна ієрархія джерел переверталася догори ногами. Цю тезу можна повторити і через десять років. Не лише зараз зрозуміло, що писані, офіційні документи слід вважати провідними

свідченнями, доки не доведене зворотнє, але перенесення до неформальних ЗМІ істотних дискусій — американізація використання телефонів, — коли змінене далі, до електронної пошти, творить іронічний парадокс.

Електронне повідомлення не є ані першим, ані другим: ані свідомим, структурованим листом, ані бесідою. Нечіткий, квазітелеграфічний, скорочений спосіб письма, вбогий синтаксис, толерантність до друкарських помилок — усе це свідчення ефемерної природи спілкування у головах тих, хто спілкується. Як неслухно! Зараз виявляється, що електронний лист є настільки сталим записом, наскільки індивід може його залишити. Навіть знищений відправником, електронний лист зберігається у банках пам'яті серверів разом із трансакціями кредитних карток, записами телефонних дзвінків, податковими і медичними записами тощо і зберігатиметься там десятиріччями. Він так само публічний, як і листівка, і значно легше відстежуваний. Існування величезних можливостей відстеження телекомунікаційних та інтернетівських комунікацій у таємних служб (згадаймо англо-американську систему ECHELON, викриту в 1999 р. розлюченими французькими джерелами, які злякалися, що французькі компанії могли стати жертвами офіційно підтримуваного англосаксонського комерційного шпіонажу) означає, що майбутній історик з шанобливими задумами написання докладної метаісторії свого часу муситиме бути комп'ютерним інженером і, можливо, навіть хакером.

Наразі писана на папері сторінка є надалі найкращим засобом фіксування інформації через свою доступність і дешевизну. Справді, як наголошує Жан Вансина, усний історик мусить перенести свої дані на папір так швидко, як тільки можливо. Протягом ХХ ст. одна царина публічного життя масового писемного суспільства була залишена на усну фіксацію інформації, більше за інші. Йдеться про історію таємних служб і шпіонажу; і коли її частини потрапили у світ — героїчні успіхи урядової спецслужби та школи Сайфер в Блетчлі-парк, розкодування німецьких шифрів машини ENIGMA за часів Другої світової війни, наприклад, — наявний образ війни зазнав змін. Це було так, ніби відбитки пальців, невидимі в світлі денному, випадково почали світитися⁶⁸. Але без зафіксованих, засекречених записів, межі поширення чуток і спекуляцій надзвичайно широкі.

Чи був сер Роджер Голіс, голова таємної служби, російським агентом, чи ні? Одні твердять «так», інші «ні». Скільки зрадників було в Кембриджі? Три? П'ять? Більше? Такі питання забезпечують небідне життя постачальникам різноманітних інсинуацій і натяків і

добрий ґрунт для грандіозних теорій змови⁶⁹. Тому, коли, до зрозумілого здивування, у 1999 р. громадськість довідалася, що архівіст КДБ роками створював приватний архів, користаючи зі свого доступу до справ агентів, особливо під час їхнього переміщення з Луб'янки до нової резиденції КДБ на Московській окружній дорозі, і навіть більше, що і він, і сам архів був успішно інфільтрований Британською таємною розвідувальною службою, стала можливою задовільна перевірка різних чуток*. До безсумнівного задоволення Кристофера Ендрю, історика, який на доручення МІ-6 працював з цією людиною і з документами, стало можливим спростувати багато міфів, а для Ендрю — оголосити на телебаченні під час демаскування тепер уже старенької багаторічної радянської агентки**, що ніхто з колишніх радянських співробітників не може сподіватися, що їхні таємниці у безпеці⁷⁰.

За останнє десятиріччя усна історія й як техніка, й як стиль історичного канону подорослішала. Це означає, що вона втратила репутацію ненадійної екзотики, хоча, як усі сподіваються, не втратила своєї життєвої сили. Цим вона частково завдячує зусиллям її прибічників, частково — загальній кризі історіографії, зараз посиленою подальшими змінами в рамках способу комунікації. Цей есей показав, що внесок усної історії до загального захисту дисципліни надихає. Але важливо завершити цей текст, як і початковий есей, застереженням перед небезпеками помилок і переоцінки своєї ролі. Техніка вимагає вправного застосування й у грубих чи неуважних ру-

* Мається на увазі справа майора КДБ у відставці Василя Мітрохіна, який у 1992 р., щоб забезпечити собі спокійну старість, попрохав політичного притулку у Великій Британії (після неуспішного звернення до посольства США) в обмін на свій архів таємних матеріалів. Мітрохін створив архів протягом 1972–1984 рр.: користуючись своїм службовим становищем, він переписував найцінніші документи, що потрапляли до його рук, виносив їх із Луб'янки в шкарпетках і перевозив на дачі у бідонах з-під молока. Британська розвідка мусила проводити спеціальну операцію, щоб забрати цінні бідони з дачі Мітрохіна і переправити їх до Лондона, де до архіву було надано доступ історикові Кристоферу Ендрю. У результаті спільних зусиль колишнього радянського офіцера й британського історика у 1999 р. постала сенсаційна книга «Архів Мітрохіна», через яку було викрито велику кількість [колишніх] радянських агентів і отримано інформацію про плани й операції КДБ.

** Ідеться про Меліту Норвурд (1912–2005) — одну з найцінніших агентів КДБ у Британії, переконану комуністку, яка, зокрема, відіграла значну роль у вивідуванні технічних деталей британської ядерної програми. Викрито Меліту Норвурд було лише на пенсії у зв'язку зі скандалом Мітрохіна.

ках може швидко призвести до помилок. Полювання на балканських привидів, яких не існує, або їхнє зринання з бідонів для молока на дачі пана Мітрохіна ілюструє ці небезпеки: писане слово є останнім словом — як і перше. Але статус і потенціал мовленого слова показані значно виразніше, ніж раніше.

Примітки

- 1 Прикладом погляду з інших міркувань, але який виходить з тої самої відправної точки, є есей Генка Весселінга в цьому томі.
- 2 P.Tomphson, *The Voice of the Past: Oral History* (Oxford, 1978), p.63.
- 3 J.Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison, Wis., 1985), p.199.
- 4 D.F.McKenzie, «The Sociology of a Text: Oral Culture, Literacy and Print in Early New Zealand», in P.Burke, R.Porter (eds.), *The Social History of Language* (Cambridge, 1987), p.161-97.
- 5 Залізо також винайшли у Таїланді й, імовірно, біля Великих Озер у Центральній Африці; важливість близькосхідного відкриття полягає, либонь, у поєднанні з прирученням коня та вирощуванням пшениці.
- 6 Цей поділ запозичений з: J.Vansina, «Once upon a Time: Oral Traditions as History in Africa», *Daedalus*, 2 (spring 1971), pp.442-68, p.451.
- 7 Докладніше про видиме й приховане в історії луяна див.: G.Prins, *The Hidden Hippopotamus. Reappraisal in African History: The Early Colonial Experience in Western Zambia* (Cambridge, 1980).
- 8 Докладніше про дискусію навколо важливості прислів'їв див.: J.Obelkevich, «Proverbs and Social History», in Burke, Porter (eds.), *The Social History of Language*, pp.43-72.
- 9 David W.Cohen, E.S.Atiemo Odhianibo, *Siyaya: The Historical Anthropology of an African Landscape* (London, 1988) і рецензія в *African Affairs*, 188 (Oct. 1989), pp.588-9.
- 10 M.I.Finley, *The World of Odysseus* (Harmondsworth, 1962), p.34.
- 11 J.Goody, *The Domestication of the Savage Mind* (Cambridge, 1977), p.37.
- 12 J.Vansina, *Paths in the Rain-forest* (Madison, Wis., 1990).
- 13 E.E.Evans-Pritchard, *The Nuer* (Oxford, 1940); E.P.Tomphson, «Time, Work Discipline and Industrial Capitalism», in M.W.Flinn, T.C.Smout (eds.), *Essays in Social History* (Oxford, 1974), pp.40-1. Див. також: Jacques Le Goff, «Au Moyen Age: tempts de l'Eglise et tempts du marchand», *Annales*, 15 (1960), pp.417-33.
- 14 D. Henige, *The Chronology of Oral Tradition: Quest for a Chimera* (Oxford, 1974).
- 15 D.Cannadine, «The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition'», in T.O.Ranger, E.Hobsbawm (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983). (Див. український переклад: Кеннедайн Д. Контекст, виконання і значення ритуалів: британська монархія

- і «винайдення традицій» у 1820–1977 рр. // *Винайдення традиції* / За ред. Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера. — К.: Ніка-Центр, 2005.)
- 16 Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (London, 1988); Michael Ignatieff, «A Cry for Help — or of Release», *Observer*, 1 April 1990 (з приводу самогубства Бруно Бетельгайма 13 березня 1990 р.).
 - 17 Geoffrey A.Hosking, «Memory in a Totalitarian Society: The Case of the Soviet Union», in Thomas Butler (ed.), *Memory* (Oxford, 1988), p.115.
 - 18 «Про політичну та юридичну оцінку радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р.», доповідь на другому З'їзді народних депутатів СРСР голови комісії Александра Яковлева, 23 грудня 1989 р.
 - 19 *History in the Primary and Secondary Years: An HMI View* (London, 1985).
 - 20 Martin Kettle, «The Great Battle of History», *Guardian*, 4 April 1990, p.23.
 - 21 D.C.Dorward, «Ethnography and Administration: The Study of Anglo-Tiv 'working misunderstanding'», *Journal of African History*, 15 (1974), pp.457-77.
 - 22 J.Cobbing, «The Evolution of the Ndebele Amabutho», *Journal of African History*, 15 (1974), pp.607-31; J.Cobbing, «The Absent Priesthood: Another Look at the Rhodesian Risings of 1896–7», *Journal of African History*, 18 (1977), pp.61-84; J.Cobbing, «The Mfecane as Alibi: Thoughts on Dithakong and Mbolompo», *Journal of African History*, 29 (1988), pp.487-519; T.O.Ranger, *Revolt in Rhodesia, 1896–7* (London, 1979).
 - 23 T.O.Ranger, «Towards a Usable African Past», in C.Fyle (ed.), *African Studies since 1945: A Tribute to Basil Davidson* (London, 1976), pp.17-30.
 - 24 I.Opie, P.Opie, *The Lore and Language of Schoolchildren* (Oxford, 1959), p.8.
 - 25 R.Skidelsky, *Politicians and the Slump: The Labour Government of 1929–31* (London, 1967).
 - 26 D.Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge, 1985), pp.202-3.
 - 27 G.Levi, L.Passerini, L.Scaraffini, «Vita quotidiana in un quartiere operaio di Torino fra le due guerre: l'opportuno della storia orale», pp.209-24; L.Bergonzini, «Le fonti orale come verifica della testimonianze scritte in una ricerca sulla antifascismo e la resistenza bolognese», pp.263-8, обидві в: В.Бернардіні, С.Поні, А.Триулізі (eds.), *Fonti Orale: Antropologia e Storia* (Milan, 1978).
 - 28 Oscar Lewis, *The Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Family* (London, 1962).
 - 29 P.Thompson, *The Edwardians: The Remaking of British Society* (London, 1975).
 - 30 C.R.Lee, *Whitehall Warriors: Postwar Defence Policy Decision-making* (рогується до друку).
 - 31 A.Vaughan, *Signalman's Morning* (London, 1981) and *Signalman's Twilight* (London, 1983).
 - 32 R.Coleman, *The Art of Work: An Epitaph to Skill* (London, 1988).
 - 33 E.Tonkin, *Narrating our Pasts: The Social Construction of Oral History* (Cambridge, 1992), pp.97-101; R.G.Collingwood, *An Autobiography* (Oxford, 1939), pp.29-30.
 - 34 E.Hobsbawm, «On History from Below», in *On History* (London, 1997), p.206.
 - 35 D.W.Cohen, *The Combing of History* (Chicago, 1994), p.xiv.

- 36 D.Lan, *Guns and Rain: Guerillas and Spirit Mediums in Zimbabwe* (Oxford, 1985); T.O.Ranger, *Peasant Consciousness and Guerilla War in Zimbabwe: A Comparative Study* (Berkeley, 1985).
- 37 N.J.Krieger, *Zimbabwe's Guerrilla War: Peasant Voices* (Cambridge, 1992), pp.6, 32; ch.1, «Peasant Revolutions: Theories and Methods», pp.5-51; «Appendix: Field Research», pp.243-8. Варто згадати, що найважливішою подією десятиріччя була публікація автобіографії, напевно, найвпливовішого африканіста свого покоління: J.Vansina, *Living with Africa* (Madison, Wis., 1994).
- 38 Krieger, pp. 24-33.
- 39 Див. посилання 22.
- 40 J.Cobbing, «Grasping the Nettle: The Slave Trade and the Early Zulu», MSS, Sept. 1990.
- 41 J.Cobbing, «Debating post-Mfecane history: A Reply to Elizabeth Eldridge and Carolyn Hamilton», MS; «Overtuning the Mfecane: A Reply to Elizabeth Eldridge», MS paper at the 1991 symposium. Я хочу висловити подяку Джуліану Коббінгу за низку незабутніх дискусій, які відбувалися на пагорбі поблизу Грегемстауну в 1995 р. і відбивали боротьбу за мфекане.
- 42 J.Urban, «Czechoslovakia: The Power and Politics of Humiliation», in G.Prins (ed.), *Spring in Winter: The 1989 Revolutions* (Manchester, 1990), pp.117-22.
- 43 Фактично посилення контролю за польовими дослідженнями в Африці підштовхнуло соціальних антропологів, особливо з Кембриджського відділення, переорієнтувати їхні власні та студентські інтереси на Північну та Східну Європу. Тому, коли Ернест Геллнер прийшов, аби очолити відділення, воно вже засвоїло особливості польових досліджень таких учених, як Рей Абрагам (переорієнтований африканіст), Крис Ганн і Керолайн Гамфрі, а також їхніх учнів. Цей феномен заслуговує на цікаву метаісторичну докторську дисертацію, написану за прикладом книжки: A.Kuper, *Anthropologists and Anthropology: The British School 1922-72* (Harmondsworth, 1973).
- 44 T.Garton Ash, *We the People: The Revolutions of 1989 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge, 1990). Інший цікавий приклад аналізу тих самих подій: W.Echikson, *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe* (London, 1990). Недавно я був вражений працею: N.Ascherson, *The Polish August: What has Happened in Poland* (Harmondsworth, 1981), що є блискучим прикладом того, якою має бути праця такого типу.
- 45 E.Gellner, *Encounters with Nationalism* (Oxford, 1994); *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals* (London, 1994).
- 46 E.Gellner, *Saints of the Atlas* (London, 1969); *Anthropology and Politics: Revolution in the Sacred Grove* (Oxford, 1995).
- 47 Есея *Spring in Winter* згадано в п.42 цих приміток.
- 48 T.Garton Ash, *History of the Present: Essays, Sketches and Dispatches from Europe in the 1990s* (London, 1999). Це також стосується праці: M. Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (London, 1994).
- 49 Цей есей не про це, але варто подати кілька позицій для зацікавлених: M.Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (Harmondsworth,

- 1992); L.Silber, A.Little, *The Death of Yugoslavia* (Harmondsworth-London, 1996); G.Prins, *European Horizons of Diplomatic/Military Operations* (London, 1999), pp.23-31.
- 50 R.D.Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History* (New York, 1993); W.W.Hagan, The Balkans' Lethal Nationalism, *Foreign Affairs*, 78/4 (July/Aug. 1999), p.61.
- 51 Hagan, «'Balkans' Nationalisms», p.54.
- 52 M.Glenny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1809-1999* (London, 2000).
- 53 T.Garton Ash, «Kosovo: Anarchy and Madness», *New York Review of Books*, 47/2, 10 Feb. 2000, pp.48-53.
- 54 H.Slim, P.Thompson, *Listening for a Change: Oral Testimony and Development* (London, 1993).
- 55 Див. посилання 19.
- 56 C.Husbands, *What is History Teaching? Language, Ideas and Meaning in Learning about the Past* (Buckingham, 1996).
- 57 J.Vansina, «The Power of Systematic Doubt in Historical Enquiry», *History in Africa*, 1/1 (1974), pp.109-27.
- 58 Husbands, *What is History Teaching?*, pp.61-2.
- 59 J.Slater, «The Politics of History Teaching: A Humanity Dehumanised?», Special Professional Lecture, London Institute of education, 1998, p.vi; R.G.Collingwood, «Some Perplexities about Time, and an Attempted Solution», *Proceedings of the Aristotelian Society*, 26/150 (1926).
- 60 A.Porteli, «The Best Garbage Man in Town: Life and Times of Valtéro Peppoloni, Worker», in *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History* (Albany, NY, 1991), pp.117-18.
- 61 C. van Onselen, *The Seed is Mine: The Life of Kas Maine, a South African Sharecropper, 1894-1985* (Oxford, 1996).
- 62 J.B.Thompson, *The Media and Modernity* (Cambridge, 1995), pp.117-48.
- 63 Наприклад, починаючи з 1996 р. британський уряд розробляв і тестував методи довготривалих стратегічних розробок на підставі розуміння цієї — «історичної» — дискусії. Див.: G.Prins, «How Will Attitude Shape Politics?», Report CDA/HLS/WP095/1.0, DERA Farnborough, Nov. 1996.
- 64 A.Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge, 1991).
- 65 J.Reich, «Reflections on Becoming an East German Dissident, on Losing the Wall and a Country», in Prins, *Spring in the Winter*; L.Abu-Lughod, «Bedouins, Cassettes and Technologies of Public Culture», *Middle East Report*, 159/4 (1986), pp.7-12; E.Gellner, *Muslim Society* (Cambridge, 1981).
- 66 M.Joyce-Hasham, *Conspiracies on the Internet*, RIIA (forthcoming); D.Mann, M.Sutton, «Netcrime: More Change in the Organization of Thieving», *British Journal of Criminology*, 38/2 (spring 1998), pp.201-29.

- 67 Добре пояснення цього подано в роботі: J.Naughton, *A Brief History of the Future: Origins of the Internet* (London, 1999).
- 68 С.Andrew, D.Dilks (eds), *The Missing Dimension: Governments and Intelligence Communities in the 20th century* (Urbana, Ill., 1984); F.H.Hinsley, A.Stripp, *Codebreakers: The Inside Story of Bletchley Park* (Oxford, 1994).
- 69 Можна згадати хоча б Чепмена Пінчера і «Нігель Веста». Книжка P.Wright, P.Greengass, *Spycatcher* (Richmond, Australia, 1987) набрала привабливості «самвидаву» після невдалих спроб британського уряду заборонити її публікацію; попри це, вона справляє враження божевільних верзінь, чим вона, зрештою, і є.
- 70 С.Andrew, V.Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West* (London, 1999).

Історія читання

Роберт Дарнтон

Овідій радить, як читати любовного листа: «Якщо ваш коханець спробує примиритися за допомоги певних слів, написаних на скрижалях, які принесе вам розумний слуга, розмірковуюте над ними уважно, зважте його фрази і спробуйте здогадатися, чи він лише удає кохання, чи його благання справді йдуть від закоханого серця». Це неймовірно. Римський поет, мабуть, є одним із нас. Він говорить про питання, яке може постати у будь-якому столітті, яке існує поза часом. Читаючи про читання у «Мистецтві кохання» («The Art of Love»), здається, що ми чуємо голос, який промовляє безпосередньо до нас крізь відстань у дві тисячі років.

Але коли ми слухаємо далі, голос починає звучати трохи дивно. Овідій продовжує пропонувати методи спілкування з коханцем за спиною чоловіка:

Згідно з мораллю і законом чесна жінка має боятися свого чоловіка і бути оточена суворим наглядом... Але навіть якщо у вас буде так само багато наглядачів, як очей у Аргуса, ви можете надурити їх усіх, якщо маєте сильну волю. Наприклад, чи може хтось перешкодити вашій служниці та спільниці віднести вашу цидулку в її корсажі чи між її ступнею і підшвою сандалії? Припустимо, що ваш наглядач може викрити всі такі хитрощі. Тоді нехай ваша довірена особа надасть свою спину замість дощечок, і хай її тіло стане живим листом¹.

Очікується, що коханець роздягне служницю і читатиме на її тілі — спосіб спілкування, відмінний від того, який ми сьогодні пов'язуємо з написанням листів. Попри атмосферу оманливої сучас-

ності «Мистецтво кохання» переносить нас у світ, який ми можемо лише уявляти. Аби зрозуміти, ми повинні знати дещо про римську міфологію, техніку письма і родинне життя. Ми маємо бути здатними уявити себе жінкою римського патриція і розуміти протилежність між формальною мораллю і звичаями світу, в якому панували витонченість і цинізм у той час, коли варварською мовою поза римською сферою слуху виголошували Нагорну проповідь.

Читати Овідія — означає зіткнутися з самою таємницею читання. Водночас знана і невідома, це діяльність, що об'єднує нас з нашими предками, яка, проте, ніколи не буде такою, як у них. Ми можемо насолоджуватися ілюзією виходу за межі часу, аби спілкуватися з авторами, які жили багато століть тому. Але навіть якщо їхні тексти дійшли до нас незмінними — що практично неможливо з огляду на еволюцію макета і книг як фізичних предметів, — наше ставлення до цих текстів не може бути таким, як у читачів минулого. Читання має історію. Але як ми можемо збагнути її?

Можна розпочати з пошуків записів про читачів. Карло Гінзбург натрапив на одного звичайного мірошника з Фріулі XVI ст. у матеріалах інквізиції. Шукаючи ересь, інквізитор запитував свою жертву про коло читання. У відповідь Менокьо назвав кілька творів і старанно прокоментував кожний з них. Порівнюючи тексти і коментарі, Гінзбург виявив, що Менокьо прочитав чимало біблійних історій, хронік і описів мандрів, які зберігалися у багатьох аристократичних бібліотеках. І він не просто сприйняв ідеї, передані згори донизу соціальної драбини. Він читав активно, передаючи зміст матеріалу, що був у його розпорядженні, у світлі радикально нехристиянського бачення світу. Чи можна вивести коріння цього бачення з давньої простонародної традиції, як намагається Гінзбург, — це спірне питання; але вчений, безумовно, показав можливість вивчення читання як діяльності простих людей чотири століття тому².

Я зустрів читача — представника середнього класу, коли досліджував Францію XVIII ст. Це був купець з Ля Рошель на ім'я Жан Рансон — палкий прихильник ідей Руссо. Рансон не лише читав Руссо і плакав — він утілював ідеї Руссо у своєму житті — в тому, як він організував свій бізнес, закохався, одружився і виховував дітей. Читання і життя йдуть паралельно, наче лейтмотиви у багатому зібранні листів, які Рансон написав між 1774 р. і 1785 р. і які показують, як ідеї Руссо ввійшли до способу життя провінційного буржуа за часів старого ладу. Руссо одержував безліч листів від читачів, подібних до Рансона, після видання «Юлії, або Нової Елоїзи». Це була, я вважаю,

перша хвиля поштової кореспонденції фанатів у історії літератури, хоча Ричардсон уже викликав певні подібні реакції в Англії. Пошта свідчить, що скрізь у Франції читачі реагували так, як Рансон, і навіть більше, їхня реакція узгоджувалася з тим, до чого Руссо закликав у двох передмовах до свого роману. Він поінформував свого читача, як треба читати його твори. Він призначав читачам ролі та забезпечив їх стратегією сприйняття його роману. Новий спосіб читання працював так добре, що «Юлія, або Нова Елоїза» стала найвідомішим бестселером століття, головним джерелом романтичної чутливості. Тепер ця чутливість зникла. Жоден сучасний читач не може плакати протягом читання шести томів «Нової Елоїзи», як це робили його попередники два сторіччя тому. Але свого часу Руссо зачарував ціле покоління читачів, радикально змінивши сам спосіб читання³.

Приклади Менокьо і Рансона вказують на те, що читання і життя, тлумачення текстів і надання життю сенсу були значно тісніше взаємопов'язані на початку Нового часу, ніж зараз. Але перш ніж робити висновки, нам треба опрацювати більше архівів, порівнюючи звіти читачів про свої враження з правилами читання в їхніх книжках і, де це можливо, з їхньою поведінкою. Вважали, що «Страждання молодого Вертера» спричинили хвилю самогубств у Німеччині. Чи ця тема не чекає на вивчення? Прерафаеліти в Англії наводять подібний приклад життя, що наслідуює мистецтво, — тема, яку можна простежити від «Дон Кіхота» до «Мадам Боварі» і «Міс Лонлігартс». («Miss Lonelyhearts»). У кожному разі белетристику слід додати до і порівняти з документами — записками самогубців, щоденниками і листами до видавців. Листування авторів і папери видавців є ідеальними джерелами інформації про справжніх читачів. Є дюжини листів від читачів у опублікованому листуванні Вольтера і Руссо і сотні — у неопублікованих паперах Бальзака і Золя⁴.

Коротше кажучи, цілком реальним є розвиток історії, а також теорії читацьких відгуків. Реальним, але нелегким; бо документи рідко показують читачів за роботою, коли вони шукають сенсу текстів, і документи самі є текстами, які також потребують тлумачення. Небагато з них надають навіть непрямий доступ до пізнавальної та емоційної складових читання, але кількох виняткових випадків може не вистачити для відтворення прихованих вимірів цього досвіду. Але історики книги вже переглянули велику кількість інформації про зовнішню історію читання. Вивчаючи читання як соціальне явище, вони можуть відповісти на багато запитань «хто?», «що?», «де?» і

«коли?», що може дуже допомогти при зверненні до значно складніших — «чому?» і «як?».

Дослідження того, хто що читав у різні часи, розпалися на два головні типи: макро- і мікроаналітичний. Макроаналіз розвивався здебільшого у Франції, де він живився сильною традицією квантитативної соціальної історії. Анрі-Жан Мартин, Франсуа Фюре, Роберт Естиваль і Фредерик Барб'є простежили еволюцію звичок читання від XVI ст. до сьогодні, використовуючи тривалі серії з *dépôt légal*^{*}, реєстри книжкових привілеїв і щорічні збірки «Бібліографія Франції» («Bibliographie de la France»). Можна знайти багато інтригуючих явищ у коливаннях їхньої кривої: занепад латини, злет роману, загальне захоплення світом природи і далекими світами екзотичних країн, що поширилися серед освіченої публіки між часами Декарта і Бутенвіля. Німці створили ще довший ряд статистики, завдяки надзвичайно багатому джерелу: каталогам Франкфуртського і Лейпцизького книжкових ярмарків, що охоплюють період від середини XVI до середини XIX ст. (Франкфуртський каталог видавали без перерв з 1564-го до 1749 р., і Лейпцизький каталог, що датується з 1594 р., може заступити починаючи з 1797 р. «Hinrichssche Verzeichnisse»). Хоча каталоги мають свої вади, вони є орієнтовними показниками читання в Німеччині від доби Ренесансу. Їх досліджувала група німецьких істориків книги, і відтоді як Йоган Голдфридрих видав свою монументальну «Історію німецької книготоргівлі» («Geschichte des deutschen Buchhandels») у 1908 р. і 1909 р., англomовний світ не має джерела, гідного порівняння; але щодо періоду після 1557 р., коли Лондон почав панувати в індустрії друкарства, документи Компанії лондонських книготорговців надали Г.С.Бенету, В.В.Грегові та іншим дослідникам багато матеріалу для вивчення змін в англійській книжковій торгівлі. Хоча британська традиція бібліографії не сприяла відкладанню статистичних даних, багато кількісної інформації міститься у каталогах скорочених назв, що виходили від 1475 р. Жиль Барбер вивів певні, подібні до французьких, графіки на підставі записів замовлень, а Роберт Вінанс і Г.Томас Тансел досліджували читання у ранній Америці, створюючи ґрунт для величезної «Американської бібліографії» («American Bibliography») Чарльза Еванса (18 тис. запи-

* Обов'язкове подання органам влади примірника друкованої продукції (фр.).

сів за добу 1638–1783 рр., які, на жаль, містять невизначену кількість «привидів»⁵.

Усі ці пошуки і підрахунки дають певні уявлення щодо читацьких звичок, але узагальнення іноді видаються надто загальними, аби задовольняти науковців. Здається, що кількість романів, як і буржуазії, постійно зростає; і крива лінія падає на очікуваних точках — головно під час Семирічної війни на Лейпцизькому ярмарку, і протягом Першої світової війни у Франції. Більшість дослідників поділяли статистичні дані на нечіткі категорії, такі як «наука і мистецтво» й «белетристика», які не є адекватними для виявлення таких конкретних феноменів, як «полеміка про спадковість», янсенізм, Просвітництво чи готичне відродження — предмети, що викликали найбільшу увагу істориків культури і літературознавців. Квантитативна історія книжок має удосконалити свої категорії і чіткіше встановити фокус, перш ніж зможе істотно впливати на традиційні наукові стилі.

Проте дослідники, що займалися підрахунками, виявили певні статистичні зразки, й їхні досягнення мали б ще переконливіший вигляд, коли б було більше спроб порівняння однієї країни з іншою. Наприклад, статистичні дані свідчать, що культурне відродження Німеччини наприкінці XVIII ст. було пов'язане зі схожою на епідемію пристрастю до читання, так званою *Lesewut*, або *Lesesucht*^{*}. Лейпцизький каталог не сягнув рівня, який він мав напередодні Тридцятирічної війни аж до 1764 р., коли він містив 1200 назв нових видань. З початком руху «Буря та натиск» кількість назв зросла до 1600 у 1770 р.; згодом, у 1780 р. — до 2600 і 5000 — у 1800 р. Франція мала іншу схему. Випуск книг постійно зростав протягом сторіччя після Вестфальського миру (1648 р.) — сторіччя великої літератури, від Корнеля до «Енциклопедії» Дидро і д'Алямбера, що у часі збіглося з занепадом у Німеччині. Але у наступні п'ятдесят років, коли німецькі цифри зросли, збільшення показників у Франції було досить скромним. За Робером Естивалем, у 1764 р. було складено 729 запитів на дозвіл друкувати нові книжки (*privilèges* і *permissions tacites*^{**}), у 1770 р. — 896 і у 1780 — лише 527; а нових назв, поданих на розгляд до *dépôt légal*, у 1800 р. було 700. Безумовно, різні види документів і стандарти вимірювання можуть привести до різних результатів, і в офіційних джерелах не згадано потужного виробництва нелегальних французьких книжок. Але попри свої вади, цифри свід-

* Букв.: пристрасне прагнення до читання (нім.).

** Привілеї та мовчазні дозволи (фр.).

чать про великий стрибок уперед у німецькому літературному житті після століття панування Франції. Німеччина також мала більше письменників, хоча населення німецько- і французькомовного просторів було приблизно однаковим. Німецький літературний альманах «Освічена Німеччина» («Das gelehrte Teutschland») налічував 3000 сучасних авторів у 1772 р. і 4300 — у 1776 р. Подібне французьке видання, «Літературна Франція» («La France littéraire»), містило твори 1187 авторів у 1757-му і 2367 — у 1769 р. Тоді як Вольтер і Руссо вже вступили у похилий вік, Гете і Шиллер здійняли хвилю літературної творчості, яка була значно сильнішою, ніж можна припустити, враховуючи лише традиційну історію літератури⁶.

Порівняння статистичних даних також допомагає окреслити культурні течії. Після зведення до таблиць книжкових привілеїв, виданих протягом XVIII ст., Франсуа Фюре звернув увагу на помітний занепад старих галузей знання, особливо гуманістичної і класичної латинської літератури, яка процвітала сторіччям раніше, за статистичними даними Анрі-Жана Мартина. Новіші жанри, такі як книжки, класифіковані під рубрикою *sciences et arts*^{*}, переважали після 1750 р. Даніель Рош і Мішель Маріон зазначили подібну тенденцію під час вивчення паризьких нотаріальних архівів. Романи, описи мандрів і природознавчі трактати витісняли класику в бібліотеках знаті й заможних буржуа. Всі дослідження вказують на значний занепад релігійної літератури протягом XVIII ст. Вони підтверджують кількісне дослідження в інших сферах соціальної історії — наприклад, висновки Мішеля Вовеля про поховальні ритуали й Домініка Юліа про висвячення священників і навчальні практики⁷.

Тематичні огляди читання в Німеччині доповнюють французькі. Рудольф Ентц і Альберт Вард виявили сильний занепад латинських книжок і відповідне зростання кількості романів у ярмаркових каталогах Лейпцига і Франкфурта. Наприкінці XIX ст., за висновком Едуарда Ройєра і Рудольфа Шенди, в німецьких, англійських і американських бібліотеках позичання книжок набуло вражаюче подібного зразка: від 70 до 80 відсотків книжок припадало на категорію легкого читання (переважно романи); 10 відсотків — на історію, біографістику і мандри; і менше одного відсотка — на релігію. За трохи більше ніж двісті років світ читання змінився. Зліт роману збалансував занепад релігійної літератури, і майже в кожному випадку поворотний пункт стався в другій половині XVIII ст., особливо в 1770-ті роки,

* Наука і мистецтво (фр.).

коли «Страждання молодого Вертера» викликали в Німеччині навіть більшу реакцію, ніж «Юлія, або Нова Елоїза» у Франції чи «Памела» в Англії. Всі три романи виявили триумф сприйнятливості до нової літератури, і останні речення «Вертера», здається, проголошує появу нової читацької публіки разом зі смертю традиційної християнської культури: «Handwerker trugen ihn. Kein Geistlicher hat ihn begleitet»^{* 8}

Отже, за всієї різноманітності та випадкових суперечностей, макроаналітичні дослідження роблять певні загальні висновки, щось подібне до «демістифікації/розчаклування світу» Макса Вебера. Вони видаються надто грандіозними, аби заспокоювати. Ті, хто віддають перевагу точності, можуть звернутися до мікроаналізу, хоча він часто хибує на протилежну крайність — надмірну увагу до деталей. Маємо сотні списків книжок у бібліотеках від Середніх віків до сьогодення, більше, ніж будь-хто спроможний прочитати. Проте більшість із нас погодиться, що перелік книжок приватної бібліотеки відбиває деякі відомості з біографії читача, навіть якщо ми не читали всі книжки, які маємо, і читали багато книжок, яких ніколи не купували. Проглянути каталог бібліотеки у Монтицелло — означає вивчити стан духу Джефферсона⁹. І вивчення приватних бібліотек має перевагу, бо пов'язує «що?» з «хто?» у читанні.

Лідерами у цій сфері також є французи. Нарис Данієля Морне 1910 р. «Уроки приватних бібліотек» («Les enseignements des bibliothèques privées») засвідчив, що вивчення бібліотечних каталогів може спричинити висновки, що заперечуватимуть деякі загальники історії літератури. Після перегляду назв із 500 каталогів XVIII ст. він знайшов лише один примірник книги, яка була Біблією Французької революції, — «Про суспільну угоду» («Social Contract») Руссо. Бібліотеки повні робіт авторів, яких абсолютно забули, і вони не дають жодних підстав пов'язувати певні види літератури (праці філософів, наприклад) із певними класами читачів (буржуазією). І сімдесят років потому робота Морне вражає. Довкола неї виникла розлога література. Тепер ми маємо статистичні дані про бібліотеки аристократів, суддів, священників, науковців, городян, ремісників і навіть хатніх слуг. Французькі науковці досліджували читання різних соціальних прошарків певних міст: Жан-Клод Перо — у Кані, Мішель Маріон — у Парижі, Жан Квеньяр — цілих регіонів Нормандії, Мед-

* Труну несли ремісники. Ніхто зі священників його не супроводжував (нім.).

лін Вентр — Лангедока. Вони переважно покладалися на *inventaires après décès**, нотаріальні переліки книжок у маєтках померлих. І через це потерпали від упередженості, внесеної до документів, що переважно ігнорували книжки, які не мали комерційної цінності, або обмежувалися неозначеними твердженнями на кшталт «пакунок книжок». Але нотаріальні записи переважно беруться до уваги у Франції, значно більшою мірою, ніж у Німеччині, де Рудольф Шенда вважає переписи майна гнітюче неадекватними даними про читачькі звички пересічних людей. Найповнішим німецьким дослідженням є, мабуть, здійснений Вальтером Вітманом огляд переписів кінця XVIII ст. у Франкфурті-на-Майні. Цей огляд засвідчив, що книжки мали 100 відсотків вищих посадових осіб, 51 відсоток торгівців, 35 відсотків ремісників-майстрів і 26 відсотків підмайстрів. Даніель Рош віднайшов подібний зразок серед паризького простолюду: лише 35 відсотків штатних робітників і хатніх слуг, про яких згадано у нотаріальних архівах близько 1780 р., мали книжки. Проте Рош виявив також чимало свідчень обізнаності з писаним словом. Близько 1789 р. майже всі хатні слуги могли написати своє ім'я під час переписів. Багато з них мали письмові столи, обладнані необхідним приладдям і наповнені родинними документами. Більшість ремісників і крамарів провели кілька років дитинства у школі. До 1789 р. у Парижі було 500 початкових шкіл, одна на 1000 осіб, навчання в яких було практично безплатне. Парижани були читачами, стверджує Рош, але, як свідчать переписи, читання не набувало книжкової форми. Воно включало брошури, плакати, особисті листи і навіть вивіски на вулицях. Парижани читали, простуючи містом і життям, але їхні способи читання не лишили достатньо даних в архівах, аби історик міг іти за ними слідом¹⁰.

Тому історик має шукати інші джерела. Улюбленими серед них були передплатні листи, хоча вони зазвичай охоплювали лише досить заможних читачів. З кінця XVII до початку XIX ст. багато книжок у Британії було видано за передплатою і містило перелік тих, хто їх передплатив. Дослідники проекту історичної бібліографії у Ньюкаслі-на-Тайні використали ці переліки для вивчення історичної соціології кола читачів. Подібні спроби робили й у Німеччині, особливо дослідники творчості Клопштока і Віланда. Близько шостої частини нових німецьких книжок друкували за передплатою між 1770 р. і 1810 р., коли ця практика досягла кульмінації. Але навіть

* Посмертна інвентаризація (фр.).

протягом свого *Blütezeit** передплатні листи не надають точного огляду кола читачів. Вони не згадують імен багатьох передплатників, указуючи натомість тих, хто був покровителями, а не читачами, і загалом радше відбивають торгівлю кількох підприємців, ніж читачькі звички освіченої публіки, як це зауважив Райнхард Вітман у нищівній критиці дослідження передплатних листів. Праця Воллеса Кіршопа стверджує, що такі дослідження матимуть більше успіху у Франції, де видання за передплатою також розквітли наприкінці XVIII ст. Але французькі списки, подібно до інших, головну увагу приділяють найзаможнішим читачам і наймоднішим книжкам¹¹.

Записи видачі книжок у бібліотеках містять кращі можливості для з'ясування зв'язків між літературними жанрами і соціальними класами, проте таких документів збереглося обмаль. Найвизначнішими є записи позичання з герцогської бібліотеки Вольфенбютля, що охоплюють проміжок часу від 1666 р. до 1928 р. За висновками Вольфганга Мілде, Пауля Рабе і Джона Мак-Карті, вони засвідчують значну «демократизацію» читання у 1760-х рр.: кількість книжок, що позичали, збільшилася вдвічі; користувачі бібліотеки походили з нижчих соціальних прошарків (є кілька носильників, лакеїв і нижчих офіцерів включно); а саме читання стає «легшим» — від наукових книг читачі перейшли до сентиментальних романів (особливо популярними були наслідування «Робінзона Крузо»). Цікаво, що реєстри Бібліотеки короля в Парижі свідчать, що вона мала таку саму кількість користувачів у цей час — близько п'ятдесяти на рік, включно з Дені Дидро. Парижани не могли брати книжок додому, але вони насолоджувалися принадами доби свободи. Хоча бібліотекар відкривав для них двері лише двічі на тиждень, він приносив їм попоїсти перед закриттям. Зараз у Національній бібліотеці панують інші засади. Бібліотекарі мали засвоїти головне правило економіки: такої речі, як безкоштовний другий сніданок, не існує¹².

Мікроаналіз зробив багато інших відкриттів — навіть так багато, що зіткнувся з подібною проблемою, що й дослідники макропроцесів: як скласти здобуті дані докупи? Розбіжності у документації — каталогах аукціонів, нотаріальних записах, передплатних листах, реєстрах бібліотек — не полегшують завдання. Розбіжності у висновках можна пов'язати радше з особливостями джерел, ніж з поведінкою читачів. І тому дослідження часто врівноважують одне одне: ремісники постають освіченими в одній книзі й неписьменними в іншій; література

* Букв.: період або епоха розквіту (нім.).

про мандри виявляється популярною в одних місцях і непопулярною в інших. Систематичне порівняння жанрів, оточення, часу і місць видається змогою винятків, що намагаються заперечити правила.

Досі лише один історик книжок наважився запропонувати загальну схему. Рольф Енгелзинг доводив, що «революція в читанні» відбулася наприкінці XVIII ст. Від Середньовіччя до нетривалого відрізка часу після 1750 р., за Енгелзингом, люди читали «інтенсивно». У них було лише кілька книжок — Біблія, календар, один чи два релігійні тексти — і вони читали їх знову і знову, зазвичай уголос і в групах, отже, вузьке коло традиційної літератури глибоко відбивалося на їхній свідомості. З 1800 р. люди почали читати «екстенсивно». Вони читали різноманітні види паперової продукції, особливо журнали і газети, і читали їх лише раз, одразу поспішаючи за наступними. Енгелзинг не знайшов багато підтверджень своєї гіпотези. Насправді, більша частина його дослідження стосувалася лише невеличкого конкретного прикладу городян Бремена. Але воно приваблює простотою до-і-після і надає сміливу формулу протиставлення способів читання у ранній і пізнішій історії Європи. А головною вадою його схеми, як на мене, є однолінійність. Читання не розвивалося в одному напрямі екстенсивного розширення. Воно набувало багатьох різних форм у різних соціальних групах різних регіонів. Чоловіки і жінки читали, аби врятувати свої душі, поліпшити манери, відремонтувати зняряддя праці, зваблювати коханих, дізнатися про поточні події або просто розважитися. У багатьох випадках, особливо серед читачів Ричардсона, Руссо і Гете, читання стало інтенсивнішим, а не навпаки. Але кінець XVIII ст., здається, таки став поворотним пунктом — часом, відколи читання стає доступнішим для ширших кіл, коли бачимо появу масового читання, що сягне гігантських розмірів у XIX ст. із розвитком машиноробного паперу, парових пресів, ліногипу і майже загальної письменності. Всі ці зміни надали нових можливостей, не шляхом зменшення інтенсивності, а завдяки збагаченню розмаїття¹³.

Отже, я мушу зізнатися у певних сумнівах щодо «революції в читанні». Втім, американський історик книги Девід Гол описав перетворення в читацьких звичках мешканців Нової Англії між 1600 р. і 1850 р. у майже тих самих термінах, що їх уживав Енгелзинг. До 1800 р. мешканці Нової Англії читали невелике зібрання освячених сторіччями текстів — Біблію, календар, «Новоанглійський буквар» («New England Primer»), «Постання і розвиток релігії» («Rise and Progress of Religion») Філіпа Додриджа, «Звернення до нехрещених»

(«Call to the Unconverted») Ричарда Бакстера — і читали їх знову й знову, вголос, у групах і дуже інтенсивно. Після 1800 р. їх затопили нові види книжок — романи, газети, нова і весела дитяча література, — і вони читали жадібно, відкидаючи одну книжку, тільки-но могли знайти іншу. Хоча Гол і Енгелзінг ніколи не чули одне про одного, вони застосували подібну схему в двох досить відмінних частинах західного світу. Мабуть, докорінна зміна у читанні відбулася наприкінці XVIII ст. Можливо, це була не революція, але вона позначила кінець старого ладу — панування Томи Кемпійського, Йоганна Арндта і Джона Банайна¹⁴.

Питання «де?» щодо читання є важливішим, ніж здається, бо аналіз читачів у їхньому оточенні може натякнути на природу їхнього досвіду. В Лейденському університеті висить гравюра, датована роком 1610-м, на якій можна побачити університетську бібліотеку. На ній зображені книги, важкі фоліанти, прикуті до високих полиць, які виступають зі стін у послідовності, визначеній рубриками класичної бібліографії: *Jurisconsulti, Medici, Historici** тощо. Студенти в кімнаті читають книжки на конторках, що розташовані на рівні плечей під полицями. Вони читають стоячи, захищені від холоду плащами і капелюхами, однією ногою спираючись на перекладину, аби полегшити тиск на тіло. Читання не могло бути зручним у добу класичного гуманізму. Наприклад, на картинах Фрагонара, написаних півтора сторіччя потому, «За книжкою» і «Читачка» читачі сидять, відкинувшись на шезлонгах або справно збитих стільцях, а їхні ноги підпирає лавка. Це переважно жінки, одягнені у вільні сукні, знані в ті часи як *liseuses*** . Вони зазвичай тримають у руці прегарну книгу в дванадцятку частку аркуша і мають відсторонений погляд. Від Фрагонара до Моне, який також малював *liseuse*, читання переміщалося з будуара на відкрите повітря. Читач несе книжки в поле і на гірські вершини, де може спілкуватися з природою, як Руссо і Гайне. Здається, що розрив з природою відбувся за кілька поколінь у шанцях Першої світової війни, де молоді лейтенанти з Гетингена і Оксфорда примудрялися знаходити місце для кількох тендітних збірок віршів. Однією з найцінніших книжок моєї власної невеликої колекції є видання Гельдерліна «Гімни ідеалові людства» («Hymnen an die Ideale der Menschheit»), підписане «Адольф Ноле, січень 1916, північна Франція», — дарунок німецького друга, який

* Правознавство, медицина, історія (лат.).

** Читачка (фр.).

намагався виправдати Німеччину. Я не певен, що зрозумів, але я думаю, що загальне розуміння читання посується вперед, якщо ми більше міркуватимемо про його іконографію і спорядження, включно з аксесуарами й одягом¹⁵.

Людська складова оточення мала впливати на розуміння текстів. Не викликає сумніву, що Гройц надто сентиментально зобразив колективний характер читання у своїй картині «Батько читає Біблію дітям». Ретиф де ля Бретон, мабуть, теж надмірно упадав у почуття в описі родинного читання Біблії в «Житті мого батька» («La vie de mon père»): «Я не можу згадувати без розчулення, з якою увагою ми слухали книжку; який при цьому дух доброти й братерства передавався всій родині (під родинною я розумію й служників). Батько завжди починав такими словами: «Зосередьмося, діти мої, до нас говоритиме Святий Дух». Але за всієї своєї сентиментальності такі описи відштовхуються від загальних уявлень: для пересічних людей у Європі початку Нового часу читання було соціальною діяльністю. Воно відбувалося у майстернях, сараях і тавернах. Воно майже завжди відбувалося вголос, але не обов'язково було повчальним. Кристіан Шубарт у 1786 р. так описав селянина у сільській таверні:

Und bricht die Abendzeit herein,
So trink ich halt mein Schöppl Wein;
Da liest der Herr Schulmeister mir
Was Neues aus der Zeitung für¹⁶.*

Найважливішими закладами загальнодоступного читання за часів старого ладу були зібрання біля коминка, знані як *veillée*** у Франції та *Spinnstube**** у Німеччині. Поки діти гралися, жінки шили, а чоловіки лагодили інструменти, один з компанії, хто міг прочитати текст, частував решту пригодами Тилля Уленшпігеля або чимось подібним, улюбленим із стандартного репертуару дешевих популярних видань. Деякі з цих нескладних книжок, що вони призначалися для слухового сприйняття, починалися фразами на кшталт: «Ви почувте про...». У XIX ст. групи ремісників, особливо виробників сигар і кравців, читали по черзі або наймали читача, аби розважитися під

* А вечір настає, / так я вже пропускаю келих винця, / тут пан вчитель і читає мені / щось новеньке з газети. — Підрядковий переклад з німецької М. Кушніра.

** Вечорниці (фр.).

*** Букв.: дівоча [кімната] (нім.).

час роботи. Навіть сьогодні багато людей дізнаються про новини, слухаючи те, що читає телевізійний диктор. Можливо, телебачення є меншим розривом з минулим, ніж зазвичай припускають. У будь-якому разі, для більшості людей минулих епох книжки мали радше аудиторію, ніж читачів. Їх краще чули, ніж бачили¹⁷.

Читання було особистим досвідом для меншості освічених людей, які могли дозволити собі купувати книжки. Проте багато з них приєднувалися до читацьких клубів, *cabinets littéraires** або *Lesegesellschaften*** , в яких вони могли в дружній атмосфері та за невелику щомісячну плату читати, що бажали. Франсуа Паре-Лодер простежив розвиток цих клубів у Парижі за часів Реставрації¹⁸, проте вони існували й у XVIII ст. Провінційні книготорговці часто перетворювали свої фонди на бібліотеку й стягували платню за право її відвідування. Доброго освітлення, зручних стільців, кількох картин на стіні й передплати на півдюжини газет було досить, аби перетворити на клуб майже будь-який книжковий магазин. Дрібний книготорговець з Луневіля П.Дж.Бернар, так рекламує читальню: «Зручний, просторий будинок з гарним освітленням і опаленням, відчинений щодня, з дев'ятої ранку до півдня і з першої години до десятої вечора, в якому вже зараз до послуг відвідувачів дві тисячі томів, до яких щороку додаватимуться ще чотириста». У листопаді 1779 р. цей клуб налічував двісті членів, переважно чиновників з місцевої жандармерії. За скромну суму в три ліври на рік вони мали доступ до 5000 книг, тридцяти журналів і особливих кімнат, розташованих поруч, для розмов і писання.

Як випливає з дослідження Отто Данна, німецькі читацькі клуби створювали соціальну основу для специфічного розмаїття буржуазної культури у XVIII ст. Вони виникали з гідною подиву швидкістю, особливо у північних містах. Мартин Вельке встановив, що один із кожних п'ятисот дорослих німців належав до *Lesegesellschaft*. Марлес Прусенер зумів ідентифікувати понад 400 клубів і сформував певну ідею їхнього читацького вмісту. Всі вони мали основний запас періодичних видань, доповнених нерегулярними партіями книжок, зазвичай присвячених важливим дисциплінам, таким як історія і політика. Здається, вони були своєрідною серйознішою версією кав'ярень — важливого закладу читання, який поширився в Німеччині з кінця XVII ст. До 1760 р. у Відні було принаймні шістдесят кав'ярень. У

* Читальня (фр.).

** Букв.: читацьке товариство (нім).

них можна було ознайомитися з газетами, журналами й узяти участь у нескінчених політичних дебатах, так само, зрештою, як у Лондоні й Амстердамі¹⁹.

Отже, ми вже багато дізналися про інституційну основу читання. Ми маємо певні відповіді на питання «хто?», «що?», «де?» і «коли?». Але «чому?» і «як?» приховалися з поля зору нашої уваги. Ми ще не з'ясували стратегії розуміння внутрішнього процесу, за допомогою якого читачі надавали сенсу словам. Ми навіть не усвідомлюємо способу власного читання, попри спроби психологів і невропатологів простежити рухи очей і скласти мапу півкуль мозку. Чи процес пізнання відрізняється для китайця, який читає ієрогліфи, і представника західного світу, який бачить лінії? Для євреїв, які читають слова без голосних, рухаючись справа наліво, і для сліпих людей, які сприймають символи за допомоги пальців? Для південно-східних азійців, чії мови не мають часів і впорядковують дійсність просторово, і для американських індіанців, чії мови зробили письмовими лише нещодавно чужоземні науковці? Для набожної людини, що відчуває подих Слова, і для споживача, який вивчає етикетки в супермаркеті? Здається, відмінності не мають кінця, бо читання — це не просто вміння, а й спосіб творення сенсів, що різняться від культури до культури. Безглуздо намагатися винайти формулу, яка врахує всі ці різновиди. Але можна вдосконалити спосіб дослідження змін у читанні в межах нашої власної культури. Я хочу запропонувати п'ять підходів до проблеми.

По-перше, я гадаю, можна більше дізнатися про ідеали і припущення, які лежали в основі читання в минулому. Слід вивчати тогочасні зображення читання у белетристиці, автобіографіях, полемічних творах, листах, картинах і естампах, аби відкрити певні провідні поняття у тому, що відбувалося, на думку людей, коли вони читали. Розглянемо, наприклад, велику полеміку про захоплення читанням в Німеччині кінця XVIII ст. Ті, хто засуджував *Lesewut*, не просто ганили його вплив на мораль і політику. Вони побоювалися, що воно завдасть шкоди суспільному здоров'ю. У трактаті 1795 р. Я.Гайнземанн перелічив фізичні наслідки надмірного читання: «уразливість до застуд, головні болі, погіршення зору, висипи, подагра, артрит, геморої, астма, апоплексія, легеневі захворювання, шлункові розлади, запори, нервові розлади, мігрень, епілепсія, іпохондрія і меланхолія». На позитивному боці дискусії Йоган Адам Бергк прийняв аргументи опонентів, але не погодився з їхніми висновками. Він вважав загаль-

нозрозумілим, що ніколи не слід читати одразу після їжі й після сну. Але за допомоги правильного догляду за тілом читання може бути корисним. «Мистецтво читання» включало вмивання обличчя холодною водою і прогулянки на свіжому повітрі, як і зосередження і міркування. Ніхто не заперечував, що читання містить фізичну складову, бо ніхто не проводив чіткої межі між фізичним і моральним світом. Читачі XVIII ст. намагалися «перетравлювати» книжки, поглинати їх усім еством, тілом і душею. Фізичний характер процесу іноді можна побачити. Книжки у бібліотеці Семюеля Джонсона, яка зараз належить місис Дональд Ф.Гайд, зігнуті й потерті, ніби Джонсон прокладав собі шлях крізь них²⁰.

Протягом західної історії, і особливо у XVI і XVII ст., читання понад усе сприймали як духовну вправу. Але як її виконували? За вказівкою можна зазирнути до повчань єзуїтів і герменевтичних трактатів протестантів. Родинне читання Біблії відбувалося по обидва боки великого релігійного поділу. І як показує приклад Ретифа де ля Бретона, Біблія була оточена благоговінням, навіть у середовищі деяких селян-католиків. Звісно ж, Боккаччо, Кастильоне, Сервантес і Рабле забезпечили еліті інші можливості використання письменності. Але для більшості людей читання лишалося священною діяльністю. Воно ставило тебе у центр світу й відкривало святі таємниці. Як робоча гіпотеза видається обґрунтованою теза, що чим далі ми рухатимемось назад у часі, тим далі відходитимемо від інструментального читання. Не лише зменшується кількість книжок про те, «як щось зробити», а релігійні набирають поширення, — саме читання змінюється. За часів Лютера і Лойоли воно давало доступ до абсолютної істини.

На більш приземленому рівні гадки щодо читання можна робити на основі реклам і проспектів про книжки. Ось певні типові зауваження з проспекту XVIII ст., взятого навмання з багатой колекції бібліотеки Ньюбері: книготорговець пропонує видання «Коментар щодо звичаю в Ангулемському графстві» («*Commentaires sur la coutume d'Angoumois*») у форматі кварто й наполягає, що йдеться про чудову роботу як за оформленням, так і за змістом: «Текст “*Coutume*” надруковано шрифтом *gros-romain*; резюме, що передують коментарям, надруковано кеглем сісего; а коментарі — шрифтом *Saint-Augustin*. Уся книга зроблена з дуже гарного паперу, виробленого в Анжельмі»²¹. Жоден сучасний видавець не згадуватиме папір і шрифт, рекламуючи книжку з права. У XVIII ст. творці реклами припускали, що їхніх клієнтів цікавитимуть фізичні якості книжки. Покупців і

продавців подібним чином об'єднувала друкарська свідомість, яка зараз майже зникла.

Показовими також є звіти цензорів, принаймні щодо книжок Франції початку Нового часу, де цензура була дуже розвиненою, якщо не надто дієвою. Типова книга мандрів, «Нова подорож на острови Америки» («Nouveau voyage aux isles de l'Amérique») Дж.-Б. Лабата містить чотири цензурні «схвалення», надруковані повністю після привілею. Один цензор пояснює, що рукопис викликав його цікавість: «Важко розпочати його читання без почуття цієї тихої, але жадібної цікавості, яка спонукає нас читати далі». Інший рекомендує її за «простий і виразний стиль» і також за корисність: «На мою думку, немає нічого кориснішого для мандрівників, мешканців цієї країни, торговців і тих, хто вивчає природознавство». А третій просто вважає її гарним читвом: «Мені було дуже приємно читати її. Вона містить безліч цікавих речей». Цензори не лише переслідували еретиків і революціонерів, як ми схильні припускати, озираючись на часи інквізиції і Просвітництва. Вони ставили королівську печатку схвалення на книжку, а також підказували, як її слід читати. Їхні цінності становили офіційний стандарт, якому мало відповідати звичайне читання.

Але як читали пересічні читачі? Мое друге припущення щодо цієї проблеми стосується способів вивчення читання. Вивчаючи письменність в Англії XVII ст., Маргарет Спафорд виявила, що значна частина навчання відбувалася поза шкільною кімнатою, у майстернях і в полі, де робітники вчилися й самі навчали одне одного. В школі англійські діти вчилися читати до того, як училися писати, замість набуття цих двох умінь разом на початку навчання, як відбувається зараз. Вони часто йшли працювати до семирічного віку, коли починалося навчання писати. Отже, оцінки письменності, засновані на вмінні писати, можуть бути заниженими, а коло читачів могло включати багато людей, які не спроможні написати свого імені²².

Але «читання» для таких людей означало дещо цілком відмінне від того, що воно означає зараз. У Франції початку Нового часу послідовно навчали трьох речей — попервах читання, згодом письма, а потім арифметики — так само як і в Англії і, здається, в усіх країнах Заходу. Загальні букварі з часів старого ладу — абетки на кшталт «Хреста Ісуса» («Croix de Jésus») і «Божого хреста» («Croix de par Dieu») — починаються як сучасні підручники з алфавіту. Але літери мали відмінне звучання. Учень вимовляв невиразний голосний перед кожною приголосною, так що «р» виходила швидше як «eh-p»,

а не «ре», як зараз. Під час читання вголос літери не поєднувалися фонетично, аби вухо впізнавало склади слова. Тому «*p-a-t*» у слові «*pater*» звучало як «*ehp-ah-ent*». Але фонетична невиразність не мала великого значення, бо літери слугували візуальним стимулом, який мав викликати в пам'яті текст, уже вивчений напам'ять — причому завжди латиною. Вся система була побудована на припущенні, що французьким дітям не слід починати з читання французькою. Від алфавіту вони одразу переходили до простих складів і потім до молитов «*Pater Noster*», «*Ave Maria*», «*Credo*» і «*Benedicite*». Навчившись впізнавати ці загальні молитви, вони опрацьовували літургійні відповіді, надруковані у стандартних виданнях. На цьому моменті багато з них залишали школу. Вони вже були досить обізнані з друкованим словом, аби виконувати функції, очікувані від них церквою, — тобто брати участь у ритуалах. Але вони ніколи не читали текстів, написаних мовою, яку вони могли зрозуміти.

Деякі діти — ми не знаємо, як багато, мабуть, меншість у XVII і більшість у XVIII ст. — залишалися у школі достатньо довго, аби навчитися читати французькою. Але навіть тоді читання радше було справою розпізнавання чогось уже знаного, а не процесом набуття нових знань. Майже всіма школами опікувалася церква, і майже всі шкільні книжки були релігійними, зазвичай катехізис і такі праці, як «Парафіяльна школа» («*Ecole paroissiale*») Жака де Батенкура. На початку XVIII ст. «Брати християнських шкіл» почали давати подібний текст кільком учням і навчати їх як групу — перший крок до стандартизованого навчання, що стало правилом сто років потому. Водночас незначна кількість домашніх учителів у аристократичних родин почала навчати читати одразу французькою. Вони вдосконалили методики викладання фонетики й аудіовізуальну підтримку, таку як яскраві картки з малюнками абата Бертольда і друкарні Луї Дюма. До 1789 р. їхній приклад поширився у деяких прогресивних початкових школах. Але більшість дітей досі навчалися читати, стоячи перед учителем і декламуючи уривки з будь-якого тексту, що потрапляв їм до рук, тоді як їхні однокласники сушили голови над строкатим зібранням брошур на задніх лавах. Деякі з цих «підручників» могли з'явитися знову на вечорах у *veillée*, бо вони були бестселерами з *bibliothèque bleue**. Отже, читання коло каміну вельми нагадувало читання в шкільній кімнаті: це було декламування тексту, який кожен уже знав. Замість того щоб відкривати безмежні

* «Синя серія» (*фр.*) — серія дешевих книжок популярної літератури.

обрії для нових ідей, таке читання, мабуть, лишалося в межах замкненого коловороту, в якому його хотіла тримати посттридентська церква. Втім, «мабуть» є головним словом у цьому припущенні. Ми можемо лише здогадуватися про сутність засад педагогіки за допомоги читання кількох букварів і ще меншої кількості спогадів, що збереглися до нашого часу. Ми не знаємо, що насправді відбувалося у шкільній кімнаті. І хоч би що там відбувалося, читач-слухач з селян міг тлумачити катехізис, як і оповіді про пригоди, у спосіб, який нам повністю недоступний²³.

Якщо досвід значної кількості читачів лежить поза можливостями історичного вивчення, історики можуть збагнути дещо з того, що читання означало для небагатьох осіб, які лишили записи про нього. Огляд цього третього підходу можна почати з відомих автобіографічних повідомлень — наприклад, св. Августина, св. Терези Авільської, Монтеня, Руссо і Стендаля — і перейти до менш знаних джерел. Зокрема, Ж.-М.Гулемо використав автобіографію Жам'є-Дюваля, щоб показати, як селянин міг прочитати й описати свій шлях кар'єрними сходами за часів старого ладу, а Даніель Рош розшукав школяра XVIII ст., Жака-Луї Менетра, який читав протягом своєї подорожі Францією. Хоча він не ніс багато книжок у мішку за плечима, Менетр постійно обмінювався листами з друзями і коханими. Він витратив кілька су на плакати про публічну страту і навіть складав незграбні вірші для церемоній і фарсів, які він ставив разом з іншими робітниками. Оповідючи історію свого життя, він шахрайськи впорядкував оповідь, поєднуючи усну традицію (народні оповідання і стилізовані хвастощі чоловічих зібрань) із жанрами популярної літератури (повістями з *bibliothèque bleue*). На відміну від інших авторів плебейського походження — Ретифа, Мерсьє, Руссо, Дидро і Мармонтеля — Менетр не здобув свого місця у Літературній Республіці. Але він показав, що література відігравала роль і в культурі пересічної людини²⁴.

Можливо, це місце було маргінальним, але самі береги книжок містять ключ до досвіду простих читачів. У XVI ст. примітки на берегах (маргіналії) друкували у формі глосу (міжрядкових приміток), які скеровували читача до текстів гуманістів. У XVIII ст. глос поступився місцем підрядковим приміткам. Як читач спостерігав за грою тексту і паратекстом унизу чи збоку сторінки? Гіббон створив іронічну відстань за допомоги майстерного використання підрядкових приміток. Уважне вивчення примірників XVIII ст. «Історії занепаду і зруйнування Римської імперії» («The Decline and Fall of the Roman

Empire»), що містять нотатки на берегах, свідчить, яким чином цю відстань розуміли сучасники Гіббона. Джон Адамс вкривав книжки позначками. Йдучи слідом за ним його примірником «Розмірковувань про початок і основи нерівності» («Discourse on the Origin of Inequality») Руссо, можна побачити, як радикальна філософія Просвітництва зазірала до прихованого революціонера у помірному кліматі Квінсі, штат Массачусетс. Отже, Руссо у першому англомовному виданні: «Не існує моральних стосунків між людьми в цьому стані [природному стані]; вони не можуть бути добрими чи поганими і не мають ані вад, ані чеснот. Тому правильним буде втриматися від оцінки їхнього стану... доки ми не виявили, чи є більше чеснот, чи вад серед цивілізованих людей». І Адамс на берегах: «Диво на диві! Парадокс на парадоксі! Який на диво проникливий цей містер Руссо! Але цей красномовний фат з його удаванням оригінальності змусив людей відчувти незадоволення забобонами і тиранією».

Кристіан Берквенс-Стевелінк знайшов гарне місце для картування Літературної Республіки на маргіналіях Проспера Маршана, бібліофіла з Лейдена XVIII ст. Інші науковці накресливали течії історії літератури за допомоги спроби перечитати видатні книжки так, як їх читали відомі письменники, використовуючи анотації у книжках колекціонерів, таких як примірник «Енциклопедії», що зберігався у Дидро, або збірки нарисів Емерсона у Мелвілла. Але такі дослідження не слід обмежувати лише видатними книжками чи книжками взагалі. Пітер Берк зараз вивчає італійські графіті доби Ренесансу. Написані на дверях ворога, вони відігравали роль ритуальних образ, які визначали напрями соціального конфлікту, поділяючи квартали і клани. Пов'язані зі знаменитою статуєю Пасквіно в Римі, ці публічні написи передають загальну атмосферу багатой і напруженої політичної культури вулиць*. Історія читання може рухатися великими стрибками

* Так звана статуя Пасквіно, очевидно, від початку була частиною скульптурної групи, створеної бл. III ст. н.е. за мотивами Гомерової «Іліади». Роками вона лежала нікому не потрібна на одній із брудних вулиць Рима, доки у 1501 р. її не було поставлено біля оселі гострого на язик швеця Пасквіно. Позаяк свобода вислову не схвалювалася у папському Римі, швець почав вивішувати свої сатиричні коментарі з приводу поточних подій на статуї. Незабаром до нього приєдналися інші римляни, чіпляючи свої сатиричні, критичні або часом наклепницькі максими й віршики на статую вночі, щоб уникнути покарання. Попри гнів місцевої влади, фрази з «говіркої статуї» (переназваною тепер у статую Пасквіно) стали частяною протонародної культури аж до XIX ст. Інші статуї також почали «говорити» у подібному сатиричному ключі.

від пасквілю та комедії дель арте до Мольєра, від Мольєра до Руссо і від Руссо до Робесп'єра²⁵.

Моє четверте припущення стосується теорії літератури. Я погоджуюся, що воно може видатися приголомшливим, особливо для сторонньої людини. Теорія літератури приходиться до нас у серпанкові яскравих ярликів — структуралізм, деконструкція, герменевтика, семіотика, феноменологія — і йде так само швидко, як з'явилася, бо тенденції заступають одна одну з гідною подиву стрімкістю. Проте всі вони містять інтерес, який може привести до певної співпраці між літературними критиками й істориками книги, — інтерес до читання. Незалежно від того, чи виявляють вони глибокі структури, чи заперечують системи знаків, критики дедалі більше сприймають літературу радше як діяльність, ніж як встановлену основну частину текстів. Вони наполягають, що сенс книжки не зафіксовано на її сторінках; його конструюють читачі. Тому реакція читача стала ключовим пунктом, довкола якого обертається літературний аналіз.

У Німеччині цей підхід привів до відродження історії літератури як *Rezeptionsästhetik** під керівництвом Ганса Роберта Яуса і Вольфганга Ізера. У Франції він має філософську природу в працях Ролана Барта, Поля Рікьора, Цветана Тодорова і Жоржа Пуле. У Сполучених Штатах він досі перебуває на стадії докорінної зміни. Вейн Бут, Поль де Ман, Джонатан Кулер, Джефрі Гартман, Дж.Гіліс Міллер і Стенлі Фіш виробили складові для загальної теорії, але їхня полеміка не закінчилася згодою. Проте уся ця критична діяльність спрямована на нову текстологію, і всі критики подібним чином тлумачать тексти²⁶.

Розглянемо, наприклад, аналіз перших речень у «Прощавай, зброе» Хемінгуей, зроблений Волтером Онгом:

Наприкінці літа того року ми жили у будинку в селі, вікна якого виходили через річку і рівнину на гори. У річищі лежали валуни та ринь, сухі й білі на сонці, і вода була чистою, швидкою і блакитною.

«Якого року? Яка річка?» — запитує Онг. Хемінгуей не пояснює. Використовуючи означений артикль — «the river» замість «a river» — і щедро вживаючи прикметники, він натякає, що читачеві не потрібен детальний опис сцени. Вистачить натяку, адже припускається, що читач уже все це бачив. До нього звертаються так, ніби

* Букв.: рецептивна естетика (нім).

він є довіреною особою і приятелем автора, якому просто потрібно нагадати, аби відновити різке сонячне світло, грубий смак вина і сморід померлих в Італії за часів Першої світової війни. Якщо читач сперечатиметься — а можна уявити багато відповідей на кшталт: «Я шістдесятирічна бабуся і нічого не знаю про річки Італії», — він не зможе «збагнути» книжки. Але якщо він приймає роль, запропоновану стилістикою автора, його белетризована особистість може зрости до величини героя Хемінгуея; і він може простувати крізь оповідь як товариш автора по зброї²⁷.

Раніше стилістика зазвичай діяла протилежним чином. Вона передбачала, що читач нічого не знає про події і його потрібно зорієнтувати за допомогою розлогих описів чи вступних спостережень. Звідси початок «Гордості та упередження» («Pride and Prejudice»):

Є загальновідомою істиною, що холостяк для щасливого життя мусить хотіти одружитися.

Хоч би якими маловідомими були почуття чи погляди такого чоловіка при першій появі, ця істина так міцно вкорінена в головах родин, які мешкають навколо, що його вважають законною власністю однієї чи другої своєї доньки.

«Мій улюблений містер Бенет, — звернулася дружина до нього одного дня, — чи ти чув, що Незерфілд-парк нарешті здано в оренду?».

Такий вид оповіді рухається від загального до окремого. В ньому на початку стоїть неозначений артикль, і це допомагає читачеві розуміти розповідь поступово. Але автор завжди тримає читача на відстані, бо передбачається, що він увійде до розповіді як стороння людина і читатиме заради навчання, розваги або певної високої моральної мети. Як і у випадку з романом Хемінгуея, він має відігравати свою роль, аби стилістика спрацювала; але ця роль є зовсім відмінною.

Письменники створили багато інших способів уведення читача до розповіді. Значна відстань відділяє «Звіт мене Ізмаїл» Мелвілла від молитви Мільтона про допомогу, аби «витлумачити шляхи Бога людям». Але кожна оповідь заздалегідь передбачає наявність читача, і кожне читання розпочинається з правил, викладених у тексті. Текст може обмежити себе, і читач може читати «проти шерсті» чи вилучати нове значення зі знайомих слів: звідси безмежні можливості інтерпретації, запропоновані деконструктивістами й оригінальними читачами, що сформували культурну історію, — наприклад, читання «Мізантропа» Руссо чи «Книги буття 22» К'еркегором. Але хоч би

як ми до цього ставилися, читання знову стало провідним явищем літератури.

Якщо це так, настав час для поєднання теорії літератури та історії книжок. Теорія може виявити напрями можливих реакцій на текст — тобто на стилістичний примус, який скеровує читання, не визначаючи його. Історія може показати, яке читання справді мало місце — тобто в межах недосконалого набору свідчень. Приділяючи увагу історії, літературні критики можуть уникнути небезпеки анахронізму; бо, як здається, іноді вони припускають, що англійці XVII ст. читали Мільтона так, ніби вони були вчителями коледжу в XX ст. Враховуючи стилістику, історики можуть знайти ключі до розуміння поведінки, що інакше є незбагненою, як, приміром, пристрасті, що їх спричинили різні літературні твори: від «Клариси» до «Юлії, або Нової Елоїзи» і від «Вертера» до «Рене». Тому я закликаю до подвійної стратегії, яка поєднає текстуальний аналіз з емпіричними дослідженнями. Таким чином можна буде порівняти уявлюваних читачів з реальними читачами минулого і, проводячи такі порівняння, розвивати й історію, і теорію читацької реакції.

Таку історію може підсилити п'ятий метод аналізу, що ґрунтується на аналітичній бібліографії. Вивчаючи книжки як фізичні предмети, бібліографи показали, що друкарське розташування тексту може великою мірою визначати його сенс і спосіб прочитання. У чудовому дослідженні про Конґрива Мак-Кензі показав, що автор непристойних драматичних творів неєлизаветинських часів, відомий нам із видань ін-кварти кінця XVII ст., зазнав друкарського переродження у старому віці й постав як величний неокласик у тритомних «Творах» формату в одну восьму аркуша, виданих 1710 р. Індивідуальні тексти рідко змінювалися від одного видання до іншого, але перетворення в дизайні книжок надавали п'єсам абсолютно нового аромату. Додавши поділ на сцени, згрупувавши персонажів, змінивши напрями і запровадивши *liaisons des scènes*^{*}, Конґрив пристосував свої старі тексти до нової класичної моделі, запозиченої з французької сцени. Рухатися від книжок ін-кварти до ін-октаво, значить, рухатися від єлизаветинської до георґіанської Англії²⁸.

Роже Шартъє виявив подібні, але більш соціологічно приховані сенси у метаморфозах іспанської класики — романі «Історія життя Бускона» («*Historia de la vida del Buscón*») Франциско де Кеведо. Роман попервах призначався для вишуканої публіки, і в Іспанії, де його

* Сценічні зв'язки (фр.).

вперше було видано у 1626 р., і у Франції, де він з'явився в чудовому перекладі 1633 р. Але в середині XVII ст. видавничий дім Труа започаткував видання серії дешевих книжок, які стали найпоширенішою популярною літературою, відомою як *bibliothèque bleue* протягом двох сторіч. Видавці популярних книжок ставилися до тексту недбало, але вони зосередилися переважно на оформленні книжки, що його Шартъє називає *mise en livre**. Вони розділили розповідь на прості складові, скорочуючи речення, поділяючи абзаци і збільшуючи кількість розділів. Нова друкарська структура передбачала новий вид читання і нову публіку: пересічних людей, яким бракувало здібностей і часу поглинати довгі уривки оповіді. Короткі епізоди були автономними. Їх не треба було пов'язувати у складні підтеми і розвиток характерів, бо вони надавали рівно стільки матеріалу, скільки потрібно, аби заповнити *veillée*. Отже, сама книга перетворилася радше на зібрання фрагментів, ніж на цілісну розповідь, і кожен читач-слухач міг складати їх до купи на власний розсуд. Як відбувалося це «привласнення», лишається загадкою, бо Шартъє обмежив свій аналіз вивченням книжки як фізичного об'єкта. Але він показує, як друкарня пов'язана з соціологією, як уявлюваний читач автора перетворився на уявлюваного читача видавця, рухаючись униз соціальною драбиною старого ладу до світу, який у XIX ст. називатимуть *le grand public***.²⁹

Деякі схильні до ризику бібліографи та історики книжок почали розмірковувати про сталі напрями в еволюції книжки. Вони стверджують, що читачі безпосередніше реагують на фізичну організацію текстів, ніж на своє соціальне оточення. Тому можна щось дізнатися про віддалену історію читання, практикуючи певну текстувальну археологію. Якщо ми не знаємо точно, як римляни читали Овідія, ми можемо припустити, що, подібно до більшості римських написів, вірші не мали пунктуації, поділу на абзаци та пробілів між словами. Одиниці звуку і значення, мабуть, були ближчими до ритму мовлення, ніж до друкарських одиниць — енів***, слів і ліній — друкованої сторінки. Сама сторінка як одиниця книжки датується лише III або IV ст. н.е. До того треба було радше розкручувати книжку, щоб прочитати її. Тільки-но зібрані сторінки (*codex*) замінили сувій (*volumen*), читачі змогли легко рухатися книгою, а тексти почали

* Книжкова справа (фр.).

** Широка публіка (фр.).

*** Ідеться про ширину літери «п» як друкарську одиницю системи мір.

поділяти на сегменти, що їх можна позначити та індексувати. Проте тривалий час після того, як книжки набули сучасної форми, читання продовжувало бути усним досвідом, який виконували публічно. У невизначений момент часу, ймовірно у деяких монастирях VII ст. і точно в університетах XIII ст., люди почали читати тихо і на самоті. Перехід до читання мовчки мав істотніший вплив на індивіда, ніж перехід до друкованого тексту, бо він зробив читання особистим, внутрішнім досвідом³⁰.

Друкарство, звісно ж, спричинило зміни, але його значення, мабуть, було менш революційним, ніж зазвичай вважають. Деякі книжки мали титульну сторінку, зміст, алфавітні покажчики, нумерацію сторінок, а також видавців, які створювали численні примірники у скрипторіях для значного читацького загалу до винайдення розбірного друкарського набору. Протягом першого півсторіччя існування друкована книжка надалі наслідувала книгу рукописну. Безперечно, її читала та ж публіка й у той самий спосіб, що й рукописну. Але після 1500 р. друкована книга, брошура, плакат і мапа знайшли нових читачів і запровадили нові види читання. Дедалі стандартизованіша за дизайном, дешевіша за ціною і поширеніша, нова книжка змінила світ. Вона не просто зберігала більше інформації. Вона забезпечувала спосіб розуміння, головну метафору, що надає сенс життю.

Отже, протягом XVI ст. люди по-справжньому оволоділи Словом. Протягом XVII ст. вони почали розшифровувати «книгу природи». А у XVIII ст. вони навчилися читати себе. За допомоги книжок, Локк і Кондильяк вивчали розум як *tabula rasa*, а Франклін склав собі таку епітафію³¹:

Тіло
Б.Франкліна, друкаря,
Як палітурка старої Книги,
Її зміст вирваний,
І смужки її витиску і позолоти
Лежать тут, їжа для хробаків.
Але Праця не пропаде;
Бо вона, як він вірив,
З'явиться знову
У новому і витонченішому Виданні,
Виправленому і поліпшеному
Автором

Я не хочу робити багато висновків з цієї метафори, оскільки Франклін уже вичерпав її, але варто повернутися до пункту, який є настільки простим, що може лишитися непоміченим. Читання має історію. Воно не завжди і скрізь однакове. Ми можемо сприймати його як безпосередній процес засвоєння інформації зі сторінки; але якщо ми розглядатимемо його далі, ми погодимося, що інформацію слід фільтрувати, класифікувати й тлумачити. Схеми тлумачення належать до культурних форм, що вельми різнилися в часі. Позаяк наші предки жили у відмінних ментальних світах, вони мали читати відмінним чином, й історія читання може бути так само складною, як історія мислення. Справді, вона може бути такою складною, що п'ять кроків, запропонованих тут, можуть провадити у відмінних напрямках і змусити нас невпинно кружляти довкола проблеми без доступу до її сутності. Немає битих доріг чи коротких шляхів, бо читання не є визначеною річчю на кшталт конституції чи соціального ладу, які можна простежити в часі. Це діяльність, яка містить особливий зв'язок, з одного боку, читач, з іншого — текст. Хоча читачі й тексти змінювалися під впливом соціальних і технічних обставин, історію читання не слід зводити до хронології цих змін. Їй слід іти поза ними, щоб зіткнутися зі спорідненим елементом у серці справи: як коло читачів, що змінювалося, тлумачило тексти, що зазнавали змін?

Запитання видається незрозумілим, але багато речей пов'язано з ним. Поміркуйте, як часто читання змінювало хід історії — читання Лютером Павла, Марксом — Гегеля, Мао — Маркса. Це пов'язано з глибшим, розлогішим процесом — нескінченними спробами людини віднайти сенс світу навколо себе й усередині себе. Якщо ми зрозуміємо, як людина читала, ми зможемо наблизитися до розуміння того, як вона надавала сенс життю; і отже, історичним шляхом ми будемо здатні хоч якось задовольнити наше прагнення сенсу.

Нотатки щодо нових історій читання (Пітер Берк)

Протягом останніх десяти років ми були свідками справжнього вибуху досліджень з історії читання в тому сенсі, у якому Роберт Дарнтон визначив її у своєму розділі, хоча старіша історія книжки також продовжує процвітати. Деякі з нових досліджень є монографічними, але в Британії і США вийшли друком також колективні історії читання. Французькі піонери Анрі-Жан Мартин, Даніель Рош і Роже Шартъє зробили своїми новими працями внесок до цієї сфе-

ри, тоді як сам Роберт Дарнтон написав нове дослідження того, що він називає «заборонені бестселери передреволюційної Франції»³². В Італії, Німеччині, Іспанії та інших країнах робота триває, тоді як надзвичайна кількість нових досліджень історії читання з'явилася в Англії: про організацію бібліотек, місця, приватні чи публічні, у яких відбувалося читання і навіть пози читачів з поясненням, чи вони стояли, сиділи або лежали³³.

Плідним було зосередження уваги на читацькій практиці окремих осіб. Ліза Ярдин і Ентоні Графтон дослідили, як Габріель Гарвей та його коло читали Лівія, Цезаря та інші тексти «для дії», інакше кажучи, для порад, які можна застосувати в сучасній політиці. Вільям Шепгард описав як читача Джона Ді через підкреслення і нотатки на берегах у його книжках. Джон Бревер проаналізував щоденник — у сімнадцяти томах — англійської жінки XVIII ст. Анни Маргарети Ларпент, звернувши увагу на те, що вона «віддавала перевагу авторам-жінкам і творам, у яких головним героєм була жінка»³⁴.

Альтернативною стратегією аналізу є зосередження на різних читачах одного тексту. Дарнтон дослідив відгуки читачів на роботи Руссо на підставі листів до видавця, що збереглися. Там, де ці джерела відсутні, історики можуть звернутися до перекладів і наслідувань даного тексту³⁵.

Серед напрямів, запропонованих в останніх роботах Дона МакКензі, фізичний вигляд книжок став об'єктом вивчення як ключ до способів їхнього читання, «соціології текстів». Великий фоліант, який належало читати за аналогом і невеличка книжка у дванадцятку частку аркуша, яку можна носити в кишені чи читати в ліжку, пропонували дуже відмінні досвіди читання. Так званий паратекст, або, інакше кажучи, додатковий матеріал, такий як передмови, присвяти, зміст, примітки на берегах і покажчики, дає читачам багато ключів до сенсу книжки³⁶.

Одним із найважливіших нових досягнень було поєднання історії книжки з історією науки. Наприклад, Ен Блейр досліджувала сприйняття «Театру природи» («Theatre of Nature», 1596) Жана Бодена, оглядаючи примірники, що збереглися (понад 250), і аналізуючи примітки читачів, серед яких був і науковець Ісак Казобон. Едріен Джонс дослідив те, що він назвав «культурою друкованої книги» і «психологією читання» у Лондоні початку Нового часу, визначаючи досвід читання і місце читання в інтелектуальному розвитку таких осіб, як науковець Роберт Бойль³⁷.

Поширення *case studies* послабило, коли не заперечило взагалі,

попередні погляди про зміни в читанні з плином часу. Тепер уже не видається таким очевидним, як перше, що читачі Середньовіччя завжди вимовляли слова сторінки вголос, чи що «революція в читанні» відбулася наприкінці XVIII ст., замінивши «екстенсивним» читанням (відомим також як поверхове ковзання) інтенсивне вивчення текстів. Тепер видається вірогіднішим, що деякі читачі використовували більше, ніж один з цих відмінних читацьких стилів відповідно до книжки чи ситуації. Теза, що роки після 1800-го були вододілом в історії читання, принаймні для Німеччини, стверджується в дуже оригінальному дослідженні Ериха Шена, яке стосується — згадуючи інші теми — зміни в освітленні, меблюванні й організації дня (поділеного чіткіше, ніж раніше на години праці й години відпочинку), а також поширення емпатичного способу читання, особливо художньої літератури³⁸.

Не бракує й інших спроб нового синтезу чи принаймні огляду. Узагальнююче дослідження Альберто Мануеля вирізняється своєю вишуканістю та чуттєвим способом, у який автор пробуджує «задоволення від тримання в руках книги, що колись належала іншому читачеві, викликаному, як привид, через шепіт кількох недбайливо написаних слів на берегах, підпис на форзаці, висушений листок, залишений як закладка, пляму від вина, що оповідає історію». Багатотомна «Історія книги в Британії» («History of the Book in Britain») готується до друку, а зібрання нарисів з історії читання в Британії вже було видане³⁹.

Для загального огляду сучасного стану галузі, разом із проникливими припущеннями про майбутній розвиток, важко вигадати щось краще, ніж нещодавнє міжнародне сміливе починання — книгу тридцяти науковців з історії читання на Заході від античної Греції до сьогодення, у якому йдеться про не менш як три «революції» у читанні між 1450 р. і 2000 р.⁴⁰

На противагу до цього, історія читання у незахідних культурах ігнорувалася, хоча зараз маємо ознаки, що ситуація змінюється. Нещодавнє дослідження «культури книжки» привернуло увагу до «правил читання» у Китаї, сформульованих у XII ст. філософом-неоконфуціанцем Цу Хі. До поганих звичок, які він засуджував, належали читання мовчки, читання надто швидко і надто поверхове, як і практика перестрибування з розділу на розділ замість безперервного читання. В Японії ці правила також сприймали серйозно, і текст XVIII ст. про виховання дітей наказує читачам мити руки перед читанням, схилити коліна і читати поважно і повільно та забороняє їм

переступати через книги, використовувати їх як подушки чи згинати сторінки. В історії читання, як і в інших культурних сферах, буде помилкою припускати, що нововведення є західною монополією⁴¹.

Додаток: провінційний *Cabinet littéraire* у 1779 р.

Наведений нижче циркулярний лист надає нам виняткову можливість заглянути до *cabinet littéraire*, або читацького клубу дореволюційної Франції. Його написав П.Дж.Бернар, продавець книжок у Лунвілі, до офіцерів локальної жандармерії у вересні 1779 р. Бернар прагнув переконати жандармів придбати членство у його клубі й, отже, наголошував його корисності для військових. Але, мабуть, подібні заклади були розкидані по всій провінційній Франції. Лист походить із фонду Бернара у паперах Товариства видавців Невшателя в університеті Невшатель, Швейцарія. Текст подається без змін або виправлень.

До уваги панів жандармів

Панове,

Сер Бернар, власник читальні жандармерії, з дозволу маркіза д'Отишама має честь повідомити вас, що, з огляду на підтримку своїх читачів, він бажає створити більший за обсягом і корисніший заклад.

Він бажає, щоб, користуючись твердим і незмінним абонементом, панове жандарми знаходили б у нього ту підтримку для читання, якої б вони тільки захотіли. Зручний, просторий будинок з гарним освітленням і опаленням, відкритий щодня, з дев'ятої ранку до півдня і з першої до десятої вечора, в якому вже зараз до послуг відвідувачів дві тисячі томів, до яких щороку додаватимуться ще чотириста. Книжки надаватимуться панам жандармам, хоча й без права виносити їх з бібліотеки.

Сер Бернар зобов'язується забезпечити для кожного службовця:

Дві газети «Ленге»

Два «Меркурія»

Дві «Воєнні газети»

Два «Ділові бюлетені

Америци й Англії»

Два «Газетні огляди»

Два «Кур'єри Європи»

Два офіційні бюлетені Франції

Дві «Лейденські газети»

Дві «Гаазькі газети»

Дві «Брюссельські газети»

Два «Кур'єри Нижнього Рейну»

Два «Кур'єри Двох Мостів»

Два «Бюлетені»,

які доповнюватимуться працями і вправами з математики, географічними картами, військовими наказами й усім, що потрібне офіцерові.

Відчуваючи задоволення від принесеної користі та дбаючи про свої власні інтереси, сер Бернар обмежує вартість кожного абонементу трьома ліврами на рік.

Ось який порядок буде заведений у його домі:

Зала на першому поверсі та кімната на другому слугуватимуть для розмов, інші кімнати виділяються для читачів газет, літературних творів тощо.

Не може бути й мови про будь-які ігри та під жодним приводом.

Вдячність, що її сер Бернар відчуває до жандармерії, спонукає його користатися будь-якою нагодою, аби бути їй приємним. Він сподівається, що панове жандарми схвально поставляться до його планів і нададуть йому змогу додати до тих обов'язків, що він уже має перед ними, ще й честь вічної вдячності.

N.B.: Сер Бернар просить панів жандармів, що схвально поставляться до нього, засвідчити це своїм підписом.

Примітки

Цю статтю передруковано із *Australian Journal of French Studies*, 23 (1986), pp. 5-30 з люб'язного дозволу автора і видавництва.

- 1 Ovid, *Arts Amatoria*, Book III, lines 469-72 and 613-26. Я використовував переклад Дж.Г.Мозлі у: *The Art of Love and Other Poems* (London, 1929), змінюючи його місцями більш сучасною версією: Héguin de Guerle, *L'Art d'aimer* (Paris, 1963). Усі інші переклади в статті мої власні.
- 2 Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, trans. Anne and John Tedeschi (Baltimore, 1980).
- 3 Robert Darnton, «Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity», in Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes of French Cultural History* (New York, 1984), pp.215-56.
- 4 Для зразка цих тем див.: Kurt Rothmann, *Erläuterungen und Dokumente. Johann Wolfgang Goethe: Die Leiden des Jungen Werthers* (Stuttgart, 1974) і James Smith Allen, «History and the Novel: Mentalité in Modern Popular Fiction», *History and Theory*, 22 (1983), pp.233-52.
- 5 Зразки такої літератури, яка є надто розлогою, щоб її тут докладно розглянути, див.: Henry-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701)* (Geneva, 1969), 2 vols; Robert Estivals, *La statistique bibliographique de la France sous la monarchie au XVIIIe siècle* (Paris and The Hague, 1965);

- Frédéric Barbier, «The Publishing Industry and Printed Output in Nineteenth-Century France», in Kenneth E. Carpenter (ed.), *Books and Society in History: Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference*, 24-28 June, 1980, Boston, Massachusetts (New York and London, 1983), pp.199-230; Johan Goldfriedrich, *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Leipzig, 1886-1913, 4 vols); Rudolf Jentzsch, *Der deutsch-lateinische Büchermarkt nach den Leipziger Ostermessenkatalogen von 1740, 1770 und 1800 in seiner Gliederung und Wandlung* (Leipzig, 1912); H.S. Bennett, *English Books & Readers 1475 to 1557* (Cambridge, 1952); id., *English Books & Readers 1558 to 1603* (Cambridge, 1965); id., *English Books & Readers 1603 to 1640* (Cambridge, 1970); Giles Barber, «Books from the Old World and for the New: The British International Trade in Books in the Eighteenth Century», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 151 (1976), pp.185-224; Robert B. Winans, «Bibliography and the Cultural Historian: Notes on the Eighteenth-Century Novel», in William L. Joyce, David D. Hall, Richard D. Brown and John B. Hench (eds), *Printing and Society in Early America* (Worcester, Mass., 1983), pp.174-85; G. Thomas Tanselle, «Some Statistics on American Printing», 1764-1783, in Bernard Bailyn, John B. Hench (eds), *The Press & the American Revolution* (Boston, 1981), pp.315-64.
- 6 Estivals, *La Statistique bibliographique*, p.309; Paul Raabe, «Buchproduktion und Leseublikum in Deutschland 1770-1780», *Philobiblin: eine Viertel-jahrsschrift für Buch- und Graphiksammler*, 21 (1977), pp.2-16. Порівняльні статистичні дані щодо письменників засновані на моїх власних підрахунках.
- 7 François Furet, «La 'librairie' du royaume de France au 18e siècle», in Furet et al., *Liure et société dans la France du XVIIIe siècle* (Paris, 1965), pp.3-32; Daniel Roche, «Noblesses et culture dans la France du XVIIIe: les lectures de la noblesse», in *Buch, Sammler, Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal Universität Münster vom 26-28. September 1977* (Heidelberg, 1979), pp.9-27; Michel Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle (1750-1759)* (Paris, 1978); Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments* (Paris, 1973).
- 8 Jentzsch, *Der deutsch-lateinische Büchermarkt*; Albert Ward, *Book Production, Fiction, and the German Reading Public 1740-1800* (Oxford, 1974); Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1700-1910* (Frankfurt am Main, 1970), p.467.
- 9 Про Джефферсонів зразок невеликої бібліотеки для освіченого джентльмена, який не обов'язково займався наукою, див.: Arthur Pierce Middleton, *A Virginia Gentlemen's Library* (Williamsburg, var., 1952).
- 10 Daniel Mornet, «Les enseignements des bibliothèques privées (1750-1780)», *Revue d'histoire littéraire de la France*, 17 (1910), pp.449-96. Огляд французької літератури з бібліографічними посиланнями див.: Henri-Jean Martin and Roger Chartier (eds), *Histoire de l'édition française* (Paris, 1981-1983). Дослідження Вальтера Вітмана і подібні праці обговорюються у: Schenda, *Volk ohne Buch*,

- pp.461-67. Про паризького пересічного читача див. *Daniel Roche, Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle* (Paris, 1981), pp.204-41.
- 11 Reinhard Wittmann, *Buchmarkt und Lektüre im 18 und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880* (Tübingen, 1982), pp.46-68; Wallace Kirsop, *Les mécanismes éditoriaux, Histoire de l'édition française* (Paris, 1984), vol.2, pp.31-2.
 - 12 John A. McCarthy, «Lektüre und Lesertypologie im 18. Jahrhundert (1730–1770). Ein Beitrag zur Lesergeschichte am Beispiel Wolfenbüttels», *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 8 (1983), pp.35-82.
 - 13 Rolf Englesing, «Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. Das statistische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre», *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10 (1969), cols 944-1002, id., *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800* (Stuttgart, 1974).
 - 14 David Hall, «The Uses of Literacy in New England, 1600–1850», in *Printing and Society in Early America*, pp.1-47.
 - 15 Про подібні зауваження щодо лаштунків читання див.: Roger Chartier, Daniel Roche, «Les pratiques urbaines de l'imprimé», in *Histoire de l'édition française*, vol.2, pp.403-29.
 - 16 Restif de la Bretonne, *La vie de mon père* (Ottawa, 1949), pp.216-17. Вірш Шубарта цитований у Schenda, *Volk ohne Buch*, p.465.
 - 17 Про дешеві видання і їх публічне використання у Франції див. Charles Nisard, *Histoire des livres populaires ou de la littérature du colportage* (Paris, 1854, 2 vols); Robert Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles: la bibliothèque bleue de Troyes* (Paris, 1964); для зразка новіших досліджень див. серію «Bibliothèque bleue», яку редагував Даніель Рош. Найкращим оглядом популярної літератури в Німеччині дотепер є: Schenda, *Volk ohne Buch*, хоча його інтерпретації зазнали критики у деяких новіших роботах, особливо: Reinhart Siegert, *Aufklärung und Volkslektüre exemplarisch dargestellt an Rudolph Zacharias Becker und seinem 'Noth-und Hilfsbüchlein'* (Frankfurt am Main, 1978). Як зразок читання робітників одне одному див.: Samuel Gompers, *Seventy Years of Life and Labor: An Autobiography* (New York, 1925), pp.80-1.
 - 18 Françoise Parent-Lardeur, *Les cabinets de lecture. La lecture publique à Paris sous la Restauration* (Paris, 1982).
 - 19 Дослідження Данна, Вельке і Прусенера, разом з іншими цікавими роботами зібрані у Otto Dann (ed.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation: ein europäischer Vergleich* (Munich, 1981).
 - 20 Зауваження Гайнзманна цит. за: Helmut Kreuzer, «Gefährliche Lesesucht? Bemerkungen zu politischer Lektürekritik im ausgehenden 18. Jahrhundert», in Rainer Gruenter (ed.), *Leser und Lesen im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle Achtzehntes Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal, 24-26. Oktober 1975* (Heidelberg, 1977). Спостереження Бергка розкидані в його монографії *Die Kunst Bücher zu Lesen* (Jena, 1799), яка також містить деякі типові зауваження про важливість «перетравлення» книжок: див. титульний лист і с.302.

- 21 Newberry Library, Case Wing Z.45, 18 ser.1a, no 31.
- 22 Margaret Spufford, «First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Autobiographers», *Social History*, 4 (1979), pp.407-35, and ead., *Small Books and Peasant Histories: Popular Fiction and its Readership in the Seventeenth-century England* (Athens, Ga., 1981). Про народне читання в Англії XIX і XX ст. див.: R.K.Webb, *The British Working Class Reader* (London, 1955) і Richard D.Altick, *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800–1900* (Chicago, 1957).
- 23 Ця полеміка ґрунтується на дослідженнях Домініка Юлія, особливо його «Livres de classe et usages pédagogiques» in *Histoire de l'édition française*, vol. 2, pp.468-97. Див. також: Jean Hébrard, «Didactique de la lettre et soumission au sens. Note sur l'histoire des pédagogies de la lecture», in *Les textes du Centre Alfred Binet: l'enfant et l'écrit*, 3 (1983), pp.15-30.
- 24 Valentin Jamerey-Duval, *Mémoires. Enfance et éducation d'un paysan au XVIIIe siècle* Jean-Marie Goulemot (Paris, 1981); Daniel Roche (ed.), *Journal de ma vie. Jacques-Louis Mènètra compagnon vitrier au 18e siècle* (Paris, 1982).
- 25 Аналіз нотаток Адамса на берегах див.: Zoltan Haraszti, *John Adams & the Prophets of Progress* (Cambridge, Mass., 1952), p.85. Про міжрядкові і підрядкові примітки див.: Lawrence Lipking, «The Marginal Gloss», *Critical Inquiry*, 3 (1977), pp.620-31; G.W.Bowersock, «The Art of the Footnote», *American Scholar*, 53 (1983–1984), pp.54-62. Про рукописи Проспера Маршана див. статті Christiane Berkvens-Stevelinck, «L'apport de Prosper Marchand au 'systeme des libraires de Paris'», pp.21-63; Christiane Berkvens-Stevelinck, «Prosper Marchand, 'trait d'union' entre auteur et éditeur», *De gulden Passer*, 56 (1978), pp.65-99.
- 26 Див. огляди і бібліографію критичного розгляду читацьких відгуків: Susan R.Suleiman and Inge Crosman (eds), *The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation* (Princeton, 1980) і Jane P.Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism* (Baltimore, 1980). Однією з найвпливовіших робіт в галузі такого критичного розгляду є: Wolfgang Iser, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett* (Baltimore, 1974).
- 27 Walter J.Ong, «The Writer's Audience Is Always A Fiction», *PMLA*, 90 (1975), pp.9-21.
- 28 D.F.Mc.Kenzie, «Typography and Meaning: The Case of William Congreve», in Giles Barber and Bernhard Fabian (eds), *Buch und Buchhandel in Europe im achtzehnten Jahrhundert* (Hamburg, 1981), pp.81-126.
- 29 Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton, 1987), pp.265-342. Див. також загальні міркування про читання с.145-182.
- 30 Paul Saenger, *Manières de lire médiévales, Histoire de l'édition française*, vol.1, pp.131-41, and id., «From Oral Reading to Silent Reading», *Viator*, 13 (1982), pp.367-414. Звісна річ, можна знайти виняткові випадки осіб, які читали мовчки задовго до VII ст., найвідомішим є св. Амвросій, описаний у «Сповіді» св. Августина. Щодо подальшого обговорення читання і початкової іс-

- торії книжки див.: Henry-Jean Martin, «Pour une histoire de la lecture», *Revue française du livre*, NS 16 (1977), pp.583-610.
- 31 Про історію уявлення світу як книги, яку треба читати, див.: Hans Blumenberg, *Die Lesbarkeit der Welt* (Frankfurt am Main, 1981). Епітафія Франкліна насправді не з'явилася на його могилі. Він, мабуть, написав її в 1728 р., коли був молодим друкарем і дотепником у таємному клубі. див.: *The Papers of Benjamin Franklin*, ed. Leonard W.Labaree (New Haven, 1959), vol.1, pp.109-11. Формулювання дещо різняться у кожному з трьох рукописних текстів.
- 32 Н.-J.Martin, *The French Book: Religion, Absolutism and Readership, 1585-1715* (Baltimore, 1996); D.Roche, *Histoire des choses banales* (Paris, 1997); R.Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton, 1987); and id., *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries between the Fourteenth and Eighteenth Centuries* (1992: English trans. Cambridge, 1994); R.Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of the Pre-Revolutionary France* (New York, 1995).
- 33 Огляд подано у вступі до J.Raven, H.Small and N.Tadmor (eds), *The Practice and Representation of Reading in England* (Cambridge, 1996), pp.1-21.
- 34 L.Jardine and A.Grafton, How Gabriel Harvey read his Livy, *Past and Present*, 189 (1990), pp.30-78; W.Sherman, *John Dee: The Politics of Writing and Reading in the English Renaissance* (Amherst, 1995); J.Brewer, «Reconstructing the Reader», in Raven et al., *Practice*, pp.226-45.
- 35 M.-L.Pallares-Burke, «A Spectator in the Tropics», *Comparative Studies in Society and History*, 36 (1994), pp.676-701; P.Burke, *The Fortunes of the Courtier: The European Reception of Castiglione's Cortegiano* (Cambridge, 1995), p.55-98.
- 36 D.McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts* (London, 1986); P.Trovato, *Con ogni diligenza corretto: la stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani, 1470-1570* (Bologna, 1991); B.Richardson, *Print Culture in Renaissance Italy: The Edition and the Vernacular Text, 1470-1600* (Cambridge, 1994); Burke, *Fortunes*.
- 37 A.Blair, *The Theatre of Nature: Jean Bodin and Renaissance Science* (Princeton, 1997); A.Johns, *The Nature of the Book* (Chicago, 1998).
- 38 Erich Schön, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlungen des Lesers: Mentalitätswandel um 1800* (Stuttgart, 1987).
- 39 Raven et al., *Practice*.
- 40 A.Manguel, *A History of Reading* (London, 1996); G.Cavallo and R.Chartier (eds), *A History of Reading in the West* (Cambridge, 1999).
- 41 Susan Cherniack, «Book Culture and Textual Transmission in Sung China», *Harvard Journal of Asian Studies*, 54 (1994), pp.5-102, at p.50; Peter Kornicki, *The Book in Japan: A Cultural History from the Beginnings to the Nineteenth Century* (Leiden, 1998); pp.251-69.

Візуальна історія

Айвен Гаскелл

Візуальний матеріал

Хоч історики використовують різноманітний джерельний матеріал, специфіка їхньої освіти зазвичай приводить до того, що найвільніше вони почуваються з письмовими документами. Деякі історики зробили цінний внесок до нашого розуміння минулого, використовуючи візуальний матеріал у специфічно історичний спосіб, але багато хто наводить такий матеріал лише як ілюстрації. Водночас музеєзнавці, історики мистецтва і дослідники естетики зазвичай не беруть до уваги точку зору історика в обговоренні візуального матеріалу. Така ситуація зміниться, якщо істориків поінформувати про певні проблеми, які панують у думках і дослідницькій практиці науковців, чиї головні інтереси пов'язані з візуальним. Саме це я сподіваюся зробити у цьому розділі в контексті обговорення низки праць, включно з публікаціями, які з'явилися після того, як цей розділ уперше побачив світ під назвою «Історія образів».

Цей розділ названо «Візуальна історія», а не «Історія мистецтва» саме через те, що я хочу розглянути питання, що стосуються візуального матеріалу, поза межами мистецтва так само, як і в його межах. Звісна річ, розрізнення мистецтва та іншого візуального матеріалу передбачає проблеми не лише термінології, а й також відносного статусу чи привілеїв різних видів матеріалу. Історія мистецтва займається переважно лише мистецтвом і розумінням якісних ієрархій у його межах, хоча цей дискримінаційний аспект дисципліни останнім часом дедалі більше критикують. Насправді, відтоді як цей розділ було написано вперше, ця критика розрослася до такої міри, що тек-

сти, створені принаймні деякими істориками мистецтва, є набагато різноманітнішими, ніж донедавна. Проте історія мистецтва й інші форми вивчення візуального матеріалу, такі як естетика, дослідження культури, медіа і музеїв, є переважно і законно аісторичними. До того ж значний обсяг інтерпретаційної роботи, пов'язаної з мистецтвом та іншим візуальним матеріалом, не набуває письмової форми чи винятково письмової форми. Презентація та інтерпретація візуального матеріалу музеями і галереями підпорядковує тексти наявній систематизації цього матеріалу. Хоча публікації, що супроводжують виставки, часто є взірцем найсучаснішої фахової ерудиції, вони мають двозначний зв'язок із самими виставками, на яких інтерпретації висловлені цілком візуально засобами відбору і впорядкування.

У західній культурі склад візуального матеріалу і, що не менш важливо, його внутрішні межі та ієрархію визначає діяльність багатьох людей і закладів, що справді вражає. Позірно поліієрархічний, цей світ мистецтва діє як складна система з численними взаємозалежностями. Йдеться не лише про коледжі, університети і музеї мистецтв, а й аукціони, комерційні галереї та видавництва. За ними йдуть урядові департаменти й агентства, фонди і трести, спонсори та інвестори — приватні та корпоративні. Ми також маємо врахувати колекціонерів, науковців-аматорів і незалежних науковців, видавців, аналітиків — ба навіть самих художників. Багато людей у межах цих закладів і груп прагнуть мати якнайменше справ одне з одним — і досягають у цьому успіху, хоча між ними йде значний обмін на багатьох рівнях — від ідей і припущень до грошей. Вони сплетені разом у заплутану мережу спільного інтересу і суперництва, поваги і презирства. Вони всі є частинами однієї системи, визначеними окремо¹. Їхня поведінка визначає візуальний матеріал і фактично, і в загальноприйнятій думці. В межах розлогої і неспівмірної сукупності візуального матеріалу головний розподіл існує між «мистецтвом» та «іншим». Серед «мистецтва» маємо розподіл, заснований на класичному гуманістичному критерії доби Ренесансу, між «високим мистецтвом» (виявом особистого людського відкриття) і «декоративним», чи «вжитковим мистецтвом». Останнє розглядають головню як радше механічне, ніж інтелектуально винахідливе, хоча людина, відповідальна за фізичну реалізацію артефакту, також мала задум щодо нього. Третьою категорією є «дизайн», що переважно пов'язується з сучасною добою, у випадку якого спостерігаємо чітке розмежування між дизайнером, відповідальним за задум витвору, і тими, хто фізично його реалізує, часто за допомоги техніки. Але ж ці

розподіли завжди були в кращому випадку нечіткими. Їх дедалі більше піддають сумніву, не лише в теорії (як покаже нижче обговорення канонічності), але також і в загальній практиці ширшого мистецького світу, особливо коли аукціони і дилери прагнуть підвищити статус — а відповідно і цінність — декоративного мистецтва.

З одного боку, маємо царину, статус якої дещо змінився, набрав двозначності: архітектура. Такі вчені італійського Ренесансу, як Леон Батіста Альберті та Джорджо Вазарі, наслідували римського архітектора Вітрувія у розумінні архітектури як вершини візуальних мистецтв, завдяки поєднанню в ній функціональної й абстрактної складової, що творило простір для особистої винахідливості. У багатьох наступних історичних розглядах мистецтва наголос зроблено не стільки на практичній чи соціальній функції будівлі, скільки на задумі, через ставлення до структур і пов'язаних з ними планів майже винятково як до засобів особистого художнього висловлення — підхід, також запозичений у Вітрувія («Архітектура» — «De architectura», II, ii). З іншого боку, поточна практика архітектури загалом видається консервацією окремої професії, представники і критики якої схильні двозначно ставитися до визначення зв'язку між практичними та експресивними міркуваннями. Існує тенденція ставитися до архітектури не як до «високого мистецтва» (як її, мабуть, розуміли за часів, коли Мікеланджело по черзі різьбив статуї, малював картини і проектував будівлі), а як до дизайну великого масштабу, що таки зберігає частку попереднього престижу.

Між «мистецтвом» та «іншим» у не менш дивній, але істотно відмінній від архітектури ситуації знаходиться фотографія. Хоча кількість образів, яку можна створити за допомоги цієї техніки у певному сенсі не є великою, її спектр культурної значущості дуже важливий, бо, з одного боку, вона є позірно об'єктивним засобом передачі інформації, а з іншого — залишається багатозначним мистецьким засобом. Культурний вплив фотографії протягом останніх 160 років був величезним і цілковито змінив візуальне середовище і засоби обміну інформацією для значної частини населення землі. Фотографія вишукано, радикально і безпосередньо змінила дисципліну історії мистецтва і практику всього мистецького світу, незалежно від того, чи предмети їх зацікавлення були створені до чи після її винайдення. Використання фотографії чи то як ілюстрацій, чи то як засобу запам'ятовування, ба навіть як заміни самого об'єкта запам'ятовування стало майже повсякденним. Проте більшість представників мистецького світу відверто уникали врахування значення фотографії як у їхній власній

праці, так і в культурному процесі загалом². Наслідки переходу від аналогового збереження інформації фотографічних і відеообразів до цифрових технологій були подібним чином далекосяжні й, зокрема, уможливили передачу образів через Інтернет і безмежні маніпуляції з зображенням. Скопійований у необмеженій кількості примірників і змінюваний візуальний артефакт, що стає дедалі доступнішим за посередництва екранів комп'ютерів, поступово змінить статус візуального в категоріях інформації та епістемології.

Категорія, неадекватно окреслена на попередніх сторінках як «інші», на практиці значною мірою визначається музеями і комерцією. Інтерес до місцевого минулого зробив місцеві музеї та історичні товариства сховищами предметів. Застарілі предмети хатнього побуту, що свідчать про минулі звичаї, ритуали й навіть соціальні стосунки, виставлялися поруч із творами мистецтва, археологічними пам'ятками та експонатами з природознавства, що відрізняло місцеві музеї, засновані в Британії після прийняття Закону про музеї 1845 р., і американські місцеві історичні товариства. Серйозне зацікавлення такими пам'ятками повсякденного життя має кількадесятирічну історію, першими подібними закладами були музеї будівель, зібраних в одне місце просто неба, такі як Скансен (Стокгольм, Швеція), засновані у 1891 р. У США таку роль виконував Музей Шелбурна у Вермонті, заснований 1947 р., який є найкращим зразком прихильності до місцевих артефактів. А з 1970-х рр. зростання інтересу до «простонародної» і «матеріальної культури» надало цим артефактам істотнішого, більш орієнтованого на історичну науку значення. Інтереси дослідників змістилися з дослідження фольклору на відроджені студії простонародної культури, що було тісно пов'язано з тогочасними змінами в історіографії, які в Британії започаткувала книжка «Простонародна культура в Європі початку Нового часу» («Popular Culture in the Early Modern Europe», 1978) Пітера Берка, а в Америці — дослідження, що розвивав, між іншим, Вінтерхарський музей у Делавері³. Новий статус, наданий вивченню неархеологічних матеріальних залишків неелітарної частини суспільств минулого, підсумовано у поняттях музейної експозиції щедрою будівлею Національного музею мистецтв і народних традицій у Парижі. У цьому музеї сільськогосподарські знаряддя чи ремісничі інструменти показують регіональні відмінності й цінність анонімної ремісничої майстерності, а кімната друкарства є складом переважно анонімних друкарських текстів і показних естампів, які були створені для народного споживання від XVI ст. За останні десятиріччя сфера матеріальної культури роз-

ширила свої впливи не лише в музеях, а й в академічних виданнях, збагачуючи бібліографічні покажчики в усьому світі.

Комерційна діяльність у цій широкій сфері «іншого» візуального матеріалу, звичайно, не визначається зростанням участі науковців у дебатах навколо культурного значення цих предметів. Навіть провідні аукціони доклали значних зусиль, щоб розвинути сферу, знану як *collectables** (кришки від глиняних горщиків, сувеніри, пов'язані з рок-н-ролом, іграшки тощо). Дійсно, вплив комерції на цю сферу візуального довкілля і сприйняття минулого людьми, мабуть, є важливішим, ніж вплив ерудиції працівників музеїв і соціальних істориків. Ця теза не втрачає слушності, навіть попри зростання за останнє десятиріччя уваги науковців до феномена колекціонування, прикладом чого є антологія Джона Елснера і Роджера Кардинала «Культура колекціонування» («The Cultures of Collecting», 1994). Проблема колекціонування перебуває на перехресті різноманітних інтересів. По-перше, вона стосується почуття наведення ладу і, як видається, є еквівалентом комерційних методів ревізії та обміну; але, на відміну від ділових інтересів колекціонера, обіцяє остаточне завершення. Прикладом є колекціонування марок. По-друге, *collectables* звертаються до іншого комерційного нахилу: прирости цінності з завершенням певних наборів і очікування повернення капіталовкладення. По-третє, колекціонування засноване на прихованому уявленні, що знання, яке стосується предметів, буцімто обмежене: можливість інтерпретації не зачіпає ментальної складової. По-четверте — і це найважливіше для історика — таке колекціонування передбачає особливий зв'язок з минулим. Двома його складовими є туга за минулим, яка спирається на синекдохічні якості предмета, що відчуваються (наприклад, коробка сірників, що пробуджує спогад дитинства в Британії 1950-х рр.), і уявлюване збереження незмінної якості завдяки особистому контакту з відомою чи шанованою людиною (наприклад, пара черевиків Елвіса Преслі чи першого герцога Веллінгтона). Звичайно, коли формується таке ставлення, сповнене доброзичливої магії, як це спостерігаємо у дедалі більших масштабах, ми можемо запитати себе, чи можна зауважити відмінність між, наприклад, Грейслендом і Епслі Хаус, позаяк обидва передбачають глибоке неаналітичне ставлення до минулого, в якому переважали видатні чоловіки (рідше жінки), чию сутність можна збагнути через розгляд предметів, якими вони себе оточували.

* Те, що колекціонується (фр.).

Вчинивши певне вторгнення до неозорого світу візуального матеріалу («мистецтво», справа невирішеного статусу архітектури і фотографії, а також «інше», що містить певні категорії артефактів і *collectables*), можна зазначити, розгляд зв'язку всіх цих явищ в інституціоналізованому показі героїв (Преслі як «король», Веллінгтон як «залізний герцог») може бути пунктом, на якому слід звернутися до проблеми того, як знання про візуальний матеріал організувати так, щоб його можна було використати для різних цілей (розвага, пропаганда, заробіток грошей і пов'язування сьогодення з минулим). Я спробую дослідити лише три з-посеред різноманітних аспектів розмірковування з посиланнями на обрані важливі публікації: авторство, канонічність та інтерпретацію.

Однак перед зверненням до першого аспекту нам слід пригадати теоретичну проблему, яка набула справжньої гостроти протягом останнього десятиріччя. Вона стосується природи об'єкта вивчення в межах категорії «візуальний матеріал» і природи суб'єкта, який його використовує. Руйнація уніфікованого, логічного, особистого людського суб'єкта, що її запропонувала сучасна критична теорія в особах Жюльєн Дельоза і Фелікса Гваттарі (див., наприклад, їхню роботу «Що таке філософія?» — «*Qu'est-ce que la philosophie?*», 1991) вплинула на певні уявлення істориків мистецтва і фахівців з культурознавства про природу творення предметів і їх використання, уявлення, які, в свою чергу, залежать від ще складнішого розуміння структури самих цих предметів. Різноманітні, іноді взаємовиключальні спроби визначити характер предметів і суб'єктів, до яких вони певною мірою належать, поділяють стратегію приписування мети цим предметам. Серед найцікавіших недавніх дискусій за участі істориків мистецтва, які дотримуються цього курсу, хоча й в інший спосіб, слід назвати праці Джеймса Елкінса «Об'єкт дивиться на вас: про природу бачення» («*The Object Stares Back: On the Nature of Seeing*», 1996), Майкла Ен Голі «Минуле дивиться: історична уява і риторика образу» («*Past Looking: Historical Imagination and the Rhetoric of the Image*, 1996) і Віктора І.Стойчита «Самосвідомий образ: осягнення ранньомодерного метамалярства» («*L'instauration du tableau. Métapeinture à l'aube des temps modernes*», 1993, перекладена англійською як «*The Self-Aware Image: An Insight into Early Modern Meta-Painting*», 1997). Слід зазначити, що така стратегія постала з визнання проблематичності визначення понятійної, емоційної та перцептивної складності предмета, що досліджується. Нашим завданням має бути винайдення засобу визначення цієї складності без приписування їй якостей, єдиним на-

слідком чого є пишномовність. Для нашої мети вистачить зазначити, що предмет, який класифікують як візуальний матеріал, ніколи не є просто тим, що хтось бачить або бачили інші.

Авторство

Одним із глибоко проблемних зв'язків між об'єктом і суб'єктом є авторство. Встановлення авторства є не лише результатом цінового впливу ринку мистецтв, як стверджують деякі скептики (тобто ситуації, коли картина Ван Гога коштуватиме значно більше за картину, що є копією картини Ван Гога, але написану іншим автором). Тут ідеться радше про вплив категорії художника і його (іноді її) усвідомленого зв'язку з мистецтвом у західній традиції. Однією з царин, де склався найбільший простір для суперечок, є європейське малярство і скульптура старих майстрів. Тут вияв авторського задуму, притаманного одній особі, є одним із визначальних понять творення самих об'єктів. Сучасні концепції індивідуального суб'єкта в цьому контексті повністю узгоджуються з умовами, в яких створювалися предмети, хоча це припущення протягом останнього десятиріччя гаряче заперечувалося і з прагматичних, і з теоретичних мотивів.

Експертна оцінка — методика, за допомоги якої науковці висувують припущення про авторство індивідуальних творів мистецтва на підставі їхнього зовнішнього вигляду, — це «ід мистецько-історичного еґо», за висловом Гарі Шварца⁴. Як зауважив Девід Філіпс у ретельному дослідженні «Експонуючи автентичність» («Exhibiting Authenticity», 1997), експерти схильні змішувати якості предметів з розглядом впливу, яке справляють ці предмети на них як на глядачів⁵. Я обмежуся обговоренням першого, але навіть за таких умов постає дуже багато питань.

Апологети експертної оцінки не можуть не визнати її внутрішніх суперечностей. У каталозі виставки, що вшанувала довгу кар'єру Філіпа Поунсі у музеях і торгівлі як дослідника картин італійського Ренесансу, «Досягнення знавця: Філіп Поунсі» («The Achievement of a Connoisseur: Philip Pouncey», 1985), Джон Гір описав його «ясність, точність, виразність і ретельність вислову, увагу до нюансів значення, різницю між припущенням і фактом та релевантним і нерелевантним, а також вираз згоди та відмови у градуалістичних поняттях». Він продовжує «Містер Поунсі — це науковець... для якого... точність є не чеснотою, але обов'язком». Але, вже за кілька сторінок, Гір висвітлює

подвійні стандарти експертного аналізу, стверджуючи: «одна річ — це зробити задовільну атрибуцію, але зовсім інше — пояснити її задовільність», і далі описує використання Поунсі жесту у відповідь на цю проблему: «Незабутнім, навіть через тридцять років, є те, як він довів авторство Корреджо картини номер 19 на теперішній виставці, ставши у позу святого Себастьяна з картини». Нездатність чітко сформулювати підстави тверджень експертів є наслідком крайньої несумісності візуального і лінгвістичного, і ми маємо ставитися до цієї проблеми зі співчуттям. Проте для багатьох істориків мистецтва той факт, що пантоміма і, серйозніше, «короткі анотації на полотні картини» (описані Гіром як «матеріальний пам'ятник його, тобто Проунсі, справи життя») — основний спосіб вислову експерта, підважують ухилення від раціональних доказів і звернення до власного доброго імені. Для багатьох тяжко прийняти суто теоретичне міркування за науку. Як наслідок, кілька істориків і теоретиків мистецтва, що досягли високих позицій в університетах, відкрито критикують експертні оцінки як діяльність, що не заслуговує на довіру й просто створює кон'юнктуру на ринку мистецтва та плекає ухилення від головних проблем заради малоістотних дрібниць. У свою чергу багато експертів, що працюють у музеях і торгівлі, не звертають уваги на істориків мистецтва, чиї міркування стосуються питань, відмінних від питань авторства. Отже, маємо справу з ідеологічною поляризацією.

Експертні оцінки заслуговують радше детальнішого вивчення, ніж повного скасування, і ми почнемо зі з'ясування труднощів, немінуче наявних у постулюванні доказу, що будується лише на тендітних, суто візуальних, відмінностях. Гір, у вступі, цитованому вище, пропонує чудове визначення традиційного розуміння експертних оцінок. Його варто зачитувати без скорочень. (Я нумерую критерії Гіра лише для зручності подальшої дискусії.)

Експертний аналіз, у технічному сенсі визначення авторства творів мистецтва, не є чистою наукою, тобто раціональною системою висновків на підставі даних, що їх можна перевірити; так само не є він лише мистецтвом. Експертні оцінки знаходяться десь між цими двома явищами й характеризуються специфічним поєднанням властивостей розуму, деяких радше наукових, ніж художніх, а інших радше художніх, ніж наукових: 1) зорової пам'яті композиції та її деталей; 2) усебічного знання певної школи чи періоду; 3) розгляду всіх можливих відповідей; 4) відчуття художньої якості твору; 5) здатності оцінити дані; 6) емпатії щодо творчого процесу кож-

ного окремого художника; 7) позитивного розуміння його постаті як індивідуальної художньої особистості.

Якщо прийняти, що експертна оцінка — це потрібна царина (як вважаю я, хоча й розумію її як шлях досягнення різних результатів, а не результат сам у собі), критерії 1, 2 і 5 видаються беззаперечними. Проте третій пункт неможливо реалізувати на практиці, і я сподіваюся, що не роблю Гірові поганої послуги, припускаючи, що рівень обізнаності з імовірними можливостями, наскільки я розумію те, що він хотів висловити, насправді вичерпується його двома першими критеріями. Четвертий критерій дає підстави думати, що він ухиляється від різноманітних істотних питань, але за наявних обставин його таки можна прийняти. Справжні проблеми виникають з критеріями 6 і 7, останній з яких є основним для експертної оцінки в її загальному розумінні. Уявлення про те, що кожен художник неминуче виявляє себе унікальним чином у неусвідомлюваних стилістичних особливостях, які може розпізнати експерт, становлять підвалини експертної оцінки. Гір визнає, що «експертні оцінки італійського живопису ґрунтуються майже винятково на прихованих стилістичних ознаках»; тому для учасника дискусії відкритими лишаються самі уточнення та обговорення відчутних невідповідностей у наборі аргументів, визначених у межах усталеного логічного кола. Отже, це замкнена система, яка підтримує сама себе, і тому є не чим іншим, як фікцією. (При цьому я не заперечую, що фікція може висловлювати правду.) Навіть більше, взаємозалежності між критеріями 6 і 7 не є очевидними. Стилiстичні характеристики, в межах яких можуть існувати індивідуальні художні твори, значно ширші за ті, що нададуть засоби для існування системі експертних оцінок, заснованій на позірному розмежуванні між тонкощами, що їх не можливо пояснити. На підставі видимих подібностей і відмінностей можна скласти різноманітні класифікації творів мистецтва, але саме по собі це не надає ані потрібних, ані достатніх підстав віднести твори, що характеризуються подібними рисами, до одного художника. Зробити так — означає погодитися з невідтвердженою довільною системою, що не обов'язково відповідає дійсності.

Цим методикам протистоїть особливість, притаманна певним історичним обставинам, наприклад Італія кінця XV — початку XVI ст. Наша дедалі ґрунтовніша обізнаність із невід'ємними робочими методами співпраці в цехах художників у різні часи й у різних культурах повинна застерегти нас від приписування будь-якого твору, що постав

за таких обставин, пензлю одного видатного художника, якого вміємо розпізнати. Наприклад, праці Дженніфер Монтаґю про цехи скульпторів у Римі XVII ст. — «Римська барокова скульптура: індустрія мистецтва» («Roman Baroque Sculpture: The Industry of Art», 1989) і «Золото, срібло і бронза: металева скульптура римського бароко» («Gold, Silver, and Bronze: Metal Sculpture of the Roman Baroque», 1996) — допомогли іншим історикам ставитися до питання про індивідуальне авторство з надзвичайною обережністю у зв'язку з сумісною реалізацією широкомасштабних мистецьких проєктів⁶. Тим, хто цим займається, слід визнати не лише характер системи експертної оцінки, а також труднощі її ефективного застосування. Історикам слід радше пристосувати модель до особливих історичних обставин, ніж вдаватися до неї без оцінки методів праці художників. Наприклад, експертні оцінки, що стосуються Берніні, можуть ґрунтуватися на зовсім інших критеріях, ніж оцінка творів Мікеланджело.

Протягом останніх двох десятиріч впливова група експертів почала рухатися у новому напрямі. Не згадуючи про міф витонченого і досвідченого «ока», яке працює у стилі, що його відкрито визнають вельми наближеним до інтуїції, нові експерти наголошують на технічних і наукових обстеженнях. А їх уможливив поступ у практиці зберігання і застосування наукових методик до аналізу компонентів творів мистецтва. Застосування аналітичних методик з інших сфер для вивчення творів мистецтва з метою збільшення кількості даних, що перебувають у розпорядженні експертів, розпочалося кілька десятиліть тому — застосування рентгенографії картин започаткував Алан Барогс у музеї мистецтв Фогга у 1928 р., — але лише нещодавно постала така критична маса досліджень, що прихильники цієї практики тепер говорять про технічну історію мистецтва як окрему галузь дисципліни. Наприклад, інфрачервоне випромінювання відчуває особливу частину невидимого спектра, й за її допомогою можна побачити деталі малюнків, сховані під шаром ранніх голландських панно. Нещодавні успіхи у комп'ютерному відтворенні образів і їхньому амальгамуванні дозволили дослідникам створювати єдині образи цілих палімпсестів, які в результаті стають новою формою артефактів для експертних оцінок та інших форм вивчення. А це, у свою чергу, змінило спосіб мислення істориків мистецтва про індивідуальну надійність голландських картин XV — початку XVI ст.: цехи і «групи» значною мірою витіснили особистість. Підставовим у багатьох відношеннях текстом є праця «Наукове вивчення раннього нідерландського живопису» («Scientific Examination of Early

Netherlandish Painting»), що її видав Дж.П.Філедт Кок у 1976 р.⁷, тоді як важливі серії «Le dessin sous-jacent dans la peinture» видавав з 1979 р. Католицький університет Лувена. До цієї бази знання багато додали музеї, дедалі більше залучаючи спеціальний матеріал до широких обговорень предмета. Книжка, присвячена окремій картині з Бостонського музею високого мистецтва, «Рогір ван дер Вейден «Святий Лука, який малює Діву»: Вибрані есеї у контексті» («Rogier van der Weyden, 'St. Luke Drawing the Virgin': Selected Essays in Context», 1997) є лише одним з визначних прикладів.

Серед проектів експертної оцінки тривалий час чільне місце посідав проект вивчення творів Рембрандта. Протягом двадцяти п'яти років невелика група голландських науковців, що зрідка змінювала склад, співпрацюючи, досліджувала картини, приписувані Рембрандту ван Рейну, збираючи значну кількість технічної інформації. Запланований п'ятитомний хронологічний каталог робіт (з урахуванням сумнівних і деяких визнаних раніше робіт, автентичність яких група піддала сумнівам) готувався до публікації з 1982 р.⁸ Проект опинився під загрозою після того, як з групи пішли чотири з п'яти його учасників, а групу відновили вже за різними напрямками. Сумніви в межах групи — а про критику ззовні годі й казати — щодо деяких з опублікованих нею експертних рішень також порушували її авторитет⁹. Говорячи серйозніше, провідна ідея всього проекту видається дедалі сумнівнішою; йдеться про припущення, що і бажано, і можливо відрізнити зібрання творів, створених самим Рембрандтом, від робіт його учнів, помічників, послідовників і сучасних імітаторів. Цікаво, що і бажаність, і життєздатність цього видаються зараз значно менш безсумнівними, ніж мали видаватися ініціаторам проекту 1968 р., що значною мірою і відбувається завдяки роботам самої групи. Тепер постало питання: якщо «Рембрандт» — це витвір цеху, склад якого постійно змінювався і в якому сам Рембрандт був єдиним постійним членом, чи варто намагатися визначити роботи самого Рембрандта, навіть якби це було можливо, враховуючи обмеження методик експертних оцінок, які у цьому випадку можуть покладатися лише на внутрішні стилістичні й технічні свідчення? Втім, ми дуже не хочемо відмовитися або принаймні обмежити розуміння художника як суто індивідуального творця, чию виняткову діяльність («творчий процес») і характер («художню особистість») може розрізнити спостерігач, що співчуває (порівняйте з наведеними вище критеріями 6 і 7, що їх запропонував Гір). Виставка автопортретів Рембрандта «Рембрандт малює себе» (Національна галерея, Лондон, і Гаага, 1999)

і проспект, що його супроводжував, складений за участі «Rembrandt Research Project», є доказами саме цього небажання.

Що нового спеціальне вивчення вносить до процесу методологічної експертної оцінки? Значна частина спеціального вивчення насправді є посиленням пошуком нібито виняткових слідів художника: його (іноді її) штрихів і особистих абревіатур. Хоча й можна встановити місце твору в межах ширших категорій, таких як приблизний час і можливе місце створення, результати зазвичай визначають негативні, а не позитивні твердження («аналіз засвідчив, що не застосовано матеріалів, не властивих для картини XVII ст.»). Порівняльний аналіз може встановити зразки діяльності цеху. Наприклад, полотно без подвійного ґрунту, помітного в перетині шару фарби, зробленому для мікроскопічного вивчення, навряд чи було створено у майстерні Рембрандта. Усі наявні методики, від радіографії до рентгенівського дифракційного аналізу, можуть бути використані й використовуються для встановлення параметрів, у межах яких твори підлягатимуть обговоренню за допомоги обґрунтованих засобів порівняння і виключення. Проте головною метою тлумачення цих результатів істориками мистецтва і працівниками музеїв майже завжди залишається включення до (чи виключення з) зібрання окремого художника, навіть якщо відбувається дедалі більше пристосування до двозначності¹⁰. Процес ухвалення висновків експертного аналізу лишається фактично незмінним за наявності численного спеціального матеріалу, єдина відмінність полягає в тому, що експерт має у розпорядженні більше даних. Але цього рідко вистачає для його (чи її) вимог, хоча принаймні одним важливим результатом було заохочення деяких реставраторів висловлювати експертні думки, навіть такі, що часом відверто суперечать висновкам хранителів музею. Загальновідомо, що коли у 1995 р. Метрополітен-музей у Нью-Йорку zorganizував виставку «Рембрандт-не-Рембрандт у Метрополітен-музеї: аспекти експертних оцінок», проспект виставки вийшов у двох книгах, з двома каталоговими переліками, щоб примирити конфліктні точки зору хранителя музею та реставратора.

Використання технічного аналізу розвивається без належного врахування епістемологічного значення проблеми. Деякі з пропозицій, зроблених представниками «Rembrandt Research Project», були піддані сумніву в результаті технічних і наукових досліджень, зокрема, проведених на матеріалах фондів Рембрандта Національної галереї в Лондоні, що були опубліковані в проспекті виставки 1988–1989 рр., «Мистецтво у творенні: Рембрандт»¹¹. Їх висновок полягав у тому,

що розлога і деталізована технічна інформація, яку використовував «Rembrandt Research Project», насправді не є адекватною. Коли це так, постає запитання: де слід зупинитися і на підставі чого можна робити висновки? Методика авторадіографії (яка показує розташування індивідуальних складових фарби у серії радіографічних образів) не була доступною групі Національної галереї, проте низка картин, що їх приписували Рембрандтові й щодо яких існує достатній порівняльний матеріал, була піддана такому аналізу. Чи подібне вивчення картин Національної галереї зруйнує її атрибутивну гіпотезу? Чи радше слід досліджувати обмеження експертних оцінок — хоч би якими ґрунтовними були технічні дані у розпорядженні експертів, — після чого цілий проект атрибутивного припущення триватиме на новій основі, на основі, де припущення є тим, чим воно є, і можлива гіпотеза не подається як безсумнівне знання?¹²

Проблема епістемологічного статусу знання, здобутого за допомоги експертних оцінок, набуває особливої гостроти, коли неминуче ненадійну інформацію залучають до творення складних доказів у сфері історії мистецтва, разом зі знанням, що було здобуте засобами, які більше заслуговують на довіру (наприклад, висновок на підставі джерел, що взаємно підтверджують одне одне). Якщо визнати, що доказ експертної оцінки має рівну вагу з доказами, здобутими надійнішим шляхом у таких структурах, ці структури мають бути слабкими. Слід враховувати радше якість природи доказу, ніж одну якість доказу в індивідуальних обставинах. У такому разі докази експертної оцінки за своєю природою не можуть бути такими переконливими, як деякі інші форми доказів. Визнання цього приведе не так до відмови від експертних оцінок, як до коректнішого й обережнішого їх використання.

Питання про відносну вагу різних видів доказів постають в іншому світлі під час розгляду форм доказів, що стосуються винятково експертних оцінок. Але визнання епістемологічних обмежень експертних оцінок навряд чи прислужиться світові мистецтва. Зміна наголосу в його межах видається малоімовірною, особливо у частинах, що безпосередньо пов'язані з ринком, де вкрай бажано, щоб статус кожного об'єкта був безсумнівним. У результаті, брак знань регулярно компенсує подання думки, яку підтримує репутація та авторитет під маскою надійного знання. Визнання необізнаності дуже часто сприймається як невдача, що заслуговує на покарання, і це накладає відбиток на працю в галузі. Для фахівців у цій царині забагато поставлено на

карту: статус, престиж (і особистий, і престиж інституцій) і, понад усе, гроші, що, звісна річ, заважає їм визнати справжній стан речей.

Під кутом зору тих, хто цікавиться зв'язком між сучасним і минулим, зазначимо, що розуміння минулої практики, створене одним експертом, слід вважати фікцією, яка, щоправда, може бути переконливою у разі доброї аргументації. Варто також наголосити, що до тих доказів у історії мистецтва, які надто покладаються на експертні оцінки, слід ставитися з обережністю, бо вони можуть містити слабкі елементи, якщо не відверті хиби. Один із наслідків прийняття такого доказу, мабуть, полягатиме в тому, що питання індивідуального авторства втратить свою злободенність, навіть коли прискіплива увага до фізичних характеристик предмета насправді зростає. Проте, якщо ми приймаємо, що зміни в практиці художників є принаймні частково результатом свідомого мотивованого вибору суб'єктів, а вплив цього вибору згодом поширюватиме засоби впливу (які містять наслідування і суперництво), питання індивідуального авторства ніколи повністю не втратить свого значення.

Канон

Риторично перебільшене у попередній частині есею розрізнення між знанням і особистою точкою зору, звичайно, ще вельми далеке від адекватності для аналізу критичної та історичної методики вивчення візуального матеріалу. Вивільнення знання з-під тиску особистої точки зору не є простою справою, як доводив Франк Кермон у книзі «Форми уваги» («Forms of Attention», 1985), вивчаючи формування й увічнення канонів літератури і візуального мистецтва. Він показав, як необґрунтована точка зору і мода, а не судження критиків, можуть створити умови, за яких художника «відкривають заново» і його чи її роботи включають до канону після повторного наукового і критичного вивчення. Кермон описав випадок Сандро Ботичеллі, на чій картини від XVI до кінця XIX ст. переважно не звертали уваги. Автор переконливо довів, що ані інтересу Герберта Горна, який багато зробив для визначення зібрання картин Ботичеллі засобами експертного аналізу й архівних пошуків¹³, ані зацікавленості Ебі Варбурга, який досліджував аспекти праць Ботичеллі у контексті власних систематичних теорій історії культури¹⁴, не було б, якби не відбулися зміни у популярній культурі, що сприяла появі інтересу до робіт, що їх приписували Ботичеллі. І Горн, і Варбург

фактично пливли за *fin-de siècle** течією. Наслідком стали належне виокремлення праць Ботичеллі з-посеред творів його сучасників, учнів і наслідувачів (досягнення, яке не можна переоцінити) і визначення «художньої особистості»¹⁵.

Картини, названі шедеврами Ботичеллі, особливо «Народження Венери» і «Весна» (обидві у картинній галереї Флоренції), приєдналися до тотемної групи масово репродукованих образів, відомих широкій публіці завдяки багатьом формам відтворення. «Весну» звеличували як «найбільший скарб» флорентійської галереї, а її центральні жіночі постаті з'явилися на обгортці довідника відвідувача, що побачив світ багатьма мовами. Ретельна і копітка обробка картини для її збереження завершилася у 1982 р. Її представили публіці як кульмінацію виставки «Методика і науковий підхід. Практичні робота і дослідження при реставрації» (Флоренція, 1982–1983 рр.), помістивши одну в темній кімнаті, театральнo освітленій як кіноекран, видовище, що за задумом мало викликати благоговіння. Вступ до проспекту, що супроводжував виставку, був найдовшим із тих, що коли-небудь присвячували у подібній формі публікації технічному описові однієї картини. Ми вже бачили, що технічну інформацію залучають до експертного аналізу. Проте подання публіці технічних знахідок, що виконує демістифікаційну роль при показі засобів фізичної побудови роботи, може також підтримувати її загадковість і статус, коли виникає враження, що вона підсилює невимовність засобів одного художника і надає його полотнам особливого тлумачення. Тоді як у XVIII ст. від відвідувачів флорентійської галереї очікували захоплення «Венерою Медичі» як її «найбільшим скарбом», тепер зал Ботичеллі перебрав на себе функцію бути остаточною ціллю народного мистецького паломництва, головною метою якого є «Весна». Це явище є, принаймні частково, результатом свідомих зусиль насамперед самої галереї¹⁶.

Отже, ми можемо побачити, що у розглядові сутності канону постають кілька складних питань, що перехрещуються. Два з них тісно пов'язані з боргом історії мистецтв її визнаному основоположному текстові: «Життєпис найвідоміших малярів, скульпторів і зодчих» («*Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori*») Джорджо Вазарі¹⁷. По-перше, йдеться про збіги з дослідженнями літератури в

* «Кінець сторіччя» (фр.) — про кінець XIX ст., який нібито характеризується падінням культури та моральності, розвитком у мистецтві мотивів індивідуальності.

тому, що творчість особистості береться за одиницю розгляду. Як ми побачили, цей підхід підтримують основні припущення експертних оцінок. По-друге, канон, заснований на авторстві, увічнено також писанням у стилі Вазарі. Канон також зазнає модифікації: Вазарі сам створив прецедент у другому виданні «Життєписів»¹⁸. Там він представив митців у контексті розвитку їхньої кар'єри, з урахуванням (або без) національних упереджень. Увага, яку останнім часом звернули завдяки фемінізму на кількох європейських художників-жінок початку Нового часу, що досягли успіху, нічим не відрізняється за своєю природою¹⁹. Художників або «школи», до яких їх згруповано, іноді виключають з поля уваги (як Гвідо Рені та болонську школу XVII ст.) або відкривають наново (як Ботичеллі чи нещодавніше Караваджо). Ці зміни впливають на перетворення і зазнають їх впливу в ширшому світовому контексті, безпосередньо торкаючись ринку і музеїв. Одним зі способів тлумачення цих змін та оцінки невідповідностей між науковим ставленням до канону і ширшим, публічним станом справ (висловленим у першу чергу в приватному та інституційному колекціонуванні) є розділ науки, який набув нових рис останніми роками: історія смаку.

Головним дослідником історії смаку є Френсіс Гаскелл. Його праця «Відкриття заново у мистецтві: деякі аспекти смаку, моди і колекціонування в Англії і Франції» («Rediscoveries in Art: Some Aspects of Taste, Fashion and Collecting in England and France», 1976) і написана спільно з Ніколасом Пенні «Смак і античне мистецтво: спокуса класичної скульптури, 1500–1900» («Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture, 1500–1900», 1981) допомогли усвідомити, що канони художньої досконалості зумовлені історично і визначені розмаїттям чинників, деякі з яких не обов'язково пов'язані з художніми питаннями. Гаскелл вивчає життя речей, яке настало за обставинами їхнього створення і першопочаткового споживання (зацікавлення відтворювальної історії мистецтва, яку розглянуто нижче) й яке передує їхньому можливому активному впливові у сьогоденні (матеріал критики і відповідальність музеїв мистецтва). Далека від простого посилення історичного ставлення до обставин, в яких функціонує мистецтво, ця робота посприяла всебічній критичній переоцінці способу подання мистецтва минулого у музеях. Цей розвиток у публічних мистецьких інституціях можна розглядати як де-факто, а іноді й відверто відмінний від традицій Нового часу підхід до канонічності. Наприклад, буде важко уявити відродження серйозного мистецько-історичного і музеєзнавчого інтересу до

французького академічного мистецтва XIX ст. без робіт, між іншими, Френсиса Гаскелла і Альбера Боме²⁰, які досягли вершини у вивченні немодерністичного XIX ст. у Музеї д'Орсе. Попри головні виставки (такі, як присвячені Сезанну в 1995–1996 рр. у Парижі, Лондоні й Філадельфії²¹) телеологію, яка підтримувала модерністичний проект (ретроспективно надаючи критичний пріоритет Курбе, Мане, імпресіоністам і Сезанну), більше не підтримують непохитно. Для нового покоління відвідувачів музеїв і галерей європейського живопису та скульптури XIX ст. у Метрополітен-музеї в Нью-Йорку, всебічно переоблаштованих у 1993 р., імена Кутюр, Жерома і Бужеро можуть бути канонічного статусу²².

Розвиток історії смаку вносить нові акценти до канонічності. Вона парадоксально поєднує новий еkleктизм, який побічно заперечує телеологічний канон історії мистецтва, із застиганням приватних колекцій, таких як зібрання Воллес у Лондоні та музей Ізабелли Стюарт Гарднер у Бостоні, щоб створити альтернативний критерій канонічності, саму колекцію. Останніми роками й інші підходи об'єдналися з метою модифікації канону, що відбулася у вельми відмінний спосіб в університетах і музеях мистецтва відповідно. Розширення характеру візуального матеріалу, якому науковці приділяють серйозну увагу в загальному контексті історії мистецтва, радше ніж у спеціальному інтроспективному вивченні, включає розлогу низку декоративних мистецтв у музеях і те, що зазвичай визначають як «матеріальну культуру» в університетському контексті. Це розширення відбувається вздовж двох ідей. Перша — беззастережний сумнів щодо самоочевидної придатності ренесансної відмінності між високим і ужитковим мистецтвом до мистецтва всіх часів. Друга — занепад критичної і соціальної відмінності між «високим» мистецтвом для соціальної еліти, і «низьким» мистецтвом неелітарного населення чи для нього. Тільки-но ремесло ювеліра, приміром, розглядають як не менш залежне від винахідливості й абстракції, ніж ремесло скульптора, відмінність між механічним і вільним мистецтвом видається у кращому разі двозначною. Тільки-но вищу індивідуальність маляра заперечено розумінням зв'язків із підмайстрами й учнями, цехом, помічниками і майстрами-співробітниками, обов'язковими для здійснення скульптурних проектів чи художніх декоративних планів, відмінність між цілком укомплектованим цехом представників високого мистецтва і складом майстерень з виробництва гобеленів чи кераміки істотно зменшується. Нарешті, тільки-но увага меценатів і колекціонерів починає засновуватися на історичних підставах й звер-

татися у бік вигляду їхніх будинків або їхніх коштовностей, замість їхніх картин, ієрархія цінностей, що ґрунтується на випадковому естетичному критерії, може легко поступитися місцем новому набору відносних цінностей, який ґрунтується на критеріях історичного пошуку²³. Вивчення у межах музеїв мистецтва і навіть торгівлі аспектів декоративного мистецтва побічно впливає на зазначене злагоджування відмінностей. Поступ цих процесів переконливо відбито у трьох нових каталогах срібла: «Англійське срібло в музеї декоративного мистецтва, Бостон, І, Срібло перед 1697 р.» («English Silver in the Museum of Fine Arts, Boston, I, Silver Before 1697», 1993) Елеонори Алкорн, «Спадок гугенотів: англійське срібло 1680–1760 рр. з зібрання Алана і Саймона Гартманів» («The Huguenot Legacy: English Silver 1680–1760 from the Alan and Simone Hartman Collection», 1996) Кристофера Гартопа і «Англійське, ірландське і шотландське срібло в Інституті мистецтв Стерлінга і Френсин Кларк» («English, Irish, and Scottish Silver at the Sterling and Francine Clark Art Institute», 1997) Бет Карвер Віз, кожен з яких є новаторською публікацією у своїй царині. Автори не лише приділяють детальну увагу предметам, а й демонструють обізнаність з усім джерельним матеріалом, як архівним, так і опублікованим, що ретельно фіксує соціальні й економічні відносини. Відмінність між увагою до предметів та інтересом до соціальної історії в межах музеїв мистецтв стала тепер як ніколи тонкою, свідченням чого є роботи, згадані вище, або праця Керолайн Сарджентсон «Торговці та ринки предметів розкоші: Маршан Мерсьє у Парижі XVIII ст.» («Merchants and Luxury Markets: The 'Marchands Merciers' of Eighteenth-Century Paris», 1996). Ці зміни сягають праць університетських учених з історії товарів, в яких естетичні відмінності є другорядними щодо соціальних і економічних відносин. Наслідком цього є подальше розширення та ускладнення уваги до візуального матеріалу, кількість якого постійно збільшується.

Зросла також увага до артефактів простонародної культури, у чому ініціативу виявили факультети культурознавства і вивчення засобів масової інформації, а не історики мистецтва. Вельми повчальний приклад цього подає вивчення американського візуального матеріалу, значною мірою під рубрикою «матеріальна культура». Наприклад, як розвиток своїх зацікавлень федеральними програмами адміністрації Франкліна Делано Рузвельта Керол Ен Марлінґ розглядала масову культуру в дослідженнях «Грейсленд: Ідучи додому з Елвісом» («Graceland: Going Home with Elvis», 1996) і «Проектування парків Диснея: архітектура розваги» («Designing Disney's

Theme Parks: The Architecture of Reassurance», 1997). Так само значущим для розширення канону в поняттях американської матеріальної культури було піднесення почуття етнічної гордості й винятковості, що помітно привернуло загальну увагу до корінного американського, латино- і афро-американського візуального матеріалу. Наприклад, традиція різьби на тростині дочекалася наукової уваги в музеях²⁴, а співробітники університетів тим часом друкували синтетичні огляди афро-американських художніх досягнень, прикладом чого є книжка Ричарда Павелла «Чорне мистецтво і культура у ХХ ст.» («Black Art and Culture in the 20th Century», 1997).

Таке культурне розмаїття в межах однієї держави — США — робить її певною мірою вибіркоким мікрокосмом світу загалом, що стосується вивчення візуального матеріалу і поширення канону. Останнім часом набирає сили експансія світової історії мистецтва, яка підважує і заступає собою євроцентричну наукову традицію. Прагматичний успіх залежить або від порушення питання, чим є мистецтво у всесвітньому контексті, або від цілковитого його уникання. Розмови між істориками мистецтва й антропологами, з одного боку, і археологами — разом з істориками — з іншого часто стосуються проблем, що перетинаються, навіть якщо ці розмови приводять до поширення їхніх відповідних канонів візуального матеріалу. Діють також інші сили, що змінюють або руйнують як канон, так і поняття канонічності. Деякі з них зосереджені на поняттях інтерпретації, значення й наміру автора.

Інтерпретація

Від канону, визначеного за автором, колекцією або соціальним чи культурним критерієм, я тепер звернуся до проблеми значення та інтерпретації. Тут ми знову сперечатимемось із деякими тепер знаними тезами. «Якщо панує історизм, — стверджує редакційна стаття в «Burlington Magazine», — індивідуальний твір мистецтва замкнений у своїй добі й не може з неї втекти, аби постати перед нашими очима»²⁵. На безпосереднє подання візуального матеріалу дедалі більше впливає застосування критеріїв «історії смаку». Проте в академічному дискурсі це посідає мало місця; радше лінія фронту проходить між історичним відновленням (спробою інтерпретувати візуальний матеріал так, як його інтерпретували за часів виникнення твору його автор, сучасники або і перший, і другі) та безпосереднім

критичним залученням кількох, часто взаємно непримиренних підходів. Останні включають, по-перше, підхід, що визнає можливість безпосереднього інтуїтивного доступу до «художньої особистості» і «творчого процесу» (який ми вже зустрічали у частині, присвяченій експертним оцінкам); по-друге, інтерес до візуальної герменевтики на підставі теорій семіотики, деконструкції чи психоаналізу; і по-третє, підхід, що підкреслює засадничу тяглість мистецтва, тобто неможливість зрозуміння будь-якого твору мистецтва з минулого поза контекстом його стосунку до сучасної мистецької практики.

Інтерпретаційні конфлікти дедалі більше набирають політичних ознак. Симптоматичною була пристрасна стаття під назвою: «Смерть британської історії мистецтва» («The Death of British Art History»)»²⁶, в якій академічний історик мистецтва Майкл Розенталь розглянув приховані політичні підтексти подій у світі мистецтва в контексті осуду гаданої неспроможності академічної науки взяти участь у широкій культурній і політичній дискусії. Розенталь запропонував переоцінку фурору, що його спричинила у 1982 р. виставка робіт британського пейзажиста XVIII ст. Річарда Вілсона у лондонській галереї Тейт. На самій виставці й у докладному науковому каталозі Девіда Солкіна, що її супроводжував, була зроблена обережна спроба розмістити чудові пейзажі Вілсона в межах соціального і культурного контексту їх створення і початкового сприйняття²⁷. Цю спробу засудили як марксистську підривну діяльність кілька впливових органів, включно з лондонською щоденною «Daily Telegraph». За два роки перед тим дослідник літератури Джон Баррелл видав історичне дослідження зображень сільських об'єктів XVIII ст. «Темний бік пейзажу: сільська біднота в англійському живописі 1730–1840 pp.» («The Dark Side of the Landscape: The Rural Poor in English Paintings, 1730–1840», 1980), що рясніло подібними сумнівами. Баррелл досліджував ідеологію, приховану в зображенні селян на картинах Томаса Гейнсборо, Джорджа Морланда і Джона Констебля, припускаючи, що їхній стан показаний радше як натуральний, ніж як соціально зумовлений. Він заперечував ностальгічну міфологію з її апеляцією до історії, доводячи, що «слід двічі подивитися на поняття природи, за яким видається «природним», що одним людям слід працювати, а іншим — ні». Будучи науковим текстом і, навіть більше, не вельми заглибленим у роль художньої традиції у відтворенні образів, книга Баррелла, на відміну від виставки Солкіна, майже не справила відчутного враження на публіку. Нейл Мак-Вільямс і Алекс Поттс пояснили, чому внесок Солкіна до соціальної історії мистецтв було непросто зігнорувати²⁸:

Солкін порушив правила, зазіхнувши на «виставку престижного старого майстра у головній національній галереї». Мак-Вільямс і Поттс продовжують: «Навіть досить змарнілі культурні цінності, такі як англійське захоплення пейзажем, і уявлювані смак та витонченість георґіанської епохи слід захистити, коли їх заперечують на території, де вони дотепер видаються такими, що заслуговують на довіру».

Подібний, але навіть гучніший, громадський розголос викликала виставка «Захід як Америка: нове тлумачення образів кордону, 1820–1920 рр.» у Національному музеї американського мистецтва у Вашингтоні 1991 р. Як на виставці Ричарда Вілсона, Національний музей порушив тему, міфологія якої досі широко побутує у царині соціальних переконань. Ішлося про «самоочевидне призначення» людей європейського походження до заселення земель на заході та їх приєднання до Сполучених Штатів Америки. Хоча цю ідеологію тривалий час заперечували в академічних колах, від часу її перенесення з академічних текстів до музейних настінних пояснень реакція ображених була швидкою і злостивою²⁹. Цей досвід можна розглядати як частину «культурних війн» у США 1990-х рр. Вони далися взнаки у візуальній сфері в 1995 р., коли політичний тиск Конгресу і групи ветеранів призвів до закриття виставки у Смітсоніанському інституті, присвяченої п'ятдесятирічній річниці скинення першої атомної бомби на Хіросиму.

Історичний підхід до візуального матеріалу не обмежується приписуванням ідеологічного сенсу, як це розуміли, слушно або хибно, організатори трьох виставок, згаданих вище, та їхні критики. Сенс твору в часі його створення виходить за межі часто несвідомого підпорядкування соціополітичній ідеології споживача з огляду на способи сприйняття, які не схильні провокувати політично мотивовану увагу в наш час. Їхнє тлумачення має багату й видатну історіографію, що досліджена у ширшому контексті історії мистецтва в праці Майкла Подро «Критичні історики мистецтва» («The Critical Historians of Art», 1982) і в теоретично дискусійніший спосіб — у книзі Майкла Ен Голі, що згадувалася вище. Одним із найвизначніших представників цього різновиду історії мистецтва є Майкл Баксандаль, чия книга «Живопис і досвід в Італії п'ятнадцятого сторіччя» («Painting and Experience in Fifteenth Century Italy», 1972) має ефектний підзаголовок: «Буквар з соціальної історії образотворчого стилю». Баксандаль прагнув вийти за межі звичайного іконографічного аналізу. Він писав: «Частина розумового багажу, за допомоги якого людина впорядковує свій візуальний досвід, є мінливою, і багато з цього мінливого

багажу залежить від культури, тобто визначається суспільством, яке вплинуло на його досвід». Тож завданням історика є повернення до «погляду часу»: культурно специфічного способу бачення, що був притаманний, приміром, південнонімецьким скульпторам з дерева початку XVI ст. і їхнім замовникам. Для цього завдання Баксандаль звертається в книзі «Скульптура з липової деревини у ренесансній Німеччині» («The Limewood Sculptors of Renaissance Germany», 1980). Інші науковці застосували власні версії підходу Баксандаля до інших візуальних культур, серед яких науково контроверсійнішим є дослідження голландського мистецтва XVII ст. пера Светлани Альперс: «Мистецтво опису» («The Art of Describing», 1983). Альперс стверджує, що голландці XVII ст. намагалися пізнати світ таксономічно, за допомоги точного образотворчого опису, який охоплював картографію, мікроскопію та реалістичне репрезентаційне копіювання видимої реальності. Це, як вона доводить, повинно переважати над будь-якою алюзією чи алегорією в інтерпретації голландського візуального матеріалу, що спровокувало жваву полеміку з іншими науковцями галузі³⁰. Ця полеміка засвідчила, що розмірковування про замінені когнітивні процеси можуть бути більш спірними, ніж спроби пояснити оригінальне образотворче значення індивідуальної роботи шляхом порівняння предметів одне з одним і з сучасними їм текстами, що становить традиційний метод історії мистецтва.

Усі ці нові форми історії мистецтва зазнають критики з боку трьох визначних напрямів. Дехто з тих, хто цікавиться візуальною герменевтикою, піддають сумніву думку, що культурний сенс можна закодувати у візуальному матеріалі, а згодом розшифрувати пізнішим інтерпретаторам з метою винайдення адекватного «значення». Наприклад, Ганс Белтинг у праці «Кінець історії мистецтва?» («Das Ende der Kunstgeschichte?», 1983) зазначив, як цей нібито симетричний процес шифрування і розшифрування вироджується у «гуманістичну салонну гру» ренесансної іконології, через що художні образи почали тлумачити за допомоги посилань на літературні тексти, що буцімто їм відповідають. Ба більше, модель образотворчої інтерпретації походить від визначеної Ервіном Панофські відмінності між доіконографічним, іконографічним та іконологічним рівнями³¹; на теоретичному рівні її давно витіснили розумінням того, що суть твору невід'ємно пов'язана з численними підтекстами й що навіть найпростіше значення, наприклад, образ люльки на позначення «люльки» визначає культура. (Див., наприклад, вступну статтю Ролана Барта, *S/Z*, 1970, і Мішеля Фуко, «Це не люлька» — «Ceci n'est pas une

ріре», 1973.) Однією з найцікавіших наявних концепцій — яка, проте, напевно, викликає відчай серед істориків — є теза, що візуальний матеріал минулого, особливо його мистецтво, можна адекватно інтерпретувати лише завдяки створенню нового візуального матеріалу, тобто вона розуміє мистецтво як частину сфери репрезентаційної поведінки. Відповідно до цього припущення, теоретик культури і маляр стають одним і тим самим. Двома прикладами малярів, які також є теоретиками такого роду, є Віктор Бурген, чиї роботи Крис Міллер влучно назвав «ідеологічною контробразом привласненою з реклами образності»³², і Джозеф Кошут. Серед праць Бургена можна виокремити: «Поміж» («Between», 1986), «Кінець теорії мистецтва: критика і постмодернізм» («The End of Art Theory: Criticism and Postmodernity», 1986) і «Бай/дуже світи: місце і пам'ять у візуальній культурі» («In/different Spaces: Place and Memory in Visual Culture» 1996). Зібрання творів Кошута видано під назвою «Мистецтво за філософією і опісля» («Art after Philosophy and After») у 1991 р., але більшість його теоретичних робіт є візуальними за формою і знаходяться в музеях і галереях, можна згадати його виставку 1992 р. у Бруклінському музеї під назвою «Гра невимовного»³³.

Певний сумнів щодо нової історії мистецтва також походить з ортодоксальніших джерел, зокрема, від Майкла Баксандаля. У книзі «Зразки намірів: про історичне пояснення картин» («Patterns of Intention: On the Historical Explanation of Pictures», 1985) Баксандаль описує використання Джорджо Вазарі того, що вірогідно є історичною белетристикою задля суто критичного зауваження про появу драпіровки на картинах П'єро делла Франчески:

«П'єро дуже захоплювався виробленням глиняних моделей, які він драпірував вологою тканиною, укладеною у безліч зморшок, а потім використовував для малювання і подібних цілей»... Будь-який уважний читач Вазарі вчиться впізнавати такі зауваження, коли Вазарі домішує свої висновки: не схоже на те, аби він мав такий доказ цієї практики, що дав би нам можливість почуватися нині щасливими з приводу такого однозначного твердження. Це не має значення. Вроджена природа Вазарі робить його зауваження тим, чим воно є, — критичною істиною, яку, так би мовити, можна побачити, зіставляючи зі, скажімо, середнім білим янголом у «Хрещенні Христа» — і жоден з читачів Вазарі його часів не мав хибного почуття її історичності. Справді, вправність Вазарі між критичним та історичним викликає задрість; але ми живемо у більш мускульно обмеженому під цим кутом зору часі, й якби я тепер сказав поді-

бне про П'єро так категорично, ви б мали право очікувати, що у мене є реальне додаткове обґрунтування цього, якого я проте не міг створити.

Гарі Шварц у своєму нарисі про експертні оцінки зазначив, що «історики мистецтва, яких від початку вчать рухатися між історичним і неісторичним підходами до мистецтва, здається, ніколи не помічають головної суперечності між ними»³⁴. На підставі тексту Баксандаля легко дійти висновку, що цю суперечність можна врегулювати визнанням того, що історична достовірність є умовною і що застосування історичного критерію до вивчення візуального матеріалу породжує фікції, які не обов'язково епістемологічно відрізняються від неісторичних критичних коментарів. Отже, розміщення мистецьких дискусій в історичних рамках є не більш як те, що Баксандаль називає «особливим смаком»: історичне повернення і критична оцінка не є кращими один за одного; і справді, якщо історичне повернення ґрунтується на випадковому критерії, воно не є чимось іншим, ніж особлива форма критичної оцінки. Тому можна припустити, що критика, яка відкрито займається поточними культурними і соціальними питаннями і не претендує на необґрунтований доступ до загальних і вічних «істин», менш схильна вводити в оману глядачів і читачів, ніж нібито цілком історичні оцінки. Можливо, нам дано знати лише мистецтво сучасності, дещо з якого збереглося з минулого, забезпечуючи лише незначний і недостовірний доступ до цього минулого. Сенс візуального матеріалу змінюється; інтерпретації різняться у хронологічних і культурних межах: ті, що нам відомі, можуть бути створені нами самими. Можливо, втім, це припущення є надто песимістичним і надто залежить від зіпсованого релятивізму. По-перше, випадковість може охоплювати і довгі, і порівняно короткі відрізки часу: тисячоліття так само, як і одне покоління. Наприклад, діалоги Платона були б для нас антикварною річчю, якби не це. По-друге, видається прагматично і етично неефективним припускати, що всі цінності та припущення є неминуче вузько локальними. Ми вивчаємо візуальний матеріал — і минуле, — принаймні в ідеалі, не заради підтвердження власних упереджень, а з метою їх заперечення. Розвиток історичного розуміння є одним із засобів наближення до загальних істин, хоч би якими швидкоплинними і важкодосяжними вони були. Навіть якщо нова історія мистецтва у звичайній практиці творить фікції, історичне розуміння таки не є недосяжним, принай-

мні коли ми враховуємо застереження щодо правдоподібності переладу з минулого на сучасне.

Однією з властивостей мистецтва, що відрізняє його від деяких інших типів візуального матеріалу, є схильність викликати емоційні реакції у глядача. Певні аспекти таких емоційних реакцій вивчає естетика, але вони не обмежуються лише цією сферою. Ці реакції можуть бути дуже поширеними у культурі й мати тривале життя до такої міри, що певні типи емоційної реакції можна вважати справді універсальними. Цей аспект ставлення людини до візуального матеріалу є предметом комплексного дослідження Девіда Фридберга «Влада образів: студії з історії й теорії реакції» («The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response», 1989). Проте поняття безпосередньої емоційної відповіді на візуальний матеріал залишається відкритим для маніпуляцій і зловживань. Однією з форм зловживань є припущення, що минуле легко збагнути або через безпосередню емоційну відповідь на візуальний матеріал, або завдяки «індустрії спадщини», у якій часто використовують «безпосередню емоційну відповідь». У праці «Індустрія спадщини: Британія в атмосфері занепаду» («The Heritage Industry: Britain in the Climate of Decline», 1987) Роберт Гевісон гостро критикує зростання «спадщини» як соціального і дедалі більше політичного чинника у британській культурі. Я згадаю лише дві тези, що їх розглядає у своїй книзі Гевісон: «спадщина» — глибоко неаналітична категорія, яка передбачає, що історія як процес змін скінчилася або має скінчитися. Виховання населення, здатного споглядати минуле лише у поняттях ностальгії та патріотизму допомагає втримати політичну покірливість.

У Британії матеріал спадщини є «скарбом», а її взірцем — замський будинок. Замський будинок оповитий не лише соціальною, а й естетичною таємничістю. Наприклад, на палітурці каталогу, що супроводжував велику виставку «Будинки скарбів у Британії: п'ять століть приватного патронату і мистецького колекціонування» у Національній галереї мистецтв у Вашингтоні, протягом 1985–1986 рр. читаємо: «Замський будинок як колективний витвір мистецтва є одним із найголовніших внесків Британії до західної цивілізації». Цю виставку в «The Economist» визначено як «безсоромний розпродаж британської спадщини»³⁵. Інші намагаються випрошувати гроші у менш відкритий спосіб: заохочуючи симпатію припущенням, що замський будинок опинився під загрозою, часто у трохи завуальованих політичних термінах. Вступними словами першого нарису в каталозі,

що супроводжував виставку в Британському музеї 1988–1989 рр.: «Скарби нації: збереження нашої спадщини», є: «Не минає і тижня, щоб ми не бачили оголошень аукціону про продаж і розпад деяких великих маєтків». Продовжуючи цитувати В.Г.Госкінса, Маркус Біні зауважує: «Будинок у полоні руйнування тими, хто уклав угоду, його парки захопили і розкопали» тощо. Ця міфологія руйнування, підтримана музейними авторитетами, такими як Рой Стронг (на виставці та в її каталозі «Руйнування замиського будинку», музей Вікторії й Альберта, Лондон, 1974), і політиками, зокрема, Патриком Кормаком в тексті «Спадщина у небезпеці» («Heritage in Danger», 1976), створює зручну димову завісу, за якою продовжують діяти влада і привілеї. У праці «Найновіші замиські будинки» («The Latest Country Houses», 1984) Джон Мартин Робінсон показав, що понад 200 нових замиських будинків було збудовано в Британії після Другої світової війни. Це є просто розважливим (і вигідним податково) рішенням з боку тих, хто використовує особисте багатство, аби відігравати роль захисників «національної спадщини», частину з якої подають публіці як утілення гарного смаку й незмінне «добре» минуле, що некритично зберігатиметься завжди. Тут немає інтерпретації, лише нагромодження, яке санкціонує соціальне й естетичне *status quo*.

На противагу цьому у Сполучених Штатах Америки ситуація є відмінною, але внутрішньо різноманітною. Зміна є очікуваним і навіть цінованим аспектом особистого і соціального життя. Зміни в розумінні багатства та способів його презентації не вимагають доказів, як не вимагає їх і занепад цих способів або протягом покоління, або в межах кількох поколінь. Регіоном, де презентація замиського будинку — чи плантації, — мабуть, найбільше нагадує ситуацію в Британії, є Південь, де такий будинок асоціюється з ностальгією, тугою і культурною втратою способу життя, який повністю змінився у 1865 р., після поразки Конфедерації. Це не стосується безперервності. Протилежністю є Нова Англія. Тут брак тяглості спритно приховали. «Літні котеджі» XIX ст. нью-йоркських багатчів у Ньюпорті, штат Род-Айленд, та інші розкидані сільські маєтки (наприклад, Great House, збудований чиказьким трубопрокатним магнатом, Ричардом Телером Грейном молодшим у Іпсвічі, штат Массачусетс) доглядають благодійні організації, такі як Товариство збереження пам'яток графства Ньюпорт, Піклувальні ради зі збереження пам'яток (на підставі яких було створено Англійську національну піклувальну раду) і Товариство збереження пам'яток Нової Англії. Емоційна складова у цьому випадку здебільшого відсутня. Її заощаджують для місць, пов'язаних

з патріотичною політичною гордістю — наприклад, будинок Пола Ривера в Бостоні, — але навіть там вона слабка і може бути навмисно зруйнована. Цей висновок слушний і щодо плантацій Плімута, відтворення першого поселення пасажирів «Мейфлауера» на масачусетському узбережжі, де вдягнені в старовинні костюми екскурсоводи дивують багатьох відвідувачів повним браком усвідомлення закономірності народження Республіки. Безпосередня емоційна відповідь на візуальний матеріал виявляється демократичною, вона поважає багатство та його плинність, але часто заповнює інші канали. Небагато хто, наприклад, може здійснити екскурсію Національним історичним парком, яку проводить розвідник на есмінці «USS Cassin Young» часів Другої світової війни, пришвартованому як плавучий музей у Бостоні, не відчуваючи щирої симпатії до офіцерів і матросів, які на ньому служили, що глибоко збуджує історичне розуміння морських бойових баталій середини ХХ ст. і їх соціальних наслідків.

Прогулянка візуальним артефактом з розміром есмінця — найбільший за масштабом приклад візуального матеріалу, який ми розглядаємо. А фотографії розташовані на його протилежному, найскромнішому рівні. Фотографія — це візуальний засіб, у якому минулі події часто є найдоступнішими через безпосередню емоційну відповідь. Так відбувається тому, що фотографія несе матеріальний, причинний зв'язок з її предметом. Апологети фотожурналістики доводять припущення, що інформація про будь-яку подію, передана засобами фотографії, дає нам живе знання про неї. Справді, нещодавнє минуле ми дедалі більше пізнаємо через частково випадкові, моментальні образи. Як сказав колишній газетний редактор Гарольд Еванс: «Наші враження про головні й складні події можна передати однією фотографією з новин» — спостереження, цитоване на щиті біля входу на виставку «Свідчення: 30 років світової фотографії в пресі» у Національному музеї фотографії, фільму й телебачення, Бредфорд, Англія (1989 р.). Проте тепер певні нюанси стали очевидними, щоправда, не для організаторів постійної експозиції цього музею: зупинена мить розповідає глядачеві обмаль або нічого про подію, що відбувається в часі; світлини стають об'єктами багатьох форм маніпуляції (усунення фігур; відтинання чи тонування з метою впливу на сприйняття образу глядачем), і легко зрозумілий сенс часто виникає лише у поєднанні з написом. Різні написи до тієї самої світлини часто створюють радикально відмінне чи навіть суперечливе розуміння. Певну інформацію, надану фотографією, можна побіжно використати в аналітичному розгляді минулої події, але по-

даючи деталь, якою б інакше знехтували, фотографія може відкрити нові напрями не обов'язково суто історичного зацікавлення минулим. Чому, приміром, жінка, яка керувала процедурою президентської присяги Ліндона Джонсона на борту «Airforce One» 22 листопада 1963 р. після віроломного вбивства Джона Ф.Кеннеді, поклала свій великий палець на мізинець руки, в якій Джонсон тримав Біблію, що видно на світлині, яку зробила Сесиль Стаутон.

Одна з найцікавіших сфер полеміки про пресу і документальну фотографію стосується ролі фотографа у подіях, які він чи вона знімають. Можна стверджувати, що поняття «неупереджене око» більше не є незаперечним, і присутність фотоапарата завжди є нав'язливою. Предметом фотографії, такої як світлина Садаюкі Мікамі вражених горем родичів людей, що загинули на борту літака корейських авіаліній рейсу 007, зроблена у вересні 1983 р. на кораблі на місці, де літак занурився у море, слід вважати вторгненням; об'єктив посунуто до обличчя родичів, що плачуть, фотографія побічно включає й того, хто її зробив. Чи багнета встромлено у живіт жертви тому, що поруч був присутній фотограф (Мішель Ларо), чи це сталося б у кожному разі; чи, може, присутність фотографа втримала противника від устромлення інших багнетів у інші животи? Хоч би якою була відповідь у кожному наведеному прикладі, важко не сприймати фотографа як безпосереднього учасника події.

Історія

З попереднього викладу читач може припустити, що я не вірю, ніби історик перебуває в найкращому становищі для опрацювання візуального матеріалу; цілком природно, що він чи вона передусім заклопотані інтерпретацією минулого, а не сучасною візуальною практикою і питаннями критики. Проте саме історики порушили питання розгляду візуального матеріалу відмінним чином, а це може нагадати тим, хто першопочатково вивчає мистецтво та інший візуальний матеріал, що весь матеріал минулого потенційно може бути доказом для історика.

Праця Боба Шрибнера «Заради простого народу: простонародна пропаганда німецької Реформації» («For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation», 1981) є зразком живильного компенсувального ефекту, який може спричинити погляд історика на масу матеріалу — німецькі дереворити початку XVI ст., —

що його історики мистецтва не можуть не розглядати в ієрархії відповідно до усвідомленої художньої якості. Шрибнер намагався пояснити іконографічні та формальні умовності, що робили художню пропаганду «за» та «проти» релігійної реформи зрозумілою простому народові. Він звертається до образності, щоб виявити ступінь культурного розуміння і поняття в її межах (антихрист, перевернутий світ), на які спиралися діячі епохи Реформації. Для нього доречним є тлумачення робіт Дюрера і Кранаха у тих самих термінах, що й гравюр їхніх сучасників, які історики мистецтва відкидають як грубі й позбавлені внутрішньої цінності; хоча коли успіх образності визначено (у термінах наслідування чи суперництва мотивів і візуальних винаходів), слід урахувати й якість, художній рівень і роль тогочасної візуальної традиції, як і різні можливі ринки образів різної якості.

Другим прикладом книги, в якій автор витончено використав візуальний матеріал, є робота Саймона Шама «Розгубленість багатства: інтерпретація голландської культури золотого віку» («The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age», 1987). В описі соціальних звичок і переконань голландського середнього класу щодо національної ідентичності, родинних чеснот, обов'язків жінок і хатніх слуг і виховання дітей Шама використав широке коло джерел, включаючи поезію, хроніки, повідомлення мандрівників, нотаріальні документи, судові записи, гравюри і картини. При цьому він виявив знання полеміки щодо інтерпретації голландського мистецтва і створив те, що я описав у іншому місці як «майстерне перевпорядкування безсистемного антикваріанізму XIX ст. уздовж антропологічних ліній у світлі сучасної історичної науки та історії мистецтв»³⁶.

Сучасне розуміння, якого не можна уникнути, маніпуляцій ЗМІ та миттєво засвоєваної політичної пропаганди у візуальній формі допомогло історикам усвідомити проблему попередніх зразків створення політичного образу. Пітер Берк наводить очевидні аналогії у висновку свого ретельного дослідження французької королівської культурної будови, «Підробки Людовіка XIV» («The Fabrication of Louis XIV», 1992). Заклопотаність творенням іміджу, що поглинула американських президентів (поширюючись у випадку Ліндона Джонсона, як зазначив Берк, й на приватних осіб), отримала противника у великій кількості уважно вирахованого візуального матеріалу — статуй, медалей, картин, гравюр, — що прославляв французького монарха, які Берк піддав ретельному історичному аналізу.

Щиро сподіваючись, що історики звернуть більше уваги на ві-

зуальний матеріал, я шкодую, що обмаль з них на сьогодні показали усвідомлення питань, які обов'язково виникають, чи особливих умінь, необхідних для того, аби впоратися з таким матеріалом. Мабуть, дедалі глибше історіографічне усвідомлення довгої традиції використання візуального матеріалу, яке в контексті європейської традиції майстерно й усебічно описав Френсіс Гаскелл у книзі «Історія та її образи: мистецтво та інтерпретація минулого» («History and its Images: Art and the Interpretation of the Past», 1993), заохотить більше істориків зануритися в цю проблему. Внесок до вивчення візуального матеріалу, який найкраще спроможний зробити саме історик, полягав би в обговоренні створення і споживання мистецьких цінностей як соціальної, економічної і політичної діяльності. Певні спроби, такі як праця Лізи Ярдин «Мирські товари: нова історія Ренесансу» («Worldly Goods: A New History of the Renaissance», 1996), скомпрометовані примітивністю запропонованих пояснень. Деякий візуальний матеріал справді може бути предметом споживання і його варто інтерпретувати під таким кутом зору, але опис мистецтва у категоріях товару далеко не вичерпує навіть його історичного (як протилежного до мистецького) значення. Мистецтво і його роль не можна пояснити суто соціальними та економічними поняттями, і раджу історикам, які вивчають соціальні та економічні чинники в зв'язку з мистецтвом, визнати цей факт, навіть якщо, ігноруючи це, вони створюють корисні й стимулюючі гіпотези.

Сфера, в якій історики вже зробили значний поступ, стосується особливої форми споживання образу: свідоме руйнування, або іконоборство. Для більшості істориків мистецтва проблема іконоборства залишається маргіальною, бо самі пам'ятки мистецтва не збереглися або були сильно пошкоджені³⁷. Це, однак, не зупиняє історика релігії або соціального історика. У вивченні реформаційного іконоборства соціальні історики заволоділи ініціативою, бо це сфера, в якій доступними для аналізу є не лише погляд еліт, але також уявлення (особливо ті, що стосуються магії образу) і поведінка (пов'язана з карнавалом чи святкуванням) неписьменного населення. Це витворило тенденцію розглядати іконоборство як незмінний феномен, увагу приділяли радше загальним чинникам, спільним для різних прикладів, ніж відмінностям між ними. Тепер соціальні історики дедалі більше звертаються до того, що називають мікрополітикою, або дослідженням індивідуальних подій, у світлі яких вони вчаться змінювати теоретичні структури, приділяючи більшу увагу нюансам. Це видно, зокрема, в дослідженні Лі Палмер Вандела про відмінності

у практиці іконоборства в різних містах під назвою «Ненажерливі ідоли і шалені руки: іконоборство у Цюриху, Страсбурзі та Базелі за доби Відродження» («Voracious Idols and Violent Hands: Iconoclasm in Renaissance Zurich, Strasbourg, and Basel», 1995).

Менш яскравий, проте не менш корисний приклад того, що може зробити історик, аби розмістити візуальний матеріал у соціо-економічному контексті створення та споживання, надає робота економіста Джона Майкла Монтіаса. Його дослідження «Митці й ремісники у Делфті: соціально-економічне дослідження сімнадцятого сторіччя» («Artists and Artisans in Delft: A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century», 1982) нагадує читачам, що високе мистецтво малювання залежало від фінансової спроможності, яку визначала класова належність, і для покупця, і для художника. Досліджуючи долі художників Делфта, Монтіас також описав його протоіндустріальну капіталістичну організацію друкарів і виробників фаянсу. На противагу людям, що займалися двома останніми ремеслами, художники потребували мало грошових інвестицій; але, як з'ясував Монтіас, доступ до цієї професії не був відкритий, бо ціна шестирічного учнівства значно обмежувала кількість дітей, що могли до нього приступити, це були лише діти найзаможніших ремісників, нотаріусів і правників, а також самих художників. Натомість, дітей, яких підтримувала Сирітська палата, найчастіше віддавали в навчання виробникам фаянсу, і вони, хоча й перебували в одній гільдії з художниками, зазвичай не піднімалися вище рівня пролетаріату, що народжувався.

Як засвідчила книга Монтіаса, відмінні інтереси історика і мистецтвознавця найбільше збігаються радше на мікро-, ніж на макрорівні. Це підтвердила пізніша книга цього ж автора «Вермеєр і його оточення: павутиння соціальної історії» («Vermeer and his Milieu: A Web of Social History», 1989), що розглядає соціальне і економічне становище делфтського маляра Йоганеса Вермеєра, його родини і помічників. Монтіас пропонує не лише історичний портрет великого художника, про якого лишилося обмаль відомостей, а й розгляд суспільства, в якому люди вірили в силу письмового слова присяги, зафіксованого в нотаріальних записках. Такі мікроісторичні дослідження не повинні обмежуватися вивченням окремих художників: ремісницькі техніки і матеріали можуть відкрити вікно до цілого суспільства, що довела Сюзан Б.Батерс у дослідженні «Тріумф Вулкана: інструменти скульпторів, порфір і князь у герцогській Флоренції» («The Triumph of Vulcan: Sculptors' Tools, Porphyry, and the Prince in Ducal Florence», 1996). Порфір, різновид каменю, дуже цінований з античності, хоча

неподатливий і важкий для обробки, запроваджує тему, яка показує не лише людську майстерність у технічному розвитку, а й пере-хрещення соціальних, політичних і художніх амбіцій.

Тому, закінчуючи, ми можемо усвідомити, що у жодній професії немає, чи, на мою думку, не повинно бути монополії в інтерпретації візуального матеріалу. Якщо історики мають багато чого в цій царині навчитися, то також вони багатьох речей можуть навчити фахівців з інших дисциплін. Значно гірші невідповідності можна виявити у практиці тих, хто професійно цікавиться мистецтвом. Існує багато мистецтвознавців і музейних працівників, які призвичаїлися до своєї неготовності взятися за питання, що їх порушили семіотика або теорія масової комунікації. Хоча атмосфера в університетах зараз сприяє практикам, що асоціюються з семіотикою, заснованою на текстах, є історики мистецтва і хранителі музеїв, які, проте, зосереджуються на прагматичніших проблемах: удосконалення, подальшого використання й передачі наступникам перевірених методик, разом з експертними оцінками, уточненням канонів і різними формами образотворчої інтерпретації. Стоячи на критичній позиції, я не вважаю, що ми маємо бути нетерпимі щодо тих, хто практикує ці вміння. На певні питання, які можуть постати у світлі сучасних (і непередбачуваних майбутніх) проблем — таких, як неминучість візуального, — можна відповісти лише з їхньою допомогою.

Примітки

Я хочу ще раз подякувати Патрисії Рубін за її проникливі коментарі до начерку першого видання цього розділу, опублікованого як «History of Images». Дякую також Брендану Дулі, який робив зауваження до начерку переробленої версії для другого видання.

- 1 Про це див.: Ivan Gaskell, «Magnanimity and Paranoia in the Big Bad Art World», in Charles W. Haxthausen (ed.), *The Two Art Histories: The Academy and the Museum* (forthcoming).
- 2 Показовим винятком є дослідження методів істориків мистецтва, проведене Getty Art History Information Program і Institute of Research in Information and Scholarship at Brown University (IRIS). Однією з його тем є ставлення науковців до оригінальних творів мистецтва і фотографічних репродукцій: Elizabeth Bakewell, William O. Beeman, Carol McMichael Reese and Marilyn Schmitt (eds), *Object. Image. Inquiry: The Art Historian at Work* (Santa Monica, 1988).
- 3 Див., наприклад: M.G. Quimby (ed.), *Material Culture and the Study of American Life*, the 21st Winterthur Conference, 1975 (New York, 1978).

- 4 G.Schwartz, «Connoisseurship: The Penalty of Ahistoricism» *International Journal of Museum Management and Curatorship*, 7 (1988), pp.261-8.
- 5 David Phillips, *Exhibiting Authenticity* (Manchester and New York, 1997), pp.32-41.
- 6 Див. Ivan Gaskell and Henry Lie (eds), *Sketches in Clay for Projects by Gian Lorenzo Bernini* (Cambridge, Mass., 1999).
- 7 J.P.Filedt Kok (ed.), *Scientific Examinations of Early Netherlandish Painting: Applications in Art History (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 26, 1975)* (Bussum, 1976).
- 8 J.Bruyn, B.Haak, S.H.Levie, P.J.J. van Thiel, E.van de Wetering, *A Corpus of Rembrandt Paintings*, vol.1, 1625–1631 (The Hague and Boston 1982); vol.2, 1631–1634 (The Hague and Boston 1982); vol.3, 1634–1639 (The Hague and Boston 1989).
- 9 Див. листи до видавця від J.Bruyn, B.Haak, S.H.Levie, P.J.J.van Thiel, *Burlington Magazine*, 135 (1993), p.279, і від E.van de Wetering, *Burlington Magazine*, 135, pp.764-5; також Ernst van de Wetering and Paul Broekhoff, «New directions in the Rembrandt Research Project, Part I: the 1642 self-portrait in the Royal Collection», *Burlington Magazine*, 138 (1996), pp.174-80.
- 10 «Заради науки зараз видається найкращим представити всі докази «за» і «проти» атрибуції до Рембрандта без потреби вкласти окремі картини в жорсткі межі простого «так» чи «ні». Ернст ван дер Ветеринг, лист, указаний у посиланні 9. Про підхід, який пропонує відмінний зразок, що зменшує важливість індивідуальної відповідальності та підкреслює цехову, див. *Sketches in Clay*, указаний у посиланні 6.
- 11 David Bomford, Christopher Brown and Ashok Roy, *Art in the Making: Rembrandt* (National Gallery, London, 1988–9).
- 12 Гіпотетичну природу експертних атрибуцій — проте добре поінформованих за допомоги технічного матеріалу — визнав у 1993 р. голова «Rembrandt Research Project» Ернст ван дер Ветеринг (лист, указаний у посиланні 9, с.765).
- 13 H.Horne, *Alessandro Filipepi called Sandro Botticelli, Painter of Florence* (London, 1908); нове видання зі вступом Джона Попа-Генесі (Лондон, 1980).
- 14 A.Warburg, *Sandro Botticellis 'Geburt der Venus' und 'Frühling'. Eine Untersuchung über die Vorstellungen von der Antike in der italienischen Frührenaissance* (Hamburg, 1893). Роботи Варбурга було зібрано у двох томах як *Die Erneuerung der heidnischen Antike* (Leipzig, 1932), але вони були недоступними англійською мовою до 1999 р.: *The Renewal of Pagan Antiquity: Contributions to the Cultural History of European Renaissance*, trans. Devid Britt (Los Angeles, 1999).
- 15 Праця Roland Lightbown, *Sandro Botticelli: Life and Work with Complete Catalogue*, 2 vols. (Berkeley, Cal., 1978) є на сьогодні зразковим текстом, доповненням його ж *Sandro Boticelli: Life and Work* (New York, 1989).
- 16 Це зрозуміли під час полеміки на круглому столі між керівниками кількох головних європейських і американських музеїв мистецтв та іншими науковцями на конференції у 1982 р. з історії і майбутнього флорентійської галереї.

- Розшифрування було згодом видане у: *Gli Uffizi. Quattro secoli di una galleria*, ed. Paola Barocchi and Giovanna Ragioneri (Florence, 1983), vol.2, pp.557-635.
- 17 Головно в її другому виданні: G.Vasari, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori* (1568).
 - 18 Див., зокрема, Patricia Lee Rubin, *Giorgio Vasari: Art and History* (New Haven, Conn. and London, 1995).
 - 19 Основоположним текстом у багатьох відношеннях є: Rozsika Parker, Griselda Pollock, *Old Mistresses: Women, Art, and Ideology* (London, 1981), хоча йому передував каталог виставки *Women, Artists, 1550-1950*, by Ann Sutherland Harris і Linda Nochlin (Los Angeles Country Museum of Art, 1976). Такі роботи, як: Lindy Nochlin, *Women, Art, and Power and Other Essays* (New York, 1988), різко поривають із припущеннями Вазарі, чого не робиться, наприклад, у праці: Mary D.Garrard, *Artemisia Gentileschi: The Image of the Female Hero in Italian Baroque Art* (Princeton, N.J., 1989).
 - 20 Albert Boime, *The Academy and French Painting in the Nineteenth Century* (London, 1971); id., *Thomas Couture and the Eclectic Vision* (New Haven, Conn. and London 1980). Останнім часом автор звернув увагу на американське мистецтво, див.: Albert Boime, *The Magisterian Gaze: Manifest Destiny and American Landscape Painting, 1830-1865* (Washington, D.C., 1991); Albert Boime, *The Unveiling of the National Icons: A Plea for Patriotic Iconoclasm in a Nationalist Era* (Cambridge and New York 1998) про національні пам'ятники від Статуй Свободи до пам'ятника загиблим у В'єтнамі.
 - 21 Françoise Cachin and Joseph Rishel, *Cézanne* (Grand Palais; Tate Gallery, London, Philadelphia; Museum of Art, 1995-6).
 - 22 Див. видання Метрополітен-музею, складене його хранителем, відповідальним за переоблаштування: Gary Tinterow, *The New Nineteenth-Century European Paintings and Sculpture Galleries* (New York, 1993).
 - 23 Див., наприклад: D.S.Chambers, *A Renaissance Cardinal and his Worldly Goods: The Will and Inventory of Francesco Gonzaga (1444-1483)* (London, 1992); Clare Robertson, *Il Gran Cardinale: Alessandro Farnese, Patron of the Arts* (New Haven, Conn. and London, 1992).
 - 24 Див.: Ramona M.Austin, «Defining the African-American Cane», in George H.Meyer with Kay White Meyer, *American Folk Art Canes: Personal Sculpture* (Museum of American Folk Art, New York, 1992), pp.222-7.
 - 25 «The hanging's too good for them», *Burlington Magazine*, 131 (1989), pp.3-4.
 - 26 *Art Monthly*, 125 (April, 1989), pp.3-8.
 - 27 David Solkin, *Richard Wilson: The Landscape of Reaction* (Tate Gallery, London, 1982).
 - 28 У новому вступі до їхньої статті «The Landscape of Reaction: Richard Wilson (1713? - 1782) and his critics», in A.L.Rees and Frances Borzello (eds), *The New Art History* (London, 1986), pp.106-119 (початково надрукована у *History Workshop*, 16 (1983), pp.171-5.
 - 29 Настінні пояснення — жанр, який передає градацію висловлення думки з

великими складнощами, — стали причиною обурення більш ніж уміло аргументований каталог, що його видав Вільям Г.Трутнер.

- 30 Про ворожу реакцію на ідеї Альперс провідного голландського іконолога Еді де Йонга див. рецензію у *Simiolus*, 14 (1984), pp.51-9. Мою власну рецензію розцінили як схвальну, але вона насправді є критичною, хоча і не «нищівною»: *Oxford Art Journal*, 7/1 (1984), pp.57-60. Для огляду див. Egbert Haverkamp-Begemann, «The State of Research in Northern Baroque Art», *Art Bulletin*, 69 (1987), pp.510-19, especially pp.510-11.
- 31 Erwin Panofsky, «Introductory», in *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* (New York, 1939); Erwin Panofsky, «Iconography and Iconology: an Introduction to the Study of Renaissance Art», in *Meaning in the Visual Arts* (Garden City, N.Y., 1955). «Доіконографічний» рівень стосується впізнавання глядачем предмета чи явища; «іконографічний» вміщує зображення до набору умовностей, щоб створити особливий сенс, який можна впізнати (наприклад, індивідуальні символи святих), «іконологічний» передбачає новаторське чи унікальне розташування малярем предмета в межах культурно зумовлених параметрів, щоб створити приховане значення, яке задля розуміння вимагає від глядача творчої відповіді.
- 32 *European Photography*, 8/3 (1987), p.47.
- 33 Супроводжуване публікацією *The Play of the Unmentionable: An Installation by Joseph Kosuth at the Brooklyn Museum*, нарис Девіда Фридберга (1992).
- 34 Schwartz, «Connoisseurship», p.265.
- 35 Цит. за: Robert Hewison, *The Heritage Industry* (London, 1987), p.52.
- 36 *Burlington Magazine*, 130 (1988), pp.636-7.
- 37 Винятком є Девід Фридберг; див., наприклад, його *Iconoclasm and their Motives* (Maarssen, 1985). Пор. також обговорення візантійського іконоборства Гансом Белтингом у його *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst* (Munich, 1990), перекладений Едмундом Джекотом як: *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art* (Chicago, 1994).

Історія політичної думки

Ричард Так

Протягом 1960-х рр. кілька істориків політичної думки (здебільшого пов'язані з Кембриджем) поділилися загальними міркуваннями з приводу своєї професійної діяльності. Три таких нариси по-справжньому прославилися — «Історія політичної думки: методологічні роздуми» («The History of Political Thought: A Methodological Enquiry») Джона Покока¹, «Сутність історії ідей» («The Identity of the History of Ideas») Джона Данна² та «Значення й розуміння в історії ідей» («Meaning and Understanding in the History of Ideas») Квентина Скіннера³. Саме нарис Скіннера викликав найбільшу дискусію, частково завдяки великому обсягові й усеосяжності, але передусім через те, що на відміну від Покока і Данна, він чітко визначив об'єкти критики й дав їм імена. Головну ідею, що її наступні автори найзапекліше захищали, Скіннер описав так:

Попервах я звертаюся до розгляду методології, яку диктує твердження, що сам *текст* має формувати незалежний об'єкт дослідження і розуміння. Бо це саме те припущення, що надалі керує основною масою досліджень, порушує найширші філософські питання й провокує якнайбільше плутанини. Сам цей підхід в історії ідей не меншою мірою, ніж у суто літературних дослідженнях, пов'язаний з особливою формою виправдання дослідження як такого. Зазвичай стверджується, що сутність вивчення минулих робіт з філософії має полягати у з'ясуванні того, які правдиві тези, «вічні елементи» у формі «загальних ідей», навіть «вічну мудрість» із «загальним застосуванням» вони містять.

Тож історик, який приймає цю точку зору, вже фактично пов'язує себе з питанням, як найкраще зрозуміти такі «класичні тексти». Бо

коли увесь сенс такого вивчення розуміти в термінах повернення «вічних питань і відповідей», викладених у «видатних книгах», а отже, доведення їх сталої правдивості, історик не лише може, а й мусить зосередитися на тому, що кожен із класичних авторів *сказав* про кожне з «підставових понять» і «незмінних питань». Коротше кажучи, метою має бути забезпечення «переоцінки класичних робіт цілком окремо від контексту історичного розвитку, як завжди важливих спроб записати загальні пропозиції щодо політичної реальності». Адже припущення, що знання соціального контексту є необхідною передумовою розуміння класичних текстів, рівноцінне запереченню того, що вони містять певні складові вічного й незмінного інтересу, а отже, це рівноцінне знищенню сутності вивчення того, що вони сказали.

У посиляннях до цього уривку згадувалося багато політологів (насамперед американських): Пітер Меркл, Ганс Дж.Моргентау, Малфорд К.Сиблі, Вільям Т.Блум, Дж.Кетлін, Ендрю Гекер, Р.Г.Мак-Клоскі, Карл Ясперс, Леонард Нельсон, Чарльз Р.Н.Мак-Кой, Лео Страус і Джозеф Кропсі⁴.

Хоча Данн не склав переліку осіб для порівняння, зрозуміло, що він мав на увазі саме їхній підхід, коли рік перед тим скаржився, що

обмаль сфер історії ідей були написані як історія діяльності. Складні структури ідей, систематизовані заради якнайтіснішого наближення (часто тіснішого, ніж дозволяють факти) до дедуктивних систем, досліджували з різних точок зору в часі, їхню морфологію простежували у контексті століть. Уречевлені відтворення найдоступніших думок видатних людей порівнювали з твердженнями інших видатних людей; з чого постала фатальна тенденція багатьох праць, особливо з історії політичної думки, перетворюватися на розважання про те, які твердження яких видатних книжок нагадують авторові інші твердження з інших видатних книжок. (Данн. «Ідентичність» [«Identity»], с.25).

Шукаючи альтернативу до такої ситуації, і Скіннер, і Данн наголошують, що історичний текст належить читати як історичний продукт, в якому справжні наміри автора (наскільки їх можна обґрунтовано відтворити) мають стати нашим головним дороговказом у відповіді на запитання, чому текст набув особливої форми? (Хоча, звісна річ, жоден із них не вважав, що наміри є *достатнім* дороговказом — невдачу також слід усвідомити й пояснити.)

Хоча така дискусія початково не входила до намірів Покока, його нарис, раніший на шість років, можна до неї залучити, тим більше, що Скіннер завжди шляхетно визнавав вплив Покока, поруч із впливом Р.Дж.Коллінгвуда, Аласдара Макінтайра і Пітера Ласлетта. Нарис Покока був закликком у межах дисципліни історії ідей звертати увагу на весь комплекс писань чи інших продуктів політики певного суспільства — що їх він назвав «стереотипами» і «мовами», а згодом визначив як «парадигми», які слід зрозуміти й пояснити. Його праця «Стародавня конституція і феодальне право» («The Ancient Constitution and the Feudal Law», 1957) була вражаючою ілюстрацією того, що він мав на увазі, — переконання, що великих політичних філософів можна читати лише з урахуванням зумовленого моментом та історично виняткового тла лінгвістичних практик (у цьому випадку — практики історичних припущень у межах традиції звичаєвого права) і що лише таким чином можна зрозуміти їхню оригінальність чи зумовленість. Покок наголошує, що

позаяк мова, яку використовують у політичній дискусії, набуває щоразу більшого теоретичного узагальнення, вплив переконливості доказів мислителя починає менше залежати від успішності його звернення до традиційних символів, ніж від раціональної послідовності тверджень, які він висуває у певному полі політичного дискурсу, де твердження широкого теоретичного узагальнення сприймаються як можливі. Тут, раніше чи пізніше, наш історик має відмовитися від ролі дослідника думки як мови суспільства і стати дослідником думки як філософії — тобто її здатності робити зрозумілі загальні твердження... [Але, позаяк історик звертається до свого філософа через вивчення ширшої мови, він] може тепер розглядати рівень абстракції, на якому мова мислителя змушує його писати, і рівень абстракції, на якому упередження мислителя змушують його використовувати свою мову. Він тепер може надати певної чіткості невизначеному вислову, адже кожен мислитель пише у межах певної традиції; але він може вивчати вимоги, які мислитель і традиція покладають одне на одного.

Цю історію про 1960-ті рр. відтоді розповідали багаторазово; науковці мають доступ до повного переліку питань, залучених до цього методологічного змагання між науковцями⁵. Данн, Покок і Скіннер зіткнулися з численними дещо роздратованими відгукками, але дістали небагато захисних відповідей від головних учасників дискусії. Але нам, молодшому поколінню, для кого ця боротьба видається

на диво віддаленою в часі, як це завжди трапляється з проблемами старших братів, було тяжко зрозуміти, в чому полягала сутність неісторичного (за визначенням Данна) дослідження історії ідей. Ми усвідомили, що (як Коллінгвуд зазначив тридцятьма роками раніше) коли хтось хоче зрозуміти історію чогось, він має фактично провести релевантну працю з виявлення свідчень і зрозуміння того, як люди відчували конкретні історичні події.

«Чорт забирай! — вигукнув Гамлет. — Чи ви гадаєте, що на мені грати легше, ніж на сопліці?». Ці видатні філософи, Розенкранц і Гільденстерн, думали собі, що вони можуть збагнути, чим є «Парменід», просто читаючи його; але коли б їх можна було привести до південної брами *Housesteads* і сказати: «Будь ласка, відрізнити тут різні періоди будівництва і пояснити, що мали на меті будівничі кожного періоду», — вони б заперечили: «Повірте, я не можу». Чи ж вони думають, що «Парменід» легше зрозуміти, ніж невеличкий зруйнований римський форт? Чорт забирай!⁶

Якщо це було очевидною річчю у 1939 р., чому тоді треба казати про це знову, хоча й з іншими філософськими міркуваннями, у 1969-му?

З-посеред коментаторів цих нарисів лише Ганел порушив це питання, інтерпретуючи його (і слушно) як питання про характер політичної науки середини ХХ ст. Але відповідь Ганела на це запитання була менш вірогідною, й я запропоную свою відмінну версію. У своєму тексті Ганел накреслив історію, в якій розвиток «біхевіоризму» у політичній науці протягом 1950-х і 1960-х рр. спричиняв до атаки на історію політичної думки як діяльність, фактично позбавлену значення. Він цитує Девіда Істона, який у 1951 р. скаржився на те, що традиційне західне політичне мислення заступили вивченням історії політичної думки, яке «паразитиє» на ідеях минулого й не прагне ані забезпечувати належну емпіричну політологію, ані конструювати «оціночну систему посилань» (Ганел, «Політична теорія» [«Political Theory»], с.4).

«Біхевіоризм» тут означає широке поняття емпіричної політичної науки, позначеної дослідженнями (часто кількісними) загальних квазінаукових законів людської поведінки й чітким розрізненням між фактами і цінностями — «етична оцінка і емпіричне пояснення передбачають два види твердження, які заради зрозумілості мають бути аналітично відмінними» (там само, с.7). Ганел сприйняв головний пункт критики Істоном історії політичної думки як прихований

заклик до емпіричної політології перетворитися на головний спосіб мислення про політику; він припускав, що «відповідь істориків політичної теорії на виклик біхевіористів, яка стверджувала важливість вивчення традиції, мала не просто знову підтвердити, що вона релевантна і для політології, і для політики, а й зберегти її абсолютно вирішальну роль» (там само, с.26). Ідея великої традиції політичних суперечок у Західній Європі тепер стала, переконував Ганел, *локусом* для критики з боку прибічників сучасного ставлення в особі Істона й компанії; їхня відмова від історії політичної думки перебувала у межах історичного антагонізму між способом мислення про політику, який можна висловити лише мовою цивілізації, що присутній у класичних текстах від Платона до Маркса, й способом мислення, висловленим у псевдонауці системного аналізу чи будь-якому тексті, що виходив із «біхевіористичної теорії». Такі науковці, як Страус, Фегелін чи Арендт, були для Ганела взірцем теоретиків, що підтримували ідею традиції. І звісна річ, принаймні у випадку Страуса, існування цієї традиції та неможливість зведення її змісту до певного відверто об'єктивного й сучасного набору висловлювань було справді центральним для його політичного бачення.

Так Ганел тлумачить напрям, що його Скіннер, Данн і Покок критикували як відповідь на ворожість післявоєнної політології до історіописання політичної думки й як ствердження безперервної релевантності некількісної, небіхевіористичної політології. Проте з тези Ганела постають дві проблеми. Перша — він визнав, що існувала ідея «традиції», яка була головною мішенню Скіннера й інших, а сам відповідно критикував їхні зауваження з методології за нездатність побачити сутність критики сучасності й сучасної політології, приховану в текстах таких авторів, як Страус (там само, с.24). Фактично, як ми бачили, ці зауваження мали рацію щодо праць Страуса і Арендт, але справжніми об'єктами критики тут були світські постаті 1960-х рр. — ті, хто писав історію політичної думки у традиційний політологічний спосіб (як, приміром, Меркл і Гекер).

Друга проблема під кутом зору Ганела полягає у повному визнанні ним того факту, що різновид історіописання політичної думки, який критикував Істон, сам був дитиною позитивістського й де-факто «біхевіористичного» бачення політики, що сягає принаймні початку ХХ ст. З-посеред низки прикладів цього вирізняється праця Джорджа Кетліна (одного з авторів, що їх критикував 1969 р. Скіннер), який вивчав історію філософії політичної думки⁸; а також деякі позитивістські праці про осяжність суто «наукового» дослідження політики.

Відповідно, як припускає Ганел, «у цій літературі з кінця 1940-х рр. важко виокремити джерело описаного Істоном характеру гуманітарних наук в історії політичної теорії або намірів та інтересів, які його визначають» (с.21); що позбавляє сенсу тезу про біхевіористичний наступ на історію політичної думки у 1950-ті рр.

Помилка Ганела, як і багатьох дослідників цих питань, полягала в тому, що він не прийняв серйозно заяв біхевіористів стосовного того, що дослідження політики має охоплювати і факти, і цінності, але останні належать до двох логічно відмінних сфер — це протиставлення «факт—цінність» походить (у розвиненій формі) від Канта та є важливим підґрунтям сучасних суспільних наук. Це правда, що більшість фахівців з суспільних наук вважають свою щоденну професійну діяльність вивченням «фактичного» боку цього протиставлення, але всі вони у хвили рефлексії визнають, що політичні «цінності» також слід певним чином формувати. Поєднання цього визнання з украй слабкими спробами справжнього розуміння, яким чином цінності мають створюватися чи пояснюватися, є найразючішою рисою англо-американської (а передусім американської) політології першої половини ХХ ст. Це можна описати як кантіанство без етичної теорії Канта, хоча самі ті автори радше називали себе послідовниками Юма⁹ — прийняття логічної відмінності між емпіричними і оціночними твердженнями, але відмова від трансцендентного пояснення моралі справді міститься в «Основах метафізики моралі» («Groundwork of the Metaphysics of Morals»).

Узагальнюючи, ці дослідники суспільних наук вважали, що певним більш-менш чітко визначеним чином «громадяни» мають ухвалювати рішення.

«Краса — в очах глядача» — це афоризм, який нагадує нам, що судження про краще чи гірше містить *суб'єктивні* оцінки. Але це не заперечує того, що ніс однієї людини може бути *об'єктивно* коротшим за ніс іншої. У подібний спосіб елементи справжньої дійсності наявні в певній економічній ситуації, хоч як тяжко було їх впізнати й виокремити. Немає однієї теорії економіки для республіканців і однієї для демократів, однієї для робітників і однієї для працевлагодівців, однієї для росіян, а іншої для китайців. З багатьох основних принципів, що стосуються цін і зайнятості, більшість — але не всі! — економістів дійшли певної згоди.

Це твердження не означає, що економісти погодилися щодо *політичної* сфери. Економіст А може наполягати на повній зайнятості за будь-яку ціну. Економіст Б може вважати її значно неістотною

за стабільність цін. Головні питання щодо правильних чи помилкових цілей сама наука вирішити не може. Ці питання належать до сфери етики і «ціннісних міркувань». Такі питання мають, зрештою, вирішувати громадяни. Усе, що може зробити фахівець, це виокремити можливі альтернативи і показати справжню ціну різних рішень. Проте розум має-таки поступитися серцю у володіннях серця. Бо, як казав Паскаль, серце має міркування, що їх розум ніколи не знатиме¹⁰.

Цей чудовий уривок ілюструє, що представники суспільних наук початку ХХ ст. думали про цінності радше як про справу серця, ніж розуму, припускаючи, що цінності не можуть мати систематичної й раціональної основи. Але ж усі люди мають певні цінності, а як «громадяни» використовують їх у своїх рішеннях. У викладі цієї точки зору зрозуміло, що населення не братиме ці цінності навмання з повітря, й тепер воно не могло отримати їх з трансцендентальної дедукції; тож головною метою вивчення історії політичної думки, як пояснювали підручник за підручником, було забезпечити читача (якого, зазвичай студента американського коледжу, розглядали насамперед як майбутнього громадянина) кількома політичними міркуваннями, які він був нездатний генерувати сам (цю прерогативу залишали на «геніїв»), але на які він міг реагувати й між якими міг обирати зваженим і добре керованим чином.

Це справді вражає, як багато цих підручників уникали зобов'язання заявляти про правильність чи помилковість політичних теорій. Сабін чітко висловився: «Про цілісну політичну теорію навряд чи можна сказати, чи вона правильна»¹¹. Ці підручники розглядали різних авторів не під кутом зору поступового наближення до правдивої теорії (щодо цього відношення історики політичної думки початку ХХ ст. відрізнялися від своїх сучасників — істориків природничих наук), а в контексті становлення джерел специфічно західної традиції політичної думки, до якої долучалися й читачі, розмірковуючи над низкою ідей, наявних у книзі¹².

Варто зазначити, що цей погляд заперечував існування насправді універсальних чи об'єктивно правильних політичних теорій, але доводив універсальність чи принаймні доречність питань, котрі порушувалися у видатних текстах, що забезпечило стале зацікавлення ними. Ми маємо відрізнити цей підхід від підходу таких дослідників, як Страус чи Ганс Моргентау, які наполягали (всупереч колегам з американських факультетів політичних наук) на існуванні правди

політичних теорій, «незалежно від часу та місця»¹³. Кожна точка зору наголошувала на потребу дослідження самих текстів, що містять відповіді «визначних умів» на низку вічних проблем, знаних студентові американського коледжу 1950-х рр., як і громадянинові грецького *поліса*; але перший погляд ставився вельми нейтрально до чеснот різних відповідей, опікуючись лише вміщенням їх до широкої етичної культури Заходу, тоді як другий — сам пропонував чітку відповідь на ці вічні проблеми. Загалом останній підхід видається менш цікавим в історії політичної думки, бо він містить трансісторичний критерій моральної правоти (через що Морґентау дуже критично ставився до дисципліни)¹⁴. А Страус — це взагалі особливий випадок через його віру в те, що цей критерій доступний лише для людей, які самі заурені у вивчення традиції та її текстів.

Перший із цих двох підходів був, за нормами довготривалої політичної культури, напрочуд безсторонній і традиційний у справі цінностей політичного життя, і либонь, до його незадовільного характеру привернув увагу в своїй статті 1951 р. Істон¹⁵. Ідея полягала в тому, що набір несумісних цінностей можна прищепити населенню шляхом вивчення певного набору вірогідних й не надто екзотичних текстів, які різнилися між собою способом інтелектуального стимулювання. Цей несумісний набір можна згодом примирити в межах суспільства за допомоги певного установчого процесу, в якому населення обере принципи, якими керуватиметься суспільство. Більшість авторів «видатних текстів» вважали б безглуздим усунення політичних принципів, але у фортеці сучасних суспільних наук маємо наочний приклад того, що англо-американських науковців неможливо переконати. Цим прикладом є знаменита «теорема» Кеннета Ероу (за іронією долі, оприлюднена того самого року, що й стаття Істона — 1951-го)¹⁶, в якій він доводив, що не існує неупередженого процедурного методу інтеграції індивідуальних цінностей до набору соціальних принципів, які б не порушували певних, цілком очевидних і головних припущень, що їх поділяють майже всі громадяни (наприклад, що жодному мешканцеві міста не слід бути диктатором над іншими). Прихований зміст праці Ероу полягав у доведенні, що віра у спроможність байдужої бюрократії спеціалістів з політичних наук опікуватися населенням через винайдення ефективного рішення в справі цінностей, які слід запроваджувати до політичного процесу, була не чим іншим, як безпідставним оптимізмом.

Робота Ероу, яка набула найбільшого впливу після виходу доопрацьованого другого видання у 1963 р. «Суспільного вибору й

індивідуальних цінностей» («Social Choice and Individual Values»), вразила «найтвердоголовіших» дослідників політичних наук своєю методологічною стрункністю й переконала їх, що невизначені припущення щодо соціального характеру цінностей потребують перегляду. Це відповідало поглядів середини 1960-х рр. (особливо в Америці) про потребу переписання відверто традиційної політичної філософії. Я гадаю, не було збігом обставин те, що найвідоміший представник нової політичної філософії Джон Роулс вважав себе певною мірою кантіанцем, — шлях веде від незрілого кантіанства Америки першої половини ХХ ст. через створення нового і витонченого кантіанства. Але коли множинність невизначено встановлених цінностей більше не мала сенсу в етичному ландшафті американської політичної науки, зникла також традиційна роль історії політичної думки у цій культурі. Це розуміли Данн і Скіннер наприкінці 1960-х рр., а їхнє заперечення проти традиційної історії політичної думки йшли поруч із чітким усвідомленням того, що сучасна і систематична політична філософія була принаймні можливою. Скіннер це висловив так¹⁷:

Усе, на чому я наполягаю, — це теза, що, уявляючи, ніби сутність історичного вивчення таких питань полягає в тому, що ми можемо безпосередньо пізнати правду з відповідей, ми з'ясуємо таке: те, що вважається відповіддю, виглядатиме у кожній культурі чи добі настільки відмінним, що навряд чи можна буде навіть надалі думати про «доречні» питання. Простіше кажучи: ми маємо навчитися самостійно мислити.

Отже, «нова» історія політичної думки була двійником «нової» політичної філософії англомовного світу в 1970–1980-х рр.: вона переклала тягар політичних цінностей з громадян на коридори академії та кімнати філософів.

За іронією долі (у світлі теорії Ганела про те, що головними об'єктами критиків нової історії були Страус, Фегелін чи Арндт), сам Страус і його учні краще опиралися цій відмові, ніж союзники позитивістів, такі як Меркл. Твердження про існування єдиної слухної політичної філософії, яку можна досягнути лише шляхом езотеричного прочитання видатних текстів, не є логічно неможливим (більше, ніж заява, що непохибне джерело моральної доктрини розташоване на правому березі Тибру). До певної міри і Страус, і Роулс намагалися забезпечити читачів єдиною дієвою політичною філософією, хоча й використовували для її створення вельми відмінні методи. Тому

інституційне виживання школи Страуса на північноамериканських факультетах політичних наук у жодному разі не дивує.

Слід сказати, що ідеал нової політичної філософії, який підтримує сучасна Америка (і побічно сусідні суспільства) з логічним набором цінностей, видавався менш правдоподібним у 1990-ті, ніж у 1970-ті рр. Двадцять років гідної подиву філософської активності прислужилися підкресленню непорівнянної природи сучасних цінностей, попри певну дивну самовдоволеність частини ліберальних теоретиків. Знову тривають пошуки, як і до появи праці Ероу, теорії, що узгодить радикальний плюралізм цінностей (хоча ніхто не припускає зараз, що «населенню» слід або бажано вирішувати справу). У цьому контексті не видається дивним, що люди почнуть вірити, ніби розмірковування про наявну політичну літературу є способом мислення про політичні цінності й шляхом до інтелектуального врівноваження розмаїтого населення ліберального суспільства; насправді йдеться про щось вельми подібне до пропозиції Ричарда Рорті. Хоча риторика, за допомоги якої Рорті говорить про «іронізм», відрізняється від скромного релятивізму таких науковців, як Сабін, незрозуміло, чи між ними насправді така велика інтелектуальна прірва, як можна вважати¹⁸.

Історія, яку я розповідав, є історією про англомовних теоретиків, і занепад англомовної політичної теорії на початку ХХ ст. та її відродження наприкінці 1960-х рр. відіграє в ній вирішальну роль. Спільні питання різних інтелектуальних традицій Франції чи Німеччини посідали (попервах) украй незначне місце у цих суперечках 1960-х рр., тому Скіннер, Данн і Покок завжди м'яко опиралися будь-якій спробі пов'язати їхні праці з працями таких теоретиків, як Гірш (що особисто взяв участь у дебатах) чи Козеллек. Це впливало з їхнього переконання в першорядності завдання впорядкування методологічної подібності між історією ідей та історією інших видів людської діяльності. Саме це лежало в осерді відновлених спроб Скіннера аналізувати політичні теоретичні висловлювання як «розмовні дії» і, отож, ставитися до них так само, як більш світські історики ставилися до інших видів «дій». Ширше запитання: яке історичне розуміння людської діяльності ми взагалі можемо мати? — виходило поза їхні головні зацікавлення.

Але на континенті саме це запитання викликало найбільший інтерес, а той факт, що людська історія складалася і з дій, і з висловлювань, зазвичай визнавався й раніше. Дильтей, наприклад, у «Конструюванні історичного світу в гуманітарних науках» («The

Construction of the Historical World in the Human Studies») доводить, що «розуміння» та «інтерпретація», головні об'єкти герменевтичної традиції, пов'язані з трьома видами «висловлювання»: «поняття, судження і більші структури думок», «дії» та «прояви емоцій»¹⁹. Його приклад (чи, точніше, приклад Гегеля) наслідували всі учасники німецьких дебатів про герменевтику. Отже, англійська методологічна суперечка відбувається під кутом до континентальної, бо Скіннерове уподібнення висловлювання до дії почувалося б як удома *чи то* в таборі Габермаса, *чи то* в таборі Гадамера. Справді, з прозорим посиленням на Коллінгвуда воно являло собою відкрите відновлення давньої англійської поваги до німецької герменевтики.

Саме тому, як зазначив Девід Голіндер²⁰, критиці Скіннера під постструктуралістичним кутом зору (як скарги послідовника Деррида Девіда Герлена²¹) бракує сенсу, бо якщо ми мусимо створити деконструктивістську історію ідей, ми маємо також створити деконструктивістську історію *всього*, а Скіннер, мабуть, радів би з цього висновку. З іншого боку, його професійна діяльність і певні спеціальні зауваження дають змогу припустити, що він принаймні схвалює можливість досягнення певного розуміння того, що історичні дійові особи мали на меті²².

Тепер ми бачимо, чому історія політичної думки, яка була насправді написана на цьому методологічному тлі, часто видавалася людям, які применшують її значення, значно менш оригінальною і вражаючою, ніж вони очікували виходячи з методологічних маніфестів. Будь-яке свідчення, яке розважливий історик прийме за частину пояснення того, чому історична постать щось зробила, буде прийнятним для сучасного історика політичної думки, тим більше, з огляду на брак чіткого уніфікованого методу визначення, що є релевантним доказом. Добрий приклад цього дає запитання, що зазвичай постає перед істориками політичної думки: чи існує істотна відмінність між працями того самого автора, написаними в різні періоди його чи її життя? Це проблема так званого епістемологічного розриву, виявленого Альтюссером у працях Маркса; це проблема зв'язку між «Державцем» і «Міркуваннями» Макіявеллі, між різними редакціями політичної теорії Гоббса, між ранніми і пізніми роботами Локка про терпимість, між «Республікою» і «Законами» Платона тощо (як свідчить цей перелік, навряд чи знайдеться політичний теоретик, кого б не торкалася ця істотна проблема).

Безумовно, деякі інтерпретатори прагнуть примирити ці тексти, інші наполягатимуть на їх відокремленні. Сама перспектива

примирення може видаватися частиною виправдання особливої інтерпретації, але так само перспектива відокремлення може пояснити, чому автор мусив звернутися до одного і того самого матеріалу двічі. У кожному разі немає припущення *a priori* (і щодо цього узгодженість між текстами можна розглядати окремо від узгодженості *всередині* тексту, де дехто припускає, що тягар доказу лягає на тих, хто думає, ніби текст є внутрішньо суперечливим). Але важко зрозуміти, що може бути адекватним доказом *a posteriori*. Ані внутрішні, ані зовнішні дані не вирішують справи. Те, що вважають внутрішнім свідченням, зміниться, якщо доброзичливість тлумачення вимагає від нас припустити наявність узгодженості між працями, тоді як зовнішні свідчення за відсутності чіткого недвозначного і надійного твердження автора про зв'язок між працями (а я не знаю жодного подібного твердження знаних теоретиків) не можуть заперечити вірогідного їх тлумачення.

Жодна теорія про те, як тлумачити тексти, не здатна зарадити в цій ситуації, адже на карту поставлена сама сутність тексту. За одним з поглядів, текст — це завершений набір висловлювань автора з певної теми (особливо у разі, коли — як це було, наприклад, з Макіявеллі — тексти з певного питання сам автор зібрав докупи), за іншим — текстом є кожен названий окремий текст. За третім поглядом, текстом є кожне висловлювання, взяте окремо. Чому працю, яку писали протягом багатьох років (як «Капітал») слід вважати більшою єдністю, ніж кілька окремих уривків, написаних протягом коротшого часу (як, скажімо, нариси Мілля про свободу і утилітаризм)?

Сенс цих спостережень — не піддати сумніву можливість розумної й сприйнятливої історії політичної думки, але підкреслити, що такі повинна бути певна думка історика про те, як розповісти його чи її особливу історію та який спосіб поведінки людини можна зрозуміти за певних обставин. Інтелектуальні вимоги до історичної праці, що висловлювалися перед 1969 р., не вельми змінилися дотепер, і не випадає дивуватися, що найкращі історики політичної думки 1970-х і 1980-х рр. ставилися до своїх методологічних зобов'язань досить легковажно. Втім, що не сприймалося легко, так це впевненість цих авторів у тому, що вони пишуть історію, а не переповідають набір цінностей для населення кінця ХХ ст.

Інтелектуальна історія та її суперники (Пітер Берк)

Англо-американська інтелектуальна історія, описана Ричардом Таком у цьому розділі, має двох головних суперників. Одним із них є «історія ментальностей» (*histoire des mentalités collectives*), згадана у розділі 1 і обговорювана у розділі 2. Цей підхід, який зосереджується на щоденних думках і почуттях чи невисловлених припущеннях пересічних людей, зараз переживає перетворення на ширшу історію «образів», або *l'histoire de l'imaginaire social**, яка вивчає образи нарівні зі словами.

Другий альтернативний підхід розвинувся в Німеччині. Він знаний як *Begriffsgeschichte*, історія понять, на межі між історією мови й історією суспільства. *Begriffsgeschichte* народилася у 1960-х рр. у ході дискусії між трьома німецькомовними істориками. Найстаршим її учасником був австрійський медієвіст Отто Бруннер, сумнозвісний критикою анахронічного мислення колег-медієвістів і членством у нацистській партії. Далі за віком ішов Вернер Конце, соціальний історик з Гейдельберзького університету. Наймолодшим з трійці був учень Конце Козеллек, який також навчався з філософами Карлом Шміттом, Мартином Гайдеггером і Гансом-Георгом Гадамером.

Бруннер, Конце і Козеллек запланували колективну історію політичних і соціальних понять, з особливим наголосом на Німеччині періоду 1750–1850 рр., званому як «*Sattelzeit*», кращим перекладом чого є, либонь, інша метафора — «вододіл», себто перехід до модерності. Склалася група співробітників, відбулися зібрання, і вісім томів «Історії фундаментальних понять» («*Geschichtliche Grundbegriffe*») вийшли друком між 1972 р. і 1993 р. Попри важливість інших досліджень цього тріо та їхніх співробітників, дискусії про *Begriffsgeschichte*, як і доводилося сподіватися, зосередилися на цьому історичному словникові, в якому близько 120 понять обговорюються на приблизно семи тисячах сторінок. Ця колективна праця вирізняється насамперед двома рисами. По-перше, це «соціальна історія ідей» у порівняно визначеному сенсі використання джерел, які висвітлюють щоденну практику і підкреслюють вплив повсякденного життя на зміну базових понять. По-друге, група навчилася від лінгвістів розташовувати специфічні слова на ширшому «полі» (*Sprachfeld*), що включає як антоніми, так і синоніми.

* Історія соціальної уяви (*фр.*).

До сьогодні ні історію ментальностей, ні історію понять в англomовному світі не сприймали серйозно. Ознакою спротиву була звичка деяких британських істориків говорити радше про *mentalité*, ніж про *mentality*, підкреслюючи цим, що вони розцінюють ідею як чужу. *Begriffsgeschichte* згадували ще рідше. Від часу планування цього тому наприкінці 1980-х рр. я не міг знайти науковця, ладного порівняти і протиставити інтелектуальну історію її двом суперникам.

На сьогодні, втім, маємо ознаки зміни ситуації. Сприйняття історії ментальностей в англomовному світі слід пов'язувати з піднесенням «культурної історії» (і терміна, і підходу, що з ним асоціюється). Свідченнями цього є нещодавня поява культурних історій жесту, гумору і мандрів, а також ширшого зацікавлення зіткнення культур, особливо під час відзначення у 1992 р. європейського «відкриття» Америк²⁴. Французи також рухаються в цьому напрямі. У 1988 р. Роже Шарт'є видав збірку нарисів під назвою «Культурна історія» («Cultural History»). 1993 р. четвертий том ґрунтовної нової історії Франції побачив світ під назвою «Форми культури» («The Forms of Culture»), а у 1997 р. два французьких історики видали маніфест культурної історії²⁵.

Що ж до історії понять, то в 1985 р. у провідному американському університетському видавництві вийшла друком збірка нарисів Козеллека під назвою «Майбуття минають» («Futures Past»). За десять років у критичному вступі до історії політичних і соціальних понять, написаному видатним американським істориком політичної думки, відбулося серйозне ставлення до історії ментальностей і більше місця було присвячено історії понять²⁶. І зовсім нещодавно відбулася плідна зустріч між англо-американською і німецькою групами²⁷.

Примітки

- 1 J.Pocock, «The History of Political Thought: A Methodological Enquiry», in Peter Laslett, W.G.Runciman (eds), *Philosophy, Politics and Society*, series II, (Oxford, 1962), pp.183-202.
- 2 J.Dunn, «The Identity of the History of Ideas», *Philosophy*, 43 (1968), pp.85-104; передруковано у: Dunn, *Political Obligation in its Historical Context* (Cambridge, 1980), pp.13-28.
- 3 Q.Skinner, «Meaning and Understanding in the History of Ideas», *History and Theory*, 8 (1969), pp.3-53; передруковано у: James Tully (ed.), *Meaning and Context* (Oxford, 1988), pp.26-67.
- 4 «Tully», *Meaning and Context*, pp.291-2.

- 5 Найкращими є: John Gunnell, *Political Theory: Tradition and Interpretation* (Cambridge, Mass., 1979); Conal Condren, *The Status and Appraisal of Classic Texts* (Princeton, 1985); James Tully (ed.), *Meaning and Context* (Oxford, 1988).
- 6 R.G.Collingwood, *An Autobiography* (Oxford, 1970), pp.39-40.
- 7 Що визнавав сам Істон див.: David Easton, *A Framework of Political Analysis* (Englewood Cliffs, N.J., 1965), pp.19-22.
- 8 George Catlin, *A History of the Political Philosophers* (London, 1950).
- 9 George Sabine, *A History of Political Thought* (3rd edn., London, 1983), p.v.
- 10 Paul Samuelson, *Economics* (Englewood Cliffs, N.J., 1976), pp.7-8; підручник видано в 1950–1960-ті pp.
- 11 George Sabine, *Political Theory* (London, 1937), p.v.
- 12 Це, здається, погляди Пітера Меркла — див. його зауваження у *Political Continuity and Change* (New York, 1967) pp.26-56.
- 13 Hans Morgenthau, *Dilemmas of Politics* (Chicago, 1958), p.39.
- 14 Ibid., p.24.
- 15 David Easton, «The Decline of Modern Political Theory», *Journal of Politics*, 13 (1951), pp.36-58.
- 16 Kenneth Arrow, *Social Choice and Individual Values* (London, 1951).
- 17 Tully, *Meaning and Context*, p.66.
- 18 Див. особливо: Richard Rorty, *Contingency, Irony, and Solidarity* (Cambridge, 1989), pp.80-1.
- 19 W.Dilthey, *Selected Writings*, ed. H.P.Rickman (Cambridge, 1976), p.219.
- 20 D.Hollinger, «The Return of the Prodigal: The Persistence of Historical Knowing», *American Historical Review*, 94 (1989), pp.581-609.
- 21 D.Harian, «Intellectual History and the Return of Literature», *American Historical Review*, 94 (1989), pp.610-21.
- 22 Quentin Skinner, «A Reply to my Critics», in Tully, *Meaning and Context*, pp.238, 246-8.
- 23 O.Brunner, W. onze, W.Koselleck (eds), *Geschichtliche Grundbegriffe* (8 vols., Stuttgart, 1972-93); R.Williams, *Keywords* (London, 1976).
- 24 J.Bremmer, H.Roodenburg (eds), *A Cultural History of Gesture* (Cambridge, 1991); ibid. (eds), *A Cultural History of Humour* (Cambridge, 1997); J.Elsner, J.-P.Rubiés (eds), *Voyages and Visions: A Cultural History of Travel* (London, 1999).
- 25 R.Chartier, *Cultural History between Practices and Representations* (Cambridge, 1988); A.Burguière (ed.), *Les formes de la culture* (Paris, 1993); J.P.Rioux, J.F.Sirinelli, *Pour une histoire culturelle* (Paris, 1997).
- 26 R.Koselleck, *Futures Past* (1979: English trans. Cambridge, Mass., 1985); M.Richter, *The History of Political and Social Concepts* (New York and Oxford, 1995).
- 27 H.Lehmann, M.Richter (eds.), *The Meaning of Historical Terms and Concepts* (Washington, D.C., 1996).

Переосмислена історія тіла

Рой Портер

«Обмаль літературних текстів, — заявив Террі Іглтон кілька років тому, — можуть потрапити сьогодні до нового історичного канону, якщо в них немає принаймні одного понівеченого тіла»¹. Застосовуючи зауваження літературного критика до галузі історії, Марк Дженнер подає його так:

Судячи з каталогів видавництва і колу коментаторів культури і яскравих художників ми живемо у соматичні часи. Здається, саме слово «тіло» зараз є дуже привабливим. Коли викладачі одного британського університету дали своєму курсові «Вступ до соціальної історії медицини» нову назву «Історія тіла», набір студентів подвоївся. Справді, з'ясовується, що «тіло» стало новим структурним принципом у межах англо-американської інтелектуальної діяльності².

Міркування Дженнера, оприлюднені у 1999 р., цікаво читати. Десять років тому, коли я писав оригінальну версію цього нарису для першого видання цієї книги, такої речі, як «історія тіла», не існувало — насправді метою мого нарису був заклик до її створення³.

В есеї, який я називатиму «Історія тіла I» («Body History I»), я пояснював зневагу до історії тіла в термінах укоріненого приниження тілесного в західній культурі. Насамперед завдяки категорії *homo duplex*, запровадженій Платоном, — дуалістичній моделі людини, де дух панує над матерією, — грецька філософія лишила по собі безсмертну спадщину, яка вихваляла величний розум і картала недолуге тіло⁴. Своєю чергою, іудейсько-християнська спадщина протиставила плотські пристрасті загубленої людини духовному і божественному й,

зокрема, через чернецтво створила лад, що заохочував упокорення плоти⁵.

У свою чергу ідеали Ренесансу віддали належне духовній основі космічного розуму та сприяли перетворенню ієрархії дух—тіло на чільну для пізнішого картезіанського проголошення раціональної свідомості (*cogito*) здібність, що притаманна лише людині, — божественне в людині чи дух у машині⁶. Попри увесь свій антираціоналізм, пізніше романтичний ідеалізм обстоював першість свідомості (душі, уяви і творчого генія) над і проти філістерського матеріалізму, тоді як саме вікторіанство проголосило зверхність піднесеного чи високоінтелектуального над «грішними тілами»⁷. Навіть рухи, спрямовані проти таких ортодоксій, завершувалися підтвердженням, хіба що радикальнішим чином, переваги нематеріального. Тому за суттю антивікторіанський випад, що ним був психоаналіз, віддав перевагу дуалізму свідоме/несвідоме (фантазія, витіснення) у поясненні розумових розладів, відкинувши санкціоновані медичні пояснення, засновані на даних неврології чи теорії спадкового виродження⁸.

Хочу додати, що подібними до парадоксу фрейдизму є ідеї Фуко і постмодерністські виклики останніх десятиліть. Критикуючи міф декартівського *cogito* і все, що з ним пов'язане (єдиний суб'єкт, автор/геній, внутрішній зміст тощо), ці критичні випадки заступили їх не менш нематеріальною дискурсивною сферою. Зведена до крайнощів, гучна заява Деррида: *il n'y a pas de hors texte** піддає сумнівам розумні емпіричні поняття будь-якої об'єктивної зовнішньої реальності (найкращим прикладом є Голокост). Тому, хоча й руйнівний у певному розумінні, постмодернізм можна розглядати як варіацію старого (беркліанського) ідеалізму⁹.

Я не хочу сказати, що зневага до цього скороминучого світу була всеосяжною. Завжди існували контртечії, які прагнули демістифікувати спіритуалізм та інтелектуалізм через сутність плоти. Комедія Рабле зробила тілесність пробним каменем реальності, підступною відплатою за високі культурні претензії¹⁰. На пізнішому етапі, відштовхуючись значною мірою від «корпускулярної» натуралістичної філософії наукової революції, *avant-garde* мислителів Просвітництва, таких як Ла Метре, Дидро і Гольбах, зробили тілесність, що переживається через відчуття, сутністю філософського матеріалізму¹¹. Нам також не слід надто спрощувати традиційне ушляхетнення духу і недовіру до тіла. Попри свою відразу до тілесного бажання, хрис-

* Букв.: немає нічого поза текстом (фр.).

тиянство є унікальною вірою втіленого божества, причастя і тілесного воскресіння¹². Латинський християнський світ відсахнувся від гностицизму і маніхейства; аскетизм був засобом, але не ціллю, й умертвіння плоті мало підлягати суворим обмеженням¹³. Подібним чином класична філософія, хоча й віддавала перевагу розумові над матерією, також звичай вимагала, аби здоровий дух жив у здоровому тілі (*mens sana in corpore sano*); уявлення, що страждання розбещеної плоті необхідні для творчості, було ерессю богеми і кінця сторіччя¹⁴. Проте, незважаючи на такі застереження, теза, що наша культурна спадщина є такою, яка методично поляризує розум і тіло й звеличує перше, зберігає слушність.

Тому, як я стверджував десять років тому, здається, європейський розум рухався шляхом, який визначили Віко та інші міфотворці, шляхом світської «деантропоморфізації»¹⁵. Був час, коли тіло мало першорядне значення, бо тіло було всім, що спочатку люди знали, відчували і контролювали. Решта — суспільство, довкілля, космос — пояснювали за аналогією з тілом (мікрокосм/макрокосм): у категоріях тіла було зручно мислити¹⁶. З розвитком людства техніка затьмарила тіло, і людина перестала бути мірою всіх речей; ролі насправді змінилися. Технічні винаходи людини почали панувати над тілом: наприклад, суспільство вже не розглядало як організм, а тіло і розум почали порівнювати з машиною (механоморфізм)¹⁷. У пізньому індустріальному суспільстві тіло відійшло на другий план навіть як джерело сили, праці й відповідно цінності — розвиток уможливив вторинну, компенсувальну появу тілесного нарцисизму (експлуатація красивого, сексуального, здорового тіла) у межах споживчого капіталізму¹⁸.

Позаяк панівна західна інтелектуальна традиція так знецінила тіло, не дивно, що історією тіла нехтують. Журнал «Mind» заснували понад сто років тому, і «Journal of the History of Ideas» процвітає вже півсторіччя, а де ж подівся «Journal of Body History»?

Важливо також запобігти перетворенню історії тіла на складову історичної біології, від якої недалеко вже до соціобіології¹⁹. Стверджуючи безглуздість спроб створення «науки» про тіло без посередництва мови, метафори і культури, я, однак, застерігав і проти так само важливої, але протилежної небезпеки: ігнорування емпіричних даних семіотики і герменевтики, особливо необдумані, теоретичні екстраполяції, яким бракує міцного історичного зв'язку з контекстом²⁰.

Я вважаю, що немає потреби відкидати підхід до історії тіла за допомоги надійних емпіричних методів. Поза сумнівом, інформація

з багатьох питань залишиться безнадійно неповною. Як часто люди займалися сексом у попередні сторіччя? Які позиції вони використовували? Ми цього майже не знаємо²¹. Щоденники і листи переважно мовчать, а ми маємо не довіряти свідченням таких джерел, як еротичні видання чи дорадчі посібники: зв'язок між приписом і практикою є проблематичним за своєю сутністю²². Попри подібні ускладнення, збереглося багато вірогідної інформації, на підставі якої можна визначити правдоподібні обриси тіл у минулому. Реєстри хрещення і поховання надають важливі статистичні дані про зміни відсотка народжень і смертей, плодючість і кризи смертності, спричинені хворобами тощо²³. Законодавство щодо бідних і записи лікарень так само проливають світло на фізичну силу, хвороби і данину, сплачену тяжкій праці²⁴. Наприклад, Мері Фісель на підставі різноманітних джерел відтворила вражаючу панораму становища бідноти в районі Бристолья у XVIII ст.²⁵

Також ми маємо фотографічні матеріали, що сягають півтора-сторічної давності, які відбивають фізичний вигляд людей та їхнє оточення. Знов-таки немає потреби ганити небезпеку наївної віри у достовірність візуальних образів; фотоапарат бреше, або, точніше, фотографії не є моментальним відбитком дійсності, а, як і картини, є культурними артефактами, що кодують умовні позначення для підготованої аудиторії²⁶. Навіть за цих умов фотографія відкриває й підтверджує багато тез і про сучасні фізичні перетворення (старіння, фізичні вади, недоїдання), і про те, що Гоффман назвав «презентацією себе» (мова тіла, жести і привласнення фізичного простору)²⁷.

Історія тіла, я повторюю, не є ані просто питанням статистики фізичних показників, ані набором методик розшифрування «репрезентацій». Радше вона є закликом надати сенс їхньому взаємозв'язку. Маючи низку наявних свідчень, ми дивним чином нічого не знаємо про те, як особи і соціальні групи відчували свою тілесну сутність. Як вони домовлялися про тіло як посередника між собою і суспільством? Десять років тому передній план досліджень був у кращому випадку туманним, і ми переважно лишалися в темряві.

Як переконливо показали цитати з Іглтона і Дженнера, що я їх навів вище, все змінилося більше, ніж можна було очікувати, і напрочуд хутко. Історія тіла стала історіографічною «стравою дня»²⁸. Погортайте будь-який каталог видавництва чи програму конференції і побачите, «слово на літеру “т”» з'являється частіше за інші, це зазвичай пов'язане з вивченням статі та гендера. І тепер ми маємо журнал, присвячений переважно історії тіла, — «Body and Society»²⁹.

Є сильна спокуса озирнутися й не лише приписати собі хист передбачення, а й потішити себе уявленням, що «Історія тіла I» допомогла започаткувати запаморочливу кар'єру «історії тіла». Утім, насправді проблема полягає в іншому. СНІД навіть тоді привертав увагу до вразливості сучасного тіла³⁰. Виступи проти офіційної ідеології у нашому дедалі полікультурнішому, заполітизованішому суспільстві виявляються у підривному фізичному поданні: маніфестаціях моди «*new age*», прикрасах, татуюванні, боді-пірсінгові тощо, все у вирі кохання-ненависті зі споживацьким капіталізмом³¹. Не меншою мірою фізичні підстави гендера заперечили і переглянули в межах жіночого руху, рухів геїв і лесбіянок (наприклад, у справі зміни статі, одруження геїв тощо)³². Усі ці сучасні напрямки спонукали до відповідних історичних пошуків.

У будь-якому випадку мої спроби поставити собі в заслугу історію тіла послабить той факт, що, здається, не все йде добре у цьому надомному промислі. Зауваження Іглтона, яке я цитував на початку, мало на меті розчавити чергову вигадку, а Дженнер, у свою чергу, в гострому оглядові найновіших публікацій був дуже скептичним, якщо не цілком нищівним. Він стверджував, що переважній частині історії тіла властивий брак методологічного видноколу та прагнення наукової точності. Автори недбало пов'язали тілесні образи з історичною дійсністю і не спромоглися побачити різницю між приписами доглядання тіла, вміщеними у напученнях до благочестя та правилах пристойності, і документованою соціальною практикою минулого³³. Навіть більше, нарікає він, надто часто історію тіла використовували для утвердження нерозважливих теорій соціального контролю чи псевдофукіанських моделей мобілізації тіла у режимах *savoir-pouvoir**: тому історію тіла стереотипно скоротили до простеження ще більшої кількості способів, якими тіло оглядали, доглядали, тренували, контролювали і карали³⁴. Анахронізм містить ще одну небезпеку: дослідники історії тіла вважають самозрозумілим, що концепції Фрейда чи Лакана можна автоматично застосовувати до минулого³⁵. Передусім, стверджує Дженнер, саме поняття «історія тіла» передбачає рішуче уречевлення, спрощення і зменшення — ніби існує одне єдине тіло, *одиничну* історію якого розглядають, а за це тіло легко-важно прийняли таке, що представлене у висококультурних друкованих текстах, які стають предметом вивчення більшості істориків. Історія тіла, підсумував він, мусить поступитися історіям тіл.

* Вміти — могти (*фр.*).

Розвиток історії тіла був таким вибуховим протягом останніх десяти років, що безглуздо намагатися подати огляд «від кам'яного віку до нових часів» на кількох сторінках, навіть штучно зводячи його до висвітлення ключових дискусій. Щоби упоратися з цим обсягом, я використаю як вихідний пункт для певних коментарів про останнє десятиріччя схему, яку запропонував у «Історії тіла I». Там я склав програму з семи пунктів для майбутніх досліджень; я її коротко окреслю, вибірково розглядаючи опубліковані праці в межах кожної категорії.

Тіло як становище людини

Релігії, філософії і літератури світу коментують людську природу, народження, копуляцію і смерть. Але як саме релігійні доктрини чи мистецькі настрої окремих часів ставляться до досвіду тілесного життя (відбивають? відшкодовують)? Порушуючи ці питання, я розмірковував, в «Історії тіла I», чи культуру періоду, що його Гейзінга назвав «осінню Середньовіччя», яка була одержима думкою про смерть, слід розуміти як рефлексивну реакцію на реалії «чорної смерті»? Чи слідом за Кампоресі краще зосередитися на моторошних елементах християнства пізнього Середньовіччя — замилування нетлінними тілами святих тощо — як вияв пульсуючої любові до життя і захоплення плоттю?³⁶

Останнім часом релігійні уявлення про тіло є насправді плідною цариною вивчення. Спочатку ревізійні праці Керолайн Волкер Банум стверджували, що сильна привабливість католицизму пізнього Середньовіччя і початку нових часів полягала в його благочестивому наголосі на постатях Діви Марії і немовляти Христа. Олюднення віри, виявлене через вразливість плоті, перетворило християнство з ієратичної патріархії на народну справу. У праці «Розпад і рятуюнок» («Fragmentation and Redemption») Банум досліджувала, яким чином учення пізнього Середньовіччя часто надавали значення гендерованому тілу³⁷. Пізніше, у «Воскресінні тіла» («The Resurrection of the Body», 1995) вона заявила, що, «попри підозріле ставлення до плоті й пристрастей, не можна сказати, що західне християнство ненавиділо чи ігнорувало тіло»³⁸.

Учення про особисте воскресіння набули нового значення, стверджує Банум, тільки-но ранньохристиянські очікування неминучого Другого Пришестя почали відсуватися на другий план. У боротьбі з

гностиками, чії ідеї пізніше повторювали катари, ранні Отці Церкви почувалися зобов'язаними підкреслювати фізичність воскресіння, бо інакше Творіння довелось б залишити дияволу. На противагу до них середньовічні схоласти, позначаючи перехід від есхатології до філософії, потребували вироблення настанов про небесне життя на тлі аристотеліанських дискусій про те, що надає індивідуальний характер, — матерія чи форма: наше тіло чи наша душа гарантувала нам особливе місце у потойбічному світі?

Розвинувши ідеї П'єро Кампоресі³⁹, Банум звернулася не лише до текстів священнослужителів, а й також до візуальних свідчень за-престольних образів і фресок, щоб дослідити народну невпевненість і показати ключову роль, яку церква надавала проповіді правильних учень серед вірних. Євангеліє від Луки, а саме: «Але й волосина вам із голови не загине» (21:18), часто цитували, аби заспокоїти вірян, які турбувалися про особисте спасіння, але питання щодо того, *яке* тіло вознесеться, так і не дочекалося задовільного розв'язання, а численні загадки (парадокс людоджерства чи дилема збирання частин, що лишилися на полі битви) надалі непокоїли доктрину воскресіння.

Мабуть, тому тривалий час на чільному місці трималися нечіткі алегорії воскресіння (образ зернини чи сезонних циклів занепаду і відродження). Гуманістичне мистецтво Ренесансу також допомогло прикрасити невизначеність доктрини, зображуючи гарні, засмагли й навіть гнучкі тіла, що витончено злітали з землі в майже балетних рухах. Банум зазначає, що, попри певні середньовічні мракобісівські тенденції та ставлення до них, в акті вознесіння майже ніколи немає зображень кісток.

Сильною стороною праці Банум є те, що її ставлення до теології воскресіння (для нас часто таємничої) ніколи не є поблажливим; так само вона ніколи не ставить до нього як до «екзотичного», цілком чужого для сучасного сприйняття. Представлену в термінах архетипів і символічних форм турботу раннього християнства про матеріальну реальність загробного життя можна сприймати як відображення справжньої і вічної уваги до питання ідентичності «тут і зараз», понад усе поняття цілісності. Проте скептично налаштованому читачеві, який не хоче, аби його заколисав хибний сенс приємної обґрунтованості цих середньовічних доктрин, слід читати огляд Банум поряд із описами заплутаних теологічних учень і народних вірувань. Там, де увага Банум зосереджена на раціональності та якостях, які емоційно задовольняють християнські доктрини тілесного спасіння, Кампоресі зосереджується на похмурих деталях, фобіях і часто масовій істерії,

що їх супроводжували: він стверджує, що ці вірування були такими дивними, що можна припускати повсякденне споживання людьми пізнього Середньовіччя галюциногенної їжі. Між «м'яким» прочитанням доктрин щодо тілесності у Банум і «дикими» поглядами Кампоресі зринає захоплююча дискусія.

Висуваючи свої докази, Банум принагідно зводить рахунки з істориком мистецтва Лео Стейнбергом. У провокативній книзі Стейнберг звернув увагу на той факт, що за звичаєм малювання, який процвітав за часів Ренесансу, Христа зображували так, що він торкається свого пеніса чи в інший спосіб звертає увагу на нього. Історики мистецтва зазвичай ігнорували цю обставину: сексуальність тіла Христа була прихована⁴⁰. Банум заперечує тезу Стейнберга: думати про жест Христа як *сексуальний* — типowo сучасна, повністю анахронічна інтерпретація. Увагу мала привернути не еротизація, а олюднення Спасителя. Інші праці, особливо дослідження причастя Мірі Рубін, у подібний спосіб зосереджували увагу на іманентних і гуманістичних, а не на трансцендентних складових простонародного християнства⁴¹.

Форма тіла

У мистецтві, художніх творах, науці та медицині, але не меншою мірою й у приказках і приповідках, тіло набуває візуального вигляду. Тонке, товсте, красиве, потворне; дзеркало всесвіту, взірць тваринного, квінтесенція праху — кожний вислів розповідає свою історію і містить власну систему цінностей. Небагато істориків, стверджував я в «Історії тіла I», звертало багато уваги на мову (зокрема, живих і мертвих метафор) як шлях до прихованих повідомлень про тіло. Ще менше, крім істориків мистецтва, розмірковували про значущість візуальних образів тіл (на портретах, поховальних зображеннях і навіть в альбомах моментальних фотографій) як історичних свідчень⁴².

Протягом останнього десятиріччя були зроблені великі кроки до відкриття фізичності історичного тіла. Як зазначено вище, збереглися численні відомості із закладів на зразок армії, щодо статистики фізичних показників минулих поколінь. На їхній основі намагалися проводити нові антропометричні дослідження, що ґрунтувалися на попередніх працях Еммануеля Ле Руа Ладюрі, які обіцяють вирішення ширших історичних питань⁴³. Візьмімо ключове історичне запитання: погіршила чи поліпшила промислова революція становище

робітників? Звичайно, ця «полеміка про життєвий рівень» є однією з класичних старих історій. Література свідчить на користь обох варіантів, тому науковці кількісного напрямку довго шукали цифрові показники, аби надати точності гаданим змінам у рівні життя. Вони переважно використовували два види свідчень: рівень смертності та розмір заробітної плати. Недоліки обох, однак, є надто знайомими.

Звідси постала хвилююча перспектива антропометричного нарису «Зріст, здоров'я та історія: харчування у Великій Британії, 1750–1980 рр.» («Height, Health, and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750–1980») Родерика Флойда, Аннабель Грегорі та Кеннет Вачтер⁴⁴. Біологи людини впевнені, що *ceteris paribus*, коливання зросту, відбивають відмінності у матеріальному добробуті.

Отже, чи можна відтворити зміни зросту британців? Флойд і решта запевняють, що це можна зробити стосовно чоловіків, бо їхні життєві показники ретельно фіксувалися з кінця XVIII ст. у списках призову до війська. Звичайно, можна заперечити, що солдати — це не репрезентативна група. Може, вони були надзвичайно високими (на зріст) особами? Чи покидьками суспільства? Це не так, твердять автори; в обґрунтованому відтворенні зразків рекрутського набору вони стверджують, що добровольці були типовими хлопцями з робітничого класу, які шукали праці у скрутні часи. І тому існують статистично надійні способи перетворити «солдатів» на «громадян».

Отже, що виявлено? Показник зросту в XVIII ст. для людей фізичної праці був низький, нижче за 5 футів і 4 дюйми. Повільне зростання відбувалося до 1840-х рр.; але цей приріст у наступному поколінні було втрачено, аж поки від 1870-х рр. крива зросту почала йти вгору до сьогодення. Зріст рядових був на 5 чи 6 дюймів нижчий за зріст офіцерів: вищі класи справді дивилися на нижчі згори. Втім, за багато років класові й регіональні відмінності у зрості мали скоротитися.

Якщо ми можемо на підставі зросту зробити висновки про здоров'я, а отже, якість життя, маємо відкриття, що справді кидають виклик. Вони заперечують погляди «песимістів», що добачають у приході індустріалізації зниження рівня життя робітничого класу. Вони заперечують євгеністів *fin de siècle*, які панікують щодо виродження нації і расового самогубства. І вони приховано підтримують переконаність Томаса Мак-Кеовна, що поступове поліпшення здоров'я багато завдячує кращому харчуванню⁴⁵. Отже, статура виявилася кращим показником для оцінки зміни рівня життя, ніж заробітна плата.

Протягом останнього десятиріччя також з'явилися інноваційні

дослідження вигляду тіла, що розглядається як комунікативна знакова система. Поряд зі згаданими працями з історії жесту з'явилися нові дослідження фізіогноміки⁴⁶; дочекалося переосмислення соціальне значення портретного живопису⁴⁷ та іконографії смерті⁴⁸. Зокрема, плідний американський історик Сандер Гілман написав низку книжок, які тлумачать образи тіла, що викликають суперечки: божевільне тіло, еротичне тіло, чорношкірий, єврей, істерична жінка тощо. Автор запитує: що саме чорний колір шкіри, краса, здоров'я чи хвороба означали в полі ширшої політики чи гендера, раси та етнічності? І насамперед що створювало візуальну мову божевільного і розумного, красивого і потворного, нормального і патологічного?⁴⁹

В Європі кінця сторіччя існувало чи здавалося, що існувало, щось самозрозуміле для визначення відмінності між євреєм і неєвреєм; але на чому ця відмінність базувалася? На релігії? На мові, історії, психології чи культурі? Чи на расовій біології? У «Тілі єврея» («The Jew's Body») Гілман досліджував дискурси про євреїв, аби з'ясувати, якою мірою саме тіло було позначене, мабуть, невитравно, тавром єврейства⁵⁰. Це дуже інтригуюча тема для обговорення, оскільки, як показує Гілман, расово-біологічні ідеї (єврейство, затавроване на шкірі) в жодному разі не були монополією арійських (і буцім-то антисемітських) авторів. Численні єврейські лікарі, науковці й антропологи, заглиблені у питання єврейської ідентичності, були чудово підготовлені, аби займатися расовою стереотипізацією. Проте з однією вишуканою відмінністю. Вони стверджували, що головна різниця була фактично не між арійцем і євреєм, а між арійцями і «хорошими євреями», з одного боку, і «поганими євреями» — з другого. Їхня наука «довела», що рис, притаманних євреям, — пласка ступня, криві ноги, хвороби шкіри (*plica polonica*), волосся, як шурячий хвіст, витріщені очі, гачкуватий ніс, — безсумнівно, існувало достатньо. Але також вона доводила, що такі риси були головними чином дефектами «східних», або «азійських» євреїв — хворобами, які за законом своєрідного соціального дарвінізму зникали серед прогресивних, сучасних західних євреїв.

Ця єврейська наука про особливості євреїв може створити чи підтвердити уявлення єврейської «ненависті до себе», яку Гілман пояснював у іншій своїй праці, — це викривлене презирство до себе, особливо помітне у книзі «Стать і характер» («Sex and Character») Отто Вейнінгера, яка розголосила рівняння єврей = гомосексуаліст = жінка. Дійсно, як показує Гілман, єврейство можна було розглядати як хворобу, обрізаний пеніс — «найпотворніша річ» з усіх

можливих — неминуче асоціюється з хірургічним каліцтвом, а звідси непрямо — з зараженням сифілісом. Інакше кажучи, єврейська ідентичність нездоланно вказувала на те, що євреїв зруйнувала їхня сексуальність.

Фройд, звісно ж, намагався перевищити цю ненависть до себе, представляючи засобами свого психодинамічного прочитання дійсності особливості євреїв як постійний неспокій людської душі. Занепокоєння розміром носа він перетворив на фалічні сумніви; стурбованість щодо обрізання означала страх кастрації, а звідси едипів комплекс — а Едип був греком і тому, поза сумнівом, «універсальним». Проте Фройд ніколи цілком не спромігся приховати своєї суто єврейської занепокоєності під маскою загальної науки; вона показала — сам Едип, зрештою, мав покалічені ноги.

Під час останніх досліджень пластичної і косметичної хірургії Гілман продовжив розгляд спроб, що мали місце протягом останньої сотні років, змінити вигляд тіла, аби сховати гадані дефекти чи наслідувати ідеал (обов'язково визначений часом, місцем і культурою) краси чи нормальності⁵¹.

Анатомія тіла

В «Історії тіла I» я стверджував, що тіла одночасно є об'єктами для зовнішнього погляду, зверненими до навколишнього світу, і суб'єктивною невід'ємною складовою внутрішньої сутності людини. Я наголошував, що нам слід більше знати про те, якого значення певні особи і культури надавали статурі, кінцівкам, плоті й органам. Що було емоційною і екзистенціальною топографією шкіри і кісток? Що люди мали на увазі, коли говорили, буквально і фігурально, про свою кров, серце чи кишки та рідини організму? Як ці органи і функції втілювали емоції, досвід і бажання? Який був зв'язок між особистим і суспільним значеннями, між тим, що мали на думці особистий досвід і медицина? Застосовуючи вислів «анатомія тіла», я натякав на факт, що розвиток анатомії як медичної галузі з XVI ст. забезпечив новий зв'язок між зовнішнім і внутрішнім. На щастя, практики і ритуали анатомії дочекалися уваги протягом останніх десяти років⁵². Наслідком цього стала низка чудових досліджень взаємозв'язків між зовнішнім і внутрішнім світом тіла.

Структуру традиційного гуморального тіла образно відтворено у праці Гейла Керна Пастера «Зніяковіле тіло» («The Body Embarras-

sed»)⁵³. Фахівець з літератури доби Відродження, професор Пастер ретельно дослідив зображення певних аспектів тіла у п'єсах Шекспіра і його сучасників. Він вправно показує всепроникнення гуморалізму. На відміну від деяких попередніх літературних досліджень, які розглядали гуморалізм як щось більше за систему темпераментів (холерик, меланхолік тощо), його праця чутлива до глибших відгалужень гуморалізму. Він показує чоловічу роль, яку відіграло уявлення про те, що плоть є в своїй основі зібранням рідин, вміщених в оболонку зі шкіри, особливо при обговоренні жінок як «посудин, що протікають», — і в фізіологічному (менструація, сльози, лактація), і в психологічному (у п'єсах жінки теревенили без зупинки) плані. Він також аналізує, як гуморалістична теорія сприяла появі уявлення про «переродження», перетворення однієї рідини на іншу і заміни одного органа чи отвору іншим. Кров могла перетворитися на молоко матері; сперма — стати потом; чи, у низьких комедіях, народження могли показати як випорожнення — Гаргантюа Рабле, який не міг народитися в звичайний спосіб, народився через ліве вухо своєї матері, Гаргамели.

Пастер влучно використовує ідеї Міхаїла Бахтіна, аби підкреслити «гумористичний» (і часто непристойний) потенціал «гуморалістичної» термінології, і звертає увагу, за Норбертом Еліасом, як на початку Нового часу тілесні функції були підпорядковані «процесові цивілізації». Отже, гуморалізм був не лише фізіологією, а й мораллю, яка вказувала і пояснювала, які тілесні частини і процеси слід підносити та принижувати, які є благородними чи непристойними, і закріплювала їх в ідіомах сорому та зніяковіння.

Питання про те, що сталося, коли практика анатомії втрутилася до традиційного гуморального розуміння світу, формує предмет дослідження Джонатана Совдея «Прикрашене тіло» («The Body Emblazoned»)⁵⁴. Совдей вважає, що головною новою діяльністю, яка впливала на тіло на початку Нового часу, була анатомія. За посередництвом розкішних анатомічних театрів розтин стає помітним оспівуванням союзу між цивільною і медичною владами. А наслідком — залишаючи осторонь успіхи анатомічної медицини *per se* — стала дискредитація традиційних тропів про тіло і його зв'язок з розумом, душею і самістю людини, що тривалий час панували у середньовічному християнському світі. Старі табу про тіло і його священну недоторканність не могли, майже, за визначенням, зберегтися, коли розтин став звичайною річчю. Це означало, що певним чином тіло було принижене — зведене до предмета, беззахисного перед втру-

чанням допитливого погляду, придатне на те, щоби бути розрізаним, розчленованим і стати об'єктом експериментів, замість того, аби його шанували як таємниче ціле, створене за образом Бога. Проте в очах інших людей, таких як сер Томас Браун, тіло рівною мірою прославлялося: воно не було більше мішком лайна, який ганили теологи; його незабаром почнуть звеличувати як досконалий механізм, доказ божественного творіння.

Багатозначність анатомованого тіла є головною для дослідження Совдея. Заново відкрите тіло вельми прислужилося як метафора і стимул для багатьох речей. Оскільки трупи, що їх хірурги розтинали, як правило, були тілами страчених злочинців, анатомування набуло кримінального характеру і, особливо в Німеччині та Голландії, анатома зазвичай сприймали за родича ката чи різника. Жорстоке вторгнення ножа набувало поширення разом з іншими новими формами запанування й не в останню чергу кривавою колонізацією Нового Світу чи часто сповненою ненависті вишуканою культурою підкорення жінки.

«Анатомування» стало популярним літературним і філософським жанром, у сенсі розуміння предмета через формальне розчленування й розподіл (класифікацію), як, приміром, у творі Роберта Бертона «Анатомія меланхолії» («Anatomy of Melancholy», 1621), а також зазірання за поверхню, аби виявити приховані істини і розтяти виразки, що ятряться, як, приміром, у тексті Філіпа Стаблза «Анатомія зловживань» («Anatomy of Abuses», 1583). Модним стає новий літературний квазірелігійний жанр: самоанатомія, спостереження за власним тілом (*autopsia* в буквальному значенні цього слова). «Я розрізав власну «Анатомію», — проголосив Джон Донн у «Молитвах» («Devotions»), — розтяв себе, і вони можуть мене читати». Цей метод самокатувального самодослідження («*nosce te ipsum*») сягав так глибоко всередину тіла, зауважує Совдей, що про подібне навряд чи можна було почути аж до появи Фрейда.

Проте анатомія означала не лише проникнення та — існує спокуса сказати, — «деконструкцію». Вона також передбачала публічний показ. Розтини в анатомічному театрі були справжніми видовищами — театром у буквальному розумінні; а їм відповідали інші види тілесного показу, особливо пишномовна демонстрація жіночої краси у традиції, за якою поет вишиковував частини своєї пані як трофеї для еротичного замилювання. З подвійним сенсом королева Єлизавета примудрилася використати цю традицію для власних цілей, прославляючи себе й перетворюючи власне тіло, з крихтою поетичної

вільності, на символ нації (Глоріяна, Астрея) і квазірелігійний еротичний символ. Серед поетів вихваляння частин жіночого тіла стали невіддільними від вуайеризму та розпусного уявного роздягання: з розтятою жінкою, яка фактично є подібною до прикріпленої до стіни світлини красуні, очевидним стає прихований еротичний підтекст анатомування.

Найвідважнішим аспектом праці «Прикрашене тіло» є спроба простежити симбіоз медичного, філософського і художнього — ланок, що поєдналися у Голландській республіці 1630-х рр. Саме тут художники включали сцени розтину до свого репертуару, зухвало натякаючи на традицію *pietà* розп'ятого Христа у зображенні трупів на анатомічному столі. Малювати труп означало розтяти його художнім, а не хірургічним ножом. В «Анатомічному уроці доктора Ніколаса Тулпа» Рембрандт до того ж намагався представити тіло як механічний витвір, що складається з окремих частин, чим майстер і розвивав, і ілюстрував механістичний погляд «нової філософії». Совдей запитує, чи може бути простим збігом те, що Декарт, який мешкав поблизу кварталу різників Амстердаму, саме в цей час і сам робив розтини?

Анатомічна традиція сягнула вершини у творчості Вільяма Гарвея. Його образ того, що серце є не чим іншим, як насосом — у праці «Про рух серця» («*De Motu Cordis*», 1628), — зруйнував старі аналогії та архетипи (серце як монарх) і при всьому особистому консерватизмі Гарвея підтвердив дуалістичне картезіанське відокремлення тіла (нарешті доступного науці, але до якого тепер ставилися як до окремої речі) від розуму (врятованого від приниження, але позбавленого коріння). Якщо анатомія мала стати долею, свідомість мала бути безтілесною, наче дух у машині. Вони разом — Гарвей, Декарт і Рембрандт — чи радше їхня спільна *mentalité* утілили інтуїтивне припущення Донна, коли той зазначив у «Екстазі» («*Ecstasie*»), що тіла «є нашими, хоча вони — це не ми».

Подібні аргументи, звичайно, наводили і раніше. Але перевага цієї книги полягає в уникненні триумфалізму традиційної медичної історії або ностальгічного повчання, асоційованого з «розпадом чуттєвості» Т.С.Еліота. Для Совдея анатомія не спричинилася до прикрої смерті органічного всесвіту й не викликала гідного схвалення триумфу науки. Радше культура розтину створила нові способи бачення, з яких рівною мірою скористалися і Королівське Товариство, і поет-містик Томас Трагерн.

Тіло, розум і душа

В «Історії тіла I» я стверджував, що сфери розуму і тіла не є чітко встановленими, а найменше в біології. Їхні межі є предметом переговорів через особливі системи цінностей, суджень і обов'язків. Відчуття себе, цілісного, поділеного на окремі здібності й функції, на наділене розумом тіло й утілений розум, часто посварені між собою, було, звісна річ, головним для етичних теорій, кодексів законів у правознавстві, педагогічних програм і загалом поняття місця людини в природі. Мости і кордони між розумом і тілом, станом психіки і наявним перебігом хвороби, звісна річ, є не менш важливими й для історії хвороби і здоров'я, як свідчать такі «психосоматичні» стани, як істерія та іпохондрія.

Як уже показав розгляд книжок Пастера і Совдея, протягом останнього десятиріччя значно зросла кількість досліджень цієї «втіленої самоті». Такі теми, як історія істерії, іпохондрії та інших видів того, що зараз вважають психосоматичними хворобами і поведінкою викликали жваву увагу⁵⁵. Також постало багато чудових оглядів індивідуального почуття його чи її власної втіленої самоті, особливо у випадку з письменниками, опосередковано через їхні твори, прикладом чого є дослідження про Джейн Остин пера Вілтшира та оглядова праця Гілмана про Кафку як пацієнта⁵⁶. Хвороба справді дає різноманітну документацію про уявлення себе, і патогномонія може стати сферою досліджень, що зростатиме⁵⁷.

Стать і гендер

Завдяки феміністичним науковим розробкам, писав я у «Історії тіла I», будова й відтворення статі та гендера склали одну з небагатьох сфер аналізу тіла — переважно жіночого тіла, привабливого, проте розпусного, бажаного, але небезпечного, — яка зазнала уважного вивчення. Навіть тоді, зазначав я, годі було перелічити теми, що їх охоплюють ці дослідження (матеріальну основу моральних заборон, відтворення собі подібних, сексуальність, підпорядкування), а нині їхня кількість зросла — у кожному разі, ці теми розглянуто в нарисі «Жіноча історія», у розділі 3 цієї книжки.

Десять років тому я звернув увагу на той факт, що «чоловічою історією» нехтували. Проте відтоді тіло чоловіка дочекалося дещо запізнитої уваги⁵⁸. Як зазвичай в історії тіла, певне значення тут має

діалектика між мистецтвом і дійсністю. У цьому контексті вирізняються дві праці. Алекс Поттс у книзі «Плоть та ідеал: Вінкельман і початки історії мистецтва» («Flesh and the Ideal: Winckelmann and the Origins of Art History») показав, як протягом XVIII ст. була створена нова естетика чоловічого, не випадково саме тоді, коли викристалізувалося сучасне поняття гомосексуалізму⁵⁹. У низці блискучих досліджень Жорж Моссе також простежив перетворення (псування) грецького ідеалу шляхетного чоловіка на фігуру мачо, улюблену по-стать фашистських диктаторів і їхніх прибічників⁶⁰.

Назву книги Моссе слід розуміти буквально, вона містить ключ до його головного зацікавлення. Дослідження «Образ чоловіка: творення сучасної маскуліності» («The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity») вивчає портретування чоловічого тіла у мистецтві та пропаганді, карикатурі та стереотипах і тлумачить послання, що їх несуть ці образи⁶¹. Що вражає його понад усе, так це подиву гідна стійкість головного стереотипу — однина в назві є цілком навмисною. Через статуї і художні портрети героїв і вояків, дискоболів і гімнастів, грецьке мистецтво визначило прототип чоловічого образу, що здобув пізніше високі оцінки: стрункий, атлетичний, гнучкий і холонокровний. Цей характерний символ чоловічості пізніше був повернений і спопуляризований з грецьким відродженням XVIII ст. завдяки творам німецького естета Вінкельмана.

Цей фізичний образ, м'язистий і мармуровий, слугував утіленням характерного типу й соціальної зовнішності. Профільтрований крізь неокласицизм, грецький ідеал висловив чоловічість, позначену незалежністю, самоконтролем, силою духу, хоробрістю і чесною грою — одним словом, мужністю: краса тіла засвідчувала величність душі. Це був образ, стверджує Моссе, що відповідав вимогам нового буржуазного ладу, який претендував на панування та поступово перебирав владу після Французької революції, ладу, який відкидав плебейську тваринність і занепад аристократії і хотів бачити втілення власної моральної переваги — твердий індивідуалізм, утілений у вирізьбленому вигляді, м'язисте християнство, що б'ється за вірну справу й яке наближалось до грецьких візців тотожності. Панівні чоловічі групи XIX ст. виявляли свою мужність шляхом підтримки нових практик, які посилювали цей тілесний образ: гімнастика в Німеччині, регбі в англійській привілейованій школі.

Моссе вважає, що відтоді образ мужності зміцнював цей єдиний гендерований образ, хоча він і привласнював вибіркові маски, зокрема, мужнього вікторіанського шукача пригод, який узяв на плечі

тягар білої людини в імперії, або хороброго добровольця, що вступав на військову службу за короля і країну під час Першої світової війни. Привабливий, добре поголений, із вольовою нижньою щелепою, світлошкірий, бажано світловолосий гетеросексуал — цей зразок утілював сучасну західну мрію: справжню мужність, силу, пом'якшену стриманістю, порядність, заступництво щодо слабшої статі й почуття лицарства.

Цей панівний образ потребував «Іншого», якого слід паплюжити. Суміш так званих зіпсованих або розбещених чоловічих типів виникає близько 1900-х рр. — поети-декаденти, богемні художники і розніжені занепадники, як у гуртку паризьких прихованих гомосексуалістів Пруста чи в Берліні у *Urningssäle**. Усі ці контрטיפи потрапили під мікроскоп психіатрів, таких як Ричард Крафт-Ебінг, і спеціалістів з кримінології, як Чезаре Ломброзо, які діагностували їх як виродків, загрозу для життєвої сили, доброчесності та взагалі нації. Але вони також виявили себе — наприкінці сторіччя девіантні чоловіки почали хизуватися своєю девіантністю, окреслюючи себе як третю стать (жіночі душі, ув'язнені у чоловічих тілах). Їхній виклик санкціонованим гендерним шаблонам підтримали «нові жінки», які вимагаючи політичної і статевої емансипації, винаходили радикальні тілесні стилі до пари: коротко обстрижене волосся, плоскі груди, одяг, подібний до чоловічого, сигарета в зубах.

Усі ці загрози для норми чоловічого — легковажна жінка, невротичний єврей (якого описав Гілман), виродження *avant garde*, загроза сексуальної анархії — спровокували відповідь у формі нової суперчоловічої мужності. З початку ХХ ст., стверджує Моссе, нормальні хлопці шукали самоствердження у перебільшених пародіях на традиційну маскуліність з новим наголосом на сталевій твердості, сліпому патріотизмі, братерстві сміливості й призначенні до загибелі. Ця безкомпромісна нова версія, яка іноді скидалася на дарвінізм, вийшла на сцену в умовах, що їх створили дві світові війни й, звісно ж, жорстока політика міжвоєнної доби, про яку як старий єврейський біженець Моссе пише з особливою проникливістю.

Після Першої світової війни політичні поступовці намагалися соціалізувати сильного хлопця як робітника. Німецькі соціал-демократичні плакати ідеалізували сильного пролетарського чоловіка, тоді як радянське реалістичне мистецтво славило більшовика-стахановця. Не меншою мірою євреї намагалися відкинути автосте-

* Фестиваль перевтілень (нім.).

реотип, що асоціювався зі старістю, огидністю і сексуальною підозрілістю: рекламні фотографії «нового єврея», сіоністського поселенця в Палестині, показують їх роздягненими до пояса, м'язистими й за-смаглими, за обробкою ланів у кібуці, підозріло віддзеркалюючи, як наत्याє Моссе, образи пропаганди арійської мужності.

Але героя-робітника, далекого від насильства, витіснила похмура мутація: новий фашистський екстреміст, який вірив, що справжня мужність — а що може бути шляхетнішим за це? — вимагала тріумфу (чоловічої) волі. Слід було зректися родини, християнської моралі та інших подібних пут; а замість цього належало прийняти обмежене суспільство чоловіків, красу сили м'язів, що безвідмовно служили батьківщині. Оголений до грудних м'язів чи патологічно спотворений грецький дискобол, об'єкт вихвалення у «Майн Кампф», став бійцем штурмових загонів.

Поразка диктаторів означала, що образ чоловіка після війни міг переплавитися на щось менш страхітливе, скромніший стиль пасивної післявоєнної переваги, сильний і мовчазний тип. Крайні прояви затримувалися на маргінесі — ковбой Джона Вейна, підліток-бунтівник Джеймса Дина чи Рембо. З'ясувалося, що це послаблення тиску на норму чоловічості мало велике значення, коли у шістдесяті роки пролунали нові виклики шовіністичній перевазі з відродженням старого «декадансу» в формі руху андрогінних хіпі, що передував рухам жінок і геїв. У результаті, як вважає Моссе, ці загрози відчули помітно менший опір, ніж їхні аналоги сторіччя тому. Чергове безсумнівне сковзання до стилю «унісекс» і зникнення гендерних меж зацікавили Моссе, позаяк це віщує кінець доби, що її започаткував Вінкельман. На його думку, тим, що справді відрізняє гендерний поворот кінця ХХ ст. від попередніх (менш успішних) контртипів, є та обставина, що тоді як статеві радикали *fin de siècle* належали до політично активної меншості, сучасні андрогіни є продуктом моди, плодом самозамилування капіталістичного споживача.

У поняттях гендера іншою важливою сферою дослідження і полеміки останніх десяти років є проблематика, що перетинає кордони образів чоловічого і жіночого тіла й вивчає історію ідеї самої статевої і гендерної відмінності. Тут першою ластівкою була праця Томаса Лакера «Творення статі» («Making Sex»)⁶². Лакер намагається простежити перехід у визначальній ідеї гендерної різниці, від грецького уявлення статевої відмінності (яке він називає одностатевою ієрархічною моделлю) до двостатевої моделі Нового часу, вододілом між якими було ХVІІІ ст. Як засвідчує ретельний аналіз медично-наукових і

філософських праць, класична анатомія не мала поняття «протилежних статей», невід'ємного для нашого загальноприйнятого уявлення: чоловіка і жінку не розглядали як радикально відмінні «типи». Впливові грецькі вчені мужі вважали, що існує лише один прототип людини — і це чоловік. Маскулінність містила всі риси, необхідні для вдосконалення людини: чоловіки були наділені більшою силою для атлетики і війни, тоді як їхні значно кращі голови надавалися до політики і філософії. Позбавлені таких високих якостей жінки були, втім, потрібним доповненням, створеним для сексуальної насолоди, прикрашання та народження дітей.

На світанку науки «жінки» як такої не існувало. Від Аристотеля і Галена приблизно до 1700 р. головне припущення полягало в тому, що є лише одна справжня стать: чоловіча. Жінка, вчили батьки біології і медицини, є лише погано зробленим чоловіком. На відміну від Фройда, давня біологія не мала на увазі, що вона дійсно втратила свій пеніс; радше її пеніс не виріс належним чином. Коли органи формувалися в матці, пеніс ембріону чоловічого роду розвивався і виступав. Але якщо у вагітності щось ішло неправильно, пеніс не «виходив». Він лишався в тілі дитини і перетворювався на «вагіну». Таких несформованих, чи деформованих, хлопців називали дівчатами — а також, до речі, «потворами», як казав дехто з послідовників Аристотеля. Розглядаючи медичні вчення, автор показує, що жінкам відмовляли навіть у власних статевих органах: яєчники, наприклад, були затавровані як жіночі «яєчка». Лакер назвав цю традиційну теорію «одностатевою ієрархічною моделлю», аби відрізнити її від двостатевої («відмінні, але рівні»), погляду на відмінності між статями, що його проголошує сучасна наука. Звісно ж, таке теоретизування підкреслює той ганебний факт, що протягом історії лікарі-чоловіки використовували престиж науки, аби таврувати жінку як гірший різновид.

Упередження, проте, мали й дивне приховане значення. Звісна річ, модель «однієї статі» — друга стать як справжня «другорядність» — ставила жінок у невідгідне становище. Але вона також побічно дарувала їм певну силу. Позаяк жінки були неповними чоловіками, вони були принаймні подібними до чоловіків. І в категоріях кохання це означало, що їхні бажання мали бути насправді сильними. І коли вагіна була внутрішнім фалосом, жінки мусили мати оргазм так само, як чоловіки, і вони також мусили «еякулювати». Справді, ранні автори вчили, що вагітність не відбудеться без взаємного і одночасного оргазму. Отже, за багато сторіч до «Радості сек-

су» («The Joy of Sex») чоловіча шовіністична наука парадоксальним чином приписувала те, що сучасні феміністки мусили обстоювати як «звільнення»: жіночий оргазм.

Довідники з питань сексу три сторіччя тому казали чоловікам, що вони мусять бути дбайливими коханцями і радили досвідчену попередню любовну гру — світлові роки від загальноприйнятого образу наших великих бабусь, яких приказково повчали «лягати і думати про Англію». Аби довести свою доброчесність, вікторіанська жінка мала бути начебто під анестезією в сексуальних стосунках. У зеніті вікторіанського «подвійного стандарту» леді мали дуже відрізнятися від чоловіків.

Близько XIX ст. думки про гендер справді зазнали вагової зміни. Старе уявлення про жінку як недозрілого (у буквальному сенсі) чоловіка зникло. Замість цього лікарі XIX ст. учили, що жінка є мало не відмінним біологічним видом. Що спричинило цю зміну? Лакер доводить, що свою роль відіграло нове наукове мислення. Стара фізіологія жінки як вивернутого чоловіка ніколи не була безпроблемною. Можна легко зображувати вагіну як вивернутий пеніс — Лакер наводить дивні ілюстрації цього з медичних посібників. Але як бути з клітором? І самою маткою? Тут дзеркальні паралелі були неможливі.

Науковці вивчали репродуктивну систему жінки. Стало зрозуміло, що овуляція відбувається спонтанно, за внутрішнім ритмом. Таке продукування яйцеклітин не могло бути недосконалою версією будь-якого процесу в організмі чоловіка: це було суто жіноче. Вивчення менструального циклу довело, що жінки можуть завагітніти без оргазму, без сексуального збудження взагалі (наприклад, у випадку згвалтування). Біологія почала доводити, що чоловіки і жінки в статевому плані є окремими світами і жінки, мабуть, є в'язнями матки.

Отже, науковий образ жінки як подібної до чоловіка — а тому похитливої — поступився вікторіанській моделі жінки як відмінної від чоловіка і тому схильної до сексуальної холодності. Їй у цьому перетворенні, підкреслює Лакер, соціальні зміни мали не менший вплив, ніж медичні вчення. Передбачалося, що вікторіанська жінка лишатиметься вдома, буде плідною матір'ю, янголом у ляльковому будинку й прикрасою чоловіка, який командує виробництвом чи керує імперією. Здавалося розумним, що природа створила чоловіка і жінку відмінним чином для таких різних ролей. Чи «відмінні сфери» не означали відмінної фізіології?

Книга Лакера наполягає на тому, як радикально змінилося наше

усвідомлення себе, наших тіл, нашої статі. Категорії, які здаються нам базовими, виявляються чи не найбільш мінливими. Був час, коли жінку вважали гіршою версією чоловіка. Згодом, в очах людей вікторіанської доби, вони були доповненням до чоловіка, проте відмінним. А зараз? Куди веде наша статева політика? Фемінізм указує обидва шляхи — і до інтеграції (одна плоть), і до відокремлення. Ці альтернативи є політичними. Проте, як це провокативно показує Лакер, ці вибори залежать від того, як ми розуміємо своє тіло. Робота Лакера зазнала критики і з емпіричного, і з теоретичного боку⁶³. Проте вона відіграла надзвичайно важливу роль, показуючи, як те, що апріорі сприймають як зафіксовану біологічну даність, насправді зумовлене історично і культурно⁶⁴.

Тіло і політика тіла

Історики політичної думки і літератури, як я зазначав у «Історії тіла I», тривалий час досліджували метафору політичного тіла та пов'язані з ним похідні поняття, такі як «два тіла короля», — хоча робили це часто нетерпляче, сподіваючись побачити, як ці чудернацькі й застарілі метафори були з часу XVII ст. витіснені зі сцени філософськи точнішою мовою. Менше уваги привертала методи, за допомогою яких політична влада справді керувала самим тілом.

Ця ситуація змінилася. З одного боку, маємо тепер нові дослідження втілення величі та ритуалів фізичної персоніфікації влади⁶⁵. Водночас вивчається покладення урядового контролю на населення, особливо теми здійснення страт і тілесних покарань, що їх порушив Фуко⁶⁶. Праця Ричарда Еванса «Ритуали відплати: смертна кара в Німеччині, 1600–1987» («Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600–1987 pp.») є зразком дослідження цього нового напрямку⁶⁷. Реалізація влади, аналіз якої здійснив у своїх пізніх працях Фуко, не як негативної сили, а як такої, що сприяє, надихнуло вивчення складних зв'язків між державним регулюванням і особистими прагненнями. Наприклад, книжка Корнелії Узборн «Політика тіла у Веймарській Німеччині» («The Politics of the Body in Weimar Germany»)⁶⁸ підкреслила двозначну політику режиму, скеровану на задоволення вимог його демократичних прибічників щодо тілесної політики (наприклад, у справі легалізації контрацепції, абортів або піклування про немовлят), але лише у власних термінах.

Тіло, цивілізація та невдоволеність нею

Історія є нескінченним процесом, що цивілізує, — боротьбою, як кажуть антропологи, за утвердження окремішності людини від природи. Однак, як я зауважив у «Історії тіла I», історіописання цивілізації тривалий час зосереджувалося на артефактах високої культури. Постає потреба іншої історії окультурення — такої, яка зверне увагу, в манері Норберта Еліаса, на метафоричне вбрання моральних кодексів, табу, заборон і систем цінностей, які поєднують дисципліну з бажаннями, чемність із підтриманням ладу. Історію одягу, чистоти, їжі, косметики тривалий час залишали на дилетантів⁶⁹.

Знову приємно зазначити, що ситуація змінилася. Низка нових досліджень присвячена цивілізації почуттів⁷⁰, від травлення до випорожнення і бруду⁷¹. Зокрема, роль тілесного вигляду і поведінки як показників цивілізації були проаналізовані в межах історії колонізації, з приділенням особливої уваги до полярності між імперським і тубільним тілом⁷².

Можливо, найпретензійнішим дослідженням серед тих, що з'явилися протягом останнього десятиріччя, є праця Річарда Сеннетта «Плоть і каміння: тіло і місто у західній цивілізації» («Flesh and Stones: The Body and the City in Western Civilization») ⁷³. Автор намагається простежити паралелі й можливі впливи між містами — як реальностями та ідеальними моделями — і тілами від стародавніх Афін до сучасного Нью-Йорка. Сеннетт доводить, що місто визначило образ тіла (і навпаки) і водночас слугувало середовищем, у якому тіло функціонувало. Наприклад, теорія циркулювання крові Гарвея (згадана вище) сприяла творенню образу сучасного міста, в якому циркулювання транспорту стало першорядним. Дослідження Сеннетта сповнене глибоко песимістичним почуттям відчуження. За часів античності місто творило публічний простір, у якому людина могла процвітати. Сучасне місто, засноване на наукових зразках тіла, відчужує людину від себе. В праці Сеннетта у сумнівному союзі співіснують мораліст, який заломлює руки, і емпіричний історик.

Висновок

Мій «порядок денний» десятирічної давності окреслив галузі, в яких наступний розвиток історії тіла був вражаючим і за кількістю, і за якістю. Оминувши сучасну історію, той порядок денний

також короткозоро зігнував сферу, в якій розробки з історії тіла досягли найбільшого успіху: *теоретичний* вимір. Зараз ми маємо провокативний корпус теорій тіла, що кидає виклик, заснований на критичній теорії, постмодернізмі та інших «ізмах», які втілюють лінгвістичний поворот, а також на феміністичній, гендерній, лесбійській філософії і філософії геїв тощо; проте він надто часто є історично задогматизованим і неповним⁷⁴. Упорядкування емпіричного і теоретичного залишається завданням на майбутнє. Навіть за таких умов є всі ознаки того, що історія тіла має яскраве майбутнє як цілісна і міждисциплінарна сфера досліджень.

Примітки

- 1 T.Eagleton, *The Ideology of the Aesthetic* (Oxford, 1990), p.7. Посилання у цій роботі скорочені за браком місця; їхній відбір також відбиває упередження історика Британії початку Нового часу.
- 2 Mark S.R.Jenner, «Body, Image, Text in Early Modern Europe», *Social History of Medicine*, 12 (1999), pp.143-54.
- 3 Я закликав до цього також у статті: «Bodies of Thought: Thoughts about the Body in Eighteenth Century England», in J.Pittock Wesson and Andrew Wear (eds), *Interpretation and Cultural History* (London, 1990), pp.82-108.
- 4 Це, звичайно, вельми спрощений спосіб викладення надзвичайно складної проблеми. Про інтелектуальні підвалини цієї культурної спадщини див: Bennett Simon, *Mind and Madness in Ancient Greece* (Ithaca, NY, 1978); E.R.Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley, 1951); H.North, *Sophrosyne: Self-knowledge and Self-Restraint in Greek Literature* (Ithaca, NY, 1966); F.Bottomley, *Attitudes to the Body in Western Christendom* (London, 1979). Див. також: Drew Leder, *The Absent Body* (Chicago; London, 1990) — роботу, яка звертається до цієї проблеми в сучасній філософії.
- 5 Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988).
- 6 Хоча це часто тлумачать хибним чином. Корективи див. у: S.Tomaselli, «The First Person: Descartes, Locke and Mind — Body Dualism», *History of Science*, 22 (1984), pp.185-205; T.Brown, «Descartes, Dualism and Psychosomatic Medicine», in W.F.Bynum, Roy Porter and Michael Shepherd (eds), *The Anatomy of Madness*, 2 vols (London, 1985), vol.2, pp.40-62; R.B.Carter, *Descartes' Medical Philosophy* (Baltimore, 1983).
- 7 Зневагу до тіла, звичайно, посилювали традиційна удавана скромність, ухилання від небажаних питань тощо. Див.: P.Fryer, *Mrs Grundy: Studies in English Prudery* (London, 1963); M.Jaeger, *Before Victoria* (London, 1956); E.J.Bristow, *Vice and Vigilance* (Dublin, 1977); M.Quinlan, *Victorian Prelude* (New York, 1941); E.Trudgill, *Madonnas and Magdalens* (London, 1966).

- 8 Про Фройда див.: William J. McGrath, *Freud's Discovery of Psychoanalysis* (Ithaca, NY, 1986); H.F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry* (New York, 1971); F. Sulloway, *Freud: Biologist of the Mind* (New York, 1979); J.M. Masson, *The Assault on Truth: Freud's Suppression of the Seduction Theory* (New York, 1983); Janet Oppenheim, *'Shattered Nerves': Doctors, Patients and Depression in Victorian England* (Oxford, 1991); Tom Lutz, *American Nervousness, 1903: An Anecdotal History* (Ithaca, NY, 1991). Деякі психоаналітики пішли далі, заперечуючи основу не лише «розумових» хвороб, а взагалі будь-якої хвороби: див. G. Groddeck, *The Book of the It* (London, 1950); id., *The Meaning of Illness* (London, 1977).
- 9 Зверніть увагу на приховане напруження у критиці сучасності, яка рівною мірою ворожа до матеріалізму: M. Berman, *The Re-enchantment of the World* (London, 1982); F. Capra, *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture* (New York, 1982). З приводу стурбованості значенням постмодерністичного заперечення існування будь-чого поза текстом див.: Richard Evans, *In Defence of History* (London, 1997).
- 10 Mikhail M. Bakhtin, *Rabelais and his World*, trans. H. Iswolsky (Cambridge, Mass., 1968); P. Stallybrass and A. White, *The Politics and Poetics of Transgression* (Ithaca, NY, 1986).
- 11 A. Vartanian, *Diderot and Descartes: A Study of Scientific Naturalism in the Enlightenment* (Princeton, 1953); Ann Thomson, *Materialism and Society in the Mid-eighteenth Century: La Mettrie's Discours preliminaire* (Geneva and Paris, 1981); J. Yolton, *Thinking Matter: Materialism in Eighteenth Century Britain* (Minneapolis, 1983); id., *Perceptual Acquaintance from Descartes to Reid* (Minneapolis, 1984).
- 12 Складний взаємозв'язок між тілом і душею у християнстві добре проілюстровано у: Rosalie Osmond, *Mutual Accusation: Seventeenth-century Body and Soul Dialogues in their Literary and Theological Context* (Toronto, 1990).
- 13 Теоретичний погляд на значення гностицизму див.: Morris Berman, *Coming to our Senses: Body and Spirit in the Hidden History of the West* (New York, 1990).
- 14 Michael Foucault, *Histoire de la sexualité: vol. 2, L'usage des plaisirs* (Paris, 1984); trans. Robert Hurley, *The Use of Pleasure* (New York, 1985) (Див. український переклад: Фуко М. Історія сексуальності. — Т. 2: Інструмент насолоди. — Х.: Око, 1999.); *Histoire de la Sexualité: vol. 3, Le souci de soi* (Paris, 1984); trans. Robert Hurley, *The Care of the Self* (New York, 1986). (Див. український переклад: Фуко М. Історія сексуальності. — Т. 3: Плекання себе. — Х.: Око, 2000.) Про психіатрію і мистецтво «виродження» див.: Max Nordau, *Degeneration* (New York, 1895); W.R. Bett, *The Infirmities of Genin* (London, 1952); T.V. Hyslop, *The Great Abnormals* (London, 1925); Roger L. Williams, *The Horror of Life* (London, 1980); Jean Pierot, *The Decadent Imagination* (Chicago, 1981).
- 15 Peter Burke, *Vico* (Oxford, 1985); Ernest Gellner, *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History* (London, 1991).
- 16 Donald G. MacRae, «The Body and Social Metaphor», in J. Benthall and T. Polhemus

- (eds), *The Body as a Medium of Expression: An Anthropology* (New York, 1975), pp.59-73. Про традицію Ренесансу думати про світ у категоріях тіла і про тіло як про світ див.: J.B.Vamborough, *The Little World of Man* (London, 1952); Leonard Barkan, *Nature's Work of Art: The Human Body as Image of the World* (New Haven, 1975).
- 17 Праці O.Mayr, *Authority, Liberty and Automatic Machines in Early Modern Europe* (Baltimore, 1986); David E.Leary (ed.), *Metaphors in the History of Psychology* (Cambridge, 1990); Graham Richard's *On Psychological Language and the Physiomorphic Basis of Human Nature* (London, 1990) висвітлюють конструювання себе за допомоги мови і образів тіла та розуміння тіла через привласнювання ширшого світу.
- 18 M.Featherstone, «The Body in Consumer Culture», *Theory, Culture & Society*, 1 (1982), pp.18-33; R.Jacoby, «Narcissism and the Crisis of Capitalism», *Telos*, 44 (1980), pp.58-65; C.Lasch, *The Culture of Narcissism* (New York, 1979); Peter Falk, *The Consuming Body* (Thousand Oaks, Calif., 1994); Bryan S.Turner, «Recent Developments in the Theory of the Body», in Mike Featherstone, Mike Hepworth and Bryan S.Turner (eds), *The Body: Social Process and Cultural Theory* (London, 1991), pp.1-35.
- 19 Нещодавнім прикладом цього є праця: Frank Sulloway *Born to Rebel: Birth Order, Family Dynamics and Creative Lives* (New York, 1996), яка зводить такі речі, як творчі здібності й політична активність, до порядку народження братів і сестер.
- 20 Для застереження я використав працю: Francis Barker, *The Tremulous Private Body* (London, 1984). За допомоги «деконструктивістського» лінгвістичного аналізу нібито довільних прикладів ключових текстів («Гамлет», «Урок анатомії» Рембрандта, «Щоденник» Піпса) Баркер дійшов висновку, що тіло, яке традиційно було «публічним» об'єктом, буржуазна культура XVII ст. «приватизувала» як об'єкт нарцисичного сорому — справді, тіло майже «зникло» як засіб чуттєвості, його замінила «книга». Ці висновки неймовірно важливі, тим більше, що вони одержані на підставі такої невеликої кількості матеріалів, обґрунтованість яких підірвана тим, що видається політикою навмисного ігнорування наявних контекстуальних розробок. Наприклад, щодо Рембрандта, дослідження заперечене у роботі: J.R.R.Christie, «Bad News for the Body», *Art History*, 9 (1986), pp.263-70. Автор також показав, що праця: William Schupbach, *The Paradox of Rembrandt's 'Anatomy of Dr Tulp'* (London, 1982) зруйнувала розуміння Баркера щодо Рембрандта.
- 21 Див. Tim Hitchcock, *English Sexualities 1700-1800* (Basingstoke, 1997).
- 22 Про обговорення небезпеки слутати приписи з дійсною практикою в питаннях статі див.: Karen Louise Harvey, «Representations of Bodies and Sexual Difference in Eighteenth-Century Erotica», Ph. D. thesis, University of London, 1999; Roy Porter and Lesley Hall, *The Facts of Life: The English History of Sexuality and Knowledge from the Seventeenth Century* (New Haven, 1994).
- 23 Основними працями про Англію є: E.A.Wrigley, R.S.Schofield, *The Population History of England 1541-1981: A Reconstruction* (London, 1981); E.A.Wrigley,

- R.S.Davies, J.E.Oeppen, R.S.Schofield, *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837* (Cambridge, 1997).
- 24 Guenter B.Risse, *Hospital Life in Enlightenment Scotland* (Cambridge, 1985).
- 25 Mary E.Fissell, *Patients, Power, and the Poor in Eighteenth-Century Bristol* (Cambridge, 1991).
- 26 Про переваги і недоліки фотографій як візуального свідчення див.: Daniel M.Fox and Christopher Lawrence, *Photographing Medicine: Images and Power in Britain and America since 1840* (New York, 1988); і ширше, про візуальні свідчення: Christopher Lawrence, Steven Shapin (eds), *Science Incarnate: Historical Embodiments of Natural Knowledge* (Chicago, 1998).
- 27 Див.: Erving Goffmann, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Harmondsworth, 1968); id., *The Presentation of Self in Everyday Life* (Harmondsworth, 1969); id., *Strategic Interaction* (Oxford, 1970); id., *Interaction Ritual* (London, 1972). Чудовим дослідженням жесту є: Jan Bremmer, Herman Roodenburg (eds), *A Cultural History of Gestures from Antiquity to the Present Day* (Cambridge, 1991).
- 28 Поворотним пунктом стала поява книги: Michel Feher, *Fragments for a History of the Human Body*, 3 vols (New York, 1989) — хоча її прохолодно зустріли в академічних колах, ставлячи під сумнів її політичну коректність; див., наприклад, огляд цієї роботи Колоном Балерино і Кереном Робертсоном у: *History of Sexuality*, 3 (1992), pp.129-40, автори якого закинули їй брак «докладного аналізу класових, расових, гендерних і гетеросексуальних припущень, підставових для роботи і зроблених у цьому аналітичному проєкті».
- 29 *Body and Society* був заснований у 1997 р. і видається щоквартально.
- 30 Див.: Cinda Patton, *Inventing AIDS* (New York and London, 1990); Simon Watney, *Policing Desire: Pornography, AIDS, and the Media* (Minneapolis, 1987); id., *Practices of Freedom: Selected Writings on HIV/AIDS* (London, 1994).
- 31 M.Featherstone, «The Body in Consumer Culture», *Theory, Culture & Society*, 1 (1982), pp.18-33; Pasi Falk, *The Consuming Body* (Thousand Oaks, Calif., 1994).
- 32 Jane Arthurs, Jean Grimshaw (eds), *Women's Bodies: Discipline and Transgression* (London, 1999); Julia Epstein, Kristina Straub (eds), *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity* (London, 1992). У світлі сучасного усвідомлення гендерної гнучкості з'явилися важливі дослідження попередньої історичної ситуації: Nelly Oudshoorn, *Beyond the Natural Body: An Archaeology of Sex Hormones* (London, 1994).
- 33 У цьому відношенні Дженнер особливо критикує працю: Laurinda S.Dixon, *Perilous Chastity: Women and Illness in Pre-Enlightenment Art and Medicine* (Ithaca, NY, 1995).
- 34 Mark S.R.Jenner, «Body, Image, Text in Early Modern Europe», *Social History of Medicine*, 12 (1999), pp.143-54.
- 35 Це одна з головних вад праці: Gail Kern Paster, *The Body Embarrassed: Drama and the Disciplines of Shame in Early Modern England* (Ithaca, NY, 1993), яка постулює можливість універсального застосування психоаналітичних категорій Лакана. Обговорення цієї праці див. нижче. Щодо інших прикладів

- досліджень із застосуванням фрейдистських категорій див.: Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil* (London, 1994).
- 36 J. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (Harmondsworth, 1972); Piero Camporesi, *The Incorruptible Flesh: Bodily Mutation and Mortification in Religion and Folklore* (Cambridge, 1988).
- 37 Carolyn Walker Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and Human Body in Medieval Religion* (New York, 1991). Див. також: Linda Lomperis and Sarah Stanbury (eds), *Feminist Approaches to the Body in Medieval Literature* (Philadelphia, 1993).
- 38 Caroline Walker Bynum, *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336* (New York, 1995), p.11.
- 39 Див., наприклад: Piero Camporesi, «The Consecrated Host: A Wondrous Excess», in M. Feher (ed.), *Fragments for a History of the Human Body*, vol.1 (New York, 1989), pp.220–37.
- 40 Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion* (New York, 1983).
- 41 Miri Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge, 1991); Sarah Coakley (ed.), *Religion and the Body* (Cambridge, 1997).
- 42 Я детальніше розглянув ці питання у: «Review Article: Seeing the Past», *Past and Present*, 118 (Feb. 1988), pp.186–205.
- 43 Jean-Pierre Aron, Pierre Dumond, Emmanuel Le Roy Ladurie, *Anthropologie du conscrit français* (The Hague, 1972). Цю галузь досліджень започаткував бразильський історик Жильберто Фрейре у праці: *Casa grande e senzala* (Rio de Janeiro, 1933), а розвинув у книзі: *O Escravo nos anuncios de jornais brasileiros do seculo xix* (Recife, 1963).
- 44 Roderick Floud, Annabel Gregory and Kenneth Wachter, *Height, Health, and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750–1980* (Cambridge, 1990); подібні дослідження див.: John Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth Century Habsburg Monarchy* (Princeton, 1989); Mark Nathan Cohen, *Health and the Rise of Civilization* (New Haven, 1989).
- 45 Т.МкKeown, *Medicine in Modern Society* (London, 1965).
- 46 Наприклад: Martin Porter, «English "Treatises on Physiognomy" c.1500–c.1780», D.Phil. thesis, University of Oxford, 1997; Christopher Rivers, *Face Value: Physiognomical Thought and the Legible Body in Marivaux, Lavater, Balzac, Gautier, and Zola* (Madison, Wis., 1994).
- 47 Marcia Pointon, *Hanging the Head: Portraiture and Social Formation in Eighteenth-Century England* (New Haven, 1993); Kathleen Adler and Marcia Pointon (eds), *The Body Imaged: The Human Form and Visual Culture since the Renaissance* (Cambridge, 1993).
- 48 Nigel Llewellyn, *The Art of Death: Visual Culture in the English Death Ritual c.1500–c.1800* (London, 1991).
- 49 Sander L. Gilman, *Seeing the Insane: A Cultural History of Madness and Art in the Western World* (New York, 1982); id., *On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany* (Boston, 1982); id., *Difference and Pathology*

- (Ithaca, NY, 1985); id., *Inscribing the Other* (Lincoln, Nebr., 1991); id., *Health and Illness: Images of Difference* (London, 1995).
- 50 Sander Gilman, *The Jew's Body* (New York, 1991).
- 51 Sander Gilman, *Creating Beauty to Cure the Soul: Race and Psychology in the Shaping of Aesthetic Surgery* (Durham, NC, 1998); id., *Making the Body Beautiful: A Cultural History of Aesthetic Surgery* (Princeton, 1999). Для порівняння: S.Paige Baty, *American Monroe: The Making of a Body Politic* (Berkeley, 1995).
- 52 K.B.Roberts and J.D.W.Tomlinson, *The Fabric of the Body* (Oxford, 1992); David Hillman and Carla Mazzio (eds), *The Body in Parts: Discourses and Anatomies in Early Modern Europe* (London, 1997); Christopher Lawrence, «Alexander Monro Primus and the Edinburgh Manner of Anatomy», *Bulletin of the History of Medicine*, 62 (1988), pp.193-214; Ruth Richardson, «'Trading Assassins' and the Licensing of Anatomy», in Roger French, Andrew Wear (eds), *British Medicine in the Age of Reform* (London, 1991), pp.74-91; Jan C.C.Rupp, «Matters of Life and Death: The Social and Cultural Conditions of the Rise of Anatomical Theatres, with Special Reference to Seventeenth Century Holland», *History of Science*, 28 (1990), pp.263-87.
- 53 Gail Kern Paster, *The Body Embarrassed: Drama and the Disciplines of Shame in Early Modern England* (Ithaca, NY, 1993).
- 54 Jonathan Sawday, *The Body Emblazoned: Dissection and the Human Body in Renaissance Culture* (London, 1995). Дженнер сильно критикував цю книжку за її умоглядність.
- 55 Наприклад: Edward Shorter, *From Paralysis to Fatigue: A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era* (New York, 1992); Sander L.Gilman, Helen King, Roy Porter, G.S.Rousseau, Elaine Showalter, *Hysteria: beyond Freud* (Berkeley, 1993); Mark Micale, *Approaching Hysteria: Disease and the Interpretations* (Princeton, 1995) дає гарний огляд історіографії.
- 56 John Wiltshire, *Jane Austen and the Body: 'The Picture of Health'* (Cambridge, 1991); Sander Gilman, *Franz Kafka: The Jewish Patient* (New York, 1995). До подібних досліджень належать: John Wiltshire, «Fanny Burney's Face, Madame D'Arblay's Veil», in Marie Mulvey Roberts, Roy Porter (eds), *Literature and Medicine during the Eighteenth Century* (London, 1993), pp.245-65; Roger Cooter, «Dichotomy and Denial: Mesmerism, Medicine and Harriet Martineau», in Marina Benjamin (ed.), *Science and Sensibility: Gender and Scientific Enquiry, 1780-1945* (Oxford, 1991), pp.144-73; Jon Mukand (ed.), *Articulations: The Body and Illness in Poetry* (London, 1994); Aileen Douglas, *Uneasy Sensations: Smollet and the Body* (Chicago, 1995); Carol Houlihan Flynn, *The Body in Swift and Defoe* (Cambridge, 1990). Літературні дослідження годі й перелічити.
- 57 Цю тенденцію відбиває журнал «Literature and Medicine». Слід урахувати нові праці з історії болю, включно з: David B.Morris, *The Culture of Pain* (Berkeley, 1991); Lucy Bending, «The Representation of Bodily Pain in Late Nineteenth-Century English Culture», D.Phil. dissertation, University of Oxford, 1997.
- 58 Susan Bordo, «Reading the Male Body», in Laurence Goldstein (ed.), *The Male Body: Features, Destinies, Exposures* (Ann Arbor, 1994); Victor J.Seidler, *Redisco-*

- vering Masculinity: Reason, Language and Sexuality (London/New York, 1989); id., *The Achilles Heel Reader: Men, Sexual Politics, and Socialism* (London, 1991); id., *Recreating Sexual Politics: Men, Feminism, and Politics* (London, 1991).
- 59 Alex Potts, *Flesh and the Ideal: Winckelmann and the Origins of Art History* (New Haven, 1994); пор. щодо гомосексуальності з: Ralph Trumbach, *Sex and the Gender Revolution*, vol.1, *Heterosexuality and the Third Gender in Enlightenment London* (Chicago, 1998).
- 60 George L.Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York, 1985); id., «Masculinity and the Decadence», in Roy Porter, Mikulas Teich, *Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality* (Cambridge, 1994), pp.251-66.
- 61 George Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York, 1996).
- 62 Thomas W.Laqueur, *Making Sex* (Cambridge, Mass., 1990).
- 63 Щодо критичних рецензій див.: Sally Shuttleworth in *Journal of the History of Sexuality*, 3 (1993), pp.633-5; Alan Bray, *Journal of British Studies*, 32 (1993), pp.189-94; Dorinda Outram, *Isis*, 84 (1993), pp.347-52.
- 64 Так само важливими були дослідження Лонди Шибінгер і Дони Геревей, які засвідчили, що статеві відмінності вписуються до категорій природознавства: Londa Schiebinger, *Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science* (Boston, 1993); ead., *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* (Cambridge, Mass., 1989); ead., «The Anatomy of Difference: Race and Sex in 18th-Century Science», *Eighteenth-Century Studies*, 23 (1990), pp.387-405; Donna Haraway, *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science* (Berkeley, 1989); ead., *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* (London, 1991).
- 65 Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven, 1992); Paul Hammond, «The King's Two Bodies: Representations of Charles II», in Jeremy Black, Jeremy Gregory (eds), *Culture, Politics and Society in Britain, 1660-1800* (Manchester, 1991), pp.13-48; Sara E.Mesler and Kathryn Norberg, *From the Royal to the Republican Body Incorporating the Political in Seventeenth- and Eighteenth-Century France* (Berkeley, 1997); Philippa Berry, *Of Chastity and Power: Elizabethan Literature and the Unmarried Queen* (London, 1989).
- 66 M.Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Harmondsworth, 1979) (Див. український переклад: Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці. — К.: Основи, 1998.); Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge, 1984).
- 67 Richard J.Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600-1987* (Oxford, 1996); Див. також: Lionello Puppi, *Torment in Art: Pain, Violence and Martyrdom* (New York, 1991). Вирішальне значення також мали: Dorinda Outram, *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture* (New Haven, 1989); M.Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850* (New York, 1978); Richard van Dülmen, *Theatre of Horror: Crime and Punishment in Early Modern Germany* (Oxford, 1990).

- 68 Corneille Usborne, *The Politics of the Body in Wiemar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties* (London, 1992).
- 69 Norbert Elias, *The Civilizing Process*, vol.1, *The History of Manners* (New York, 1978); vol.2, *Power and Civility* (New York, 1982); vol.3, *The Court Society* (New York, 1983) (Див. український переклад: Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003.); Stephen Mennell, *Norbert Elias: Civilization and the Human Self-Image* (Oxford, 1989).
- 70 Constance Classen, *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and across Cultures* (London, 1993); A. Corbin, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social, 18e-19e siècles* (Paris, 1982; English trans., *The Foul and the Fragrant: Odour and the French Social Imagination*, Cambridge, 1986); id., *Le temps, le désir et l'horreur: essais sur le dix-neuvième siècle* (Paris, 1991; trans. Jean Birrell as *Time, Desire and Horror: Towards a History of the Senses*, Cambridge, 1995); Piero Camporesi, *The Anatomy of the Senses: Natural Symbols in Medieval and Early Modern Italy*, trans. A. Cameron (Cambridge, 1994).
- 71 M.S.R. Jenner, «Early Modern English Conceptions of 'Cleanliness' and 'Dirt' as Reflected in the Environmental Regulation of London, c.1530–c.1700», D.Phil. thesis, Oxford University, 1991, esp. ch.2. З нетерпінням чекаємо на книгу на основі дисертації.
- 72 Elizabeth Collingham, «From Nabob to Sahib: The Construction of the British Body in India», c.1800–1914», Ph.D. thesis, University of Cambridge, 1997; у праці: John Barrell, *The Infection of Thomas De Quincey: A Psychopathology of Imperialism* (New Haven, 1991) автор розглядає значення, для одного письменника, уявлення про азіяцького іноземця як про потвору; Nandini Bhattacharya, *Reading the Splendid Body: Gender and Consumerism in Eighteenth-Century British Writing on India* (London, 1998); Harriet Guest, «Curiously Marked: Tattooing, Masculinity, and Nationality in Eighteenth-Century British Perceptions of the South Pacific», in John Barrell (ed.), *Painting and the Politics of Culture: New Essays on British Art 1700–1850* (Oxford, 1992), pp.101-34; S. Aravamudan, «Lady Mary Wortley Montagu in the *Hammam*: Masquerade, Womanliness, and Levantinization», *ELH*, 62 (1995), pp.69-104.
- 73 Richard Sennett, *Flesh and Stones: The Body and the City in Western Civilization* (London, 1994).
- 74 Ця тема заслуговує окремої статті. Для загальної орієнтації див.: Mike Featherstone, Roger Burrows, «Cultures of Technological Embodiment: An Introduction», *Body and Society*, 1 (1995), pp.1-20; Scott Lash, «Genealogy and the Body: Foucault/Deleuze/Nietzsche», in Mike Featherstone, Mike Hepworth, Bryan S. Turner (eds), *The Body: Social Process and Cultural Theory* (London, 1991), pp.256-80. Про тіло у постмодерному світі електроніки і віртуальної реальності див.: Juniper Wiley, «No BODY is 'Doing It': Cybersexuality as a Postmodern Narrative», *Body and Society*, 1 (1995), pp.145-62.

Історія довкілля

Ричард Г. Гроув

Історія довкілля у тому сенсі, який ми зараз вкладаємо у ці слова, — це задокументована частина історії життя і смерті не людей, але суспільств і видів, як нашого власного, так і інших, у категоріях їхніх взаємин зі світом навколо. Її інтелектуальні витоки можна простежити від часу, коли західні європейці XVII і XVIII ст., особливо натуралісти, медики і плантатори, познайомилися з вражаюче незнайомим середовищем тропіків, а також досягнули шкоду, заподіяну ними цьому середовищу¹. З середини XIX до середини XX ст. історія довкілля розвивалася у формі «історичної географії», сягнувши вершини у книзі «Роль людини у змінах обличчя Землі» («Man's Role in Changing the Face of the Earth»), виданій 1956 р. за редакції В.Л.Томаса².

До початку 1970-х рр. «історія довкілля» була поняттям, яке зазвичай використовували геологи й археологи під час обговорення змін четвертинного періоду й доісторичних змін у природному середовищі, але вкрай рідко вживали щодо історичної взаємодії людини з довкіллям³. Відтоді це поняття щоразу більше використовували історики, адже вони усвідомили потребу взяти до уваги в історичному поясненні чинник довкілля, що раніше вони (і представники інших наукових дисциплін) робили нечасто. У самовпевненому привласненні собі поняття, що ним уже послуговувалися принаймні дві інші дисципліни, історики спромоглися зруйнувати зарозумілість вельми специфічної групи науковців — історичних географів. Останні насправді довго займали академічну й аналітичну нішу, яку більшість істориків не сприймали всерйоз, вважаючи її нижчою за свій фах. Справді, лише останніми роками історики довкілля почали ціну-

вати весь обсяг роботи, вже зробленої історичними географами та їхніми колегами подібних переконань з інших дисциплін. Фактично істориків нещодавно змусили багато запозичити від історичних географів, значною мірою так само, як раніше вони багато запозичували в економістів. Отже, частиною завдання цього нарису є висвітлення походження історії довкілля та еволюції певних її складових на регіональному і глобальному рівні.

Важливість того, що ми зараз називаємо історією довкілля, не викликає сумніву. Нова школа історії довкілля (як і її сестра — історична географія) здобули головну екзистенціальну підтримку й твердо обґрунтоване значення у контексті зростання усвідомлення сучасної глобальної кризи навколишнього середовища. Втім, важливо підкреслити, що чутливість до спірних питань історії довкілля не є винаходом ХХ ст. Насправді, така чутливість була головною й найважливішою рисою тих виняткових і наділених даром передбачення особистостей, що наважилися попередити про кризу, що наближалася, і які намагалися оприлюднити дані про погіршення ситуації та заручитися підтримкою країн та імперій у боротьбі з цим. Отже, ми бачимо, що з кінця ХVІІІ ст. піонери захисту навколишнього середовища мали глибоке почуття історичної перспективи зміни довкілля і дуже часто широку наукову історичну перспективу швидкої зміни довкілля у часі⁴. З-поміж них слід згадати Франкліна Бенджаміна Гога, малознаного піонера американського лісництва і захисту природи; Г'ю Клегорна, піонера захисту лісів у Індії; Джорджа Перкінса Марша у Сполучених Штатах (провісник та історик глобальної зміни довкілля); Джона Кромбі Брауна у Південній Африці; Александра фон Гумбольдта й насамперед його «Космос» («Cosmos»); а також барона фон Мюллера у колонії Вікторія в Австралії.

Усі ці люди були у різний спосіб істориками довкілля, чії польові спостереження й гостре історичне чуття підштовхнуло їх стати провісниками захисту довкілля, а подеколи провісниками долі. Принаймні один із них, Франклін Бенджамін Гог, був не лише лікарем, демографом та ерудитом, а й професійним істориком і автором понад тридцяти історичних праць з колоніальної американської історії та історії Громадянської війни. Зараз це почуття історичної перспективи дає можливість історикам довкілля перебувати у становищі, яке можна порівняти зі становищем економічних істориків серед економістів. Вони стали критиками і кассандрами, мали перевагу погляду на довгу перспективу, а дуже часто й кращого володіння фактами,

та змоги пропонувати розважливі пророкування чи попереджати про небезпеку їх спрощення.

Через відносну молодість історії довкілля як наукової дисципліни ми ще не маємо жодного повного й достовірного синтезу про розвиток предмета. Історіографічні огляди досі схильні дотримуватися надто вузької інтерпретації минулого і меж предмета. Мабуть, це частково впливає з того, що розвиток історії довкілля стимулювали у спосіб *ad hoc** самі обставини кризи довкілля. В будь-якому разі в історії довкілля в її новішому вигляді протягом певних років переважали американські науковці, чиє бачення світу було відносно обмеженим і короткозорим, чого радше можна очікувати від нації, для якої тисячолітній ізоляціонізм є другою природою, хоча парадоксальним чином саме її захисники навколишнього середовища були справжніми піонерами й людьми, що виступили з закликком реагувати як на глобальну, так і на регіональну кризу.

Брак історіографічного чи дисциплінарного синтезу історії довкілля виник також через небажання істориків визнати, що основний матеріал і речі, про які вони хотіли думати як про нову дисципліну, вже були розроблені іншими науковцями задовго до того, як Джон Опай заснував у 1978 р. «*Environmental Review*» (пізніше: «*Environmental History*»). Заради справедливості слід зазначити, що минуле й історичної географії, й історії довкілля було відверто імперіалістичним значно більшою мірою, ніж інші галузі історії. Нове визначення «історії довкілля», проголошене північноамериканськими науковцями, попервах дорівнювало вузькій заміні того, що вже було чітко усталеним предметом, хоча йому бракувало чітких кордонів, і він мав своїх представників серед екологів, географів і антропологів, а також кількох виняткових — серед істориків. Претензія на частку історії довкілля деяких американських науковців, оформлена у другій половині 1970-х рр., постала після десятиріч, протягом яких історики виявляли схильність зневажати будь-які спроби поширення впливу довкілля на історію.

Стан заперечення, який триває в історії довкілля навіть до сьогодні з повагою до історичної географії, посилено видання у 1967 р. праці Кларенса Глакена «Сліди на родоському березі: натура і культура у західній думці від античності до кінця XVIII ст.» («*Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought, from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*»)⁵. Ця книжка вирізняється

* У цьому випадку (лат.).

не лише як найгрунтовніша серед досі написаних праць з історії до-
вкілля, але також як один із видатних документальних текстів ХХ ст.
Хоча вихід друком шедевра Глакена можна вважати датою народжен-
ня сучасної історії довкілля, історики лише недавно прийняли цю
думку. Це справді робить честь Саймону Шамі, що у своїй, за його
визнанням, похідній, праці «Ландшафт і пам'ять» («Landscape and
Memoгу») він відкрито віддав належне Глакену. Але Шама був не
один. Луї Уртеада, чолова постать іспанської історії довкілля і автор
чудової книжки «Виснажена земля» («La tierra esquilmada»), також
визнав Глакена своїм головним натхненником⁶. Невипадково, що
Глакен був професором географії у Берклі у 1967 р. чи що його працю
видав університет штату, який виховав «Друзів землі», хіпі та зробив
вирішальний внесок в агітацію проти війни у В'єтнамі. Але слід за-
значити, що сам Глакен старанно визначив своїх історіографічних
попередників у статечнішій і частково класичній традиції. Насправді,
варто підкреслити, що класика зробила головний внесок у виховання
істориків довкілля, двома знаними сучасними прикладами чого є
Рассел Мейгс і Дональд Гаджес.

Поступ історичної географії довкілля, що народжувалася за взір-
цем Глакена, сильно сповільнив у 1960-ті рр. безперспективний
розвиток кількісних методів у географії, який, на щастя, стрімко
занепав, внаслідок появи постмодернізму. Мені видається, що іс-
торичній географії після Другої світової війни перешкоджала її єв-
роцентричність, так само як історії довкілля у 1970-ті рр. заважала
її америкоцентричність. Обидві дисципліни намагаються подолати
ці упередження, тож тепер ми маємо, зокрема, потужні американ-
ську, британську, французьку, австралійську, індійську, африканську,
китайську і тихоокеанську школи історії довкілля. Але витoki цих
шкіл, я переконаний, залежали від двох обставин: контексту імперії
та контексту швидкої зміни довкілля протягом останнього сторіччя
у периферійних, тропічних і напівзасушливих регіонах⁷.

Історія довкілля була значною мірою неміською й вражаюче
неполітичною у тойнбіанському сенсі великої теорії. У зв'язку з цим
той, хто шукає у покажчиках колосального «Дослідження історії» («A
Study in History») Тойнбі такі слова, як «грунт», «атмосферні опади»,
«худоба», «риба», «хвороба» чи «вимирання», буде розчарований.
Олдос Гакслі проглянув покажчик шостого тому шедевра Тойнбі й
знайшов п'ять згадок про *Popilius Laenas*^{*}, дві про порфир з Бетені,

* Латинська назва метелика.

«але впадає в очі, що слово «населення» (*population*), яке сподіваєшся знайти між цими назвами, відсутнє»⁸. Утім, на захист Тойнбі слід додати, що його остання книга, «Людство й Мати-Земля» («*Mankind and Mother Earth*»), безперечно, рухалася в екологічному напрямі⁹.

Як я докладніше пояснював у іншій статті, саме в умовах зміни довкілля на колоніальній периферії, особливо після 1840-х рр., рух захисту навколишнього середовища вперше по-справжньому заявив про себе, а його прихильники вперше використали історичні докази екологічних змін і стали *de facto* істориками довкілля¹⁰. Вікторіанські тексти, такі як праця Стшелецького «Фізичний опис Нового Південного Вельсу» («*Physical Description of New South Wales*»), Клергорна «Ліси і сади Південної Індії» («*Forests and Gardens of South India*»), Риббентропа «Лісівництво в Британській імперії» («*Forestry in the British Empire*»), Брауна «Гідрологія Південної Африки» («*Hydrology of South Africa*») і Марша «Людина і природа: зміни Землі внаслідок людської діяльності» («*Man and Nature: The Earth as Transformed by Human Action*»), не лише відіграли надзвичайно істотну роль у розвитку екологічного руху; це були добре обґрунтовані праці з історії довкілля. І вони насамперед наголошують на потребі піклування людини про довкілля. Також вони засвідчили зростання інтересу до потенційного впливу людини на клімат, а особливо побоювання, що людська діяльність, передусім вирубка лісів, може призвести до глобальної посухи. Цей страх набирив сили з розвитком імперської експансії та живив постколоніальні екологічні побоювання, сформульовані міжнародними організаціями. Він також вирішально вплинув на початковий напрям історії довкілля. Стурбованість кліматом, можливо, багато завдячувала впливові вікових уявлень, що пов'язували клімат і цивілізацію, а також расу і клімат. Особливо після 1860-х рр. цей зв'язок надихав і стимулював ідею, що історія людства і зміна довкілля мають бути міцно взаємопов'язані. Але до Другої світової війни самі історики відігравали незначну або не відігравали жодної ролі у цьому процесі еволюції; вони просто успадкували вже сформульовані ідеї після Другої світової війни. Як тоді історія довкілля (чи ті частини історичної географії та інші дослідження, що стосувалися тої самої проблематики) розвинули порядок денний і створили те, що ми зараз можемо розрізнити як головні історіографічні віхи?

Звичайно, я не поділяю точки зору, яку нещодавно підтримав Альфред Кросбі, буцімто постання історії довкілля, а також прихильної до неї аудиторії стало можливим лише завдяки виданню «Мовчазної весни» («*Silent Spring*») Речел Керсон у 1962 р.¹¹ Ця подія

є вельми істотною для північноамериканської історії довкілля, яка почала розвиватися відносно пізно, але не вона започаткувала франкомовну або англomовну (у Старому Світі) школи. Мені видається, що навіть у випадку Америки праці Самуеля Гейса, Карла Сауера і Кларенса Глакена свідчать проти пояснення Кросбі. Насправді, проблема в термінології, адже американські історики обмежують історію довкілля до дещо запізнiлої їх зустрічі з нею.

Передусім історичні географи заслуговують на визнання як такі, що займалися різновидом світової історії, в якій історична документація, екологічне знання та географічна інтуїція поєдналися заради створення цілісної історії, яку уможливив розвиток комунікацій, професій і умов імперського правління. Ці передумови, звичайно, не вельми відповідали американській історичній традиції, що зазнала сильного впливу ізоляціонізму, чи англо-французькій історичній традиції, яка довго обмежувалася стінами Оксфорда і Сорбони. Всупереч цьому і французьких, і британських (і навіть американських) географів часто можна було побачити в усьому світі, особливо в тропіках, де вони зазвичай перебували на утриманні колоніальної імперії чи були тісно пов'язані з нею.

Комплекс посухи і рання еволюція історії довкілля

На роки, що безпосередньо передували 1900-му, припало відновлення інтересу до стародавніх теорій глобальної посухи. Прикладом науковця, що поширював такі погляди, був американець Елсворт Гантингтон, екологічний детермініст, чиї погляди сформувалися під впливом подорожей (і розвідувальної діяльності) у Центральній Азії. Його головна праця, видана 1907 р., «Пульс Азії» («The Pulse of Asia»), визначила коло проблем для дослідників довкілля. І на Гантингтона, і на Кропоткіна (останній у статті в «Geographical Journal» у 1904 р., що стала поворотним пунктом у науці) рішуче вплинуло зростання занепокоєння проблемами довкілля у тропіках і збільшення інтересу до кліматичних інтерпретацій історії.

Тим часом у центрі метрополії невелика група географів, на яку дедалі більше впливали їхні професійні контакти з розсіяними в усьому світі колоніальними науковцями і географами, почала думати, щоправда, у виразно імперіалістичному стилі, про глобальні зв'язки між зміною довкілля, політичною владою і суспільними змінами. Сцену для цього підготувала книжка «Британія і британські моря»

(«Britain and the British Seas», 1902) сера Галфорда Макіндера, надзвичайно вибірково історична інтерпретація природи, географії і політичної економії наддержав. Вона з'явилася лише за рік після справді новаторської книжки «Стосунки між географією та історією» («The Relations of Geography and History», 1901) Г.Б.Джорджа (перевидана в'яте у 1924 р.). Цілком імовірно, що загальна відраза до людської деструктивності під час Першої світової війни відбилася у посиленому усвідомленні можливостей деструктивного впливу людини на довкілля у світовому масштабі. Це допомагає пояснити зливу колоніальних публікацій і комісій щодо зв'язків між посухою і людською діяльністю на початку 1920-х рр.

Вплив північноамериканського мислення 1930-х рр. про Африку як «кошик для сміття» широко досліджували такі науковці як Вільям Байнарт і Девід Андерсон¹². Утім, можливо, цей вплив дещо перебільшували, бо він замало відбився на колоніальній політиці щодо ресурсів, а на французькій політиці навіть меншою мірою, ніж на британській.

Поки проблема колоніального способу мислення стосовно довкілля до певної міри опанувала академічну дискусію у 1930-ті рр., тривав розвиток історичної географії, також пов'язаний з колоніальним контекстом, але лише частково. Найсильніший вплив на англomовну історичну географію мали французи. Найвпливовішими дослідженнями у зв'язку з цим були праці Дж.Бранхеса «Географія людини» («Human Geography», 1920), Л.Февра «Географічний вступ до історії» («A Geographical Introduction to History», 1924), і П.Відала де ля Бланша «Основи географії людини» («Principles of Human Geography», 1926). Проте на початку 1930-х рр. дався взнаки цілком новий колоніальний вплив, за посередництвом тексту австралійця Вере Гордона Чайльда. Після праці «Світанок європейської цивілізації» («The Dawn of European Civilization») він швидко видав: «Пролити світло на найдавніший Схід» («More Light on the Most Ancient East», 1933) і «Людина творить себе» («Man Makes Himself», 1936). Ці французький і австралійський авторитети сильно вплинули на низку праць, що вийшли з-під пера Генрі Кліффорда Дербі, постаті, що справила найбільший вплив на історичну географію поряд із Карлом Сауером і Кларенсом Глакеном¹³.

Через це до середини 1930-х рр. ми можемо спостерігати новаторське зближення описової та аналітичної історії довкілля, створеної географами, антропологами і, як ми побачимо, новою школою екологів. Після усвідомлення вирішального впливу колоніального

контексту і колоніального способу оцінки земельних ресурсів на певні форми історії і географії довкілля у 1930-ті рр. може постати запитання: чому такий історичний географ, як Дербі, обмежив коло своїх зацікавлень (поза випадком праці за часів служби у військово-морській розвідці!) відверто локальною тематикою, а саме «Книгою судного дня» та історією ландшафтів Середньовіччя? Крім того, Дербі також мусив пристосовуватися до проблематики і методів дослідження колоніального ландшафту й етнографії. Його систематичне вивчення використання землі за часів створення «Книги судного дня» відбувалося паралельно з розвитком підходів і методології у розробках науковців, що працювали в британських колоніях і декого з них ми, поза сумнівом, маємо сьогодні зарахувати до істориків довкілля.

Либонь, найцікавішим з них був Л. Дадлі Стамп. Він почав працювати у Бірмі як еколог на колоніальній службі. Там він пішов слідами історика клімату Дж. К. Мак-Кензі, який у 1913 р. видав надзвичайно новаторську статтю під назвою «Клімат в історії Бірми» («Climate in Burmese History») ¹⁴. У вологих умовах Бірми привабливість колоніальних інтерпретацій була, звісна річ, менш помітною. Натомість на Стампа значно сильніше вплинула нова екологічна традиція Артура Тенслі, а перша стаття Стампа була надрукована у щойно заснованому Тенслі «Journal of Ecology» у 1923 р. ¹⁵ Між 1923 р. і 1944 р. Стамп продовжував публікувати цілі серії статей, присвячених зв'язкам між бірманськими племенами, використанням землі, лісів і клімату, під усіма можливими кутами зору ¹⁶. Але головний його наголос полягав у накресленні мінливих стосунків між людьми і використанням землі в часі. Цьому всебічному і безпрецедентному дослідженню Стамп надав справді нового розмаху також за допомоги неможливих до 1920 р. аерофотозйомок: методу, про використання якого він розповів у «Journal of Ecology» ¹⁷. Звичайно, цей метод розвинувся у руслі протиповітряної і бомбардувальної стратегії Першої світової війни, але Стамп знайшов спосіб його використання у мирний час на користь досліджень історії і географії довкілля Бірми. Основним підходом Стампа до своїх досліджень була тенслеївська зосередженість на еволюційних змінах у спадкоємності типів рослинності у ландшафті в часі. Видається, що Стамп поширив цей підхід на всю історію ландшафтів і суспільств. До того ж його поступове наближення до усвідомлення потреби систематичних наукових обстежень у межах цілої країни багато в чому відповідало мисленню Дербі в Англії.

Вплив Другої світової війни

З початком Другої світової війни постав чудовий синтез підходів до історії довкілля і соціальної взаємодії з ним із залученням доробку антропологів, екологів і насамперед географів. Найкращим свідченням цього нового позитивного явища може бути праця Гордона Іста «Географія за історією» («The Geography behind History»), уперше надрукована у 1938 р. і перевидана шість разів, востаннє у розпал війни 1942 р. Іст, учитель Дербі, викладав у Лондонській школі економіки і представив вельми загрозливі спонукальні причини свого дослідження. «Навіть нині, — писав він, —

коли лише своїми найдраматичнішими втручаннями неблаганна природа змушує нас болісно усвідомити тяжкі умови, на яких групи людей займають і використовують землю. Загальна пиха, що людина стала господарем свого світу, перетворюється на порожній звук, коли ми пригадуємо періодичні повені та голод, що вражають селян Північного Китаю, спустошливі повені Міссисіпі 1927 р., нещодавнє зруйнування кригою мосту Вью Фолс уздовж річки Ніагара, ствердження, що у Центральній Африці «наступає пустеля», поширену ерозію ґрунтів у Африці й на середньому заході Сполучених Штатів і, нарешті, загрозу посухи, що чатує над величезними землями світу, що оброблюються, — у Сполучених Штатах, Канаді та Південній Росії. Ці та подібні події чи звістки унаочнюють той факт, що навіть для народів, які досягли високого рівня матеріальної культури, фізичне довкілля залишається справжньою скринькою Пандори, завжди готовою відкритися й розсипати свій нищівний вміст»¹⁸.

Коли з'явилася книга Іста, нова світова війна і Голокост уже витали в повітрі й людина мусила справді зробити щось більше, ніж просто змінювати декорації. Вже за сім років у Аламагордо, на пустельних землях Нью-Мексико, вибухне атомний пристрій, після чого його хутко використають проти народу Японії. Наратив Іста у книжці «Географія за історією», звичайно, відображав велику стурбованість, спричинену цими подіями; здається, що Іст насправді висловив найглибші побоювання щодо людської спроможності знищити не лише природу, але також себе і суспільство. Як ми вже побачили, історичний і порівняльний аналіз взаємодії людина—природа зазнав безпосереднього впливу катаклізму й наслідків Першої світової війни, а найвиразніше такі реакції були висловлені протягом Другої

світової війни і після неї. У своїй книзі, так само як зробив 1864 р. Марш для пропагування збереження довкілля, Іст використав вражаючі уроки ранніх цивілізацій, які дійшли передчасного кінця, аби налякати свою академічну аудиторію й схилити її до нового різновиду історії. Вже почалася деколонізація, коли 1956 р. американець Вільям Томас уклав прекрасну книжку «Роль людини у зміні обличчя Землі» («Man's Role in Changing the Face of the Earth»), збірку, що вшанувала життя Джорджа Перкінса Марша. Праця Томаса позначила початок періоду, що тривав донедавна, коли американські науковці стали дедалі наполегливішими у розлогих трактуваннях довкілля та історії, а географи й історики змагалися за домінацію в історії довкілля. Естафета імперії зрештою була передана, а можливості експансії у воєнний час і впливу після війни на кілька років стимулювали у Сполучених Штатах глобальну перспективу. Найзначуща роль у цьому належала Кларенсові Глакену, одному з чільних авторів збірки Томаса.

Наразі Глакен перебував у війську на Окінаві, цей досвід забезпечив його також матеріалом для докторської дисертації (і першої книги) і надихнув на написання найважливішої праці — «Сліди на родоському березі»¹⁹. Можливо, досвід ізоляції на острові Тихого океану, серед незнайомої культури заохотив його (як і попередніх дослідників довкілля) до неупереджених і об'єктивніших висновків, ніж зазвичай поширені у працях північноамериканців. Можна ще додати, що Глакен був вихований у класичній традиції, як і Дональд Гаджес, Рассел Мейтс і Олівер Рекгем²⁰.

1955 р. виявився переломним у постанні постколоніальної історії довкілля — після того, як В.Л.Томас провів чиказьке зібрання й вийшла перша серйозна праця Глакена. Проте саме в Британії цього ж таки року з'явилася інша перша публікація — книжка В.Г.Госкінса «Формування англійського ландшафту» («The Making of the English Landscape»). Ця книга відіграла особливу роль для майбутньої австралійської історії довкілля, даруючи натхнення і методологію для виданої 1974 р. праці Майкла Вільямса «Формування південно-австралійського ландшафту» («The Making of the South Australian Landscape»). Госкінс здобув добре ім'я у школі англійських локальних істориків, яку заснував Герберт П.Фінберг на відділенні англійської локальної історії Лестерського університету на початку 1950-х рр. Ця школа відкрито визнавала вплив Генрі Кліффорда Дербі та його досліджень і зосереджувалася на опрацюванні нового способу використання історичних джерел для з'ясування деталей локальної

історії та матеріальної культури. Але лестерська школа ґрунтувалася насамперед на філософії Фернана Броделя (чия перша велика праця вийшла друком 1949 р.) та на французькій школі «Анналів», яка виникла на початку 1950-х рр. Підкреслюючи важливість локальних досліджень, Бродель, чії важливі дослідження Середземномор'я з'явилися у 1949 р., зазнав впливу нової післявоєнної екологічної свідомості. Він здивував сучасників своїм новим підходом до історії матеріальної культури, яка приділяла багато уваги фізичному довкіллю, землі та морю, горам і лісам. Він здобув повний успіх, а що до довкілля Середземномор'я, то з працею Броделя зрівнялися лише через п'ятдесят років дві книжки з історії довкілля Середземноморського басейну, обидві видані 2000 р. Попри це, картина Броделя була вкрай статичною і неспроможною показати величезний вплив людей на руйнування і зміни ландшафту.

Тому видання у 1955 р. «Формування англійського ландшафту» набуло особливого значення, позаяк ця книжка стала першим ґрунтовним і динамічним відхиленням професійного історика в бік сфери, що залишалася заповідником географів, екологів і антропологів, кожен з яких працював на межі своїх дисциплін. Дійсно, важко стверджувати, ніби те, що ми зараз знаємо як міждисциплінарну сферу історії довкілля, не почалося з кінця 1955 р. Лестерська школа хутко підготувала наступну групу локальних істориків, які поєднали методологію історичної географії та Броделя, особливо в історіях ландшафту і локальних історіях Джоан Тирск і Маргарет Спафорд²¹. Видається, що тільки-но жінки опанували предмет, вони одразу виявили нахил до перетину дисциплінарних кордонів і успішніше запозичували та творчо запроваджували нововведення. Подібно до Госкінса, ці жінки не боялися наслідувати колег-географів і здійснювати широкі локальні польові дослідження, використовуючи методи, що їх Госкінс підсумував у значно пізнішій книзі «Польові дослідження у локальній історії» («Fieldwork in Local History», 1967). (До речі, непропорційне представництво жінок в історії довкілля порівняно з офіційнішою історією залишається недослідженою, але дуже цікавою темою.) Пізніше школа Госкінса створила нову локальну працю з історії лісу, включно з вельми проникливим дослідженням Віктора Скіпа з соціальної та екологічної історії Арденського лісу²². Тим часом в англійських низинах корнуольський історик Джек Ревенсдел створив блискучий синтез підходу Госкінса до старої сфери зацікавлень Дербі у своїй праці 1977 р. «Підвладне повенням» («Liable to Floods»),

історії прибережного села і його околиці до і після осушення боліт у XVII ст.²³

Також лестерська школа дала поштовх дослідникам, які підходили до предмета значною мірою у традиції еколога Дадлі Стампа, тобто через природничі науки. Найпомітнішим з цих нових ентузіастів був дослідник, якого ми в майбутньому, можливо, називатимемо «Джозефом Нідгемом» історії довкілля: Олівер Рекгем. Як і Нідгем, Рекгем здобув освіту й попервах заявив про себе як дуже успішний фізіолог. Але головне його хобі полягало у збиранні грибів і переписові рідкісних рослин у старих лісах. Це зацікавлення привело його до архіву, де у вільний час він читав середньовічні судові протоколи, що відбивали історію старих лісів. Праця Рекгема була такою ж коштівкою, як праця Глакена, і його перша книга з історії довкілля (чи «екологічної історії», як він волів її називати) «Ліс Гейлі: його історія та екологія» («Hayley Wood: Its History and Ecology») з'явилася в 1957 р. Пізніше побачили світ кілька його книжок, присвячених старим лісам і ландшафту Британії, усі вони написані у манері, вельми подібній до манери Госкінса, але майстерно демонструючи переваги офіційної біологічної освіти. Здається, Рекгем попервах не хотів визнавати своєї інтелектуальної спадщини, але таки засвідчив її, як раніше це зробив Майкл Вільямс у першому ґрунтовному екскурсі за межі Британії, праці «Формування ландшафту Криту» («The Making of the Cretan Landscape»), виданій 1994 р.²⁴

Для нас важливо наголосити ці пізніші успіхи школи Госкінса, позаяк вони сформували осердя історії довкілля у багатьох інших частинах світу, але передусім в Австралії. Навіть більше, слід пам'ятати, що на початковій постколоніальній фазі історія довкілля значною мірою, хоча й не повністю, обмежувалася Британією, Францією, Сполученими Штатами Америки, Австралією, Південною Азією і Південною Африкою. Безсумнівно, дві найпотужніші традиції до 1975 р. побутували в Британії і Австралії. Можна припустити, що ізольоване розташування обох країн, поєднане з відносною потугою відповідних екологічних рухів, відіграло в цьому разі чільну роль. Не всі школи мали спільне коріння, а французька школа була винятково відокремленою у своїх джерелах і натхненні (це виразно проілюстровано у праці Ле Руа Ладюрі, чия праця «Часи бенкетування, часи голоду» [«Times of Feast, Times of Famine»] справила великий вплив у Британії і Сполучених Штатах²⁵). Сам Ле Руа Ладюрі особливо цікавився історичним впливом кліматичних змін і надзвичайних кліматичних

подій на локальні спільноти*. Варто дослідити передумови розвитку цього виду кліматичної історії, відтоді як вона стала дедалі важливішим елементом історії довкілля.

Від початку 1920-х рр. група історичних географів та істориків зі школи «Анналів» активно пропагували важливість кліматичних чинників у історичному аналізі. З-посеред цих науковців були Жорж Лефевр, С.Е.Лабруз, Гордон Менлі та сам Ле Руа Ладюрі²⁶. Одним із найзначущих перших результатів цього було звернення уваги деяких економічних істориків Західної Європи на вплив наслідків «Маленького льодовикового періоду» доби між 1250 р. і 1900 р., на чому, зокрема, наполягав Густав Утерстром²⁷. Либонь, не випадково серед тих, хто першим відгукнувся на цей заклик, були дослідники історії Азії і Африки²⁸.

Школу французької економічної історії, яка приділила особливу увагу впливові мінливості клімату та змін урожайності на соціальні зрушення та кризи, офіційні історики попервах зігнорували. Ця тенденція відкидати значення клімату в історичних поясненнях соціальних і економічних змін перетворилася на стандарт, який серед істориків по-справжньому подолав Ле Руа Ладюрі, що сам зазнав впливу творів Густава Утерстрома і Гордона Менлі, а особливо ключової статті Утерстрома, що вийшла друком 1955 р. під назвою «Кліматичні коливання і демографічні проблеми в історії початку Нового часу» («Climatic Fluctuations and population problems in Early Modern History»)²⁹. Ця стаття узагальнила багато доступних на той час фактів про вплив клімату в середньовічній історії та історії Нового часу. Звісна річ, у ній майже винятково йшлося про вплив, що справили періоди кліматичного погіршення на економічну депресію в західному помірнокліматичному світі. Цей історичний вплив провідних кліматичних коливань поза полярною і помірнокліматичною зонами донедавна продовжували значною мірою ігнорувати.

Що до Ле Руа Ладюрі, то він розвинув власну точку зору в праці «Часи бенкетування, часи голоду» у 1972 р. Існує певна іронія щодо дати видання. Це також був рік, який позначив початок феномена Ель-Ніньо** у 1972–1973 рр., який, що ми бачимо заднім числом, по-

* Див. одну з праць Е.Ле Руа Ладюрі з історії клімату: Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: Від середньовіччя до наших днів / Пер. з фр. А. Репи. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 144 с.

** Тепла сезонна поверхнева течія в східній частині Тихого океану, поблизу берегів Екватору та Перу. Розвивається влітку під час проходження поблизу ек-

значив і початки нового зосередження уваги науковців на феномені Ель-Ніньо, а також непевне передчуття цілковито нового суспільного усвідомлення впливу, що його Ель-Ніньо справляв на надзвичайні події, діючи на світовий клімат. Варто також відзначити вплив на західну публіку (насамперед через телебачення) образів стражданя і високої смертності, спричинених посухами у районі Сахель чи Західній Африці, а надто в Ефіопії. Звичайно, попередні серйозні посухи чи голод певним чином також впливали на Захід, зокрема, голод у Біхарі 1966 р., який, як ми тепер знаємо, також викликали події, пов'язані з Ель-Ніньо. Ле Руа Ладжорі не дуже цікавився світом помірною клімату, а коли б і так, він не мав переваги наших знань перебігу й хронології Ель-Ніньо, які допомагають зрозуміти причини принаймні деяких надзвичайних і аномальних подій. Історик більше не може демонізувати «екологічних детерміністів» чи стверджувати, що кліматичні дані не відповідають завданням історичної інтерпретації, особливо після того, як починає з'являтися нова інформація про вплив Ель-Ніньо.

Протягом більшої частини дискусії, між 1955 р. і кінцем 1960-х рр., Кларенс Глакен працював над книжкою «Сліди на родоському березі». Вона нарешті вийшла друком 1967 р., безпосередньо перед вибухом екологічної свідомості, що стався після 1968 р., знову, як можна переконливо доводити, як реакція на іншу потужну війну, цього разу у В'єтнамі. «Сліди...» були майже пророчими у виборі часу, а період їх написання точно збігся з піднесенням протягом 1960-х рр. екологічної свідомості. Фундаментальне значення цієї праці зрозумів професор Карл Сауер, голова географічного факультету в Берклі, який послідовно захищав Глакена від втрати посади, якою безперервно загрожували йому протягом написання його монументальної праці. Сам Сауер тим часом створив свій власний великий нарис «Ранній іспанський материк» («The Early Spanish Main», 1966). Як зазначили рецензенти, «історія, написана географом, особливо людиною з ерудицією професора Сауера, є безцінним досвідом» й «її напевно розглядатимуть як головну на сьогодні публікацію Сауера... віху в гуманітарній науці ХХ ст.»³⁰.

Фактично на той час єдиним великим північноамериканським видавництвом, що наважилося видати праці нових істориків довкілля, було видавництво Каліфорнійського університету, яке прийняло

ватора циклонів із періодичністю від двох до семи років. Ель-Ніньо приписують появу спустошливих ураганів тощо.

тексти і Сауера, і Глакена. Хоча мусимо зазначити, що це видавництво вже призвичаїлося до таких текстів, позаяк у 1963 р. видало книжку антрополога Кліффорда Гірца «Сільськогосподарська інволюція: процеси екологічних змін в Індонезії» («Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia»), яку, зрештою, спіткав великий комерційний успіх, бо американський інтерес до Південно-Східної Азії зріс, з очевидних причин, протягом 1960-х рр. Але, звісно ж, подібне видання було ризиком. Міждисциплінарне дослідження, як зазначив Гірц у передмові, «завжди є авантюрою»³¹. Але він також лишив ключ до розгадки зростання інтересу, що деякі історики з Каліфорнії щойно починали відчувати до праць їхніх міждисциплінарніших колег. Цитуючи Марка Блока, Гірц зазначив, що «так само як перебіг хвороби показує лікареві приховане життя тіла, так історикові розвиток великої катастрофи дає цінну інформацію про природу ураженого нею суспільства»³². Проте, як ми побачимо, виявляється, що багато каліфорнійських істориків практично не знали того, що давно засвоїли їхні колеги-неісторики за кілька миль у Берклі.

У 1967 р. Родерик Неш видав книгу «Дикий світ і американський дух» («Wilderness and the American Mind»). Вона миттєво здобула успіх у каліфорнійській громадськості й передусім студентства. Цей успіх спонукав Неша продовжити дослідження і, що важливіше, організувати новий курс у Каліфорнійському університеті в Санта-Барбарі навесні 1970 р. Цей курс дістав назву «Американська історія довкілля». Здається, саме Неш створив термін «історія довкілля», вочевидь, не підозрюючи про його попереднє використання географами і археологами. Як Неш писав пізніше, у 1972 р.:

Я думав, що відповідаю на заклики до відповідальності за довкілля, які досягли крещендо у перші місяці того року. Я також вважав, що необхідно допомогти створити університет і передусім факультет історії, здатний відповісти на проблеми суспільства. Крім того, моя попередня праця з американської інтелектуальної історії дала мені змогу ознайомитися з загальним зразком взаємодії між американцями та їхнім довкіллям... але на шляху до моєї посади почалися погані передчуття. Вони виростили до справжньої стурбованості протягом двох наступних тижнів, коли 450 студентів записалися на початковий курс. Що я мав з ними робити? І не було куди звернутися за відповіддю. Наскільки я знав, подібні курси ніколи ще не пропонували. Також бракувало матеріалу для читання³³.

Для наукового викладання у Каліфорнії це останнє зауваження було справді вельми незвичайним. Виявляється, Неш думав, що доведеться почати з нуля. «Історія довкілля, — писав він, ніби відкриваючи щось зовсім нове, — звернеться до минулого зв'язків людини з усім природним середовищем». Деяко відчайдушно шукаючи ідіому чи порівняння, Неш продовжує, що «історик довкілля, як еколог, думатиме у поняттях цілостей, спільнот, співвіднесень і рівноваг. Йому слід прийняти за свою першу аксіому твердження Джона Муїра, що «коли ми намагаємося виокремити щось саме в собі, виявляється, що воно пов'язане з усім на світі». Нарешті він дійшов висновку, що не мав жодного підтвердження: «Насправді історія довкілля пасує до структури нової лівої історії. Це буде справді історія «знизу догори», до того ж елементом, що експлуатується, тут буде біота і сама Земля».

Я гадаю, ці останні зауваження розкривають карти. Зрозуміло, що Неш вважав себе винахідником «історії довкілля». А ми можемо зауважити, що це, напевно, не мала бути історія, що займалася б відносинами людей і природи у будь-який зрівноважений спосіб. Вона мала бути тотемічно пов'язаною з самою Природою з великої літери «п», у стилі Муїра визнавав Неш. Він продовжив описувати зміст свого курсу. Незвичним у ньому був брак посилань на будь-який контекстуальний матеріал поза Північною Америкою, за винятком того, що написав Марш у 1864 р. Утім, це не завадило Нешеві того ж року подати розділ «Стан історії довкілля» до колективної праці під назвою «Стан американської історії» («The State of American History») за редакції Герберта Дж.Баса. Не було випадковістю те, що Неш ототожнював «історію довкілля» з американською історією. Тривожним фактом було те, що обізнаність Неша з літературою не виходила за межі Сполучених Штатів і навіть за межі Каліфорнії. Ця лакуна набула особливого значення, відколи Неш і деякі його колеги продовжили видання «Pacific Historical Review» з «історії довкілля» (усі статті обмежувалися Сполученими Штатами), а згодом вийшли з Американської історичної асоціації й заснували Американську асоціацію історії довкілля та власний часопис «The Environmental Review», що відтоді двічі змінював назву, востаннє у 1996 р.

Австралійська модель історії довкілля

Що відбувалося в інших місцях, поки каліфорнійці займалися новою національною історіографією довкілля, що, можливо, було складовою пошуку нової поств'єтнамської і постімперської ідентичності? Випадок Австралії є особливо повчальним, тому що тут, поряд із Британією та Південною Азією, історія довкілля справді розвивалася, але значно ширше, ніж у Сполучених Штатах³⁴. Сильний вплив Ель-Ніньо 1944 р., зі спричиненими нею серйозними посухами у більшій частині Східної Австралії, вже підготував ґрунт для післявоєнної чутливості австралійської громадськості до кризи довкілля³⁵. Післявоєнна історія країни відбила ці кліматичні турботи. Трохи дивно, але одну з перших істотних праць з історії довкілля в Австралії написав приїжджий американський географ Д.Мейніг, а опублікувало видавництво в Чикаго, одному з осередків, крім Берклі, американської географії. Значною мірою у десикаціоністській традиції 1930-х рр. Мейніг назвав свою працю «На краю світу: південноавстралійський пшеничний кордон» («On the Margins of the Earth: The South Australian Wheat Frontier»). За нею з'явилися книжка Геткота «Повернення Борка» («Back of Bourke»), видана 1965 р., а потім у 1967 р. — Бакстонова «Риверина 1861–1891 рр.» («Riverina 1861–1891»), місцева географія, яка безперечно зазнала впливу школи «Анналів» і французької регіональної географії. Ерик Ролс і сер Кейт Генкок у той час дописували свої класичні праці відповідно: «Усі вони вільні» («They All Run Wild», 1969) і «Відкриття Монаро» («Discovering Monaro», 1972). Ці дуже ретельні дослідження досить дрібних місцин можна порівняти з доробком локальних істориків у Британії, з якими і Ролс, і Генкок були добре обізнані. Але першою справді значущою працею в австралійській історії довкілля, яка здобула всесвітню аудиторію (зокрема, набула статусу підручника в британських університетах), була інша книжка про Східну Австралію. Йдеться про дослідження Майкла Вільямса «Формування південноавстралійського ландшафту» («Making of the South Australian Landscape»), яке самою своєю назвою відсилає до піонерської монографії Госкінса (1955) з історії довкілля. Навіть більше, Вільямс також наголошує на впливові на нього і Дербі, і Дж.П.Марша, особливо останнього³⁶. Вільямс нагадав читачеві особливий інтерес Марша до Австралії як терену вивчення впливу людини як географічної діяльної сили: «Австралія, мабуть, є країною, від якої ми маємо право очікувати найповнішого роз'яснення цих складних і суперечливих проблем... Тут... існують більші можливос-

ті й сильніші мотиви для уважного дослідження питань, що лише постають в інших регіонах європейської колонізації». Зауваження Марша було особливо доречним щодо країни, такої вразливої до примхливих кліматичних змін і такої сприйнятливої до них. Фактично лише недавно ми усвідомили, як сильно на австралійський клімат та економіку впливав єдиний кліматичний чинник, зміни у Ель-Ніньо й пов'язане з ним явище «південного колювання»³⁷*. Вельми дивно, що історики економіки Австралії в минулому майже цілком зневажали цю потужну змінну в своїх підрахунках, у країні, де так багато фермерів виживали з року в рік лише завдяки урядовим субсидіям з приводу посухи.

Виклик Марша, підтриманий Вільямсом, хутко прийняв Джозеф Пауел, історичний географ, що народився в Ліверпулі, а зараз став символом австралійської історії довкілля. Книга Пауела 1976 р., аж ніяк не перша його праця, показала подвійну і міждисциплінарну особистість автора вже на першій сторінці: він писав, що книга постола «як короткий вступ до деяких важливих тем австралійської історії довкілля»³⁸. У передмові не було жодної згадки терміна «історична географія», і Пауел сповістив, що він не має на думці американського історичного жанру, коли вживає термін «історія довкілля». Хоч би яким інтелектуальним шляхом ця назва дісталася Мельбурна, авторитетна книга Пауела про колоніальний чинник і вплив заселення на австралійське довкілля досі лишається найкращим дослідженням з історії довкілля континенту. Після його книги 1976 р. і наступних книжок про Вікторію, Квінсленд, басейн р. Мурей Басін і Західну Австралію (а також після від'їзду Вільямса до старої імперської *alma mater* сера Галфорда Макіндера — Школи географії в Оксфорді!) Пауел став школою історії довкілля в одній особі, чий комплексний підхід відтоді використали багато наступних авторів, що вивчали теми континентального масштабу. І Вільямс, і Пауел відрізнялися від своїх американських сучасників, таких як Вільям Кронон, Керолайн Мерчант, Ричард Вайт і Дональд Ворстер, дуже гострим усвідомленням колоніального і міжнародного інтелектуальних впливів, що

* Ідеться про ефект, пов'язаний із переміщенням пасатами величезних мас теплої води зі східної в західну частину Тихого океану, що призводить до того, що рівень води біля берегів Індонезії перевищує рівень води в районі Перу часом на 60 см. Коли ж Ель-Ніньо набирає сили й ослаблює пасатні вітри, нагріта вода розтікається, рухаючись із катастрофічними наслідками до американського узбережжя. Тривалість повного циклу одного такого колювання змінюється від 2 до 9 років.

визначили форму еволюції австралійського заселеного довкілля. Те саме загальне відчуття взаємозв'язку також наявне у праці Вільямса «Американці та їхні ліси» («The Americans and their Forests»), яка, на мою думку, є дотепер найкращою загальною історією довкілля Північної Америки, значною мірою через її здатність чітко показати глобальний контекст, у якому американську ситуацію у довкіллі можна зрозуміти належним чином. У випадку Пауела його трактування Австралії, й особливо її ранньої історії лісів, значно поглибилося завдяки розумінню розповсюдження кадрів, екологічних дискусій та ідей про довкілля з інших колоній, а надто з Індії, що її Пауел швидко визнав першоджерелом багатьох тез колоніальної ідеології управління землею.

За останні роки Австралія привернула увагу також кількох американських істориків довкілля, зокрема, Стивена Пайна і Томаса Данлапа. Австралія особливо приваблювала Пайна, який вважав культури вогню багатьох тубільних груп ідеальними для демонстрації своєї переконаності, що вогонь значною мірою забули в екологічній та історичній літературі як посередника у змінах ландшафту. «Вогняна історія Австралії» («Fire History of Australia») Пайна з її розлогим та еkleктичним використанням наукової і антропологічної літератури становить приємний контраст детерміністичних упереджень «Підкорення великої східної землі» («Taming the Great South Land») Лайна і «Озеленювання бурої землі» («Greening a Brown Land», 1992) Керрі й Бара, двох досить неоригінальних книжок. Натомість, два провідні напрями в постколоніальній історії довкілля обіцяють значно вишуканіший інтелектуальний плід. По-перше, йдеться про різновиди докладних регіональних досліджень пера таких невтомних працівників, як Том Гриффітс³⁹, а по-друге — про ретельні тематичні студії, зокрема, Джона Даргавеля (з історії лісу та лісового управління), Дженніфер Мак-Калох (з історії захисту біологічних видів), Тима Бонігеді (з історії екологічного руху від 1788 р. до сьогодення) і Грехема Снукса (докладний аналіз використання природних ресурсів від 1788 р.). Іронією праці Бонігеді, зокрема, є те, що вона претендує на виконання (на великій і докладній картині) проекту, що його ніколи не намагалися реалізувати в Сполучених Штатах чи в Британії, де компетентні й належним чином опрацьовані описи піднесення екологічного руху протягом XIX ст. на сьогоднішній день привертають увагу своєю відсутністю.

Це справді допомагає нам визначити один вельми промовистий аспект історії довкілля на так званій периферії сьогодення, який по-

лягає в тому, що так само, як за часів імперії у напівзасушливих і тропічних регіонах, віддалених від англо-американських метрополій, виникали набагато цікавіші новаторські роботи з історії довкілля. Якщо у Каліфорнії та значною мірою в решті Сполучених Штатів захоплення «дикою» природою частково знайшло відображення в історії довкілля й перемішалось з певною кризою американської ідентичності й тотемічним культом природи, то в Австралії (і також у Південній Азії та Південній Африці) історія довкілля являла собою менш націоналістичний і цілісніший образ, орієнтований назовні, на порівняльний підхід у розкритті процесів і дискурсів колоніальної експансії й культурного зіткнення. Можна ризикнути припустити, що тісні зв'язки між досвідом воєнного часу (особливо Першої світової війни) як визначальною складовою австралійської ідентичності й важливістю страхів часів війни, імперської експансії, культурного зіткнення і занепокоєності станом клімату як визначальних складових спроб довкілля зробили останню особливо придатною для майбутніх спроб зрозуміти австралійський соціальний контекст.

Навіть більше, мірою того, як світова історія довкілля на щастя поступально стає менш американоцентричною, а її центр тяжіння пересувається далі на схід, ми можемо сподіватися цікавої порівняльної роботи, подібної до тієї, що почалася в Австралії. Як африканіст й дослідник Південної Азії, я особисто в цьому зацікавлений. А початки цього процесу вже можна побачити не лише у промовистому зростанні історії довкілля в Африці й Азії (поки що не в Тихоокеанському регіоні), але також у найновіших публікаціях свідомо порівняльних історій довкілля. Недавня праця Байнарта і Коутса під назвою: «Довкілля й історія: підкорення природи в США і Південній Африці» («Environment and History: The Taming of Nature in the USA and South Africa») може бути корисним взірцем для наслідування⁴⁰. У такій синтезі мають подаватися два споріднених підходи щодо австралійського довкілля, один — з біотичної історії, другий — з порівняльної колоніальної історії. Перебільшений і неминуче американоцентричний вплив теорій біотичного колоніалізму Кросбі, викладений у «Екологічному імперіалізмі» («Ecological Imperialism», 1986), таки попередив нас про важливість розуміння культурного й економічного впливу контрольованого людиною поширення рослин і тварин. Але величезний вплив (у протилежному напрямі, ніж доводить Кросбі) американських і австронезійських культур та інших рослинних видів на екологічну історію Африки, Південно-Східної Азії та Китаю лишається значною мірою історією, що чекає на своїх оповідачів.

Щоб зрозуміти це, потрібно лише згадати значне посилення ерозії землі (частково через сільськогосподарську культивуацію схилів), яка сталася після поширення маїсу в Центральній Америці, Африці та Китаї. Так само, поширення австралійського евкаліпту та інших рослинних видів у Африці та Південній Азії мало значний економічний і естетичний вплив, але лишається значною мірою недослідженим⁴¹. Мабуть, найбільше впадає в око брак порівняльної історії довкілля Південної Африки й Австралії, проект, який буде дуже важливим з огляду на кліматичну і фізіографічну подібність двох регіонів.

На завершення видається доречним зацитувати Джозефа Пауела — піонера австралійської історії довкілля, який намагається передбачити й дати приписи на майбутнє. Його погляди надзвичайно важливі для ширшого розуміння програми історії довкілля, особливо згадка ним небезпек «викривленого особистого дискурсу», саме тієї проблеми, яка в націоналістичному сенсі завела ранню американську історію довкілля у такий глухий кут і якої австралійцям (між іншим!) треба стерегтися.

Австралійська історична географія розвинулася *pari-passu** з пізньою появою австралійської історії, і недавні реакції обох галузей на експансію «історії довкілля» переоцінюють високо поціновану взаємодію. Глибоко закорінене в унікальності австралійського досвіду, це переконання врівноважує визнання протилежних претензій, заснованих на естетичній, науковій і національній концептуалізаціях. Кожна група намагається подолати напруженість між академічним покликанням і вимогами глобального й національного громадянства, а також санкціонує та підтримує «доступні» інтерпретації минулого поточних екологічних проблем. Підкреслення австралійського випадку історії довкілля винагороджує провідну зацікавленість історичних географів у оцінці ресурсів і управління довкіллям, і поки географи значно краще підготовлені до критичного міждисциплінарного аналізу змін навколишнього середовища і долучаються до почуття спільноти, яка є неминуче інтернаціональною, специфічність обставин і далі винагороджує істориків Австралії. Тісніша співпраця видається цілком можливою, а забезпечення самозамилування викривленого особистого дискурсу відкидається, натомість слід жити справжню і тривку суміш «прикладних» гуманітарних наук, що збудує мости до ширшої спільноти⁴².

* У парі (фр.).

Примітки

- 1 R.H.Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600–1860* (Cambridge and New Delhi, 1995).
- 2 W.L.Thomas (ed.), *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (Chicago, 1956). Серед співробітників були Карл Сауер, М.Бейрс і Л.Мамфорд.
- 3 Див., наприклад: Alan C.Hamilton, *Environmental History of East Africa* (London, 1982).
- 4 Див.: Grove, *Green Imperialism*.
- 5 C.Glacken, *Traces on the Rhodian Shore* (Berkeley, 1967).
- 6 Luis Urteaga, *La tierra esquilhada* (Barcelona, 1987).
- 7 Однак специфічно «європейська» дисципліна мала певні складності. Тому Європейська асоціація істориків докілья розвивається значно повільніше за аналогічні Американську, Індонезійську і Китайську асоціації. Навіть більше, найкориснішою книгою з європейської історії докілья лишається праця, написана двома англійцями: Piers Blaikie, Harold Brookfield, *Land Degradation* (London, 1987). А зараз Брукфілд практикує в Австралії!
- 8 Aldous Huxley, *Tomorrow and Tomorrow and Tomorrow and Other Essays* (New York, 1956), p.221.
- 9 Arnold Joseph, Toynbee, *Mankind and Mother Earth: A Narrative History of the World* (New York, 1976).
- 10 Grove, *Green Imperialism*.
- 11 Alfred Crosby, «The Past and the Present of Environmental History», *American Historical Review* (Oct. 1995), pp.1177-89.
- 12 W.Beinart, P.Coates, *Environment and History: The Taming of Nature in the USA and South Africa* (London, 1995); D.M.Anderson, «Depression, Dustbowl, Demography and Drought: The Colonial State and Soil Conservation in East Africa during the 1930s», *African Affairs*, 83 (1984), pp.321-44.
- 13 Див. H.C.Darby, *Historical Geography of England before 1800* (1936); *A Scientific Survey of the Cambridge Region* (1938); *The Draining of the Fens* (1940); *The Medieval Fenland* (1940).
- 14 J.C.Mackenzie, *Climate in the Burmese History*, *Journal of the Burma Research Society*, 3 (1913), pp.40-6.
- 15 L.D.Stamp and Leslie Lord, «The Ecology of Part of the Riverine Tract of Burma», *Journal of Ecology*, 2 (1923), pp.129-59.
- 16 Див. L.D.Stamp, «Notes on the Vegetation of Burma», *Geographical Journal*, 43 (1924), pp.231-3 (Стамп у цій статті розглядає історію торгівлі лісоматеріалом і змінами в обробці землі); *The Vegetation of Burma from an Ecological Standpoint*, *University of Rangoon Research Publication*, 1; «Burma: A Survey of a Monsoon Country», *Geographical Review*, 20 (1930), pp. 86-109; «The Irrawaddy River», *Geographical Journal*, 95 (1940), pp.329-56; «Siam before the War», *Geographical Journal*, 99 (1942), pp.209-24; *The Basic Land Resources of Burma*, Sarpay Beikam Press for the Burma Research Society, Fiftieth Anniversary Publication, 1 (Rangoon, 1961), pp.458-80.

- 17 L.D.Stamp, «The Aerial Survey of the Irrawaddy Delta Forests», (*Burma, Journal of Ecology*, 15, 1924), pp.262-76.
- 18 Gordon East, *The Geography behind History* (London, 1938), p.11.
- 19 Clarence J.Glacken, *Studies of Okinawan Village Life*, Washington, DC, Pacific Science Board, National Research Council, 1953; *The Great Loochoo: A Study of Okinawan Village Life* (Berkeley, 1955).
- 20 Див.: Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford, 1982); D.Hughes, «Theophrastus as Ecologist», *Environmental Review*, 4 (1985), pp.296-307.
- 21 Див.: J.Thirsk (ed.), *The Agrarian History of England and Wales* (Cambridge, 1985), vol.5; M.Spufford, *Contrasting Communities* (Cambridge, 1972).
- 22 Victor Skipp, *Crisis and Development: An Ecological Case-study of the Forest of Arden, 1570-1694* (Cambridge, 1978).
- 23 J.Ravensdale, *Liable to Floods* (Cambridge, 1977).
- 24 O.Rackham, J.Moody, *The Making of the Cretan Landscape* (Manchester, 1994). Ця книга була передчуттям спроби співпраці: А.Т.Grove, O.Rackham, *Questioning Desertification: An Environmental History of Southern Europe* (New Haven, forthcoming).
- 25 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000* (London, 1972).
- 26 До оцінки цього підходу див.: Marcel Reinhard, *Revue Historique*, 223 (1960), pp.1-12; як найрепрезентативніша праця Лабруза: С.Е.Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au xviiie siècle* (2 vols, Paris, 1933); з приводу зауваження про вплив Менлі на початковий текст Ле Руа Ладюрі див.: Le Roy Ladurie, *Times of Feast*.
- 27 Gustaf Utterstrom, «Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History», *Scandinavian Economic History Review*, 3 (1955), pp.1-47. Найкращий загальний огляд періоду див.: J.M.Grove, *The Little Ice Age* (London, 1988).
- 28 Див., наприклад: Robert Marks, «'It Never used to Snow': Climatic Variability and Harvest Yields in Late-imperial South China, 1650-1850», in M.Elvin, Liu Ts'ui-jung (eds.), *Sediments of Time: Environmental and Society in Chinese History* (Cambridge, 1998), pp.411-46.
- 29 Див. посилання 27.
- 30 C.Sauer, *Early Spanish Main* (Berkeley, 1966), рекламне оголошення видавця, яке цитує огляди в *Americas* і *Professional Geographer*.
- 31 C.Geertz, *Agricultural Involution* (Berkeley, 1963), p.vii.
- 32 *Ibid.*, p.vi.
- 33 Roderick Nash, «American Environmental History: A New Teaching Frontier», *Pacific Historical Review*, 41 (1972), pp.362-72.
- 34 Нова дуже корисна серія нарисів і оглядів літератури австралійської історії довкілля: Stephen Dovers, *Australian Environmental History: Essays and Cases* (Melbourne, 1994). Це видання, мабуть, є надто свіжим, щоб сторонній коментатор зрозумів його значення у справжній перспективі.

- 35 Див. статтю Тима Бонігеді про громадську реакцію на висвітлення подій 1944 р. у засобах масової інформації («Sydney Morning Herald», 1995).
- 36 У вступі він так цитує Дербі: «Коли ми як географи озиремося довкола, такі питання привертають нашу увагу: чому місцевість має такий вигляд, як зараз? Що надало землі її сучасного характеру? У мить, коли ми задаємо ці запитання, ми переходимо до історичної географії в тій чи тій формі». Darby, «On the Relations of Geography and History», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19 (1953), p.9, цит. за: Michael Williams, *The Making of the South Australian Landscape* (London, 1974), p.1.
- 37 Див. Grove, «The East India Company, the Australians and the El Niño», *ANU Discussion Papers in the Economic History*, 1995.
- 38 J.Powell, *Environmental Management in Australia, 1788–1914* (Melbourne, 1976), p.ix.
- 39 T.Griffiths, *Secrets of the Forest: Discovering History in Melbourne's Ash Range* (Melbourne, 1992).
- 40 Beinart and Coates, *Environment and History* (посилання 12).
- 41 Але див.: G.L.Shaughnessy, «Historical Ecology of Alien Woody Plants in the Vicinity of Cape Town, South Africa», Ph.D. dissertation, University of Cape Town, 1980.
- 42 Joseph Powell, personal summary of paper entitled «Historical Geography and Environmental History: An Australian Interface», International Conference of Historical Geographers, Perth WA, July 1995.

Історія подій і відродження наративу

Пітер Берк

Наратив versus структура

Здається, що історіографія, як і історія, повторюється — але з варіаціями. Задовго до нашого часу, за доби Просвітництва, припущення, що писана історія має бути розповіддю про події, зазнало критики. Критикували Вольтер і шотландський теоретик суспільства Джон Мілар, який писав про «поверховість подій, що приваблює увагу вульгарного історика». Під цим кутом зору так звана коперніківська революція в історіографії під проводом Леопольда фон Ранке на початку XIX ст. більше скидається на контрреволюцію, в тому сенсі, що знову повертає події до центру уваги¹.

Друга атака на історію подій була здійснена на початку XX ст. У Великій Британії, Льюїс Нам'єр і Р.Г.Товні одночасно припустили, що історик має аналізувати радше структури, ніж оповідати події. У Франції відмова від того, що зневажливо називали «подієвою історією» (*histoire événementielle*), на користь історії структур стала підвалиною так званої школи «Анналів», представники якої від Люсьєна Февра до Фернана Броделя, подібно до Мілара, вважали події — верхній шар океану історії — істотними лише з огляду на те, що вони можуть оповісти про глибші підводні течії². Якщо популярна історія лишилася вірною наративній традиції, історія академічна дедалі більше зосереджувалася на проблемах і структурах. Французький філософ Поль Рикьор, напевно, мав рацію, говорячи у 1970-х рр. про «затемнення» історичного наративу³.

Рикьор стверджував, що вся писана історія, включно з так зва-

ною структурною, пов'язаною з Броделем і школою «Анналів», неминуче набирає певної форми нарративу. На це можна відповісти, що описувати структурну історію як різновид нарративу — означає так розчинити саме поняття нарративу, що воно просто втрачає сенс. У будь-якому разі важливо бачити відмінності у тому, що можна назвати ступенями нарративності в історичних текстах нашого часу чи будь-якого іншого періоду. Виявлення цих відмінностей — одна з головних цілей цього розділу.

За останні роки можна зауважити ознаки того, що історичний нарратив повернувся. Навіть деякі історики, пов'язані зі школою «Анналів», рухалися в цьому напрямі — приміром, Жорж Дюбі в останні роки життя видав дослідження битви під Бовіаном, а також Еммануель Ле Руа Ладюрі, чий «Карнавал» («Carnival») стосується подій, що відбулися в невеликому містечку Роман протягом 1579 р. і 1580 р.⁴ Виразна позиція цих двох істориків не вельми відрізняється від позиції Броделя. Дюбі та Ле Руа Ладюрі зосереджують увагу на виняткових подіях не заради них самих, але задля того, що вони відкривають у культурі, в якій вони сталися. Але сам факт, що дослідники присвячують цілі книги винятковим подіям, свідчить про дистанціювання від позиції Броделя, а в іншому місці Ле Руа Ладюрі стверджував важливість того, що він називав «матричною» подією (*événement matrice*), тобто подією, яка руйнує традиційні структури і заступає їх новими⁵.

Нову тенденцію, що почала впливати на інші дисципліни, і передусім на соціальну антропологію, проаналізував британський історик Лоуренс Стоун у статті «Відродження нарративу» («Revival of Narrative»), яка вийшла в світ 1979 р. і на яку досі часто посилаються⁶. Деякі з найвідоміших історичних публікацій з 1989 р. підтверджують аргументи Стоуна, і деякі з них ми обговоримо докладніше нижче.

Варто розрізнити два різновиди зацікавленості нарративом з боку частини істориків. По-перше, вони самі зацікавлені у написанні нарративу. По-друге — теза, якої не висував Стоун, але яка стала очевидною з 1979 р., — історики почали дивитися на багато джерел як на історії, що їх розповіли окремі люди, а не як на об'єктивне відбиття минулого. Тому Наталі Девіс у книзі з провокативною назвою «Оповідки в архівах» аналізувала колекцію прохань про помилування, скерованих королеві Франції людьми, що їх обвинувачували в убивстві й які розповідали історії, як вони дійшли до вбивства, сподіваючись помилування. Сучасні дослідження соціальної історії, часто збудовані на судових записках, вивчали документи як нарративи згвалтувань,

пововів, чаклунства, дітовбивства тощо⁷. Вони надають особливого значення тому, до якої міри люди «живуть» в історіях (Марк Елвін порушає таке питання у новому дослідженні Китаю XIX і XX ст.), міри, до якої люди розповідають історії собі й іншим, аби надати сенс своєму досвідові⁸.

Деякі історики засвоїли фразу «культурний нарратив» щодо сюжетів, які повторюються в окремій культурі, приміром, історія царя, що вбиває свого сина, уперше представлена за часів правління Івана Грозного й удруте — за Пьотра Великого⁹. Вплив нарративів, що містять романи, газети чи фільми, на розуміння людьми власних вчинків або вчинків сусідів також привертав увагу істориків¹⁰. А зараз багато істориків пишуть нарративи про нарративи.

Стоун наголошував лише на «окресленні змін, що відбуваються в історичній моді», а не їхніх ціннісних оцінок, хоча можна зрозуміти жаль піонера соціальної історії, занепокоєного поясненням минулого, коли він бачив те, що окреслив як «перехід... від аналітичного до описового способу» історіописання. Деякі найвідоміші історичні дослідження, опубліковані у 1980-х рр., підтвердили його спостереження.

Наприклад, праця «Громадяни» («Citizens») Саймона Шами, опублікована у 1989 р., була дослідженням Французької революції, що мало бути своєрідним повернення «до форми хронік XIX ст.». Цей опис не слід сприймати надто серйозно, позаяк автор виявив велику майстерність у включенні до своєї розповіді елементів нової культурної історії революції (зокрема, інтерес до стилів ораторського мистецтва) або мікроісторій невідомих людей, таких як «чоловік, що любив щурів», «шевальє» Латюд. Тим часом, розповідь Шами була поверненням до способу історіописання XIX ст. з її відмовою від спроб пояснення революції у термінах структури інституцій і пояснення в термінах рішень, ухвалених людьми¹¹.

Назва статті Стоуна та її аргументи мали істотний вплив; вона спричинилася до перетворення історичного нарративу на предмет дискусії¹². Точніше, історичний нарратив став предметом принаймні двох дискусій, що відбувалися незалежно одна від одної. Але в цьому есеї я хотів би їх поєднати¹³. Перша — це відома й тривала суперечка тих, хто стверджував, за Броделем, що історикам варто серйозніше ставитися до структур, ніж до подій, і тих, хто надалі вірив, що справа історика — оповідати історії. У цій кампанії обидві сторони наразі дотримуються своїх позицій, але кожна висуває важливі тези за рахунок іншої¹⁴.

З одного боку, історики-структуралісти показали, що тради-

ційний наратив лишає поза увагою важливі аспекти минулого, від економічної і соціальної структури до досвіду і способу мислення пересічних людей, які він просто нездатний примирити¹⁵. Інакше кажучи, наратив у історичних творах, як і в белетристиці, більше не є невинним. У випадку описів політичних подій важко уникнути наголошення вчинків і рішень лідерів, які забезпечують чітку лінію оповіді, коштом чинників, що не підлягали їхньому контролю. Що стосується колективних спільнот, таких як Німеччина, Церква, Консервативна партія, Народ тощо, історик-наративіст змушений обирати між повним нехтуванням ними чи їхньою персоніфікацією, й я погоджуся з великим голландським істориком Йоганом Гейзингою, що персоніфікація — це фігура мови, що її історики мусять намагатися уникати¹⁶. Персоніфікація нищить відмінності між лідерами і послідовниками та спонукає читачів припускати згоду груп, що зазвичай конфліктували.

Насамперед у випадку військових питань британський історик Джон Кіган зазначив, що традиційний опис битв настільки вводить в оману «надмірним зосередженням на керівництві» й «приниженням солдатів до ролі пішаків», що від нього слід відмовитися¹⁷. Історія знизу (див. розділ 2) тепер включає також історію війни. Але таки важко відмовитися від традиційного опису битв, що яскраво ілюструє випадок відомого дослідження Корнелія Райна¹⁸.

Райн хотів описати війну солдатів, а не генералів. Історія для нього була продовженням праці військового кореспондента, а її джерелами, головню — усні свідчення. Книжка Райна дуже добре відбиває «атмосферу» битви з обох боків. Вона яскрава і драматична і, наче класична драма, заснована на трьох «єдностях»: місця (Нормандія), часу (6 червня 1944 р.) і дії (відкриття «другого фронту»). З іншого боку, книжка складається з розрізнених епізодів. Досвіди різних учасників не збігаються. Щоб їх поєднати, автор змушений застосовувати схему, одержану «згори», тобто повернутися до війни генералів, якої він намагався уникнути. Книжка Райна відбиває проблему чіткіше за більшість їй подібних, але не вона єдина з цією проблемою стикається.

Проте, прихильники наративу зазначали, що аналіз структур є статичним, а отже, до певної міри неісторичним. Якщо взяти найвідоміші зразки структуралістичної історії, хоча у «Середземномор'ї» (1949) Броделя знаходиться місце для подій, так само як і для структур, авторові часто закидали, що він замало робить для припущення того, які могли існувати зв'язки між трьома часовими масштабами його праці: довгим, середнім і коротким періодами. У жодному разі

«Середземномор'я» Броделя не є класичним взірцем структуралістичної історії¹⁹. Попри його зауваження у передмові про поверховість подій, він таки присвятив їм кілька сотень сторінок у третій частині свого дослідження. Але, попри це, послідовники Броделя були схильні применшувати цей бік у наслідуваннях його праці. Класична форма регіонального дослідження у стилі школи «Анналів» з 1950-х до кінця 1970-х рр. передбачала поділ на дві частини, першу, пов'язану зі структурами, і другу — з загальними тенденціями (*conjecture*), лишаючи обмаль чи не лишаючи взагалі простору для подій у прямому розумінні цього слова.

Історики цих двох таборів, структуралісти і наративісти, різняться не лише у виборі того, що вважають важливим у минулому, але також у методах історичного пояснення, яким вони віддають перевагу. Традиційні історики-нاراتивісти схильні — і це не випадково — подавати свої інтерпретації у категоріях індивідуального характеру і наміру. Вони схвалюють пояснення на кшталт: «накази пізно прибули з Мадрида, бо Філіп II не міг визначитися, що робити», чи, як скажуть британські філософи, «вікно розбилося, тому що Браун кинув у нього камінь». Історики-структуралісти натомість віддають перевагу поясненням у формі «вікно розбилося, бо скло було крихке», чи (цитуючи відомий приклад Броделя) «накази пізно прибули з Мадрида, бо кораблям XVI ст. було потрібно кілька тижнів, щоб перетнути Середземне море». Як наголошував Стоун, так зване відродження наративу мало багато проблем зі зростанням недовіри до другого методу історичного пояснення, що його останнє покоління часто критикувало як редукціонізм і детермінізм.

Ця позиційна війна наративістів і структуралістів тривала надто довго. Значення цього конфлікту й реальні втрати історичного розуміння, які він спричиняє, можна відчутти, порівнюючи два дослідження Індії XIX ст., що з'явилися 1978 р. і зосереджувалися на тому, що називали індійським заколотом 1857 р. і що зараз відоме як Велике повстання²⁰. Кристофер Гіберт створив традиційний наратив у піднесеній манері, з розділами, що мають назви «Заколот в Мірутї», «Заколот поширюється», «Облога Лакнова», «Штурм» тощо. Його книга справді захоплює, але залишається вельми поверховою — неспроможною дати читачеві достатньо пояснень, чому події відбулися (мабуть, через те, що вона написана під кутом зору британців, які також були захоплені зненацька). З іншого боку, Ерик Стокс пропонує докладний аналіз географії і соціології повстання, його регіональних варіантів і місцевих контекстів, але відмовляється від завершального

синтезу. Прочитавши обидві книги: одну після другої, я зрозумів, що мене переслідує привид потенційної третьої книги, яка поєднає наратив з аналізом і тісніше пов'яже місцеві події зі структурними змінами у суспільстві.

Настав час винайти можливість уникнути цієї конфронтації між наративістами й аналітиками. Почати можна з критики обох сторін за хибне припущення, якого вони міцно тримаються, припущення щодо легкості відокремлення події від структури. Ми схильні вживати термін «подія» досить довільно, не лише щодо таких кількогодинних випадків, як битва під Ватерлоо, але також щодо таких явищ, як Французька революція, що тривали кілька років. Терміни «подія» і «структура» варто вживати стосовно двох протилежностей цілого спектра можливостей, але не слід забувати про існування його середини. Причини пізнього прибуття наказів з Мадрида не слід обмежувати до структур комунікацій у Середземномор'ї чи до неспроможності Філіпа II ухвалити рішення в окремому випадку. Король міг бути перманентно нерішучим, а колегіальне правління могло ще більше сповільнити процес прийняття рішення.

Як припустив Марк Філіпс, з непевності означення випливає, що нам слід «думати про розмаїття наративних і ненаративних методів»²¹. Не слід також забувати про зв'язок між подіями і структурами. Працюючи у цій осередковій царині, можна піднятися над двома протилежними позиціями й досягти синтезу.

Традиційний наратив versus сучасний наратив

Вагомий внесок до цього синтезу можуть зробити погляди, висловлені у другій дискусії. Ця дискусія розпочалася у США 1960-х рр., але дотепер історики інших частин світу не сприйняли її з усією серйозністю, на яку вона заслуговує, можливо, тому, що вона видається «суто» літературною. Вона стосується не питання: писати чи не писати наратив, а проблеми: який наратив писати. Либонь, історик кіно Зигфрид Красауер перший припустив у 1960-х рр., що сучасне мистецтво, й особливо «розклад часової тягlostі» у творах Джойса, Пруста і Вірджинії Вулф, є викликом і можливістю для історичних наративів²². Ще чіткішим зразком цього розриву є «Безокий в Газі» («Eyeless in Gaza», 1936) Олдоса Гакслі, роман, що складається з коротких записів, зроблених протягом 1902–1934 рр. у логічній, але не хронологічній послідовності.

Гайден Вайт привернув більше уваги, ніж Красауер, коли звинуватив професію історика в ігноруванні літературної інтуїції та продовженні існування у XIX ст., великій добі літературного «реалізму»²³. У подібний спосіб Лайонель Госсман жалівся, що «нам нелегко сьогодні віднайти письменника рівня Джойса чи Кафки у сучасній історіографії»²⁴. Втім, історик Голо Манн таки навчився дечого від наративної практики свого батька-романіста. Його огляд думок літнього Валленстайна можна наважитися порівняти з уславленим розділом з «Лоти у Ваймарі», що пробуджує потік свідомості Гете. У дослідженні, яке Манн називає «занадто правдивий романом», він дотримується правил історичної аргументації та виразно показує, що йдеться про гіпотетичну реконструкцію. На відміну від більшості романістів, він не претендує на прочитання розуму свого героя, обмежуючись його листами²⁵.

На відміну від Госсмана, я не вважаю, що історики зобов'язані займатися літературними експериментами лише тому, що вони живуть у XX ст., чи наслідувати певних письменників, бо їхня техніка є революційною. Пошук нових літературних форм, звичайно, передбачає усвідомлення того, що старі форми вже не відповідають чийось цілям.

Але деяких нововведень історикам таки краще уникати. До цієї групи я зараховую відкриття потоку свідомості, який може видаватися корисним, як колись історикам видавався корисним знаменитий класичний засіб «вигаданих промов». Я б також волів уникати розбиття часової послідовності в стилі Гакслі чи інших авторів. Але інші експерименти сучасних письменників, що не були згадані вище, можуть запропонувати розв'язання проблем, з якими історики довго боролися, а насамперед таких трьох проблем.

По-перше, можна краще зрозуміти громадянські війни та інші конфлікти, наслідуючи метод романістів, що розповідають свої історії під більш ніж одним кутом зору. Дивно, що до цього прийому, такого ефективного в руках Гакслі, Вільяма Фолкнера («Шум і лють», 1931) і Лоуренса Даррелла («Квартет Олександра», 1957–1960) — а про епістолярні романи XVIII ст. годі й казати, — історики поставилися байдуже, хоча, можливо, його було б корисно модифікувати таким чином, аби мати справу з колективними точками зору так само, як з індивідуальними. Такий прийом уможливить пояснення в категоріях конфлікту інтерпретацій. Щоб «різноманітні й протилежні голоси» мертвих можна було почути знову, історики, як і романісти, мають практикувати різноголосся²⁶.

Наприклад, у видатному дослідженні американського антрополога й історика Ричарда Прайса, історія Суринаму XVIII ст. подана у формі діалогу між чотирма голосами. Це чорні раби, чия точка зору реконструйована на підставі спогадів їхніх нащадків, зібраних на засадах усної історії. Це голландські колоніальні адміністратори, чия точка зору відбилася в офіційних документах. Це моравські місіонери, що приїхали наvertати суринамців на християнство й лишили по собі певну кількість текстів. Нарешті, це голос самого історика, поданий не як підсумковий синтез, а як просто один із голосів нарівні з іншими. Використання чотирьох голосів у одній книзі дає можливість читачам легше ідентифікувати мовців у будь-якій точці оповіді чи радше оповідей²⁷.

Відмова автора розповісти нам, що його історія «насправді» означає, може шокувати деяких читачів, як це сталося з кількома рецензентами. До певної міри це нагадує зречення відповідальності, але, з іншого боку, це свідчить, що люди, включаючи самих істориків, бачать ті самі події у різний спосіб. Головною ж метою такого дослідження є подання відмінностей у точці зору між чорними і білими, чиновниками і місіонерами, минулим і сьогоденням, що допомагає збагнути непорозуміння й боротьбу різних груп з метою нав'язати всім іншим їхню інтерпретацію ситуації. Цей специфічний *tour de force* історичної реконструкції важко імітувати, але Прайс насправді інспірував своєю книгою постання нових досліджень.

По-друге, дедалі більше істориків починають розуміти, що їхня робота не стільки відтворює те, «що насправді відбулося», скільки подає це під лише одним з можливих кутів зору. Традиційні форми нарративу неспроможні передати усвідомлення цього читачам історії. Наративісту слід знайти спосіб зробити себе видимим у своєму наративі, але не через самовихваляння та перестороги читачеві, що він не знає всього чи що інші інтерпретації також можливі²⁸. У видатній частині самокритики Голо Манн доводив, що історикові слід «намагатися робити дві різні речі одночасно», тобто «пливти за плином подій» і «аналізувати ці події з позиції пізнішого, добре обізнаного спостерігача», поєднуючи ці два методи таким чином, аби наратив зберігав цілісність²⁹. Теоретики літератури пізніше обговорювали белетристичний прийом «недостовірного оповідача від першої особи»³⁰. Цей прийом може придатися й історикам за умови, що недостовірність не буде приховуватися.

Гайден Вайт припустив, що історичні наративи наслідують чотири основні літературні жанри: комедію, трагедію, сатиру і роман. Ранке,

наприклад, обрав (свідомо чи підсвідомо) спосіб писання історії «за комедійним сюжетом», тобто дотримання «потрійної схеми... від мирних умов через розкриття конфлікту до його розв'язання шляхом відновлення мирного соціального порядку»³¹. Якщо спосіб завершення наративу допомагає визначити читачеву інтерпретацію, тоді, либонь, варто триматися зразка відомих романістів, таких як Джон Фаулз, і запроваджувати альтернативні закінчення. Наративна історія Першої світової війни, наприклад, залишить одне враження, якщо оповідь закінчується у Версалі 1919 р., і цілком інше — якщо наратив продовжено до 1933-го чи 1939 р. Отож, альтернативні закінчення роблять роботу «відкритішою», у сенсі заохочення читачів доходити власних висновків про значення подій, що є предметом розповіді³².

По-третє — і це головна тема решти цього тексту, — новий різновид наративу може краще, ніж старий, упоратися з вимогами істориків-структуралістів, даючи змогу точніше відчувти плин часу.

Насиченіший наратив

У 1970-х рр. антрополог Кліффорд Гірс створив термін «насичений опис» для методу, що інтерпретує чужу культуру через точний і конкретний опис осібних звичаїв і подій, у нашому випадку — боїв півнів на острові Балі (дивись розділ 5)³³. Наратив (опис) можна характеризувати як більш або менш «насичений». На одному кінці спектра маємо звичайну згадку в хроніці, як, приміром, в Англосаксонській хроніці, що «цього року Беовульф позбувся свого королівства». З іншого кінця матимемо оповіді, створені навмисно, аби нести тягар інтерпретації.

Проблема, яку я хотів би обговорити тут, полягає в тому, чи робити наратив достатньо насиченим, щоб мати справу не лише з послідовністю подій і свідомими намірами учасників цих подій, але також зі структурами — інституціями, стилями мислення тощо, — незалежно від того, чи ці структури впливають на події як гальмо чи як каталізатор. Чим буде такий наратив?

Ці питання, хоча й пов'язані з риторикою, не є риторичними. Їх можна обговорювати на основі текстів, оповідань романістів або істориків. Можна легко знайти історичні романи, що намагаються розв'язати ці проблеми. Почнемо з «Війни і миру», адже можна сказати, що Толстой поділяв погляд Броделя на поверховість подій. Фактично чимало знаних романів пов'язані з головними структур-

ними змінами у суспільстві й розглядають їх в категоріях впливу на життя кількох особистостей.

Досконалим зразком, що походить не з західної культури, є «Напередодні світанку» («Before the Dawn», 1932–1936) Шимазакі Тозона³⁴. «Світанок» у назві — це модернізація (індустріалізація, вестернізація) Японії, а книжка описує роки до і після реставрації імперії 1868 р., коли ніхто не знав, яким шляхом розвиватиметься країна. Роман в яскравих деталях показує, як «відкриття Японії для світу вплинуло на життя кожної людини»³⁵. Аби досягти цього ефекту, автор обирає людину, Аойаму Ханзо, доглядача поштового відділення у селі на головній дорозі між Кіото й Токіо. Ця робота дає йому можливість бути в курсі подій, але він не просто спостерігає за ними. Він належить до Національного товариства освіти, зорієнтованого на автентичне японське розв'язання проблем країни. Сюжет роману — це історія впливу соціальних змін на людину та її родину; лінія, яку Тозон підкреслює, втручаючись до оповідання час від часу, щоб розповісти головні події історії Японії з 1853 р. до 1886 р.

Цілком імовірно, що історики можуть навчитися чого від наративних технік таких романістів, як Толстой чи Шимазакі Тозон, але цього недостатньо для вирішення всіх літературних проблем. Відтоді як історики позбулися права вигадувати своїх героїв чи їхні слова і думки, вони навряд чи зможуть втиснути проблеми епохи до оповіді про родину, як це часто робили романісти. Можна було сподіватися, що так званий документальний роман щось запропонує історикам, від «З холодною кров'ю» («In Cold Blood», 1965) Трумана Капота до «Ковчега Шиндлера» («Schindler's Ark», 1982) Томаса Кеннелі, що надихнув фільм «Список Шиндлера» і намагається «використовувати будову і прийоми роману, аби розповісти справжню історію». Проте ці автори не пов'язані з проблемою структур. Схоже, що історикам доведеться розвинути власні «белетристичні прийоми» для своїх «фактографічних праць»³⁶.

На щастя, маємо свідчення того, що деякі історики опікуються саме цією проблемою. Новий журнал «Rethinking History» стає форумом проведення й обговорення наративних експериментів. Нові історичні дослідження пропонують нову форму наративу чи низку форм, серед яких варто виокремити п'ять. Одна з них стала модною, тоді як інші чотири представлені наразі кожна в одній книзі.

Першу відповідь можна описати як «мікронаратив» (антитезу до того, що часто називають «гранд-наративом», — оповідь про розвиток націй, свободи, модернізацію економіки тощо). Мікронаратив, різно-

вид мікроісторії, — це історична розповідь про пересічних людей у їхньому локальному оточенні. Цей метод є загальником для історичних романістів від часів Скотта і Манцоні, чий «Заручені» («Betrothed», 1827) зазнали свого часу критики за зосередження на тому, що рецензент назвав «жалюгідною хронікою невідомого села»³⁷.

Проте історики сприйняли мікронаратив лише останнім часом. Відомі нові зразки включають історію впливу чуми 1630 р. на тосканське місто Прато пера Карло Кіполли, біографію мірошника XVI ст. Менокьо Сканделли пера Карло Гінзбурга і розповідь Наталі Девіс про Мартина Гера, блудного сина XVI ст., який, коли повернувся у свій дім на півдні Франції, виявив, що його місце на фермі — і так само у ліжку його жінки — зайнято самозванцем, що називав себе Мартином³⁸.

Зменшення масштабу автоматично не робить нарратив насиченішим. Головне, що соціальні історики звернулися до нарративу як засобу висвітлення структур — ставлення до чуми й інституції для боротьби з нею у випадку Карло Кіполли, зіткнення між контрреформаційною церквою і традиційною селянською культурою у випадку Карло Гінзбурга, структура селянської родини південної Франції у випадку Наталі Девіс тощо. Точніше, Девіс хотіла описати не так самі структури, як «селянські надії та почуття; способи, в які вони переживали стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дитиною; способи, в які вони переживали обмеження та можливості у своєму житті»³⁹. Книжку можна, звісна річ, читати просто як чудову історію й яскраве повернення кількох особистостей з минулого, але автор навмисно посилається на суспільні цінності. Обговорюючи, наприклад, чому дружина Мартина Бертран визнала самозванця своїм чоловіком, Девіс показує статус жінок у французькому селянському суспільстві та їхнє розуміння честі, реконструюючи обмеження, у межах яких вони маневрували.

З іншого боку, авторське втручання свідомо ненав'язливе. Вона пояснює: «Я... обираю мої аргументи... залежно від розподілу нарративу, вибору деталей, літературних висловів і метафор, як і від тематичного аналізу». Метою було «укладення цієї розповіді у цінностях і звичках життя й закону французького села XVI ст. у такий спосіб, щоб вони допомогли зрозуміти головні елементи в розповіді й використати саму розповідь, аби прокоментувати їх»⁴⁰. Історію Мартина можна розцінювати як «соціальну драму» в тому сенсі, в якому антропологі використовують цей термін: подія, що оприявнює приховані конфлікти й, отже, відображає соціальні структури⁴¹.

Мікронаратив видається тут вельми доречним; дедалі більше істориків звертається до нього. Проте помилкою було б вважати його панацеєю. Він не гарантує розв'язання всіх проблем, окреслених перше, й породжує власні проблеми, передусім проблему зв'язку мікроісторії з макроісторією, місцевих деталей із загальними тенденціями. Книжка «Брама райського спокою» («Gate of Heavenly Peace») Спенса є зразковою з огляду на те, що вона безпосередньо порушує цю проблему.

Джонатан Спенс — історик Китаю, який цікавився експериментами з літературною формою. Однією з перших його книжок була біографія імператора Кансі чи радше портрет імператора — насправді, різновид автопортрета, спроба дослідити розум Кансі, створивши свого роду мозаїку чи монтаж з особистих поміток, розсіяних між офіційними документами, впорядкувавши їх під рубриками, такими як «сини», «управління» і «старіння». Результат нагадує китайський еквівалент відомого роману Марґарет Юрсенар «Спогади Адріана» («Memories of Hadrian»). Важко уявити дослідження, яке б більше заслуговувало на опис у жанрі історії згори, ніж автопортрет імператора, але Спенс продовжив зворушливим нарисом у жанрі історії знизу. «Смерть жінки Вонг» («The Death of Woman Wang») — це зразок мікроісторії в стилі Кіполли чи Девіс, де розповідаються чотири історії, щоб показати умови життя в провінції Шантунґ протягом бурхливих років кінця XVII ст. Змінюючи ще раз форму презентації в книзі «Палац пам'яті Матео Ричі» («The Memory Palace of Matteo Ricci»), Спенс розповів про знаменитого єзуїтського місіонера в Китаї за допомоги низки візуальних образів, розташованих хронологічно⁴².

«Брама райського спокою», з іншого боку, більше подібна до традиційної історії, розповіді про витоки й розвиток Китайської революції з 1895 р. до 1980 р. Утім, інтерес автора до біографії та історичних миттєвих образів заявляє про себе й у його книзі про кількох постатей, насамперед науковця Канґа Ювея і письменників Лу Хуна і Дюн Лінґа. Ці люди не відіграли керівної ролі в подіях революції. Тому їх можна порівняти з тим, що угорський критик Дьордь Лукач назвав «пересічним героєм» у романах сера Вальтера Скотта: герой, сама пересічність якого дозволяє читачеві чіткіше бачити життя та соціальні конфлікти часу⁴³.

У випадку Спенса вибір постатей, як наголошує автор, визначався тим, що вони «описували свої сподівання й страждання з особливою чутливістю», а також тим, що їхній особистий досвід «допомагає визначити сутність часів, у які вони жили». Презентація історії Китаю,

отже, порушує кілька проблем. Перестрибування від однієї особи до іншої може спантеличити читача, як і пересування між тим, що можна назвати «громадським» часом, часом подій рівня революції 1949 р., і «приватним» часом головних персонажів. З іншого боку, в яскравій і зворушливій формі Спенс переповідає досвід тих, хто жив (чи не спромігся жити) у ті буремні роки. Його зв'язок мікронаративу з макронаративом, приватного з загальним — це модель, яку наслідували — незалежно від того, чи знали автори про експеримент Спенса, — деякі найуспішніші сучасні історичні наративи. Один із них, «Громадяни» Саймона Шами, ми вже обговорювали. Інший — це «Людська трагедія» («A People's Tragedy», 1996), історія Російської революції Орландо Файджеса, в якій приватні історії кількох осіб, чи то відомих (як, приміром, письменник Максим Горький), чи невідомих (як селянин Сергій Семенов), за словами автора, «вплетені до наративу». Третім прикладом є світова історія останньої тисячі років, «Тисячоріччя» («Millennium», 1995) Феліпе Фернандеса-Арместо, який рухається між подіями на макро- і мікрорівні.

Існує третій спосіб наближення структури до подій. Ідеться про історіописання у зворотному напрямі, як це зробив Б.Г.Самер у тематичному «Огляді російської історії» («Survey of Russian History») чи Норман Дейвіс у новій історії Польщі під назвою «Серце Європи» («Heart of Europe», 1984), наративі, який зосереджується на тому, що автор називає «минулим сьогоднішня Польща»⁴⁴. Розповідь починається з тексту «Спадок приниження: Польща після Другої світової війни» і рухається назад крізь «Спадок поразки», «Спадок звільнення від чар» (1914–1939 рр.), «Спадок духовної влади» (1795–1918 рр.) тощо. У кожному разі автор припускає, що неможливо збагнути події з одного розділу, не знаючи, що їм передувало. Ця форма організації має свої складності, зокрема, ту проблему, що розділи, укладені в зворотному порядку, слід читати вперед. Великою перевагою цього експерименту, з іншого боку, є спокуса змусити читача відчутти тиск минулого на осіб і групи, «застиглі» у структурах. Дейвіс не зловживає цією перевагою так, як міг би. Він не робить жодної серйозної спроби пов'язати кінець одного розділу з початком іншого. Важко уявити, що такий підхід стане популярним в історіографії. Однак це форма наративу гідна серйозного ставлення.

Четверта можливість — розповідати одну історію різними способами під палітуркою однієї книги не відповідно до різних точок зору історичних дійових осіб, як це робив Ричард Прайс у праці «Світ Елебі» («Alabi's World»), а відповідно до різних підходів до минуло-

го. У своїй «Історії в трьох варіантах» («History in Three Keys») Пол Коен, як і його колеги Спенс і Елвін, — історик Китаю, зацікавлений в експериментах з нарративною формою, розглядає чільну подію китайської історії, боксерське повстання кінця XIX ст. (назва походить від поєднання руху з військовими мистецтвами). У першій частині книги Коен розглядає повстання як «подію», створюючи власний нарратив у традиційній манері історика з конкуруючих нарративів учасників. У другій частині він звертається до повстання як до «досвіду». Тут замість згладжування відмінностей між розповідями, він їх підкреслює, аби показати розмаїття тогочасних точок зору, іноземних дипломатів і місіонерів, так само як і самих учасників боксерського повстання, а також щоб відновити відчуття того, як жилося під час цих драматичних подій. Третя частина, чи третій «варіант», стосується повстання як «міфу», інакше кажучи, пізніших відгуків — згадок і розповідей про нього⁴⁵.

П'ятий спосіб розгляду зв'язку між структурами і подіями можемо знайти в праці одного американського соціального антрополога, хоча вона є замкненим колом, повертаючи нас до «Анналів». Це антрополог Маршал Сахлінс, що досліджує Гаваї і Фіджі, вельми зацікавлений сучасною французькою думкою (від Соссюра до Броделя, й від Бурдьє до Леві-Строса), але сприймає події значно серйозніше, ніж будь-хто з цих мислителів⁴⁶. Сахлінс висуває дві відмінні, але взаємодоповнюючі тези.

По-перше, він вважає, що події (особливо прибуття Кука на Гаваї у 1778 р.) «несуть характерні культурні риси», що вони «впорядковані культурою», в тому сенсі, що поняття і категорії окремої культури формують способи, за допомоги яких її члени розуміють і тлумачать будь-які події. Гавайці, наприклад, прийняли капітана Кука за втілення їхнього бога Лоно, бо він був дуже могутнім і прибув у пору року, асоційовану з появою бога. Відповідно подію можна вивчати (що припускав Бродель) як лакмусовий папір, який виявляє структури культури.

Проте Сахлінс також стверджує (на противагу Броделю), що існує діалектичний зв'язок між подіями і структурами. Категорії завжди наражаються на ризик, коли їх застосувати до інтерпретації світу, що змінюється. У процесі охоплення подій «культура зазнає перебудови». Занепад системи табу, наприклад, був одним із структурних наслідків контакту з британцями. На це істотно вплинула міжконтинентальна торгівля. Мораль історії Сахлінса полягає в тому, що історикам-структуралістам варто усвідомити силу подій.

Підіб'ємо підсумки. Я намагався довести, що такі історики, як Товні та Нам'єр, Февр і Бродель, мали підстави для протесту проти традиційної форми історичного наративу, що був непридатним для структуралістичної історії, яку вони вважали важливою. Історіописання збагатилося завдяки поширенню його предмета й ідеалові «тотальної історії». Проте нині багато науковців вважають, що історіографія збідніла через відмову від наративу, і триває пошук його нових форм, що відповідатимуть новим вимогам істориків. Якщо вони шукатимуть моделі наративів для зіставлення структури буденного життя з визначними подіями, а погляд знизу з поглядом згори, історикам можна порадити звернутися до фантастики ХХ ст., з кінематографією включно. Показово, що одним із найцікавіших обговорень історичного наративу є праця історика кіно (розвідка Красауера, що я її вже згадував). Також важливо, що на підставі двох книжок з-поміж згаданих вище: «Ковчега Шиндлера» і «Повернення Мартина Ґера», — поставлено кінофільми.

Засада презентації численних точок зору є найважливішою у «Расьомоні» (1950) Акіри Куросави, в якому історію згвалтування (чи фізичної близькості) і вбивства (чи самогубства) розповідає розбійник, самурай, дружина самурая і лісоруб. Антропологи зараз уже говорять про «ефект Расьомона»⁴⁷. Цей прийом використав у своєму наративі про російську громадянську війну (1967 р.) угорський режисер Міклош Янчо, в ньому червоні та білі по черзі захоплюють одне і те саме село⁴⁸. Джиліо Понтекорво зробив предметом своїх фільмів сам історичний процес, у першому випадку — боротьбу за алжирську незалежність («La Battaglia di Algeri», 1966), у другому — про острів Карибського басейну в ХІХ ст. («Queimada», 1969), а не просто розповідь історії про осіб, що їм випало носити історичний костюм, як це робили багато режисерів.

Щодо істориків, цікаво зазначити: Джонатан Спенс використовує мову «монтажу», а Роберт Розенстон, автор дослідження про «виклик фільму нашій ідеї історії», цитує режисера Жана-Люка Годара, що початок, середину і кінець історії не слід розповідати за хронологічним принципом⁴⁹. Ретроспекція, перехресні зображення й чергування сцен і розповіді — це кінематографічні (чи насправді літературні) прийоми, які можна використовувати поверхово, аби радше вразити, ніж розглумачити, але вони також можуть допомогти історикам у вирішенні їхніх завдань — ілюстрації взаємозв'язку між подіями і структурами та презентації точки зору історичних осіб, що протистоятимуть одна одній. Новий журнал «Rethinking History,» редактором

якого є Розенстон, нещодавно закликав читачів надсилати статті, що експериментують з наративом, і зустрів живу реакцію. Розробки такого типу, якщо вони триватимуть, зможуть претендувати на те, аби їх сприймали не просто як «відродження» наративу, як це назвав Стоун, а як відновлення або оновлення.

Примітки

Цей нарис виник як лекція, і його теперішня версія багато завдячує коментарям різних читачів, від Оксфорда до Кампінаса й від Ітаки до Токіо. Я також хочу подякувати Карло Гінзбургу, Марку Філіпсу та Яну Кершоу за коментарі до попередніх варіантів нарису.

- 1 Я намагався обґрунтувати цю тезу в статті: «*Ranke the Reactionary*», *Syracuse Scholar*, 9 (1988), pp.25-30.
- 2 F.Braudel, *The Mediterranean* (1949: English trans. London, 1972–3), preface.
- 3 P.Ricoeur, *Time and Narrative* (1983: English trans., 3 vols, Chicago, 1984–8) 1, pp.138ff.
- 4 G.Duby, *The Legend of Bouvines* (1973: English trans. Cambridge, 1990); E.Le Roy Ladurie, *Carnival* (1979: English trans. London, 1980).
- 5 E.Le Roy Ladurie, «Event and Long-Term in Social History» (1972: English trans. in his *Territory of the Historian* (Hassocks, 1979), pp.111-32.
- 6 L.Stone, «The Revival of Narrative», *Past and Present*, 85 (1979), pp.3-24; E.J.Hobsbawm, «Some Comments», *Past and Present*, 86 (1980), pp.3-8; J.Boon, *The Anthropological Romance of Bali* (Cambridge, 1977); E.M.Bruner, «Ethnography as Narrative», in V.Turner and E.Bruner (eds.), *The Anthropology of Experience* (Urbana, Ill., and Chicago, 1986), ch.6.
- 7 N.Z.Davis, *Fiction in the Archives* (Stanford, Calif., 1987); M.Chaytor, «Husband (ry): Narratives of Rape in the Seventeenth Century», *Gender and History*, 7 (1995), pp.378-407; D.Purkiss, «Women's Stories of Witchcraft in the Seventeenth Century», *Gender and History*, 7 (1995), pp.408-32; L.Gowing, *Domestic Dangers: Women, Words and Sex in Early Modern England* (Oxford, 1996); M.Rubin, *Gentle Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews* (London, 1999).
- 8 M.Elvin, *Changing Stories in the Chinese World* (Stanford, Calif., 1997), pp.5ff.
- 9 S.Maza, «Stories in History: Cultural Narratives in Recent Works in European History», *American Historical Review*, 101 (1996), pp.1493-515; A.Besançon, *Le tsarevitch immole: le symbolique de la loi dans la culture russe* (Paris, 1967).
- 10 R.Harris, *Murders and Madness: Medicine, Law and Society in the Fin de Siècle* (Oxford, 1989); M.MacDonald and T.R.Murphy, *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England* (Oxford, 1990), pp.301-37.
- 11 S.Schama, *Citizens* (London, 1989), pp.xv, 63, 162-70, 394-9; A.B.Spitzer, «Narrative's Problems: The Case of Simon Schama», *Journal of Modern History*, 65 (1993), pp.176-92.

- 12 В.Байлун, «The Challenge of Modern Historiography», *American Historical Review*, 87 (1982), pp.1-24.
- 13 Див. Ricoeur, *Time*; М.Phillips, «On Historiography and Narrative», *University of Toronto Quarterly*, 53 (1983-4), pp.149-65; Н.Келнер, *Language and Historical Representation* (Madison, Wis., 1989), esp. ch.12.
- 14 Про дискусію з різних точок зору див.: J.Кокка, Т.Ніппердей (eds), *Theorie und Erzählung in der Geschichte* (Munich, 1979).
- 15 Останні розробки у: Е.Ауербах, *Mimesis* (1946: English trans. Princeton, 1953), розділи 2,3 (про Тацит і Аміана Марцеліна).
- 16 J.Хуїзинга, «Two Wrestlers with the Angel», in his *Men and Ideas* (New York, 1959). На противагу див. захист персоніфікації у: Kellner, *Language* (esp. ch.5).
- 17 J.Keegan, *The Face of Battle* (1976: Harmondsworth, 1978 edn), pp.61ff.
- 18 С.Ріан, *The Longest Day* (London, 1959).
- 19 Ricoeur (*Time*) доводить, що це історичний наратив з «квазісюжетом» (pp.298ff).
- 20 С.Хібберт, *The Great Mutiny* (London, 1978); Е.Стокес, *The Peasant and the Raj* (Cambridge, 1978).
- 21 Phillips, «Historiography», p.157.
- 22 С.Красауер, *History: The Last Things before the Last* (New York, 1969), pp.178f.
- 23 Н.В.Вайт, «The Burden of History», *History and Theory*, 5 (1966), передрук. у його: *Tropics of Discourse* (Baltimore, 1983), pp.27-50.
- 24 Л.Госман, «History and Literature» in Р.Н.Канарі і Н.Козіцкі (eds), *The Writing of History* (Madison, III, 1978), pp.3-39.
- 25 G.Манн, *Wallenstein* (Frankfurt, 1971), pp.984f, 993f; Т.Манн, *Lotte in Weimar* (1939), ch.7; G.Манн, «Plädoyer für die historische Erzählung», in Кокка and Ніппердей, *Theorie*, pp.40-56, особливо його заява, що в історичного наративу немає усвідомленої теорії.
- 26 G.Вілсон, «Plots and Motives in Japan's Meiji Restoration», *Comparative Studies in Society and History*, 25 (1983), який використовує термінологію Гайден Вайта, але фактично цікавиться множинністю точок зору дійових осіб; і R.Беркхофер, *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse* (Cambridge, Mass., 1995), pp.170-201.
- 27 R.Прайс, *Alabi's World* (Baltimore, 1990).
- 28 Цю проблему вже обговорювали Тьєр і Мішле. Див.: G.Помата, «Overt and Covert Narrators in Nineteenth-Century Historiography», *History Workshop*, 27 (1989), pp.1-17.
- 29 У передмові до англійського перекладу його *Wallenstein* (London, 1976) Манн зізнається, що «перший підхід переважає» у його власній книзі.
- 30 W.Riggan, *Picaros, Madmen, Naifs and Clowns: The Unreliable First-Person Narrator* (Norman, Okla., 1981).
- 31 Н.Вайт, *Metahistory* (Baltimore, 1973), pp.176ff.
- 32 Див. М.Торговнік, *Closure in the Novel* (Princeton, 1981); У.Еко, *The Poetics of the Open Work*, in his *The Role of the Reader* (London, 1981), ch.1. Рух у напрямі відкритішого історичного наративу передбачив Філіпінс у: «Historiography»,

- p.153. Цікавим прикладом є підготовлена до друку стаття Джонатан Волкер про таємну страту колишнього венеціанського посла в Англії, в якій автор серйозно сприймає метафору перетасування колоди карт романіста Італо Кальвіно й грається ними на різні способи.
- 33 C.Geertz, «Thick Description: Towards an Interpretative Theory of Culture», and «Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight», in his *The Interpretation of Cultures* (New York, 1973). (Див. український переклад: «Насичений опис»: у пошуках інтерпретативної теорії культури; Глибока гра: нотатки з приводу балійських півнячих боїв // Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. — К.: Дух і Літера, 2001.)
- 34 Shimazaki Toson, *Before the Dawn* (English trans. Honolulu, 1987).
- 35 Ibid., p.621.
- 36 У праці: W.R.Siebenschuh, *Fictional Techniques and Factional Works* (Athens, Ga., 1983) обговорюється проблема щодо того, як це робили в минулому. Цит. у: R.W.Rader, «Literary Form in Factual Narrative: The Example of Boswell's Johnson» in P.B.Daghlian (ed.), *Essays in Eighteenth-Century Biography* (Bloomington, Ind., 1968), pp.3-42.
- 37 Цит. у: A.Asor Rosa (ed.), *Letteratura Italiana*, vol.5 (Turin, 1986), p.224.
- 38 C.Cipolla, *Cristofano and the Plague* (London, 1973); C.Ginzburg, *The Cheese and the Worms* (1976: English trans. London, 1981); N.Z.Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, Mass., 1983).
- 39 Davis, *Martin Guerre*, p.1.
- 40 Працю: N.Z.Davis, «On the Lame», *American Historical Review*, 93 (1988), pp.573, 575, було написано як відповідь на критику в: R.Finlay, «The Refashioning of Martin Guerre», *American Historical Review*, 93 (1988), pp.553-71.
- 41 Про цю концепцію див.: V.Turner, *Dramas, Fields and Metaphors* (Ithaca, NY, 1974), ch.1.
- 42 J.Spence, *Emperor of China* (London, 1974); *The Death of Woman Wang* (London, 1978); *The Gate of Heavenly Peace* (London, 1982); *The Memory Palace of Matteo Ricci* (London, 1985).
- 43 G.Lukacs, *The Historical Novel* (1936: English trans. London, 1962), pp.30ff.
- 44 N.Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford, 1984).
- 45 P.A.Cohen, *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth* (New York, 1997).
- 46 M.Sahlins, *Historical Metaphors and Mythical Realities* (Ann Arbor, 1981); id., *Islands of History* (Chicago, 1985). Ці книги я докладніше розглянув у: P.Burke, «Les îles anthropologiques et le territoire de l'historien», in C.Descamps (ed.), *Philosophie et histoire* (Paris, 1987), pp.49-66.
- 47 K.G.Heider, «The Rashomon Effect: When Ethnographers Disagree», *American Anthropologist*, 90 (1988), pp.75-81.
- 48 M.Jancsó, *Csillagosok, Katonák* (1967), в англійському прокаті під назвою *The Red and the White*.
- 49 R.A.Rosenstone, *Visions of the Past: The Challenge of Film to our Idea of History* (Cambridge, Mass., 1995).

ІСТОРІЯ В КАЛЕЙДОСКОПІ СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

«Нові підходи до історіописання» — книга, вкрай потрібна як вітчизняним історикам, так і всім, хто працює в суміжних з історією сферах пізнання. Річ не в тім, що вона містить майже не відомі нашому читацькому загалу факти, хоча, звичайно, важливо й це. Головне її значення — це демонстрація можливостей (а також обмеженостей) найновітніших методологічних течій в західній історіографії. Для того щоб оцінити їх адекватно слід розглянути їх в контексті розвитку історичного знання як такого, тобто поставитися до самої сучасної історіографії історично, усвідомлюючи її як певний етап розвитку системи історичного знання.

Слово «історія» — давньогрецького походження. Перше воно мало такі значення: «дослідження», «розшукування» та «розповідь про те, що дізналися» під час такого цілеспрямованого пошуку. Вже в давнину «історія» усвідомлювалась як розповідь про те, що вже відбулося. При цьому до історії відносили передусім розповіді про минулі події, важливі для долі держав і народів (твори Геродота, Фукідида, Полібія, Тита Лівія, Тацита), а також біографічний жанр (твори Светонія, Плутарха). Хоча й у менш визначеному сенсі це слово застосовувалося й відносно інших сфер (як, приміром, «Природна історія» Плінія Старшого).

Під впливом античної культури за доби еллінізму свої історії почали складати в Єгипті (Манефон) і Вавілонії (Берос). В подібному до греко-римського напрямі історія розвивалася й у Давньому Китаї, де її класиком став Сима Цянь. Давньоєврейська біблійна культура надала зразки історичних текстів навіть раніше за античну. Маються на думці не лише чотири Книги Царств (в православному каноні Святого Письма) і дві книги літописів (Параліпоменон), а й частини Біблії, що описують події, давніші за часи Самуїла і Саула: Книга Виходу, Книга Ісуса Навіна і Книга Судій. А ось Індія не знала історії в звичному для нас розумінні аж до Середніх віків, коли на неї поширився вплив мусульманської культури.

Повсюдно в давнину історичне розуміння минулого попервах походило з міфологічного і виокремлювалося як щось самостійне саме завдяки відстороненню і протиставленню себе міфу. Проте в Давній Індії міфологічне сприйняття минулого було таким потужним, що все, що відбувалося на кілька поколінь раніше, так чи так поглиналося міфом, тлумачилося в міфологічному плані. Давні китайці, навпаки, досить рано, вже на середину I тис. до н.е., розпочали десакралізацію міфологічного тлумачення минулого, до того ж у двох різних варіантах. Якщо даоси стихійно перетворювали давні міфи в притчі та повчальні оповіді, то Конфуцій і його послідовники цілеспрямовано інтерпретували міфи раціоналістично, вбачаючи в їх основі розповіді про великих людей і реальні події минулого й свідомо прагнучи відтворити контури останніх.

Цілковито різні підходи до історії були в античній і давньоєврейській культурі, що спиралися на якісно відмінні картини світу. Якщо протягом усієї історії греко-римської цивілізації в її культурі домінувала циклічна модель усвідомлення часу та історії, то на Близькому Сході постає лінійна історіософська модель. Порівнюючи основи давньогрецького та старозавітного світогляду, С.С.Аверинцев зазначав, що грецький світ — це «космос», інакше кажучи, закономірна та симетрична просторова структура. Біблійний світ — це «олам», тобто потік часу, що несе в собі речі: світ як історія¹. Всупереч поширеній думці Р.Дж.Коллінгвуда щодо відсутності історизму в давньосхідній історіографічній традиції І.П.Вейнберг обґрунтував твердження, що на Близькому Сході середини I тис. до н.е. історична свідомість була й швидко розвивалася². Особливо це стосується біблійної традиції, де вперше у досить завершеному вигляді з'являється лінійна модель часу.

У своєму історіософському оформленні лінійна модель виявилася органічно поєднаною з монотеїстичною концепцією Бога-Творця, який мислився не часткою космосу (як Зевс) або його субстанцією (як Брахма), а якісно відмінною від матеріального буття першопричиною останнього. Вже з перших сторінок Біблії постає ідея створеності (а не самопородження) космосу, який має джерело руху не в собі, а над собою — у вигляді божественних розуму й волі. А якщо світ є свідомо створеним вищою силою, то це відбулося заради певної мети, досягнення якої й має бути кінцем світу. Тобто світ має початок (акт творіння), історію (перебіг подій, головню в аспекті драматичних взаємин Бога з людьми) і фінал (кінець світу).

Раннє християнство повністю орієнтувалося на лінійну історі-

ософію Біблії, але порівняно з концепцією Старого Завіту внесло принципово новий момент — хресну смерть і воскресіння Ісуса як кульмінацію історичної драми. Історичний процес було поділено на дві якісно різні частини, які пізніша середньовічна традиція, зокрема в особі нашого співвітчизника Іларіона Київського, визначить як добу Закону і добу Благодаті — царств Бога-Отця і Бога-Сина.

Але абсорбція давнім християнством духовної спадщини античного світу, зокрема його історичної традиції, спонукала його теоретиків до певного ускладнення самої лінійної схеми. Це простежується вже у творі бл. Августина «Про Град Божий». За переконанням цього видатного мислителя межі давнини і Середньовіччя, після створення світу від Бога відпали окремі духи, що стало наслідком дарованої їм свободи волі. Отож, із першими людьми на землю сходить гріх, а відтак і страждання, смерть і прагнення позбутися гріховності та з'єднатися з Богом. Зло панує над земним світом, люди ворогують, держави виникають і нищать одна одну, але над усім цим здійснюється благий світ Божественного буття, до якого люди мусять піднятися й який унаслідок милості Божої прагне охопити людство. Кульмінацією історії стає сходження Бога-Сина на землю та його самопожертва заради спасіння людей. Після Христа на землі залишається його Церква як основа майбутнього Граду Божого, як спільнота, що під безпосереднім проводом Христа має довести праведників до наперед визначеної цілі — Страшного Суду — та забезпечити їм вічне блаженство.

Отже, зовні здається, що історія розгортається як черга циклів панування світових держав, але її стрижнем стає «священна історія» праведників, лінія яких, починаючи від вбитого Каїном Авеля, становить її дійсний зміст. За своєю суттю історія є історією Церкви (починаючи від біблійних праведників), але зовні вона, відповідно до античної історіографії, виглядає як послідовність взаємопов'язаних подій, передусім військово-політичного значення, що відбуваються завдяки діянням видатних (і не дуже) людей. Такий погляд, модифікуючись відповідно до світоглядних, зокрема теологічно-філософських, зрушень, через Середньовіччя переходить до новоєвропейської історіографії та філософії історії, де грандіозні спроби синтезу лінійної та циклічної моделі спостерігаємо у філософсько-історичних побудовах Г.В.Ф.Гегеля та А.Дж.Тойнбі.

Водночас, як констатував О.Шпенглер, на самому порозі західної культури з'являється великий Іоакім Флорський — перший мислитель гегелівського гатунку, який подолав дуалістичну картину світу

Августина і протипоклав нове християнство свого часу як щось третє в порівнянні з релігією Старого і Нового Завітів³. Його історіософія вже не христоцентрична. Вона проголошує поступовість, стадійність розкриття божественного в земному, висловлює прагнення оновлення самого світу, а не лише спасіння душ праведників і покарання грішників. Він пробуджує той погляд на світ, який поступово оволодіває всім історичним мисленням європейської культури доби Нового часу. З XVII ст. у ній бере гору науково-раціоналістичне світобачення, яке тлумачить історію за тією ж тріадною схемою, але вживає світську термінологію («панування розуму», «гуманність», «щастя більшості», «господарська еволюція», «просвіта», «свобода народів» тощо). Відтак вироблена на кінець Середньовіччя тринітарна модель поділу історії, наповнюючись секулярним змістом, переходить до Нового часу.

Кардинальна відмінність новоевропейського осмислення історії від лінійної моделі Старого Завіту та попереднього християнства полягає у «заземленні» розгляду відповідного процесу. Свідомість давньоевропейських пророків і пізньоантичних, як значною мірою й середньовічних, християн була орієнтована на неминучий кінець світу та долю душ людських після Страшного Суду, тоді як новоевропейська думка постулює нескінченну перспективу подальшого руху людства, зосереджуючи увагу на покращенні умов земного життя. Бачення історії секуляризується, її зміст переноситься з неба на землю — з сакральної трансцендентної сфери в площину мирського буття. Але відповідно до актуалізованої за доби Відродження історіографічної традиції античності історія «Граду Земного» розглядалася переважно у військово-політичній площині, з акцентом на діяннях видатних особистостей. Таке розуміння завдань історії панувало й у XIX ст. Але поряд з ним починають проторювати шляхи й принципово інші підходи.

Нові тенденції в справі розуміння історії як процесу, що послідовно розкриває продуктивні, головно розумові, мистецькі, технічні, а надалі й політичні, економічні та соціальні потенції людства від середини XVIII ст. помітні у Великій Британії (Д.Юм, А.Фергюссон) і в Німеччині (Г.Е.Лессинг, Й.Г.Гердер, Г.В.Ф.Гегель).

Але нас цікавить передусім французька традиція, оскільки, відштовхуючись від неї (як через спадковість, так і через заперечення), в другій чверті XX ст. саме у Франції утверджується якісно новий підхід до осмислення історії, представлений так званою школою «Анналів»

(про що мова піде нижче). А від нього переважно і походять сучасні західні концептуальні напрями переосмислення історії.

У зміні європейського сприйняття історії Нового часу чільну роль відіграв Вольтер, який був не лише «королем філософів», як його називали у другій половині XVIII ст., а й видатним істориком (а також поетом і драматургом) того часу. В своєму другому амплуа він починав як історик-життєописувач (біографія Карла XII та інші ранні праці), але незабаром створив «культурологічніший» твір, в якому висвітлював добу Людовика XIV. Він визначив мету «написати історію не воен, а суспільства» і проголосив: «Мою ціль складає історія людського духу, а не подробиці незначних подій»⁴.

Дивлячись на шлях, пройдений людством, з таких позицій, Вольтер усвідомлює, що перебіг історії несе з собою не лише блага й позитивні надбання, а й страждання, що поступ не є односпрямованою лінією, а інколи може змінюватися регресом (яким він, як і більшість його сучасників, вважав Середньовіччя). Але загалом, на його думку, прогресивні здобутки прокладають собі шлях, яким і прямує людство. Розвиток людства він (як невдовзі після нього Й.Г.Гердер, Г.В.Ф.Гегель, Ф.В.Шеллінг і німецькі романтики) розглядає в контексті загальної еволюції природи, вищою ланкою якої є людина. Але на відміну від мислителів на схід від Рейну, він не спіритуалізує історію, не вважає за потрібне вводити до неї як рушійну силу Бога чи сакралізований Світовий Дух. Цей секулярний підхід до історії повною мірою успадкувала вся подальша французька, та й європейська загалом, історіографічна традиція.

Філософсько-історичні погляди Вольтера мали величезне значення для духовного розвитку Європи XVIII ст., але не стільки завдяки оригінальним здобуткам самого автора (подібні думки в ті самі роки висловлювали А.-Р.Тюрго, К.-А.Гельвецій та інші просвітники), скільки завдячуючи тому, що він акумулював основні досягнення своїх попередників щодо погляду на історію людства. Разом із Ф.Беконом він пов'язує прогрес з успіхами науки, техніки й просвіти, для пояснення яких звертається, на відміну від клерикалів, не до провидіння, а до проголошених Р.Декартом необмежених можливостей індивідуального розуму. Але, відходячи від картезіанства, Вольтер убачає сутність історичного руху не у волі й розумі геніїв (значення яких в історії, втім, всіляко осцідує), а в поступовому розвитку «духу» самого суспільства, що перегукується з думками Дж.Віко та Ш.-Л.Монтеск'є, так само як і розуміння зв'язку цього «духу» з реаліями довкілля та народних традицій.

Крім того, під впливом Дж.Локка Вольтер, як і всі французькі просвітники, схильний вважати людину за її суттю істотою природною, вищою, але невід'ємною часткою самої природи. Але, як і Ж.-Ж. Руссо, він розуміє, що, на відміну від природи, суспільством керують не закони ньютонівської механіки, а пристрасті, думки та заботи. Суспільство й людина для нього не просто частки природи, а похідні, вищі від неї стани — вищий ступінь саморозвитку природи, яка виходить з-під влади фатальних законів. Тому історія не є детермінованою у своїх деталях, хоча її загальний поступовий напрям визначається необмеженими можливостями людського розуму.

Саме такий — «вольтер'янський» — дух неупередженого і багатобічного погляду на минуле без озирання на чужі чи власні схеми (як то було притаманне молодшим за Вольтера представникам французького просвітництва, зокрема Ж.-А.Кондорсе й більшою мірою К.-А.Сен-Симону, який мав потужний вплив на «батька позитивізму» О.Конта та «фундаторів марксизму» — К.Маркса і Ф.Енгельса) у 30-х рр. ХХ ст. відновили французькі історики, що згуртувалися навколо заснованого в 1929 р. М.Блоком і Л.Февром часопису «Аннали економічної та соціальної історії».

Школа «Анналів» відіграла ключову роль у зміні парадигми історичного пошуку на Заході, а потім і в СРСР та на пострадянському просторі. Обидва згадані дослідники були глибоко незадоволені станом історичної науки свого часу. Історична думка ХІХ — початку ХХ ст., попри окремі, хоча й голосні, заперечення (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше), схилилася до гегелівського панлогістського тлумачення перебігу подій минулого. Це було притаманне не лише німецьким історикам, а й далеким від гегельянства французьких і британський дослідникам-позитивістам, які несвідомо припускали певну прогресистку ціль історичного руху та принципову можливість адекватного пізнання минулого за допомогою вже відпрацьованого істориками-професіоналами понятійного апарату й методологічного інструментарію.

Але, як зазначає А.Я.Гуревич, доба «філософської наївності» історичної науки минула після того, як зусиллями теоретиків була продемонстрована суперечливість та історична зумовленість самих понять, якими користується історична наука, коли довелось замислитися над питанням, якою є справжня роль суб'єкта, що пізнає, тобто історика, в створенні картини минулого. Достатньо згадати ідеї неокантіанців щодо специфічності утворення історичних категорій і якісних відмінностей між методом наук про природу і наук про куль-

туру; теорію «ідеальних типів», «дослідницьких утопій», що створюються істориком для реконструкції минулого М.Вебера; вчення про історичне пізнання як аспекти самопізнання цивілізації, до якої належить історик (Б.Кроче, Й.Гейзінга); виголошену О.Шпенглером тезу про принципову неможливість наукового пізнання істориком інших культур (зачинених у собі «монад»), крім його власної⁵.

До речі в ті самі роки аналогічні питання постали й перед природознавцями, зокрема фізиками, що врешті-решт призвело до створення теорії відносності А.Ейнштейна та розробки квантової механіки Н.Бором і його колегами. А в поезії та живопису принципове усвідомлення суб'єктивізму світосприйняття відбулося ще раніше — в творчості Ш.Бодлера і «проклятих поетів» (а в прозі Ф.М.Достоевського), з одного боку, та полотнами імпресіоністів, з другого. Якщо до цього додати переворот у філософії, що його здійснив Ф.Ніцше, то у найзагальніших рисах стає зрозумілим, що наприкінці XIX — у перші десятиліття XX ст. кардинальна зміна картини світу в бік її суб'єктивізації та релятивізації з висуненням на перший план категорій імовірності та випадковості відбувається в європейській культурі як такий, охоплюючи філософію та природничі науки, суспільно-гуманітарне знання, літературу та мистецтво⁶.

На тлі таких зрушень у західній культурі загалом та історичній науці зокрема корифеї школи «Анналів» прагнули подолання «подієвої історії», що виходить винятково з аналізу й критики текстів, у бік синтезу всього комплексу знань про минуле, здобутих різними методами, заради відтворення його цілісної картини. Звідси принципова увага до ментальності, побуту, незначних, здавалося б, повсякденних змін, які у своїй цілісності визначають якісні зрушення розвитку певного суспільства і цивілізації загалом. Відтак оновлення історичного знання, накреслене М.Блоком і Л.Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси — підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін.

Яскравими прикладами такого історичного синтезу стали узагальнюючі праці не тільки М.Блока та Л.Февра, а, мабуть ще виразніше монументальне багатоаспектне дослідження Ф.Броделя щодо західної цивілізації XVI—XVIII ст., деталізоване і узагальнююче⁷. Для Ф.Броделя цивілізація — це цілісна історична система, утворена з сукупної взаємодії соціальної, економічної, політичної та культурно-психологічної підсистем. Це — «культурно-історична зона», пов'язана

передусім з географією та демографією. Проте не можна не погодитись з критиками, що дорікають дослідникам за те, що величезний фактичний матеріал, зібраний у його творах, не знаходить достатнього загальнотеоретичного пояснення⁸. До того ж французькі історики нового покоління піддали критиці його побудови, за те, що з їх точки зору вони позбавлені гуманізму, бо в них відсутня людина. Адже історія Ф.Броделя складається з численних поодиноких історій — історії техніки, соціальних і політичних інститутів, науки, мистецтва, писемності тощо.

Тут варто нагадати, що історія ментальності як окрема сфера наукового пізнання також завдячує своєму формуванню передусім корифеям школи «Анналів». Власне, Л.Февр і ввів поняття «ментальний інструментарій», під яким розуміє сукупність категорій сприйняття, концептуалізації, вираження та дії, які структурують як індивідуальний, так і колективний досвід. Це явно емпірична, відкрита дефініція, але вона набагато ширше того, що сьогодні ми назвали б системою уявлень, оскільки включає мову, афекти й навіть техніку. Сходячи від вивчення проявів культури до вивчення умов, що роблять ці прояви можливими, ми набуваємо здатності зрозуміти її єдність і особливості⁹.

У такому «ментальному» аспекті Л.Февр тлумачить і поняття цивілізації, яка, на його думку, є «рівнодією силою матеріального і духовного, інтелектуального і релігійного, що вони діють у конкретний відрізок часу в конкретній країні на свідомість людей». За його переконанням економічні, соціальні й більшою мірою політичні факти треба розглядати головно крізь призму переконань і поглядів дієвих суб'єктів цивілізації, адже «навіть багатство, праця та гроші — чи не є вони зовсім не «речами», а ідеями, уявленнями, людськими судженнями про «речі»?»¹⁰.

За переконаннями Л.Февра та М.Блока, історик має прагнути виявити ті інтелектуальні процедури, навички свідомості, способи світосприйняття, що були притаманні людям відповідної доби й які вони майже не усвідомлювали, вживаючи їх, так би мовити, «автоматично», не розмірковуючи про них і не піддаючи їх критиці. За такого підходу вдається пробитися до глибинних шарів свідомості, безпосередньо пов'язаних із соціальними формами поведінки людей¹¹. Відтак корифеї школи «Анналів», зокрема М.Блок у праці «Королі-чудотворці», приділяли окрему увагу соціальній диференціації культурної поведінки та сприйняття світу. Це давало можливість виправдати свідому інтерпретацію історії під кутом зору окремих

соціальних груп (що, як це не парадоксально, перегукується з більшовицьким принципом «класового підходу» до розуміння історії).

Саме на історії ментальності передусім зосередилися молодші сучасники Ф.Броделя у 60–70-х рр. минулого століття, зокрема Ж. Ле Гофф, Ж.Дюбі, М.Вовель і близький до них Ф.Ар'є. За їхнім слушним переконанням історію неможливо осягнути, не заглиблюючись у вивчення ментальності представників культур, які досліджуються. Проте й їхні методи протягом двох останніх десятиріч перетворилися на об'єкт критики новітнішої генерації французьких істориків на чолі з А.Буро та Р.Шарт'є. На думку останніх, абсолютизація ментальних стереотипів заважає вивчати механізм сприйняття впливу цих стереотипів на окремих індивідів. Чільні задачі нового напрямку полягають у з'ясуванні того, як колектив здатний впливати на окремих «творців історії», як певні загальні уявлення перетворюються на індивідуальні, як сприйняті в колективі висловлювання набувають форми персональних, індивідуалізованих¹². Це ставить історію на межу з соціальною та індивідуальною психологією, сприяючи формуванню міждисциплінарної галузі історико-соціально-психологічних досліджень.

До речі, під впливу школи «Анналів» ґрунтовні праці такого кшталту з'являлися ще в СРСР¹³, а останніми роками в Росії¹⁴ й Україні¹⁵. А предтечею такого підходу можна вважати класичне дослідження Я.Буркгардта, присвячене культурі італійського Відродження, що вперше побачило світ у 1860 р.¹⁶

Праці М.Блока та Л.Февра, а надто Ф.Броделя та його молодших сучасників, мали потужний вплив на світову історичну науку другої половини ХХ ст. Не маючи уявлення про них, важко зрозуміти природу новітніх підходів до вивчення минулого. Але дослідження цих учених демонстрували не лише широкі можливості запроваджені класиками школи «Анналів» методології, а й провокували нове покоління істориків до розробки «спеціалізованих» поглядів на минуле.

Ідеться не про виділення окремих «історій» з узагальненої історії соціокультурного руху людства — історії образотворчого мистецтва, науки і техніки, філософії, економіки, географічних відкриттів тощо існували й у ХІХ ст. Мається на увазі саме розробка історичної картини під кутом зору окремих, спеціальних ментально-світоглядних позицій, на яких свідомо, не намагаючись виставити себе як носія «об'єктивної істини», стоїть дослідник. Це, зокрема, і репрезентує книга, з якою читач мав нагоду ознайомитися.

Ми не намагалися переказати й проаналізувати основні поло-

ження цієї цікавої і не звичної для нашого освіченого загалу колективної праці західних учених. Читач, мабуть, уже сам осмислив і сформулював власне ставлення до того, що, приміром, Дж. Скотт розуміє під жіночою історією чи як Р. Портер бачить «переосмислену історію тіла». Розділи книги про «нову історію» демонструють вражаюче розмаїття у виборі позицій, підходів і проблем. Дуже умовно їх можна було б поділити на дві основні групи.

До першої належать частини, в яких розглядаються уявлення про історію окремих науково-суспільних кіл, що їх представники свідомо стоять на певних ідейно-світоглядних позиціях, протипокладених якійсь іншій позиції. Так, феміністичний напрямок в історичній думці заперечує традиційне ставлення до історії як таке, що притаманне саме чоловікам, і вимагає допущення в академічно-університетську науку як рівноправного окремого «жіночого» бачення історії, що кине світло саме на роль жінки в історії. Це, між іншим, перегукується з спеціальною увагою до «жіночості» в історії радянських дослідників-марксистів первісного ладу 1920–1930-х рр., зокрема П. П. Єфименка¹⁷, які виходили з морганівсько-енгельсівської ідеї про матриархат як окремий етап соціокультурного розвитку людства.

Сюди можна віднести також «колоніальну», або «заморську», історію, осмислену під кутом зору не «місії білої людини», за висловом Р. Кіплінга, а людей інших народів і рас, які були об'єктом колоніальної експансії західних держав. Так само в розділі «Історія знизу» розкривається погляд на минуле пересічних учасників подій з «мікромасштабом» їхнього сприйняття значущих, подеколи кардинальних світових зрушень.

Мабуть, під час подальшої розробки подібних підходів до історії врешті-решт з'явиться й історія очима дітей (і матеріали до цього є, згадаймо відомий «Щоденник» Анни Франк) чи людей похилого віку, банкірів і домогосподарок, хворих на СНІД або тих, хто страждає на шизофренію чи параною. Отже, можна обрати будь-яку категорію людей, накопичити необхідну базу даних (писемні документи, інтерв'ю, спогади близьких тощо) і зробити спробу відтворити історію очима круп'є, хворих легенями або тих, кому за 100 років. І це не жарг, оскільки постмодерністська свідомість, що проголосила «тотальний плюралізм» думок, підходів і оцінок, визначає принципову рівнозначність будь-якої точки зору на минуле, сучасне і майбутнє.

Інша річ, що останнім часом у світі, і не лише серед мусульманських народів, в Росії чи Китаї, а й на Заході, зокрема після подій 11 вересня 2001 р. у США, набирає силу своєрідна культура-цивілізаційна

реакція на постмодерністський апофеоз релятивізму. Все гучнішими стають голоси тих, хто прагне дивитися на минуле і сучасне виходячи з базових ідейно-ціннісно-світоглядних засад власної культурної традиції. В цьому плані, попри глобалістичний псевдоуніверсалізм, актуальною стає розробка світової, регіональної або державної чи національної історії (як і інтерпретація сучасного стану речей у світі) відповідно до духовних підвалин певної цивілізації — західної так само, як і мусульманської або китайської.

Такий «цивілізаційноцентричний» підхід у цьому виданні не пропонується, але певні кроки в такому напрямку останнім часом здійснюються й на Заході, зокрема в США¹⁸, й у нас¹⁹. Відсутність свідомого прагнення подивитися на історичний процес з позицій базових цінностей власної цивілізації (несвідомо це робиться майже завжди) пояснюється певною мірою тим, що основний корпус представлених у книзі текстів був створений близько 1990 р. — до того, як С.Гантингтон повідомив світ про «стикання цивілізацій» і в такий спосіб актуалізував дещо відсунений на другий план теоретико-цивілізаційний напрям А.Дж.Тойнбі.

Друга група підходів — у межах парадигми історичного пізнання, що вона запропонована авторами цього видання, — зосереджується на ретельному дослідженні окремих питань, у рамках яких, працюючи в історичній площині, але на міждисциплінарному рівні, розкривається незчисленне розмаїття цікавих аспектів, від історії читання до історії довкілля. Синтез наукового знання на ґрунті його історичного осмислення, до якого прагнули М.Блок, Л.Февр і, особливо, Ф.Бродель, залишається позаду заради всебічної, якою мірою це взагалі можливо, розробки певної теми. Але через останнє висвітлюється певна соціокультурна реальність, проявом якої й є опрацьована автором проблема.

Бачимо своєрідний зворотний бік броделевського мегасинтезу, не менш цікавий і важливий, ніж монументальне творіння цього дослідника. Відмінність полягає, головню, в тому, що в Ф.Броделя знаходимо погляд на окремі аспекти культурно-суспільно-економічного життя в контексті охоплення цивілізаційного цілого, тоді як у дослідників сприйняття тіла або образів — бачення певної цивілізації крізь призму того, як вона сприймає і розуміє окремі аспекти культури.

Можливості такого ставлення до культур-історичного, історико-цивілізаційного матеріалу взагалі безмежні. В подібний спосіб можна досліджувати історію носіння взуття або укладання комерційних угод, харчування чи ставлення до котів, сприйняття пахоців або

змін погоди. Функціоналізм, що визначає самодостатнє місце кожного елемента в рухомій системі й більшою мірою постмодерністський релятивізм з його запереченням ієрархії цінностей і значень, порівняно з новоєвропейською науковою традицією, принципово розширюють діапазон вибору предмета і ракурсу дослідження. В цьому плані варто зазначити й відродження нарративного напрямку в сучасній історіографії. Розповідь про доленосні події та життя видатних особистостей незмінно викликав і викликає жвавий інтерес у дослідників і читачів.

Визначення найважливіших і другорядних тем здійснює дослідник. Але сам дослідник сформувався в певному соціокультурному середовищі й так чи так репрезентує його. Саме це середовище й несе ознаки стану та можливостей окремої цивілізації (а за умов глобалізації й людства, що інтегрується) на певній фазі її історичного буття. Коло замикається: історик досліджує специфіку певного аспекту деякої соціокультурної системи, виступаючи як індивідуальний репрезентант власної соціокультурної системи, яка так само історично обмежена в своїх можливостях, як і будь-яка інша, і потребує дослідження власної специфіки.

Те, що прагнули перебороти, і на рівні можливостей науки свого часу значною мірою здійснили корифеї школи «Анналів», на новому рівні постало перед сучасним історичним співтовариством. Питання про те, як подолати постмодерністський релятивізм, залишається відкритим. І взагалі, чи варто його долати?

Прихильники постмодерністського світобачення скажуть «ні», оскільки прийняття будь-якої концепції історичного руху як базової призведе до викривлення нашого розуміння минулого відповідно до обраної концепції, як то було в середньовічному християнстві чи в марксистській традиції. Противники постмодернізму — ті, хто, пригадуючи вислів Ф. Ніцше про людину, скаже, буцімто постмодернізм є те, що має бути подоланим, — визнають, що «так», оскільки людський розум, а надто наука за самою своєю природою, прагнуть до цілісної картини світу, в тому числі й минулого. А така цілісність неможлива без наявності певної теорії з відповідною системою, а відтак і ієрархією принципів, положень, категорій і понять.

Сперечатися, хто в цьому питанні правий, недоречно, оскільки кожний з підходів спирається на певне оцінково-емоційне ставлення до історичного пізнання. І виходячи з постмодерністського релятивізму, як такого, що має право на подальшу розробку, слід визнати й релігійне, історіософське розуміння шляху людства — колись

дуже потужне в Росії (достатньо згадати хоча б праці В.С.Соловйова, М.О.Бердяєва чи Л.О.Тихомірова) але сьогодні майже зникле й на Заході (хоча такі велетні, як П.Тейяр де Шарден, К.Ясперс або А.Дж.Тойнбі про це не забували), і на пострадянському просторі.

Але яку б позицію ми не обрали, книга «Нові підходи до історіописання» не втрачає своєї цінності. Вітчизняне наукове співтовариство, особливо молоде покоління істориків і культурологів, має бути знайомим з методологічними підходами їхніх сучасних західних колег. Використовуючи дослідницькі програми останніх, можна повному поглянути й на численні аспекти нашої власної історії, які або не помічалися й не помічаються взагалі, або часто-густо (проте останнім часом уже менше, ніж десятиріччя тому) трактуються з позицій досить дивного й незграбного, політично заангажованого та методологічно суперечливого постмарксистського квазіпатріотизму. В будь-якому разі діапазон світогляду вчених має розширяться, і запропонована книга покликана цьому сприяти.

Ю.В.Павленко,

доктор філософських і кандидат історичних наук

Примітки

- 1 Аверинцев С.С. Греческая литература и ближневосточная словесность // Вопр. литературы. — 1968. — №5.
- 2 Вейнберг И.П. Рождение истории: Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тыс. до н.э. — М.: Наука, 1993.
- 3 Шпенглер О. Закат Европы. — Т. I. — М.: Мысль, 1993. — С.149.
- 4 Докладніше див. Павленко Ю.В. Історія Світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К., 1996. — С.40-43.
- 5 Гуревич А.Я. Марк Блок и «Апология истории» // Блок М. Апология истории. — М.: Наука, 1986. — С.191.
- 6 Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. — К.: Феникс, 1995.
- 7 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм: XV—XVIII вв.: В 3 т. — М.: Наука, 1986, 1988, 1992.
- 8 Грабски А.Ф. Фернан Бродель // Вопросы методологии истории цивилизаций. — Вып.2. — М.: Наука, 1992.
- 9 Ревель Ж. История ментальностей: опыт обзора // Споры о главном. — М.: Наука, 1993. — С.53.
- 10 Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — С.282.

- 11 Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — С.509.
- 12 Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. — М.: Наука, 1991. — С.19.
- 13 Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М.: Худож. литература, 1965; Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Наука, 1972; Гуревич А.Я. Норвежское общество раннего средневековья. Проблемы социального строя и культуры. — М.: Наука, 1977; Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. — М.: Искусство, 1989; Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М.: Искусство, 1990; Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвного большинства. — М.: Искусство, 1990; Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. — М.: Наука, 1978; Рабинович В.Л. Исповедь книгочех, который учил букве, а укреплял дух. — М.: Книга, 1991.
- 14 Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. — М.: Наука, 1992; Баткин Л.М. Итальянское Возрождение. Проблемы и люди. — М.: РГГУ, 1995; Гуревич А.Я. Культура скандинавов IX—XI вв. // Гуревич А.Я. Избранные труды. — Т.1.: Древние германцы. Викинги.— М.; СПб: Университет. книга, 1999; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю.Л.Бессмертный. — М.: РГГУ, 2000.
- 15 Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К.: Критика, 2001.
- 16 Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии. — М.: Юрист, 1996.
- 17 Ефименко П.П. Значение женщины в ориньякскую эпоху. — Л.: ОГИЗ, 1931.
- 18 Huntington P.S. The Clash of Civilizations and Remarking of World Order. — N.-Y., 1996.
- 19 Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Благодтв. фонд «Международный деловой центр», 1998; Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. — К.: Наук. думка, 2002; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Феникс, 2002.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрагам Рей К. 160, 184
Августин св. 204, 218, 347, 348
Аго 136
Адамс Джон 205, 218
Айзенштадт 103
Актон 18
Александр Вільям 21
Алкорн Елеонора 238
Альберті Леон Батіста 223
Альперс Светлана 242, 255
Амір Самір 111
Андерсон Девід 309
Анкерсміт Франк 33
Арендт Ганна 261, 265
Ар'є Філіп 18, 353
Аристотель 123, 291
Арндт Йоганн 197
Арнольд Метью 177
- Байнарт Вільям 309, 322
Баксандаь Майкл 241-244
Бакстер Ричард 197
Бальзак 189
Балерино Олен 298
Банайн Джон 197
Банум Керолайн Волкер 278-280
Бар 321
Барбер Жиль 190
Барб'є Фредерик 190
Баркер 297
Барогс Алан 230
Баррелл Джон 240
Барт Ролан 206, 242
Барт Фредрик 122
Бас Герберт Дж. 318
Бастин Джон 98
- Батенкур Жак де 203
Батлер Юдит 85
Батерс Сюзан Б. 251
Бахтин Міхаїл 35, 284, 358
Бейлін 104
Белтінг Ганс 242, 255
Бенет Г.С. 190
Бергк Йоган Адам 200, 217
Бердяєв М.О. 357
Берингер Вольфганг 139
Берк Пітер 205, 224, 249, 262
Берквенс-Стевелінк Кристіан 205
Бернар П.Дж. 199, 214, 215
Берніні 230
Бертольд 203
Бертон Роберт 285
Бертран Мартин 337
Бетельгайм Бруно 159, 183
Біні Маркус 246
Бланш П.Відал де ля 309
Блейр Ен 212
Блок Марк 19, 102, 317, 350-353, 355, 357
Блюм Вільям Т. 258
Блюхер 39
Бовуар Симона де 72
Боганнани 161
Боден Жан 212
Бодлер Ш. 351
Бойль Роберт 212
Боккаччо 201
Боксер Чарльз 104
Боме Альбер 237
Бонігеді Тим 321, 326
Бор Нільс 140, 351
Ботичеллі Сандро 234-236

Показчик імен

- Бранхес Дж. 309
Браншвіг Генрі 102, 107, 108
Браун Джон Кромбі 304, 307
Браун Томас 285
Бревер Джон 212
Брехт Бертольд 40
Бритен Бенджамін 165
Бродель Фернан 16, 17, 19, 21, 23, 28, 32,
36, 55, 96, 102, 105, 116, 313, 327-331,
335, 340, 341, 351-353, 355, 357
Брунель 169
Бруннер Отто 269
Брут 17
Бугенвіль 190
Бужеро 237
Бурген Віктор 243
Бурдые 30, 340
Буркгардт Якоб 20, 353, 358
Бут Вейн 206
Бут Чарльз 166
- Вазарі Джорджо 223, 235, 236, 243,
254
Вайт Гайден 34, 142, 143, 333, 334,
343
Вайт Ричард 320
Валленстайн 333
Валлерстайн Іммануїл 11, 103-106
Ван Гог 227
Ванбру 170
Вандел Лі Палмер 250
Вансина Жан 25, 101, 102, 115, 146, 147,
152, 156, 161, 162, 168, 178, 180
Варбург Ебі 253
Вард Альберт 192
Вартхайм В.Ф. 99
Вачтер Кеннет 281
Вебер Макс 24, 98, 193, 351
Вейн Джон 290
Вейнінгер Отто 282
Вейт Роберт 29
Веллінгтон 39, 49, 225, 226
Вельке Мартин 199, 217
Вентр Медлін 194
- Вентура Франк 122
Вермеєр Йоганес 251
Веррі 122
Весселінг Генк 22
Віз Бет Карвер 238
Віко Дж. 20, 275, 349
Віланд 194
Вілер Вільям 39, 40, 49
Віллемсцун Еверт 139
Вілсон Ричард 240, 241
Вілтшир 287
Вільямс Біл 167
Вільямс Майкл 312, 314, 319-321
Вільямс Ральф Воган 165
Вінанс Роберт 190
Вінд Едгар 26
Вінкельман 288, 290
Вінч 129
Вітгенштайн Л. 119, 121, 134
Вітман Вальтер 194, 216
Вітман Райнхард 195
Вітрувій 223
Вовель Мішель 192, 353
Вогон Едріен 169
Вольтер 20, 189, 192, 327, 349, 350
Ворстер Дональд 320
Вотсон Сондерс 160
Вулф Вїрджинія 69, 332
- Гавел Вацлав 175
Гадамер Ганс-Георг 267, 269
Гаджес Дональд 306, 312
Гайд Дональд Ф. 201
Гайдеггер Мартин 127, 128, 269
Гайне 197
Гайнзemann Я. 200, 217
Гакслі Олдос 306, 332, 333
Галдан Дж.Б.С. 15
Гален 291
Галілей 123
Гантінгтон Елсворт 355
Гарвей Вільям 286, 294
Гарвей Габріель 212
Гарді Томас 25, 150

- Гарлайн Крейг 139
 Гартман Джефрі 206
 Гартоп Кристофер 238
 Гасбендз Крис 178
 Гаскелл Френсис 236, 237, 250
 Гатенбек Р. 108
 Гевісон Роберт 245
 Гегель 94, 99, 146, 211, 267, 347, 348
 Гейзинга Йоган 114, 278, 330, 351
 Гейс Самуель 308
 Гекер Ендрю 258, 261
 Гекстар 169
 Гельдерлін 197
 Гемпсон Норман 72
 Генідж Девід 158
 Генкок Кейт 319
 Герлен Девід 267
 Геродот 345
 Геткот 319
 Г'ерпе Джоан 139
 Гіберт Кристофер 331
 Гільфердинг Карл 107
 Гірш 266
 Гітлер 29
 Гоббс 267
 Гобсбаум Ерик 43, 44, 50, 172, 183
 Гобсон Дж.А. 106-108
 Гог Франклін Бенджамін 304
 Гол Девід 196, 197
 Голі Майкл Ен 226, 241
 Голіндер Девід 267
 Голіс Роджер 180
 Гольбах 274
 Гомер 205
 Гонкур Віляр де 170
 Гопкінс А.Г. 96
 Горбачов 175
 Гордон Форбз Чарльз 160, 161
 Горн Герберт 234
 Гортон 129
 Горький Максим 339
 Госкінг Джефрі 159
 Госкінс В.Г. 246, 312-314, 319
 Готвальд Клемент 172
 Гоффман Ервін 23, 276
 Грамші Антоніо 22
 Грейнджер Персі 165
 Гумбольдт Александр фон 304
 Габермас 267
 Галахер Дж. 107-110
 Ганел 260-262, 265
 Гаро Бенуа 139
 Гаскелл Айвен 25
 Гваттари Фелікс 226
 Гей Пітер 29
 Гейнсборо Томас 240
 Геллінер Ернест 129, 134, 150, 175, 179, 184
 Гете 192, 196, 333
 Гіббон 20, 204, 205
 Гілман Сандер 282, 283, 287, 289
 Гінзбург Карло 24, 25, 33, 34, 46, 47, 51, 53, 57, 133, 188, 337, 342
 Гір Джон 227-229, 231
 Гірц Кліффорд 52, 85, 122, 124, 125, 127-129, 131, 167, 317, 335
 Глакен Кларенс 305, 306, 308, 309, 312, 314, 316, 317
 Гламан 104
 Гленні 176
 Годар Жан-Люк 341
 Голдфридрих Йоган 190
 Госсман Лайонель 333
 Графтон Ентоні 212
 Грег В.В. 190
 Грегорі Аннабель 281
 Грей Джордж 148
 Грейн Ричард Телер 246
 Грендзі Едоардо 136
 Грибауді 135
 Гриффітс Том 321
 Гройц 198
 Гроув Ричард Г. 21
 Гуді Джек 149, 156, 178
 Гулемо Ж.-М. 204

Показчик імен

- Даллес Джон Фостер 164, 165
Д'Алямбер 191
Данлап Томас 321
Данн Джон 257-261, 265, 266
Данн Отто 199, 217
Даргавель Джон 321
Дарнтон Роберт 131, 211, 212
Даррелл Лоуренс 333
Даунз Р.О. 160
Девіс Л. 108
Девіс Наталі 33, 34, 72, 328, 337, 338
Дейвіс Норман 339
Декарт 190, 286, 349
Дельоз Жиль 226
Дербі Генрі Кліффорд 309-313, 319, 326
Деррида Жак 33, 61, 69, 86, 267, 274
Джат Тоні 50, 51
Джеймс Генрі 133, 290
Дженнер Марк 273, 276, 277, 298, 300
Дженовезе Юджен Д. 54
Дженовезі 122
Джефферсон 193, 216
Джойс 332, 333
Джонс Едріен 212
Джонсон Барбара 69
Джонсон Ліндон 248, 249
Джонсон Семюель 201
Джордж Г.Б. 309
Дидро Дені 191, 195, 204, 205, 274
Дильтей 266
Дин Джеймс 290
Дирзен Тео ван 139
Ді Джон 212
Додридж Філіп 196
Донн Джон 285, 286
Дорвард Д. 161
Дуглас Норман 163
Дюбі Жорж 328, 353
Дюма Луї 203
Дюрер Альбрехт 26, 249
Дюркгайм Еміль 19, 134, 152
Еванс Гарольд 247
Еванс Ричард Дж. 33, 34, 55, 58, 293
Еванс Чарльз 190
Еванс-Причард Едвард 157
Елвін Марк 329, 340
Еліас Норберт 23, 138, 284, 294
Еліот Т.С. 9, 286
Елкінс Джеймс 226
Елснер Джон 225
Емер П.С. 112
Емерсон 205
Енгельс Ф. 350
Енгелзінг Рольф 196, 197
Ендрю Кристофер 181
Еріксон Ерик 29
Ероу Кеннет 264, 266
Естиваль Робер 190, 191
Еш Тимоті Гартон 175-177
Елизавета 285
Ентц Рудольф 192
Жам'є-Дюваль 204
Жером 237
Золя 189
Іван Грозний 329
Іглтон Террі 273, 276, 277
Ізер Вольфганг 206
Іст Гордон 311, 312
Істон Девід 260-262, 264
Казобон Ісак 212
Кампоресі П'єро 278-280
Кансі 338
Кант 262
Каплан Роберт 176
Капоте Труман 336
Караваджо 236
Кардинал Роджер 225
Карр Едвард Г. 55
Картодирдьо Сартоно 98
Кастильоне 201

- Кафка 287, 333
 Квеньяр Жан 193
 Кеведо Франциско де 208
 Кеннедайн Девід 50, 158
 Кеннеді Джон Ф. 64, 248
 Кеннелі Томас 336
 Кермон Франк 234
 Керрі 321
 Керсон Речел 307
 Кетлін Джордж 258, 261
 К'еркегор 207
 Кіган Джон 32, 330
 Кінг Маргарет 139
 Кіполло Карло 337, 338
 Кіплінг 354
 Кіршоп Воллес 195
 Кларк Кеннет 160
 Клегорн Г'ю 304, 307
 Клементис Владимір 172
 Клопшток 194
 Кляузевіц Карл фон 15
 Кобб Ричард 57, 72
 Коббінг Джуліан 161, 173, 174, 184
 Ковен Пол 173
 Коен Девід Вільям 172, 173
 Коен Пол 340
 Козеллек 266, 269, 270
 Кок Дж.П.Філедт 231
 Кокері-Відровіч Кетрін 102, 109
 Коленсо Вільям 148
 Коллінгвуд Р.Дж. 17, 18, 172, 178, 259,
 260, 267, 346
 Конгрив 208
 Кондильяк 210
 Констебль Джон 240
 Конт Огюст 20, 350
 Контрерас Джейм 139, 140
 Конфуцій 346
 Конце Вернер 269
 Корб'є Алєн 139
 Кормак Патрик 246
 Корнель 191
 Корреджо 228
 Коулмен Роджер 169, 170
 Коутс 322
 Кошут Джозеф 243
 Крапах 249
 Красауєр Зигфрид 332, 333, 341
 Крафт-Ебінг Ричард 289
 Кригер Норма 173, 174, 176
 Кронон Вільям 320
 Кропоткін 308
 Кропсі Джозеф 258
 Кросбі Альфред 307, 308, 322
 Кук 101, 340
 Кулер Джонатан 206
 Кун Томас 15
 Кундера Мілан 172, 175
 Курбе 237
 Куросава Акіра 341
 Кургін 102, 104
 Кутюр 237
 Ла Метре 274
 Лабат Дж.-Б. 202
 Лабруз С.Е. 215, 325
 Лайн 321
 Лакан 277, 298
 Лакер Томас 290-293
 Лампрехт Карл 19
 Ларо Мішель 248
 Ласлетт Пітер 259
 Ле Руа Ладюрі Еммануель 24, 25, 44,
 45, 47, 53, 280, 314-316, 325, 328
 Леві Джованні 28, 138-140
 Леві Примо 158, 159
 Леві-Строс 129, 340
 Лен 174
 Ленін 107, 108
 Леур Дж.С. ван 98
 Лефєвр Жорж 315
 Лі Кристофер 168, 169
 Лівій 212, 345
 Ловенталь Девід 166
 Лойола 201
 Локк 210, 267, 350
 Ломброзо Чезаре 289

Показчик імен

- Лотман Юрій 23
Лугард 161
Лукач Дьордь 338
Люїс Оскар 167
Люксембург Роза 107
Лютер 201, 211
- Мабійон Жан 20, 28
Майнерс Кристоф 21
Майюмдар Р.С. 97
Мак-Вільямс Нейл 240, 241
Макіндер Галфорд 309, 320
Макінтайр Аласдар 259
Макіявеллі 267, 268
Мак-Калох Дженніфер 321
Мак-Карті Джон 195
Мак-Кензі Дж.К. 310
Мак-Кензі Дон 148, 208, 212
Мак-Кеовн Томас 281
Мак-Клоскі Р.Г. 258
Мак-Кой Чарльз Р.Н. 258
Мак-Кол Еван 165
Мак-Міллан 164
Мак-Фарлен Алан 48
Ман Поль де 206
Мане 237
Манн Голо 333, 334, 343
Мануель Альберто 213
Манзоні 337
Марвік Артур 145, 146
Маріон Мішель 192, 193
Маркс Карл 15, 20, 42, 99, 146, 149, 178, 211, 261, 267, 350
Марлінг Керол Ен 238
Мармонтель 204
Марсель Жак 109
Мартин Анрі-Жан 190, 192, 211
Марш Джордж Перкінс 304, 307, 312, 318-320
Маршан Проспер 205, 218
Медик Ганс 139
Мейг'ю 166
Мейгс Рассел 306, 312
Мейніг Д. 319
- Мелвілл 205, 207
Менлі Гордон 315, 325
Меркл Пітер 258, 261, 265, 271
Мерсьє 204
Мерчант Керолайн 320
Мікеланджело 223, 230
Мілар Джон 327
Мілде Вольфганг 195
Міллер Дж.Гліс 206
Міллер Крис 243
Міллер 268
Мілошевіч 176
Мільтон 207, 208
Мінов Марта 70
Мозер 20
Мольєр 206
Моне 197
Монтагю Дженніфер 230
Монтень 204
Монтіас Джон Майкл 251
Моокері Р.К. 97
Моргентау Ганс Дж. 258, 263, 264
Морланд Джордж 240
Морне Даніель 193
Моррис Вільям 170
Моссе Жорж 288-290
Мотт Луї 139
Мутабе Роберт 173
Муір Джон 318
Мюллер фон 304
- Нам'єр Льюїс 19, 35, 140, 327, 341
Наполеон Бонапарт 39
Нельсон Леонард 258
Неру 97
Неш Родерик 317, 318
Нідгем Джозеф 129, 135, 314
Ніколай 16
Ніксон 165
Норман Монтегю 164
Норт Олівер 164
- Овідій 187, 188, 209
Окін Сюзан 83

- Олівер Роланд 102, 115
 Онг Волтер 206
 Онселен ван 179
 Опай Джон 305
 Опай Іона 162, 163
 Опай Пітер 162, 163
 Остин Джейн 287
- Павелл Ричард 239
 Пайн Стивен 321
 Паніккар К.М. 99
 Панофські Ервін 26, 242
 Паре-Лодер Франсуа 199
 Паскаль 263
 Пастер Гейл Керн 283, 284, 287
 Пауел Джозеф 320, 321, 323
 Пенні Ніколас 236
 Перо Жан-Клод 193
 Перрі Дж.Г. 104
 Персон Ів 102
 Петерсон Естер 64
 Піпс 297
 Платон 244, 261, 267, 273
 Подро Майкл 241
 Покок Джон 257, 259, 261, 266
 Полібій 20, 345
 Понтекорво Джиліо 341
 Портеллі Алессандро 178
 Поттс Алекс 240, 241, 288
 Поунсі Філіп 227, 228
 Прайс Ричард 334, 339
 Пребіш Рауль 111
 Преслі Елвіс 225, 226
 Принс Гвін 139
 Проспері 133
 Прусенер Марлес 199, 217
 Пруст 289, 332
 Пугачов 16
 Пуле Жорж 206
 Пушкін Александр 16
 Пьотр Великий 329
- Рабе Пауль 195
 Рабле 201, 274, 284
 Раджіо Освальдо 138
- Райн Корнелій 330
 Райх Енс 179
 Ранке Леопольд фон 15, 17, 18, 20, 33,
 94, 145, 327, 334
 Рансон Жан 188, 189
 Рассел Бертран 149
 Ревель Жак 135, 137, 138, 140
 Ревенсдел Джек 313
 Реган Дональд 168
 Рейган Ненсі 168
 Рейган Рональд 164, 168, 171
 Рейнбоу 131
 Рейнджер Теренс О. 102, 161, 162, 165,
 173, 174, 176
 Рекгем Олівер 312, 314
 Рембрандт ван Рейн 231-233, 253, 286,
 297
 Рені Гвідо 236
 Ретиф де ля Бретон 198, 201, 204
 Риббентроп 159, 307
 Ривер Пол 247
 Рикьор Поль 206, 327
 Рилей Деніс 78
 Ричардсон 189, 196
 Робертсон 20
 Робесп'єр 206
 Робінсон Джеймс Гарвей 19, 20
 Робінсон Джон Мартин 246
 Робінсон Рональд 107-110, 112
 Родні Валтер 111
 Розенстон Роберт 341, 342
 Розенталь Майкл 240
 Ройер Едуард 192
 Ролс Ерик 391
 Ромейн Жан 95
 Рорті Ричард 266
 Роузберрі 163
 Роулс Джон 265
 Рountрі Сибам 166
 Рош Даніель 192, 194, 204, 211, 217
 Рубін Мірі 280
 Рузвельт Делано Франклін 238
 Руссо 188, 189, 192, 193, 196, 197, 204-
 207, 212, 350

Показчик імен

- Сабін 263, 266
Самер Б.Г. 339
Сарджентсон Керолайн 238
Саркар Суміт 52
Сауер Карл 308, 309, 316, 317, 324
Сауткот Джоана 41
Сахаров Андрій 159
Сахлінс Маршал 340
Сєбін Девід 139
Сезанн 237
Сеннетт Ричард 294
Сервантес 201
Серто Мішель де 23, 71
Сиблі Малфорд К. 258
Сик Ендре 99, 100
Силі Джон 15
Скідельський Роберт 164
Скіннер Квентин 257-259, 261, 265-267
Скіп Віктор 313
Скотт Вальтер 337, 338
Скотт Джоан В. 22, 32, 141, 354
Слейтер Джон 177, 178
Слім Г'ю 177
Снукс Грехем 321
Совдей Джонатан 284-287
Солженіцин Александр 158
Солкін Девід 240, 241
Соссюр 340
Спафорд Маргарет 202, 313
Спенс Джонатан 141, 338-341
Спенсер Герберт 20
Спербер 129
Стаблз Філіп 285
Стамп Л.Дадлі 310, 314, 324
Стаутон Сесиль 248
Стейнберг Лео 280
Стендаль 204
Стинсгаард 104
Стойчит Віктор І. 226
Стокс Ерик 331
Стоун Лоуренс 33, 72, 132, 328, 329, 331, 342
Страус Лео 258, 261-266
Стронг Рой 246
Стшелецький 307
Тансел І.Томас 190
Тейлор А.Дж.П. 29, 145
Тенслі Артур 310
Теркел Стад 145
Тетчер 160, 164, 169
Тирск Джоан 313
Товні Р.Г. 19, 50, 327, 341
Тодоров Цветан 206
Тозон Шимазаки 336
Тойнбі 306, 307, 347, 355, 357
Толстой 335, 336
Тома Кемпійський 197
Томас Вільям Л. 303, 312
Томпсон Джон 179
Томпсон Едвард Палмер 33, 40, 41, 43, 45, 49, 50, 53, 54, 56, 157
Томпсон Пол 25, 146, 147, 152, 166-168, 177
Тонкін Елізабет 171, 172, 174, 178
Трагерн Томас 286
Тревельян Г.М. 31
Тревор-Ропер Г'ю Р. 29, 48, 100, 145, 146
Узборн Корнелія 293
Уртеада Луї 306
Утерстром Густав 315
Файджес Орландо 141, 339
Фаулз Джон 335
Фєвр Люсьєн 19, 102, 309, 327, 341, 350-353, 355
Фегелін 261, 265
Фейдж 102
Фернандес-Арместо Феліпе 339
Філіп ІІ 18, 331, 332
Філіпс Девід 227
Філіпс Марк 332, 342
Фінберг Герберт П. 312
Фінлей Роберт 72
Фінлі Мозес 26

- Фісель Мері 276
 Фіш Стенлі 206
 Флойд Родерик 51, 281
 Фолкнер Вільям 333
 Фрагонар 197
 Франк Анрі 111, 118
 Франк Анна 354
 Франческа П'єро делла 123, 243
 Фридберг Девід 245, 255
 Фрийхофф Віллем 139
 Фройд 29, 277, 283, 285, 291, 296
 Фрун Роберт 20
 Фуко Мішель 10, 13, 34, 82, 130, 242, 272, 293
 Фурньє Жак 44, 45
 Фюре Франсуа 190, 192
- Хеген Вільям 176
 Хемінгуей 206, 207
 Хогарт Ричард 43
 Хоноволт Барбара А. 46
 Хрущов Нікіта 160
- Цезар 17, 55, 212
 Цу Хі 213
- Чайльд Вере Гордон 309
 Чаудхурі 104
- Чауну 104
 Чаушеску 175
 Чосер 150
- Шама Саймон 141, 249, 306, 329, 339
 Шарп Джим 16, 32
 Шартъє Роже 208, 209, 211, 270, 353
 Шварц Гарі 227, 244
 Шекспір 150, 284
 Шен Ерих 213
 Шенда Рудольф 192, 194
 Шепгард Вільям 212
 Шиллер 192
 Шмітт Карл 269
 Шоволтер Елен 62
 Шрибнер Боб 248, 249
 Штоклін Конрад 139
 Шубарт Крістіан 198, 217
- Юліа Домінік 192
 Юм 262, 348
 Юрсенар Маргарет 338
- Янчо Міклош 341
 Ярдин Ліза 212, 250
 Яррик Арне 139
 Ясперс Карл 258, 357
 Яус Ганс Роберт 206

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Серія «Ідеї та Історії». Випуск 5

Нові підходи до історіописання *За редакції Пітера Берка*

Друге українське видання, уточнене й виправлене

Науковий редактор *Т. Цимбал*

Редактор *О. Ф. Терещенко*

Коректори *О. В. Попова, В. Є. Білаш*

Оригінал-макет *О. В. Гашенко*

Підписано до друку 12.08.2010. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,39. Обл.-вид. арк. 23,15. Тираж 350 пр. Зам. № 528.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psyhea@i.com.ua; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».
16610, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109-а.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1115 від 12.11.2002

Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка ;
Н73 пер. з англ. — 2-ге вид., випр. — К. : Ніка-Центр, 2010. —
368 с. — (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 5).

ISBN 978-966-521-558-5

ISBN 978-966-521-459-5 (Серія «Ідеї та Історії»)

Головне призначення збірки «Нові підходи до історіописання» – продемонструвати можливості (а також обмеження) найновітніших методологічних течій в західній історіографії. Що є так званою новою історією? Наскільки новою вона є? Це швидкоплинна мода чи довготривала тенденція? Чи здатна вона замінити традиційну історію, чи співіснуватиме з нею в мирі? Ось далеко не повний перелік запитань, на які можна знайти відповідь у книзі. У ній розглянуто кілька найцікавіших течій сучасної історії, а саме: жіночу історію, історію тіла, історію читання, історію довкілля тощо.

Книга стане у нагоді як вітчизняним історикам, так і всім, хто працює в суміжних з історією сферах пізнання.

Перше видання книги українською мовою побачило світ 2004 року під назвою «Нові перспективи історіописання» в серії «Зміна парадигми».

УДК 930.85
ББК 63.3-7